

Verkenning op die vooraand van die Groot Trek

In die vroeë dertigerjare het dieselfde handelaar-jagters en ook ander reisigers verder noordwaartse reise onderneem. Vanaf die vroeë maande van 1833 is hul reise in *The Graham's Town Journal* vermeld en soms beskryf. Daar is vertel van die handelaar Whittle se jaar lange tog gedurende 1832–1833 na die Limpopo se noordwestelike tak anderkant die Magaliesberg;⁴⁶ asook van die lang reis deur die handelaars David Hume en Hugh Millen, wat so 'n gunstige beskrywing van die noordelike binneland tot by die Steenbokskeerkring teruggebring het dat die nuutgestigte *The South African Literary and Scientific Institution* 'n lewendige belangstelling in verdere ontdekkings begin toon het.⁴⁷ Dan is ook van McLuckie se terugkeer van Lattakoo vertel.⁴⁸

Die reeks verkenningstogte deur Engelstalige handelaar-jagters het 'n belangrike invloed op die grensboere uitgeoefen. Waar die publikasie van hul ondernemings in Engels in *The Graham's Town Journal* slegs sekere grensboerleiers soos Gert Maritz, Piet Retief en Piet Uys se aandag getrek het, het die lang ossewareise dwarsdeur die oos- en noordgrensdistrikte, om ook daar handel te drywe, gereeld waardevolle inligting aan die grensboere verskaf. Lewendige verhale is deur die vlot Hollandssprekende, gewoonlik Skotse, handelaars vertel en op hul terugreise is die tasbare resultate van hul togte op hul swaarbelaai waens ten toon gestel. Gevolglik is tussen die jare 1826 en 1835 baie Afrikaner-grensboere aangespoor om self uit Uitenhage, Albanie, Somerset en Graaff-Reinet die wondere en heerlikhede van Afrika met eie oë te gaan besigtig. Spraaksame, gesellige handelaars, wat, net soos die grensboere, jagters was, het die belangstelling van heelwat grensboere in die noordelike binneland geprikkel.⁴⁹

Verkenningwerk deur handelaars en sendelinge het dikwels, soos reeds aangetoon, hand aan hand gegaan. Benewens Londense sendelinge, was Wesleyane in die Betsjoeanastreek steeds op die uitkyk na nuwe stamme aan wie, en nuwe roetes waarlangs, die Christelike boodskap gebring sou kon word. Toe S. Broadbent in 1822 na die Barolong te *Makwassi* in die huidige Wes-Transvaal gegaan het, is daarmee dieselfde weg vir Archbell twee jaar later voorberei. Die stasie is egter verlaat en Archbell het vir die Barolong 'n nuwe stasie, *Platteberg*, oorkant die Modder- en digby die Vaalrivier gestig. Van hier het Archbell in 1829 'n merkwaardige verkenningstog na die noordooste onderneem: deur die noordelike Transoranje, die bolope van die Vaalrivier is deur hom verken, en (volgens Arrowsmith se kaart van Suid-Afrika in 1836 in Londen gepubliseer) hy het tot binne sowat 130 myl van Delagoabaai by die Olifantsrivier op 27° Suiderbreedte gevorder. Die Wesleyaan

46. *The Graham's Town Journal*, 28 Maart 1833, en Kirby, *Sir Andrew Smith*, p. 129.

47. *The Graham's Town Journal*, 23 Mei, 27 Junie en 4 Julie 1833; Kirby, *Smith*, pp. 128–130.

48. Kirby, *Smith*, p. 129.

49. Muller, *Leiers na die Noorde: Studies oor die Groot Trek*, Kaapstad, 1976, p. 28 vlg.

wou Port Natal probeer bereik, of minstens „to gain such information respecting it, as will lead to an assurance of our being able to visit that place for supplies”.⁵⁰ Weliswaar het hy nie sy onmiddellike oogmerk bereik nie, maar baie waardevolle inligting is ongetwyfeld beskikbaar gestel, nie net in sendingkringe nie maar ook in ’n wyer kring van belangstellendes. In 1833 het Archbell met sy Seleka-Barolong na die midde-oostelike Transoranjie verhuis, waar ’n hele kompleks Wesleyaanse stasies tot stand gekom het. Sy eie bekende stasie, *Thaba Nchu*, ressorteer hieronder, en dan is daar ook *Lishuane*, *Umpukani* en *Platberg*, o.a. Namens Moroka en ander hoofmanne het die Wesleyane van Moshesh ongeveer 250 vk. myl rondom Thaba Nchu vir vee geruil.⁵¹ Uit die nuwe vooruitgeskewe sendingbasis is beplande en toevallige verkenning gedoen wat nuwe inligting veral op die lang pad na en van die sendingveld aan belangstellende grensboere verskaf het. Dan het sendelinge gewoonlik in Hollands vir die grensboere godsdiens gehou en was daar ook geleentheid om hulle in te lig oor die binneland. Naas die handelaars was sendelinge belangrike verkenners en ook jagters, wat heelwat oor wilde diere en wilde mense kon vertel.

Sendelinge van die Paryse Evangeliese Genootskap het in die vroegste jare dertig vanuit Betsjoeanaland belangrike verkenningswerk gedoen – eers Lemue en Rolland (wat tewens vir Moselikatse besoek het), gevolg deur J. P. Pellissier. Laasgenoemde rapporteer in 1832 aan Parys aangaande sy besoek aan Moselikatse dat die Matebelekoning se land suidwes van Mosambiek lê tussen 21 en 22 Suiderbreedtegraad en 29 en 31 Oosterbreedtegraad van die meridiaan van Parys af bereken. Alhoewel warm, is die klimaat baie gesond.⁵²

In die bewussyn dat die Suid-Afrikaanse binneland, nieteenstaande heelwat verkenning, nog in werklikheid baie swak bekend was, word intensiewe en volgehoue verkenning nou onderneem. Waar daar soveel botsende individuele verslae oor die geheime en wondere van Afrika die Kolonie bereik het, is dit begryplik dat daar in Junie 1833 deur die „Cape of Good Hope Association for Exploring Central (sic) Africa” ’n ekspedisie uitgerus is om op wetenskaplike grondslag stelselmatige ontdekkings aan te durf. Dr. Andrew

50. Box South Africa, III, Albany 1825–1830, File Albany 1828–1830 (Wesleyan Methodist Missionary Archives, Londen).

51. Kyk. I. S. J. Venter se studies *Die Sendingstasie Thaba Nchu 1833–1900* (Mededelings van Unisa, C.18, Pretoria, 1960, pp. 7–8 en 21 vlg.) en *Die ruilkontrakte in 1833–34 aangegaan tussen Mosjesj en die Wesleyane* (Mededelings van Unisa, C.20, Pretoria, 1960, p. 6 vlg.). Vgl. ook S. M. Molema, *Chief Moroka, his life, his times, his country and his people*, Kaapstad, datum onvermeld, pp. 34–41.

52. Pellissier, J. P. *Pellissier van Bethulie*, pp. 107–124 (met kaart deur Pellissier geteken oor p. 113). Die *Journal des Missions Évangéliques* vir die betrokke jare gee vername inligting. Vgl. ook O. H. Hartmann, „Jean-Pierre Pellissier: Notes on his Map of 1834”, in *Historia*, 3de jg., nr. 1, Maart 1958, p. 27–34 (kaart gedateer Parys 1834 teenoor p. 28). Die Franse sendeling se primitiewe kaart is baie foutief.

Smith, wat reeds in 1832 in Natal verkenningswerk gedoen het, is as leier van die goed uitgeruste ekspedisie aangewys. Die handelsmoontlikhede van die binneland moes ondersoek word. Navrae moes na vermiste reisigers gedoen word, sonder om die 20ste Suiderbreedtegraad te oorskry. Die geselskap het in Augustus 1834 van Graaff-Reinet vertrek om oor Philippolis na Lattakoo te reis. Op pad het handelaars hulle by hulle aangesluit, en vanaf Lattakoo vergesel Moffat hulle na Moselikatse se stat oos van die Maricorivier. Die belangrike verkenningsgeselskap het vanselfsprekend, sowel in die pers as in die mondelinge omgang, groot belangstelling opgewek. Daar is 'n sterk hoop gekoester dat Afrika heelwat van sy geheime sou prysgee. Die Smith-geselskap het feitlik gelyktydig met die Uys-kommissie, wat uit Uitenhage en Albanie langs die suidooskus na Natal gaan verken het, van Graaff-Reinet afgereis. Toe Smith se waens in 1836 terugkeer, was die Groot Trek reeds aan die gang. Die vroegste Voortrekkers kon dus nie veel uit Smith se bevindings oor die noordelike binneland baat nie. Uit die eerste mondelinge berigte en verslae in nuusblaaie kon hulle wel van sy vroeë bewegings verneem.⁵³

Deur die Betsjoeanastreek het die latere pad na die noorde geloop.⁵⁴ Langs die dowwe pad wat tot anderkant Mosega, die stat van die Matebelehoof, gegaan het, het sendeling, handelaar, jagter, ontdekkingsreisiger, prospekterder en boer steeds noordwaarts gebeur, na die altyd winkende bekoring van die onbekende, skynbaar eindelose binneland. Hoewel die Britse owerheid hom nie in die gebied wou inmeng nie, het hy tog daarin belang gestel en ongewenste elemente daar probeer uithou. Langs die pad kon reisigers redelik veilig gaan en waar hulle by talle geleenthede boere teengekom het, is prikkelende nuus oor die onbekende versprei; wat ook hul weg na nuusblaaie, tydskrifte en reisbeskrywings gevind het en weer minstens sommige Afrikanerboere se aandag getrek het, en beslis die aandag van boereleiers wat naby groter sentra soos Graaff-Reinet, Grahamstad en Uitenhage gewoon het.

Kartografiese kennis

Dat inligting oor die noordweste, die noorde en die noordooste leidende boere moet bereik het, nie slegs deur middel van die gesproke woord en gedrukte berigte in periodieke literatuur en reisbeskrywings nie, blyk duidelik as ons kennis neem van die groot aantal tydenootlike kaarte wat beskikbaar was. Ontwikkelde, planmatige grensboere soos Louis Tregardt, Gert Maritz, Piet Retief en Piet Uys sou van die gedrukte kaarte (of afdrucke daarvan) wat

53. Kirby (red.), *The Diary of Dr. Andrew Smith, director of the "Expedition for Exploring Central Africa", 1834-1836*, 2 dele, Kaapstad, 1939-1940, V.R.V. 20 en 21; Kirby, *Sir Andrew Smith*, p. 128 vlg. Benewens die *Cape of Good Hope Literary Gazette*, het nuusblaaie periodiek die nuutste berigte oor die ekspedisie gepubliseer. Die *Report of the Expedition* het in 1836 te Kaapstad die lig gesien. Vir besonderhede oor die Uys-kommissie kyk hoofstuk VIII.

54. Vgl. J. A. I. Agar-Hamilton, *The Road to the North*, Londen, 1937.

die Kolonie in die laat twintigerjare en die vroeë jare dertig bereik het, gesien of bekom het. Daarin was die vrugte van die bovermelde handelaars en sendelinge se ontdekkingsreise duidelik sigbaar. Die kennis wat laasgenoemdes se togte bygedra het, is nie net op die voorheen blanko gedeeltes van die kaarte van Suid-Afrika aangebring nie, maar die presiese roetes van hul reise is, sover bekend, daarop ingeteken. Hoe foutief en skaalverwonge dit soms ook al gedoen is, was dit dikwels besonder waardevol: die groot kaal kolle of skreiend onkundige inskrywings is só geleidelik uit die weg geruim.⁵⁵

Voor sowat 1827 was die kartografiese kennis van die gebiede waarin die Voortrekkers later belang gestel het, uiters gebrekkig. Ons het reeds na eerw. Campbell se kaart in hierdie verband verwys. 'n Ander gebrekkige kaart is deur W. en D. Lizars te Edinburg in 1818 gepubliseer. In Suidwes-Afrika word die Damaras aangetoon; in die noorde die „Country of the Booshuanas” met die dorp „Leetakoo”, terwyl die Vaalrivier nouliks vorm aanneem; die huidige Vrystaat en Transvaal is heeltemal onbekende gebiede; die Drakensberge ontbreek en die „Tambookies” woon agter „Natal Bay”. Die res van Natal is moeilik herkenbaar.⁵⁶

Die kaart deur James Wyld in 1827 te Londen gepubliseer, kon verdere gegewens verskaf wat deur Burchell en sendinggenootskappe benut is. Geen noemenswaardige vordering is egter in verband met Natal gemaak nie: daar is nog geen bergreeks parallel met die kus nie. In die suidelike Transoranje verskyn sendingstasies; berge word aangedui en die „Maap or Modder R. (Muddy R)” vloei min of meer ewewydig met die „Nu-Gariep or Black R”, wat verder na die weste die Oranjerivier word. Die „Ky-Gariep, Yellow or Waal R” word aangetoon. Terwyl die Betsjoeanastreek besondere aandag geniet, is die gebied ooswaarts baie verwaarloos of blanko gelaat.⁵⁷

'n Jaar later het Sidney Hall in Londen 'n kaart getiteld „Southern Africa” die lig laat sien.⁵⁸ Die groot aantal inboorlingstamme waarvan die woonplekke aangetoon word, is 'n besondere kenmerk van die kaart. „Zoola or Vatwah” kom nou noord van Port Natal voor, terwyl direk agter die hawe (waar „Farewell station” verskyn) „Mambookie” aangegee word. Suidwaarts langs die kus is die „Amapondas” en suidwes van hulle die „Tambookie”. Die Tugelarivier kry nog nie sy naam nie, maar „Chako's Residence” maak sy verskyning, nie ver van 'n naamlose binnelandse bergreeks min of meer ewewydig met die kus. Daar is baie min aangetoon in die hele Transoranje-

55. Kyk o.a. Kaart van 1836 agter in.

56. D. Schrire, *The Cape of Good Hope 1782-1842 from De la Rochette to Arrowsmith being some notes on the development of the early mapping of European-occupied South Africa by English cartographers* (Map Collector's Series no. 17), Londen, 1965, p. 15 en Plate IX.

57. *Ibid.*, p. 15 en Plate X.

58. Gepubliseer deur Longman, Rees, Orme, Brown en Green, Paternoster Row, 1 Oktober 1828 (in my besit). Vgl. Schrire, *op. cit.*, se kommentaar op p. 15 en sy Plate XI waar hy 'n verkleinde reproduksie afdruk.

streek suid van die „Maap, Modder, Muddy or Alexander R.”, wat ook maar baie onvolledig in die ooste uitgebou word. Na die noordooste word vreemde stamme soos „Moohoobetoos”, „Moomanyannas” en „Balicianas” aangegee, en op ’n andersins bykans blanko kaart word soortgelyke vreemde naturrellestamme tot ver agter Delagoabaai aangetoon. Oor die sentraal-noordelike sendingpad word heelwat gegewens (hoewel verder noord baie fragmentaries) aangebied. Direk noord word die aangetoonde streek deur „Karrikarri Country consisting of immense Plains and extensive Forests” met die hoofstat van die „Bakarrikarri” afgesluit. Noordooswaarts woon die Barolong in verskillende stamme, totdat die Bamangwato dit in die heel noorde van die aangetoonde streek afrond. Geen groot ooswaarts vloeiende riviere word aangegee nie; ’n „Philip F.n” word aangetoon, „said to fall into the Mosambique Channel”; en effens noordoos daarvan kom „Kureechanee” voor. ’n Hele paar mere word hierlangs aangetoon. Sóver strek die land van die „Betjouanas”. Ten weste daarvan is die „Desert of Challahengah” en verder wes die Damaras, wat skynbaar in die omgewing van ’n pragtige beeswêreld woon.

A. en S. Arrowsmith het ook in 1828 in Londen ’n kaart die lig laat sien, maar slegs van die Kaap die Goeie Hoop.⁵⁹ Natal en Damaraland kom dus nie voor nie. Die Transoranje is uiters onvolledig. Burchell se reis word aangegee, deur die gebied van die „Griquas” en die „Koras or Koranas”; en die breedte van die Vaalrivier op ’n bepaalde plek in Oktober as 745 voet. Toe Burchell die Oranjerivier deurgegaan het, was sy breedte by die drif in September sowat 930 voet.

Die groot gebreke wat op die kaarte van Suid-Afrika tot 1828 voorgekom het, is (benewens onbekendheid met sekere landstreke) gedeeltelik daaraan te wyte dat reisigers op onbeholpe manier in die binneland geprobeer het om opnames van afstande en rigtings te maak en ook nie presies geweet het hoe om dit op die kaart aan te toon nie. Sendelinge, handelaars en jagters het nóg oor die apparaat nóg oor die kennis nóg oor die tyd beskik om akkuraat te werk te gaan. Op die suidooskus het professionele opmeters van die Britse vloot (soos lede van kapt. W. Owen se ekspedisie gedurende 1822-1825) met geskikte apparaat goeie werk kon doen;⁶⁰ maar toe betreklik arbitrêre binnelandse verlengings van die marine-opmetings uitgevoer is, het weer ernstige foute ingesluip. Die probleem setel o.a. daarin dat selfs in die Kaapko-

59. Schrire, *op. cit.*, p. 15 en Plate XII.

60. Baie van die produkte van hul werk in die vorm van manuskripkaarte berus in die Hydrographic Office, Londen. Kyk bv. Owen se kaarte B 814, Shelf C (1825); E 381 CK (1825); E. 382 CK (1825); E. 383 CK (1825); E 384 CK (1825); B $\frac{760}{3}$ Co (1822); L 6464 Co (1822); E 416 Co (1825); B 994 Co (1823); B $\frac{768}{3}$ Co (1822); B 765 Co (1822); B 764 (1822). Gedrukte kaarte word in W. F. W. Owen se *Narrative of Voyages to explore the shores of Africa, Arabia and Madagascar*, 2 dele, Londen, 1833, aangebied. Verwysings na manuskripkaarte is goedgunstiglik deur prof. P. J. Cornell, University of Western Ontario, Kanada, aan my voorsien.

lonie onbekwame, agtelosige, belangelose en te min landmeters jare lank so opgetree het dat die koloniale kaart self nog lank nie enigszins akkuraat daar uitgesien het nie. Daar was net nie genoeg geld beskikbaar om bv. die uitgestrekte noordoostelike binneland van die Kaapkolonie behoorlik op te meet en te karteer nie. Weens gebrek aan instrumente is nog maar 'n baie beperkte gedeelte van die Kolonie se posisie deur akkurate sterrekundige observasies vasgestel. In 1831 is bv. beraam dat 'n deeglike opname van die Kolonie ongeveer £10 000 sou kos, wat glad nie beskikbaar was nie.⁶¹

Teen 1829 is daar egter aanduidings dat die Britse regering belang begin stel het om die Suid-Afrikaanse kartografie te verbeter. Op 4 Januarie 1829 word 'n kaart uit Engeland na die Kaapse Goewerneur vir kontrole gestuur en op 1 Maart 1831 met kommentaar teruggestuur.⁶² As 'n beter gids tot sy relatief onbekende Suid-Afrikaanse gebiede is daar nou deur ene L. Hebert, senior, aan die hand van allerlei inligtingsbronne, so 'n manuskriepkaart vir die Imperiale Koloniale Kantoor saamgestel.⁶³ Algaande is hierdie sleutelkaart verbeter en aangevul. Hieraan het die later bekende samesteller van die *Natal Papers*, J. C. Chase, meegewerk. Chase het aktief belang gestel in die bovermelde reisigers se verhale en sketskaarte en, volgens Hume, ook uit laasgenoemde se kaart oorgeneem.⁶⁴ Op 24 Februarie 1831 het Chase 'n kaart van suidoostelike Suid-Afrika aan Goderich as bylae in 'n brief geplaas; en Cole het dit sowat twee maande later aangestuur. Chase gee ook in bylaes verder inligting oor vername bronne: Cowie en Green se reis na Delagoabaai (1829), asook Scoon en McLuckie se tog in dieselfde jaar.⁶⁵

Suid-Afrikaanse kartografiese kennis sowel in die Kolonie as onder professionele kaartmakers in Engeland (wat hul gedrukte kaarte na Suid-Afrika gestuur het) het nou met rasse skrede toegeneem. In 1832 het A. Arrowsmith

61. C.O. 48/145: 4419 Cape, Office of Ordnance aan Hay, 2 Nov. 1831 met bylae (P.R.O.). Vgl. ook J. C. Visagie, *Willem Fredrik Hertzog, 1792-1847* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1970).

62. C.O. 48/141: no. 23, Cole aan Goderich, 1 Maart 1831 met bylaes (P.R.O.)

63. Die reuskaart (15½ myl op 'n duim) berus in die kaartversameling van die P.R.O. Dit dek die hele van Suidelike Afrika tot net noord van Delagoabaai en Angra Pequena. Geteken in die Koloniale Kantoor in 1830, is dit as die basiese kaart in handskrif in die biblioteek van die Koloniale Kantoor geplaas. Dit is druk gebruik, nie alleen deur beamptes in die Koloniale Kantoor nie, maar ook deur kaartmakers soos J. Arrowsmith, wat nog jare lank op sy Suid-Afrikaanse kaarte sou afdruk: „This Map is with permission copied from the Original M.S. drawing in the Colonial Office, compiled by Mr. Hebert Senr.”

64. D. Hume aan redakteur *G.T.J.* in die koerant van 30 Junie 1836, afgedruk deur Kirby in *Africana Notes and News*, Des. 1947, V, 1, p. 16. Vir 'n kontemporêre erkenning van die vername kartografiese werk van Chase, vgl. die artikel „Maps of South Africa” in *G.T.J.* van 25 Sept. 1834.

65. C.O. 48/142: Separate, 1661 Cape, Cole aan Goderich, 14 April 1831 met bylaes (P.R.O.) Chase se kaart ontbreek hier. 'n Aanduiding van sy inhoud kry ons in die kaart in J. C. Chase se *The Cape of Good Hope and the Eastern Province of Algoa Bay* (Londen, 1843), saamgestel deur J. S. Christophers „from the latest Authorities

'n nuwe kaart van Afrika opgestel, in vier velle.⁶⁶ Dat die seksie hierin oor die noordelike grensdistrikte van Suid-Afrika feitlik dadelik foutief bevind is, blyk sowat 'n jaar later toe waarnemende goewerneur Wade aan Stanley in dié verband skryf en 'n memorandum daaroor insluit.⁶⁷

In die lig van kennis, 'n bietjie later opgedoen, was albei die kaarte wat onmiddellik vóór die begin van die Groot Trek in Londen gepubliseer is en nog voor die einde van 1834 in die Kaapkolonie beskikbaar kon gewees het, nog onvolledig en foutief. In breë trekke dui die twee kaarte nietemin op aanmerklike vordering: die algemene strekking van die land na die noordooste en die vernaamste bergreekse en grootste riviere moet vir grensboerleiers beslis rigtinggewend gewees het. Afstande in die binnelande en na die kuste was insiggewend en dus betekenisvol vir enige beplanning wat oorweeg sou word.

Die eerste van hierdie kaarte is getiteld „Cape of Good Hope” en is deur J. Arrowsmith in Londen op 15 Februarie 1834 gepubliseer.⁶⁸ Erkenning word gegee aan Hebert se kaart in die Koloniale Kantoor waarop dit gebaseer is. Soos Hebert is Arrowsmith ook geneig om die Stormberge net noord van die Wit Keirivier te ver na Natal te laat deurloop. Heelwat besonderhede word aangaande die Transkeise, Natalse en Zoeloelandse kusstreke gegee: riviere, stamme en enkele roetes wat reeds gevolg is, word aangetoon. Suid van Port Natal word die verlate kusstrook aangedui. Die roete deur Cowie en Green in 1829 gevolg word reg deur die land van die „Amakosa” en die „Amaponda” tot by Port Natal aangedui. Aan die suidekant van die baai kom dit uit by „Fynns Kr.”, luitenant King se graf word op die huidige Durban-punt aangedui, terwyl die pad om die baai na „Farewell Ft.” loop en dan die „Umgane”-rivier oorsteek, oor „Jacobs Kr.” en „Chaka’s Tomb”, oor die Laer-Tugela (genoem „Tutugal, or Fisher’s R.”), na die binneland van Zoelocland oor Dingane se kraal tot by Delagoabaai. Suid van Delagoabaai word „Dr. Cowie’s tomb 1829” aangedui, net voor die pad verby „Salt marshy woods” gaan en Delagoabaai bereik. Die Mapootarivier word meer

particularly from the Drawings of J. C. Chase”. Die drie belangrike ontdekkingsreise in 1829 onderneem deur Cowie en Green, Archbell, en Scoon en McLuckie word almal aangetoon. 'n Ernstige mistasting hierin: belangrike dele van die huidige Transvaal word ver noordoos teen die Drakensberge vasgedruk.

66. Gepubliseer deur S. en A. Arrowsmith in Londen, vermoedelik op 5 September. Kyk die Britse Museum se Map Room, S.T.A. (2). Vgl. verder R. V. Tooley, *Collector's Guide to Maps of the African Continent and Southern Africa*, Londen, 1969, p. 13 en Schrire, *op. cit.*, p. 16.

67. C.O. 48/151: no. 11, 10 Des. 1833 met bylae (P.R.O.).

68. Dit is 'n mooi groot kaart van ongeveer 60 by 47 cm. Ek het 'n kopie in my besit, het 'n ander kopie in die Africana-Museum van die Johannesburgse Openbare Biblioteek geraadpleeg, en 'n derde in die Map Room van die Britse Museum. Vgl. o.a. Tooley, *op. cit.*, pp. 17–19 en Schrire, *op. cit.*, p. 16 en Plate XIV. Die Arrowsmith-kaart van 15 Februarie 1836 verskil nie veel van die 1834-kaart deur dieselfde uitgewer nie. Vgl. Kaart van 1836.

as 130 myl van die kus by Delagoabaai deur die „Emtiene M^s” suidwes na die land van die Mantatees gevoer. Dit is ongeveer op die punt waar eerw. Archbell op sy lang reis in 1829 die bloop van dié rivier bereik het. In die binne-land oorkant die Oranje- en die Vaalrivier word ook heelwat riviere, berge, sendingstasies en reisroetes van bovermelde ontdekkers aangedui. Oor baie groot gedeeltes van die noordelike en noordoostelike Transoranje en latere Transvaal is egter maar bra karige kennis beskikbaar. Die Trekboere word nou skynbaar vir die eerste keer tussen die Oranje- en die Modderrivier soos volg aangetoon: „Country lately taken possession of by the Colonial farmers in consequence of the long protracted draughts”. Die Matebele sou hulle naby die Mantatees, skynbaar in die huidige Oos-Transvaal, gevestig het. Volgens dié kaart ontbreek die verbindings tussen die noordelike binneland en die ooskusstreke grotendeels, wat daarop skyn te dui dat die Drakensbergpasse toe nog feitlik onbekend was.

Die tweede kaart is gedateer 1 April 1834 en is gepubliseer onder toesig van die „Society for the Diffusion of Useful Knowledge” deur Baldwin en Cradock. Getiteld „South Africa”, word dit erken dat dit gekompileer is van die „M.S. Maps in die Colonial Office, Captn. Owen’s Survey xc.” Dit is nie op so ’n groot skaal as die vorige kaart nie, en verskaf ook nie soveel gegewens van die huidige Transvaal en agter Delagoabaai nie, maar maak ’n netjiese indruk omdat dit die algemene breë informasie mooi aangee. Baie dieselfde gebreke kom voor en groot streke word blanko gelaat. Daar word gesê dat daar tussen St. John-rivier en Port Natal 122 riviere is. Aan die noordelike oewer van Port Natal word Fort Farewell aangedui. Sowat drie reekse berge ewewydig met die kus word aangetoon, maar die Drakensberge is nog sonder naam. Oor die mees noordelike dorpe word die volgende bedenking uitgespreek: „N.B. All these northern positions are very uncertain, probably Melita and Litabarouba lie far to the S. W. and Kurrichain to the N.” Net noord van die roete deur Archbell op sy reis in 1829 gevolg word genoteer „Many large towns and fine country”: by twee dorpe wat wel aan-gegee word, word egter albei vraagtekens bygevoeg. Die betekenis van hierdie seksie is dat daar ’n poging aangewend word om oor die bolope van die Vaalrivier (Ky Gareep), ’n geleidelik stygende landskap, en oor twee bergreekse, aansluiting oor die Mapoutarivier, en Cowie en Green se 1829-reisroete, met Delagoabaai te vind. Weswaarts verdwyn riviere in ’n uitgestrekte sandwoestyn met ’n lae reënval en min putte, „but producing the wild Watermelon and Mimosa bushes”.⁶⁹

5.

69. Hierdie kaart is in my besit. Vgl. Tooley, *op. cit.*, pp. 111–112 en Plate 82. en Schrire, *op. cit.*, p. 16.

Afrikaner-grensboerverkenning na die Vaalrivier en Natal

Die intensiewe verkenning wat nou reeds in die noorde van Suid-Afrika onderneem is, het heelwat inligting in verskillende vorms aan die grensboere en hul leiers verskaf. Baie van die inligting is bevestig deur latere reisigers, maar dit het ook gou duidelik geword dat daar nog groot gapings in hierdie kennis oor die binnelande was. By uitstek het dit gegeld vir die noordoostelike Trans-oranje met sy toegange tot die Drakensbergpasse en roetes na die Natalse kuststreek en daarby latere Sentraal-, Noord- en Noordoos-Transvaal en sy deurgange na die kuste van Zoeloeland en Delagoabaai.

Enkele jare voor die aanvang van die Groot Trek is belangrike verkenningstogte deur vooraanstaande grensboere onderneem. Ons skets slegs enkele van hierdie togte wat uit betroubare kontemporêre getuienis onder ons aandag gekom het: ongetwyfeld was daar veel meer dergelyke ontdekkingstogte maar hiervan dra ons geen besliste kennis nie. Uit die besondere soort bedrywighede op die ekspedisies aangepak, soos jag, die vangs van wilde diere, ruilhandel en die blote kennismaking met die onbekende landstreek met water doel ook al (en dit is dikwels moeilik om die doel van enige tog presies te omskryf), blyk reeds dat daar goeie redes vir geheimhouding was. Volgende buskruit moes vanselfsprekend meegeneem word en verlof tot aankoop daarvan is dikwels deur die Britse owerheid geweier uit vrees vir 'n onwettige maar besonder winsgewende ammunisiehandel.⁷⁰ Kontak met inboorlinge ter wille van die ivoorhandel, is dikwels gemaak, gewoonlik tot die ontsteltenis van sendelinge wat herhaaldelik die Britse owerheid aangespoor het om nie maklik reispermitte aan grensboere uit te reik nie. Omdat die Britse owerheid geen beamptes, polisie of troepe in die binnelande geplaas het nie, kon hy geen daadwerklike beheer oor grensboeroptrede uitoefen nie. Die regering was dikwels onseker of die redes deur grensboere opgegee vir togte in afgeleë streke, hul werklike redes was; en dit kon ook wel gebeur het dat die aanvanklike doelstellings later gewysig is.⁷¹ Om dan in gevalle waar daar onsekerheid was aan die veilige kant te bly, is verlof gewoonweg geweier. Som-

70. Vir die Britse beleid ten opsigte van die ammunisiehandel, in teorie en praktyk, vgl. bv. C.O. 2749: no. 94, P. McRosty aan H. B. Hamilton, 15 Aug. 1834 met bylae, en no. 101, G. Burnett aan Hamilton, 17 Sept. 1834; C.O. 3986: no. 117, D. Hume aan D'Urban, 9 Maart 1836; *G.T.J.*, 14 Aug. en 4 Sept. 1834; Muller, *Waarom die Groot Trek geslaag het*, p. 5.

Op die bovermelde versoek van Hume word deur 'n beampte genotuleer: „Mr. Hume may occasion more mischief with 150 lbs. of gunpower in one week than the advantage of his trade for 50 years, would produce to the Colony.”

71. Toe J. C. Roesch, 'n dorpsbewoner van Uitenhage, in 1834 versoek het om na die Betsjoeanastreek te mag gaan met 100 lb. buskruit „for the purpose of seeing the Country”, het die waarnemende regeringsekretaris die memorie na die siviele kommissaris van Uitenhage en George verwys om te rapporteer o.a. aangaande die respektableheid van Roesch se karakter en ook sy werklike oogmerk. Dit blyk toe dat Roesch 'n olifantjagtog beoog het (C.O. 3973: no. 116, Roesch aan waarn. goewr. Wade, 16 Jan. 1834, met verslag van Van der Riet, 8 Feb. 1834).

mige grensboere het uit onkunde sonder permit vertrek, of was te haastig om op 'n permit te wag. Ander grensboere (en veral diegene wat reeds voor die hof gedaag en gestraf was) was lugtig om formeel verlof te vra om die grense oor te steek. Geleenthede was volop om deur die dunbevolkte grensdistrikte, wat onder swak owerheidsbeheer was, te glip, sonder permit vir hulself of vir hul wapens en ammunisie. Indien gevang en beboet, sou hulle versigtiger moes wees. Daarna kon ander familieleden of vriende vir eers weer gaan, terwyl hulleself beleggings in sulke handelstogte kon maak sonder om persoonlik mee te gaan. So kon al meer kennis van die noordelike binneland ingewin word.

Onder hierdie omstandighede is dit uiters moeilik om op die vooraand van die Groot Trek te bepaal hoeveel grensboere gaan verken het, welke bekende leiers onder hulle geledere was, en wat hul oogmerke presies was. Uit hul verkenning van die binneland sou die boerderypotensiaal daarvan oorweeg word en met plase in hul wyk of distrik vergelyk word. Of veel boere in 'n vroeë stadium oorweeg het om plase daar (behalwe in die Transoranje, waar heelwat Trekboere was) te betrek, kan nie bepaal word nie.⁷² Hulle het later agtergekom dat die Britse regering nie die streke om Port Natal en in die suidelike Transoranje wou annekseer nie. Dat talle Trekboere verplig was om herhaaldelik na die Kaapkolonie terug te keer, sonder om plase in die noorde te bekom, het hulle ook besef. Tog kon hulle hul hoop vestig op die verdere uitbreiding van die steeds vinnig ontwikkelende Kolonie.

Gedurende omstreeks die eerste helfte van 1831 is uit Albanie en Somerset 'n betekenisvolle tog – soos later sou blyk – deur 'n groep van vyf grensboere onderneem. Toe die siviele kommissaris van Albanie sowat drie jaar later daarna verwys, het hy hierdie tog spesifiek in verband gebring met die ontstaan en propagering van die trekgedagte. Duncan Campbell, wat oor heelwat kontakte en bronne van inligting ook buitekant sy distrik beskik het, en ook 'n intense belangstelling in die doen en late van die grensboere ontwikkel het, beweer dat die reisgeselskap uit twee Meyer-broers, twee Greyling-broers en Johannes de Lange bestaan het. Vir hierdie tog het hulle 'n lisensie van die owerheid aangevra „to traffic beyond the boundary of the Colony to its Northward”. Dit is toegestaan. Hulle „penetrated a considerable distance into the interior” – so lui Campbell se latere verslag. „Their chief occupation was killing elephants and other wild animals” – gaan hy voort – „and in the pursuit of this object they traversed a large extent of country from which the former inhabitants had been driven by the devastating wars that prevailed among the native tribes previous to this visit, and was at that time totally abandoned to nature”. Vermoedelik het die Meyers, Greylings en De Lange die noordelike Transoranje diep ingedring, maar of hulle die Vaalrivier bereik of oorgesteek het, is nie duidelik nie.

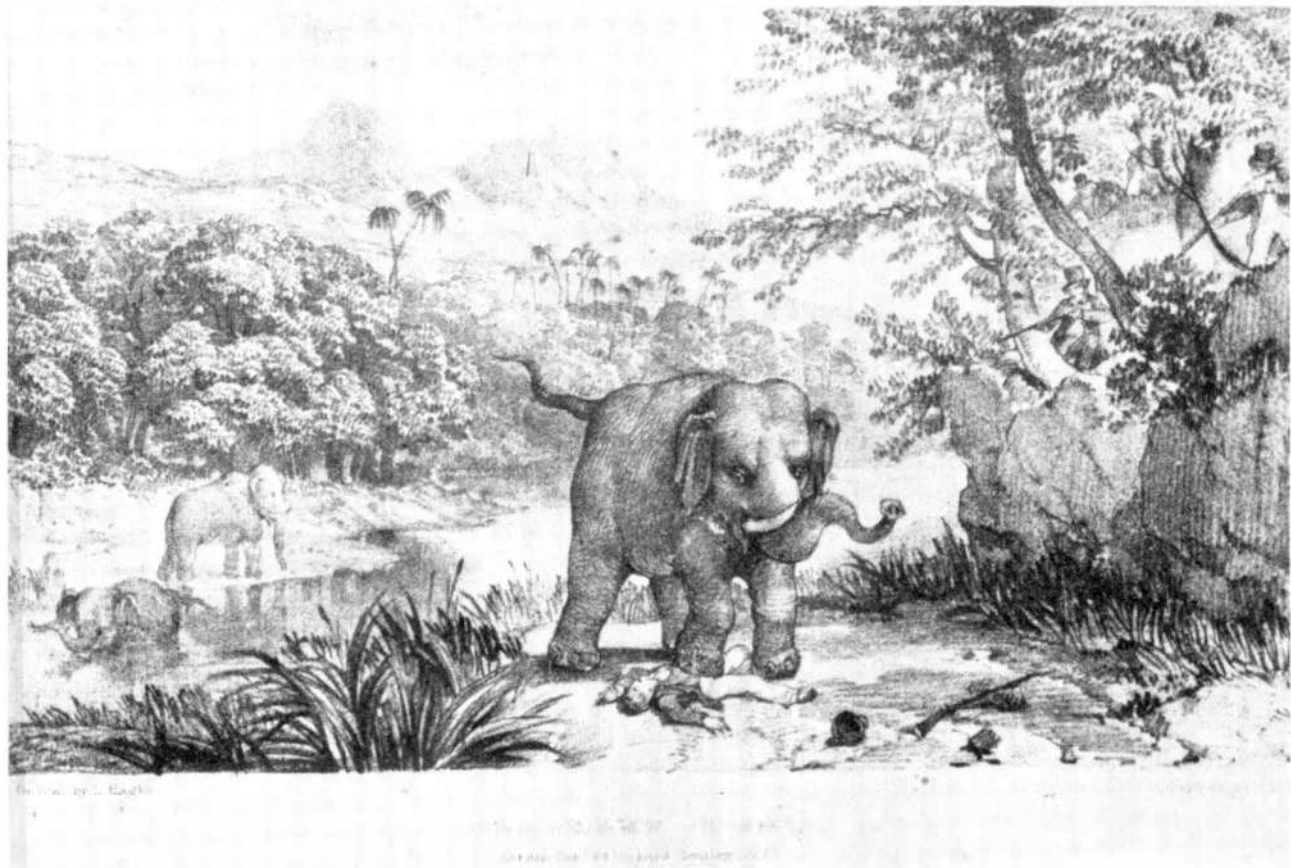
72. Vgl. Gerdener, *Sarel Cilliers*, p. 131.

Met hul terugkeer het hulle die landstreek waarmee hulle kennis gemaak het, beskryf – so sê Campbell – „as having a plentiful supply of water, grass of excellent quality and an abundance of timber . . .” Die siviele kommissaris meen dat hul ondervinding dié boere se verbeelding so gaande gemaak het dat hulle sterk aangespoor is „to relinquish their possessions in the Colony for those possessing so many superior advantages”.⁷³ Toe die reisgeselskap die inligting oor „this land of promise” – om weer eens Campbell se eie woorde aan te haal – onder hul kennisse versprei, „the imaginations of a considerable number of persons in the Districts of Somerset, Albany and Uitenhage became so heated with the description they had received of it, that they determined to set off to take possession of it, provided they would be joined by a sufficient number to repel the attack of any native tribes, that might be inclined to resent this intrusion”. Die organiseerders van hierdie vroeë projek, vertel Campbell, het verder gegaan: „a paper was circulated for the signature of such persons as were disposed to embark on this enterprise, and when my informant saw it, it contained about a hundred names, chiefly of persons residing in the District of Uitenhage, where indeed the project was first set afloat, altho’ all the individuals of the party who had seen the country reside in Albany and Somerset”. Die oorwig van die persone wat in hierdie vroeë stadium geneë sou wees om die trekgedagte deur te voer deur permanent na die noordelike binneland te verhuis, was dus skynbaar op die uiterste suidflank van die Oosgrens woonagtig. Inwoners van Graaff-Reinet, waar uit soveel Trekkers later sou gaan, word glad nie vermeld nie. Die presiese vorm van die trekgedagte word deur Campbell vaag omllyn. Oor die kardinale punt of die toestemming van die Britse owerheid gevra sou word om die Kolonie op so ’n lang reis te verlaat; en of die Britse regering versoek sou word om die Land van Belofte by die Kolonie in te lyf; en of hulle nog daarmee sou deurgaan indien hul owerheid hulle sou teengaan – oor hierdie en ander vraagstukke wat daaruit voortvloei, gee Campbell nie verdere lig nie. Hoe ver die organiseerders met die skema gevorder het, word ook nie vermeld nie. Campbell sluit die episode af deur te verklaar: „The person who gave me this information, and who possesses considerable influence among those who fixed their signatures to the list, persuaded them that their scheme, if not impracticable, was at least premature, and thus this project fell to the ground as suddenly as it had been adopted.”⁷⁴

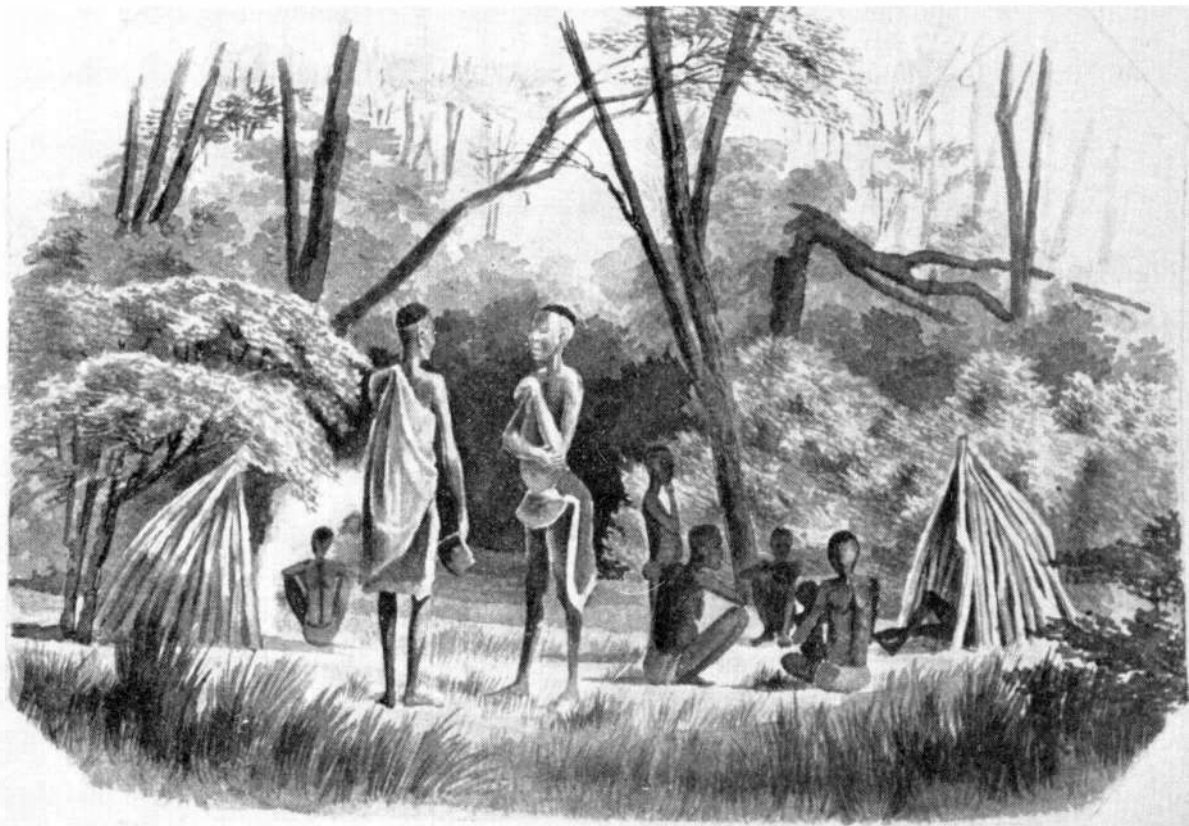
Indien aanvaar kan word dat ons hier werklik met ’n vroeë vorm van die trekgedagte te doen het, moet die inherente probleme wat eie is aan die hele trekgedagte, toe ook na vore gekom het. Hoop op verbetering van toestande in die Oosgrensdistrikte moet periodiek opgevlam het, terwyl ander meer beproefde middels intussen aangegryp kon word. Wat ook al omstreeks 1831 presies gebeur het, is dit glad nie vreemd dat die trekgedagte in die

73. Ay. 9/7: Campbell aan Waarn. Regeringsekr.; 24 Jan. 1834, pp. 128–129.

74. *Ibid.*, p. 129.

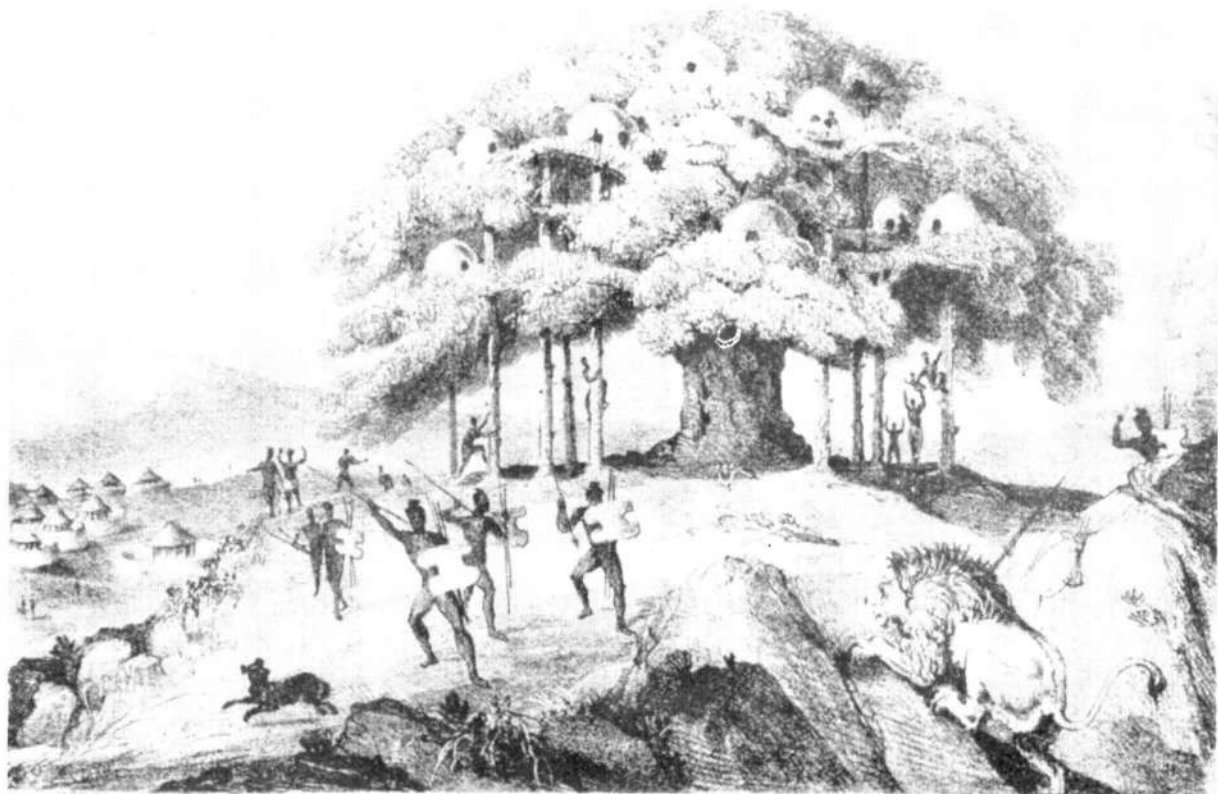

1 'n Olifantjag: die prys van ivoor

No. 151. Baeguain Refugee women, children and huts on the Marique - 1835.

2 Kwena-slagoffers van die *Difaqane* langs die Maricorivier

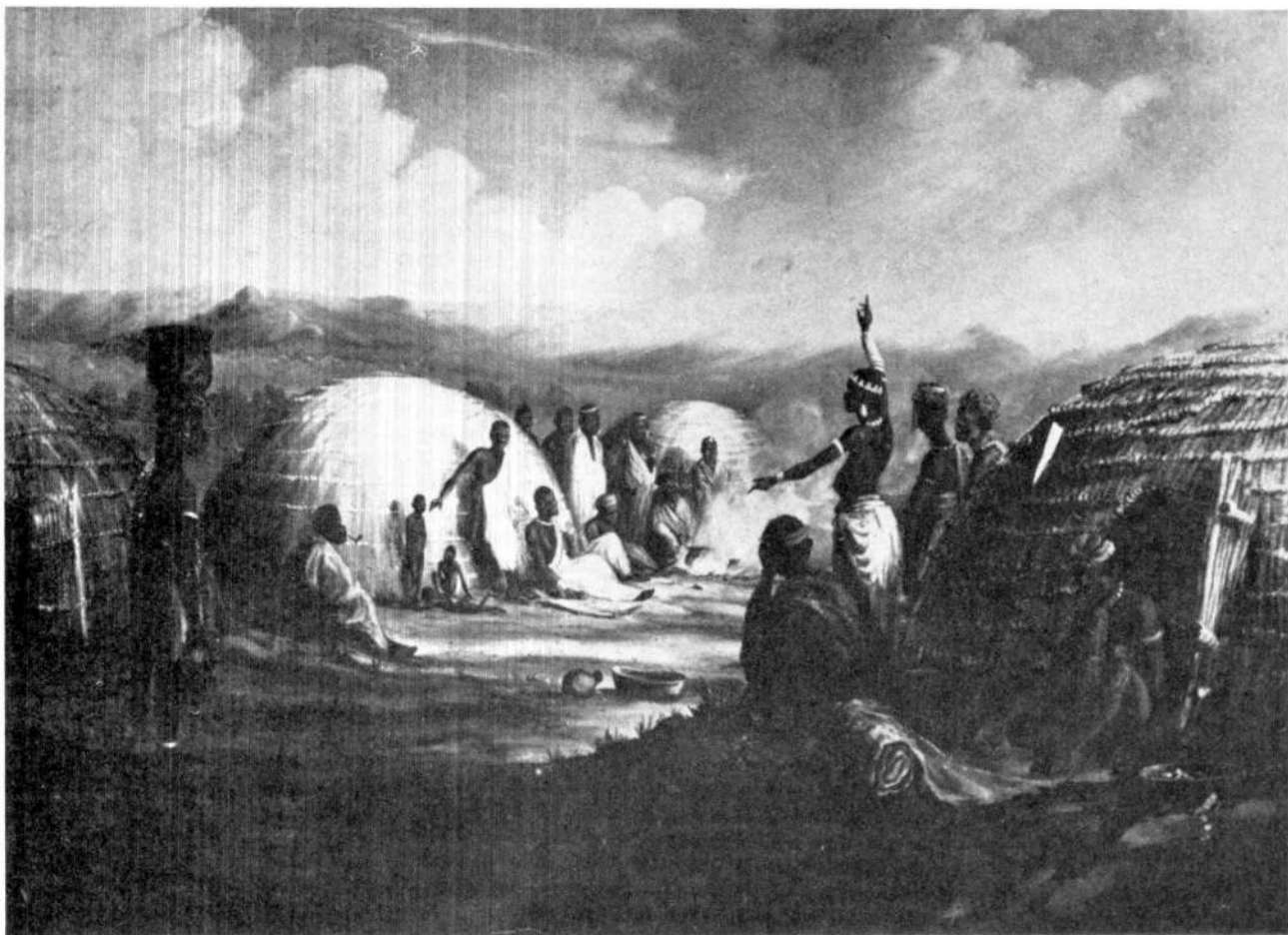
3 Veiligheid van die takke van 'n wildeveeboom in die huidige Wes-Transvaal

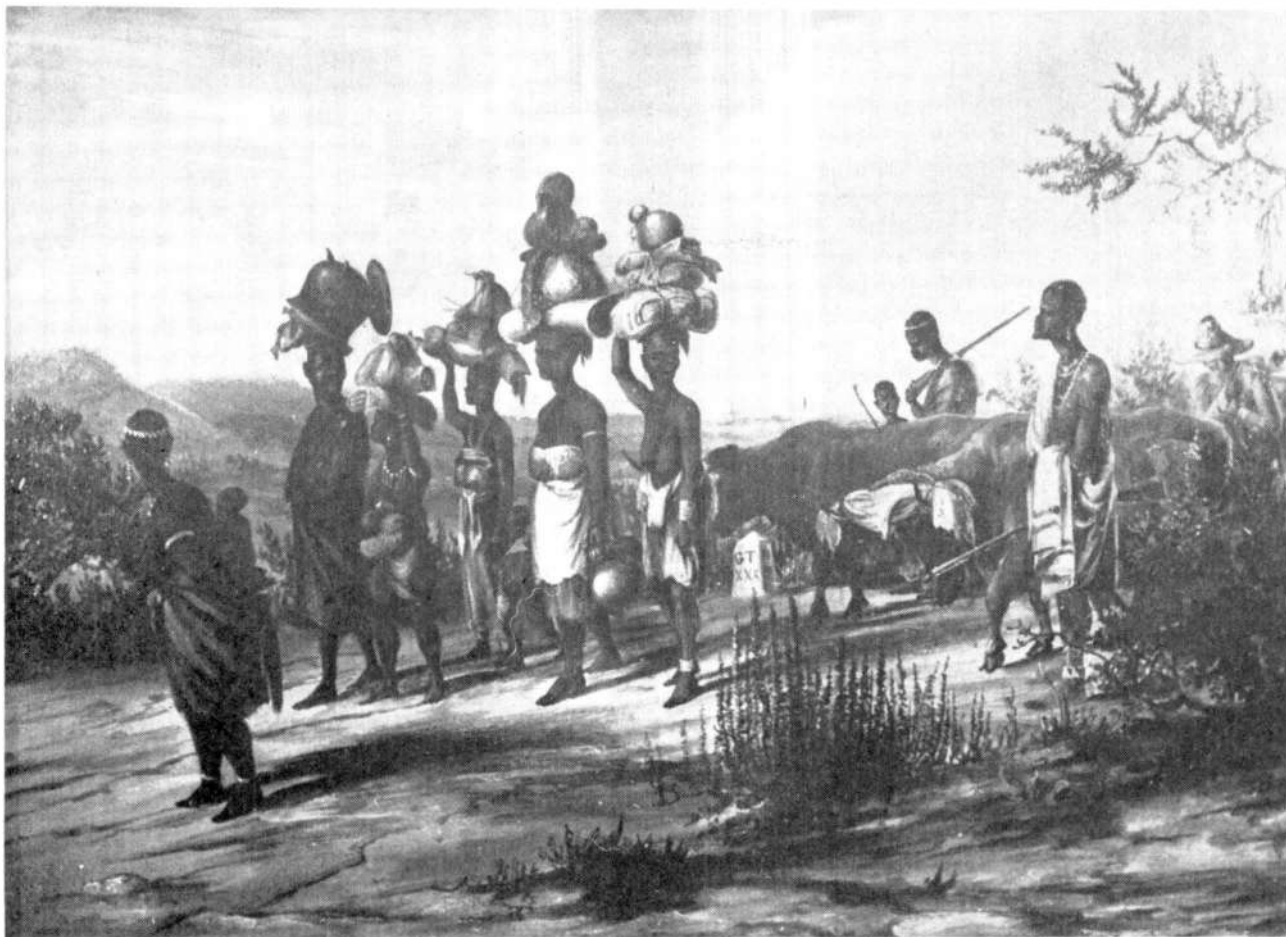
N° 104. First reception by Matyelikalatzi — 1835

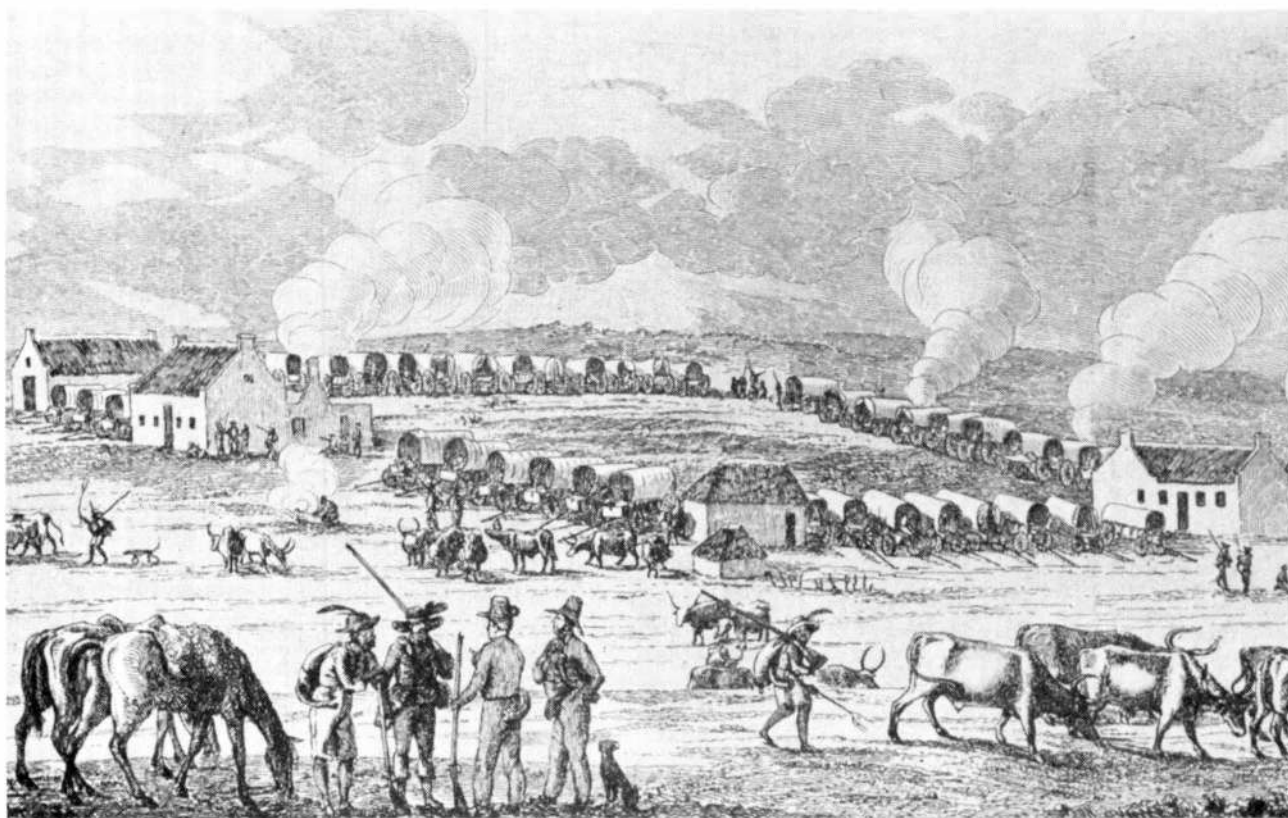
5 Fingo's op pad na die Kolonie, 1835

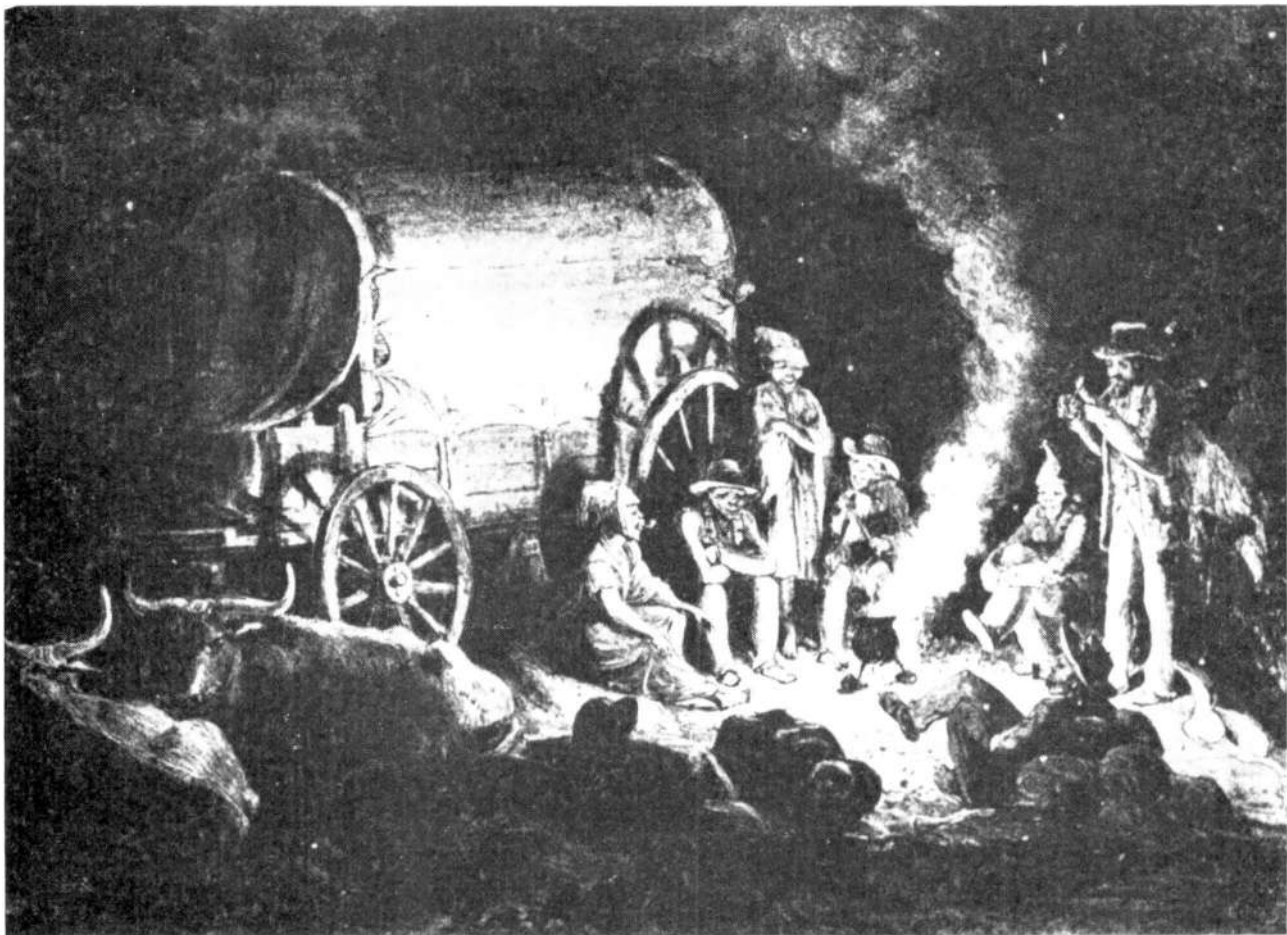
6 Fingodorp, Fort Beaufort, 1848: 'n idealistiese voorstelling

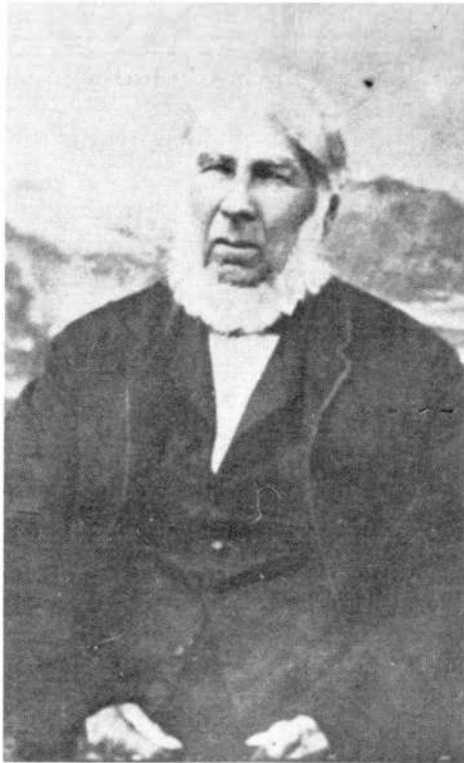
7 Terug na Kafferland met nuwerykdomme, 1848

FILIED COMMANDANT BECKNER'S FARM FORTIFIED

9 Verwesterse Hottentotte op trek

10(a) Philip Rudolph Botha, grootvader van
genl. Louis Botha en kranige vroeë ontdekker

10(b) Johanna Badenhorst, oudste dogter van Hans (Dons) de Lange, die bekende verkenner

10(c) Karel Tregardt, oudste seun van Louis Tregardt

10(d) Zacharya Geertruida Erasmus, tweede
vrouw van Karel Tregardt

Mijn Heer Ditz 21.5.1784

Wilde Wt: Volgens Jan Geron van
Pieter Willem: Nel P. Leen dat den
gemelden den 21 december 1786 een
hottentot die hem niet Wt. gevangen
geven bey Lejn doodt geschooten heeft
waerop Nel Namq gekoomen is om het
Zelfe aante melien en ik niet tehuis
gewestben en also niet bezigtig

Luxemburg

Den 21 May

Nr. 1784

Mijn Heer

Wt:

Dientt Willege Dinaar

Tregardt

Veldt Wagtmeester

Brügge Hoogten

11 Veldwagmeester Carolus Johannes Tregardt, vader van Louis Tregardt, skrywe 'n netjiese brief op die Oosgrens in laasgenoemde se vierde jaar

12 Elf jaar na hul huwelijk onderteken Louis Tregardt en sy vrou, Martha Elisabeth Susanna (gebore Bouwer), 'n tot nog toe onbekende testament voor notaris J. J. Le Sueur op 26 September 1821 te Grahamstad

13 Die sentrale sektor van die Kaapse Oosgrens op die vooraand van die Groot Trek

kiem reeds sowat drie jaar voor die vertrek van Louis Tregardt uit die Kolonie by sommige grensboere sou opgekom het nie. Dit was 'n natuurlike oplossing vir hul grensprobleme.⁷⁵ Die persone deur Campbell vermeld, is figure wat in die latere verkenning, en moontlik ook die uitdra van die trekgedagte, belangrike hydraes sou kon maak en ook bes moontlik gemaak het. Soos later sal blyk, was die twee Greyling-broers na alle waarskynlikheid twee van die vier stiefseuns van Piet Retief⁷⁶ en Johannes de Lange die vermaarde verkenner Hans Dons.⁷⁷ Die Meyer-broers kan ons weer in die distrik Somerset identifiseer as twee van die volgende drie broers: Cornelis, Lucas Johannes en Willem Petrus.⁷⁸ Van groot betekenis is dat 'n Willem Petrus Meyer (bekend as Piet) by meer as een geleentheid met 'n J. H. de Lange op togte na die noorde en noordooste geassosieerd gewees het. Toe W. P. Meyer, wat aan die Koonaprivier gewoon het, in 1828 tesame met Cornelis Meyer, Abraham Greyling en Piet Greyling met 'n handelaarslisensie noord van die Oranje gegaan het, het hy sowat 14 dagreise weg per ossewa 'n Johan Hendrik de Lange en sy geselskap ontmoet. Saam met De Lange was Philip Botha, Paul Bester, Willem Abraham Bester en vier Basters van Bootchnaap, wat ook op hul terugreis na die Kolonie was en hulle nou by hulle aangesluit het.⁷⁹ In November 1832 het J. H. de Lange en W. P. Meyer, sonder verlof, na Natal op 'n jag- en handelstog gegaan.⁸⁰

Teen 1832 word daar dan in die Kolonie minstens twee persone aangeref wat 'n nedersetting in die noorde begin oorweeg. Die eerste is die bovermelde Hermanus Berry, 'n jong handelaar wat, nadat hy met dr. Smith uit Natal teruggekeer het, uitdruklik verklaar dat hy nooit in die Kaapkolonie

75. Vir die aard en propagering van die trekgedagte kyk Hoofstukke VIII en IX.

76. Preller, *Piet Retief*, pp. 368–369.

77. Vgl. o.a. die List of applications for land in the district of Somerset, 13 Sept. 1825 (Mikrofilm ZR 1/3/11 in K.A. van die Bourke Papers). Die probleem is dat daar meer as een J. H. de Lange in die distrik was. Vgl. L.G. 55: Milisielys van mans tussen 16 en 55 in Somerset en J. 2A: Albany, Bruintjeshoogte ens., 1821, no. 61.

78. List of applications for land in the district of Somerset, 13 Sept. 1825. Pama-De Villiers, *Geslacht Register*, II, p. 574, gee drie broers as seuns van Lucas Meyer: e5 Cornelis, gedoop 4.4.1790; e6 Lucas Johannes, gedoop 26.2.1792 en getroud met Sara Johanna de Lange (ná-familie van Johannes de Lange?); en e8 Willem Petrus, gedoop 15.1.1797. Vgl. ook J. 2A: Albany, Bruintjeshoogte ens., 1821, nos. 16, 48 en 59.

79. Ay. 8/85: Misc. Letts. Rec. 1834, oorspronklike verklaring voor D. Campbell deur W. P. Meyer, Grahamstad 8 Feb. 1834, met 'n konsep ook deur Meyer onderteken. Vgl. ook die ongedateerde verklaring deur J. C. Steyn oor 'n „Schieltogt” in die winter van 1830 in dieselfde rigting tesame met Hans Steyn, Hans de Lange, Ph. Botha, Braham Bester en Paul Bester onderneem (S.S. 465: pp. 267–271, T.S.A.). Prof. B. J. Liebenberg wat so vriendelik was om die verklaring onder my aandag te bring deur 'n fotokopie aan my te voorsien, rapporteer dat ander verklarings net hiervoor en hierna in Mei 1871 gedateer is (vgl. S.S. 463: verklaring deur W. Bezuidenhout, 25 Mei 1871).

80. C.O. 3964: Memorials, 1833, no. 89, De Lange en Meyer aan Wade, 9 Aug. 1833 en P. Ffolliott en R. Liversidge, *Ludwig Krebs*, Kaapstad, 1971, p. 78.

sou bly woon indien die Britse regering van Natal 'n koloniale distrik sou maak nie.⁸¹ Dat 'n leidende grensboer soos Piet Retief dieselfde gedagtes oor die binneland koester, dui verder op 'n ontkieming van die gedagte van 'n buite-territoriale boerevestiging; maar met die toestemming van die regering, ofskoon desnoods slegs met sy stilswyende verlof, soos met sommige Trekboere geskied het. Die hierbo aangehaalde woorde van Retief spreek vir hulself: dat hulle met die toestemming van die regering hul dan liewers na 'n woeste land sal begewe om hulle daar metterwoon te vestig, as om met hul owerheid te twis.⁸²

Met 'n suiwer trekgedagte het ons nie hier te doen nie. 'n Essensiële element ontbreek nog daarin: die trek in groot getalle oor die grense sonder om verlof te vra en sonder die bedoeling om na die Kaapkolonie terug te keer – al word hulle ook aangesê om dit te doen. Die rebellerende element, wat met die trekdaad tegelyk 'n uitdaging aan die owerheid rig dat getrek word ongeag die owerheidsoptrede, ontbreek nog in 1832. Buitendien is Berry as handelaar nie 'n rasegte Voortrekker nie en Retief nog 'n hele tyd nie daartoe geneig om die trekgedagte as die beste oplossing te aanvaar nie.

Oënskynlik is die feit dat die sowat 26-jarige (Theunis) Hermanus Berry vir dr. Smith na Natal langs die kusroete deur Kafferland vergesel het, van min historiese betekenis. Sedert die vroeë vestiging daar van die Hoffmans, vader en seun, het baie handelaars Natal oor baie jare besoek. Berry was egter in 'n besondere posisie. Sy Engelse vader, John Berry, het reeds tydens die Baataafse Bestuur aan die Kaap met sy Afrikanermoeder, Clara Harmina Botha, in die huwelik getree. Hy is in 1806 in die grensdistrik Swellendam gedoop, sodat hy alle geleentheid gehad het om soos ander spruite uit huwelike tussen Afrikaans- en Engelstaliges in 'n Afrikaner-boeregemeenskap ingeburger te raak en tog as vlot Engelsspreker as skakel met Engelssprekende handelskringe op te tree.⁸³ Soos bv. J. M. Howell in die suidelike oosgrensstreke en John Hogg in Worcester, het Berry op die platteland met die Afrikaners meegeleef.⁸⁴ Berry het met sy eie wa en veertien osse nie slegs dr. Smith na Port Natal vergesel nie, maar ook voortgery om Dingane in Zoeloeland te besoek. Hy het dus in die binnekringe van 'n belangrike ekspedisie beweeg en was goed ingelig. Dat die pragtige kusstreek suid van Port Natal so deur die Zoeloedespote ontvolk is en nog steeds oopgelê het, het op hom 'n diepe indruk gemaak. Aan H. F. Fynn het Berry hom in dier voege uitgelaat en bygevoeg dat hy seker was dat, indien die Boere in die Kaapkolonie gewet het dat so 'n gebied onbewoond was, hulle sou toestroom om hulle daar te vestig.⁸⁵ Fynn ver-

81. P. R. Kirby (red.), *Andrew Smith and Natal*, V.R.V. 36, p. 5.

82. Franken, *P.R.*, p. 285.

83. Kirby, *Smith and Natal*, pp. 5, 12, 25 en 32; D. F. du T. Malherbe, *Driehonderd Jaar Nasiebou: Stamouers van die Afrikanervolk*, Stellenbosch, 1959, p. 10.

84. D. F. du T. Malherbe, *Stamregister van die Suid-Afrikaanse Volk*, 3de ed., Stellenbosch, 1966, pp. 452 en 469.

klaar verder dat, toe Berry terug is na die Kolonie met Smith, „it is most probable be communicated this knowledge to the Dutch in his vicinity.”⁸⁶ Waar Berry toe in die Kolonie gewoon het, kan nie bepaal word nie; omdat hy as handelaar rondbeweeg het, sou hy juis meer belangstellende grensboere oor sy indrukke van Natal en Dingane kon inlig het.

Fynn vertel verder dat daar ook oor land na Natal 'n boer genaamd „Van-vega” gekom het wat, nadat hy 'n paar maande olifante gejag het, na die distrik Somerset teruggekeer het. „From him,” sê Fynn, „the Dutch of that locality will have derived much information”; maar daar kan nie vasgestel word wie hierdie boer was en watter invloed hy werklik in sy omgewing uitgeoefen het nie.⁸⁷

Wat wel bekend is, is (soos reeds vermeld) dat dr. Smith na sy terugkeer in die Kaapkolonie, onder datum Port Elizabeth, 13 Augustus 1832, in *The Graham's Town Journal* van 24 Augustus 1832 sy roete na Natal sorgvuldig beskryf het. Smith verlang naamlik dat ander reisigers veilig moet gaan oor die moeilike weg tussen die Umzimvubu en Natal; en veral gedurende die lastige reënseisoen van September tot April.⁸⁸ Nou is dit baie opmerklik dat J. H. de Lange en W. P. Meyer, boere uit Albanie – Somerset, juis in November 1832 op 'n vier maande lange tog na Port Natal vertrek het. Volgens hul eie verklaring was hul motief om dié streke te verken sodat die handel bevorder kon word, wat weer ter bevordering van die Kaapkolonie moes dien.⁸⁹ Dat daar 'n direkte verband was tussen hierdie verkenningsstog en die inligting wat Smith met sy terugkeer uit Natal bekend gemaak het, is hoogs waarskynlik. Smith se verkenningsstog het in wye kringe belangstelling in Natal gestimuleer. Die baasverkenners Hans de Lange en Piet Meyer was in 'n goeie posisie om met lede van Smith se geselskap te skakel. Op die voor-aand van die Groot Trek het hulle reeds in die rigting van die hoë Noorde, asook na die Natalse kusvlakte verkenningswerk gedoen. Op die sentrale en suidelike dele van die Oosgrens het De Lange en Meyer 'n vername bydrae gelewer tot die bekendstelling van die noorde en noordooste: heelwat konkrete gegewens, persoonlik deur hulle ingewin en aan ander meegedeel, moet 'n betekenisvolle rol gespeel het in die ontstaan van die trekgedagte.⁹⁰

Uit verskillende oorde is daar bevestiging dat nog grensboere uit die sen-

85. *The Diary of Henry Francis Fynn*, J. Stuart en D. McK. Malcolm reds., p. 311; Kirby, *Smith and Natal*, pp. 12, 25 en 32. Fynn (pp. 311–312) gee foutiewelik William Berg i.p.v. Hermanus Barry; Kirby korregeer dit (pp. 5 en 8). Omer-Cooper gee weer Hermanus Bury in sy *The Zulu Aftermath*, pp. 177–178.

86. *Diary of Fynn*, p. 312.

87. *Ibid.* Dié van kon desnoods Van Wyk gewees het.

88. Kirby, *Smith and Natal*, pp. 9–10.

89. C.O. 3964: no. 89, De Lange en Meyer aan Wade, 9 Aug. 1833; Ay. 9/7; Campbell aan Waarn. Regeringsekr., 24 Jan. 1834, pp. 128–129. Vgl. ook Hoofstuk VIII.

90. Dit is duidelik dat nie slegs 'n gemeenskaplike belangstelling die twee verkenners saamgesnoer het nie: daar was ook hegte familiebande. Vgl. o.a. J. 2A: Albany,

trale sektor van die Oosgrens aan togte – en wel na die noordelike binneland – meegedoen het. Die belangstelling is minder as 'n jaar later geopenbaar deur bekende grensboere: Piet Retief, A. C. Greyling, P. Greyling, Johannes Greyling, B. Greyling en L. Meyer. Op 17 Augustus 1833 rig die persone uit Grahamstad 'n memorie aan goewerneur Cole waarin hulle vra om, met nog tien makkers uit die geleedere van hul vriende, agt dae te perd oorkant die Oranjerivier na die walle van die Vaalrivier te reis. As uitsluitlike doel van die tog word gegee die vangs van wilde diere wat nie binne die koloniale grense aangetref word nie. Aangesien hulle oortuig is dat ongespesifiseerde diere goed op prys is, verwag hulle dat die onderneming goeie winste sal oplewer. In dié streek woon daar vriendskaplik gesinde Basters van wie die memorialiste geen teenkanting verwag nie. Tensy onvoorsiene voorvalle sou plaasvind, het hulle verwag om ongeveer vier maande op die ekspedisie weg te wees. Hulle was bereid om voldoende sekuriteit te verskaf as waarborg vir hulle vreedsame optrede teenoor die inwoners van die Transoranje.⁹¹

Bruintjeshoogte ens., 1821, nos. 16, 48, 59 en 61. Ek bedank graag ook dr. J. A. Heese vir waardevolle inligting aan my oor De Lange voorsien.

91. C.O. 3961: no. 2, pp. 17–20. Franken, *P.R.*, p. 286, verklaar foutiewelik dat die persone wild wou gaan skiet. Die presiese woorde van die memorie lui: „That the sole aim and object of the Memorialists in this intended expedition is to take Wild Animals not found within the limit of the Colony for the purpose of sale.” Daar word dan verwys na „the high prices now offered for certain Wild Animals not to be obtained in the Colony”. Hierdie formulering van die versoek (asook die feit dat geen permit vir die meeneem van buskruit gevra word nie) en die wete dat daar in dié jare oorse 'n groot aanvraag na lewendige wilde diere van die skaarser Afrikaanse soorte bestaan het, lei ons tot die gevolgtrekking dat die geselskap, uit die ryke verskeidenheid van wilde diere daar beskikbaar, in besonder jong kameelperde en renosters wou gaan vang.

In hierdie jare het die vertoning van wilde diere uit Afrika veral in Noord-Amerika baie gewild geword. Die skaarser diersoorte (en heelwat daarvan uit Suid-Afrika) is of apart vertoon of as deel van 'n sirkus. Op 25 Mei 1835 het die *Boston Daily Advertiser* verwys na 400 olifanttande wat in Boston bewaar word en bygevoeg: „There, then, before us were the ivory spoils of 200 elephants – 200 of those animals, by the exhibition of one of which through our country, a fortune is made – and these 200 hunted to death merely for the ivory of their tusks!” In die dertigerjare het Macomber, Welch & Co. en Purdy, Welch, Macomber & Co. in Boston en New York onderskeidelik vertonings georganiseer. R. Welch het in 1837 die eerste kameelperde in Amerika ingevoer om so te vertoon (vgl. G. L. Chindahl, *A History of the Circus in America*, Caldwell, Idaho, 1959, pp. 37–38). 'n Goeie aantal diere uit Afrika is in die vroeë dertigerjare in Suid-Afrika gevang en per seilskip gewoonlik van Kaapstad na Boston vervoer. Goed georganiseerde ekspedisies is deur agente van die sirkusbasis gereël om skaars en interessante diere op die gesonde Suid-Afrikaanse Hoëveld te vang. Gedurende 1833 en 1835 is gereeld skeepsvrage wilde Suid-Afrikaanse diere na Boston vervoer. Kyk bv. die *Boston Daily Advertiser* van 12 Julie 1833, 19 Mei 1834, 20 en 30 Mei 1835 en 2 Junie 1835. Laasg. uitgawe gee onder die opskrif „The lions have come!” 'n relaas van 'n groot verskeidenheid diere wat met die *Susan* aangekom het en vertel van die probleme wat bloeddorstige Kaffers met hul vangs veroorsaak het.

Of daar direkte bybedoelings was om ook te sien of dié landstreek (en dié oorkant die Vaalrivier) geskik vir bewoning was, kan nie kategoriees beantwoord word nie. Wat van belang is, is dat die versoek geweier is met opgaawe van die volgende redes: „Hunting parties from the Colony, under the cloak of a License to Trade beyond the limits, have proceeded (*sic*) to the quarter described in the Memorial, and have given cause to the Missionaries there on behalf of the Natives to complain of the injury sustained by the destroying and driving away the game which forms the chief source of their subsistence”.⁹² Benewens die algemene feit dat jagpartye reeds daarheen gegaan het, word nog spesifiek bygevoeg dat twee van die memorialiste, naamlik A. en B. (?) Greyling in besonder so ’n jagparty, wat ernstige onreëlmatighede gepleeg het, vergesel het en geprobeer het om Betsjoeanakinders daar te ontvoer. Gevolglik – so noteer siviele kommissaris Campbell – moes die twee Greylings nie weer toegelaat word om daardie streek te besoek nie.⁹³

Die bewering deur Campbell oor die Greylings se besoek aan die Transoranjestreek tot by die Vaalrivier word drie jaar later deur Piet Retief self in ’n familieberig bevestig. „De landstreek waar de Burgers heen gaan,” skryf hy met verwysing na die eerste klompies Voortrekkers, „is by myn Stiefzoon zeer wel bekend, zeer gezond en vruchtbaar, gezegend van water, vruchten en wild; de eenigste Natie waar de Boeren voor te vrezen hebben, heeft op het vriendelykst aan hen land aangeboden ter bewoning.”⁹⁴ Die bepaalde stiefseun waarna Retief verwys, is vermoedelik sy oudste stiefseun, op wie se inligting en bystand hy die meeste gesteun het. Hierdie Abraham Greyling is ook later saam om Retief te ondersteun op sy laaste noodlottige besoek aan Dingane.⁹⁵ Dit is nie seker wie die „Natie” is waarna Retief verwys nie. Dit skyn nie asof dit Dingane se Zoeloes kon gewees het nie (sover bekend, was geeneen van Retief se stiefseuns ooit in Natal of in Zoeloeland nie); en sover vasgestel kan word, was daar geen grensboer op besoek by Moselikatse en het

92. *Ibid.*, p. 20. Dit is die kommentaar van siviele kommissaris Campbell, gedateer 6 Sept. 1833 te Grahamstad, na wie die versoek deur die Kaapse Regeringsekretaris op 28 Aug. 1833 verwys is. Vgl. ook Ay. 9/7: p. 79.

93. *Ibid.* en Ay. 9/7: p. 79. Franken, *P.R.*, p. 287, gee A. en P. Greyling. Hy kom egter te staan voor die probleem dat P. Greyling vermoedelik blind was (p. 506). Ek verkies die lesing B. Greyling. Dit is onseker of hier spesifiek verwys word na die tog van omstreeks 1831 waaraan die broers Abram en Piet Greyling deelgeneem het, of na ’n ander tog ook deur die Greyling-broers onderneem.

94. Die brief is ongedateerd in *De Mediator* van 15 Mei 1838 gedruk. Volgens interne en ander getuienis moet dit in 1836 geskryf gewees het.

95. Vir inligting oor die stiefseuns van Retief vgl. sy weduwee se brief aan G. Retief, Wagenmakers Vallei, gedateer 7 Julie 1840 te Pietermaritzburg, afgedruk deur Preller, *Piet Retief*, op pp. 368–369. Kyk ook Uitenhage 4/1: Doop Boek, 1817–1829, pp. 133, 136 en 137 en Somerset-Oos 3/1: Doopregister, 1825–1833, pp. 12, 26, 63, 66, 71, 111, 116, 130, 134 en 158 (K.K.A.) Die oorspronklike brief kon „stiefseuns” geleses het, wat, in die lig van die gegewens oor verkenning, heeltemal aanneemlik is.

niemand grond van hom verkry nie.⁹⁶ Aangesien dié verkenningstrigting die streek dek deur Basters bewoon, wat ruiters gehad het met gewere gewapen (maar wat juis ook weer, weens hul klein getalle, bondgenote teen die gedugte Matebele nodig gehad het), vermoed ons dat Retief na kontakte met die Basters kon verwys het.⁹⁷

Op die vooraand van die Groot Trek het vername grensboere, veral uit die sentrale sektor van die Oosgrens, dele van die noordelike binnelande verken. Alhoewel Piet Retief vermoedelik nie self daar verkenningwerk gedoen het nie, is hy en ander grensboerleiers onder meer deur Hans (Dons) de Lange, Piet Meyer en Abraham Greyling goed op hoogte gehou aangaande inligting wat daar te bekom was. Van die betekenisvolste inligting (benewens die streke se geskiktheid vir boerdery) was ongetwyfeld watter inboorlingstamme, en met welke gesindheid, daar gewoon het, en verder waar hulle gevestig was en welke streke heeltemal of relatief onbewoond was. Die jagpotensiaal was baie belangrik. Naas die boerdery en die handel, was die jag 'n onafskeidbare deel van die grensboerlewe. Met sy winsmotief het hy 'n avontuurdrang gepaar, wat gesamentlik 'n sterk motivering verskaf het om onbekende gebiede op te soek. Alle regeringsregulasies ten spyte, het ekstra-koloniale jagtogte steeds toegeneem. Weens die *Difaqane*, wat honderdduisende mense uitgeroei het, het die Suid-Afrikaanse binnelande 'n ongekennde toename in wild belewe wat dit 'n ongeëwenaard gesonde jagtersparadys gemaak het. Die jag was die dinamiese dryfkrag agter die meeste verkenningstogte.⁹⁸

Voor die finale verkenningstog begin het, was daar dus reeds verkenning deur vername grensboere met betekenisvolle kontakte na Natal en oor die

96. L. J. Nel, wat as tweejarige kind in 1837 saamgetrek het, en eers in 1917 aan dr. E. G. Jansen sy herinneringe vertel, het die volgende laat aantekeninge: „Omstreeks 1832 was die grootvader van Generaal Botha en die grootvader van Willem Bester . . . , en Hans de Lange met nog 'n paar ander op 'n skiettog uit van die Kaap Kolonie af tot by Mzilikazi in wat nou bekend is as Marico in die Transvaal . . . Hy het hulle baie vriendelik ontvang, en toe hy hulle gewere sien vra hy wat dit is, en wat hulle daarmee maak?” (Nel, *Uit die Voortrekkertyd*, Pretoria, 1939, p. 33). Hoe Nel dié inligting gekry het, is nie duidelik nie. Dat Moselikatse in 1832 die eerste keer gewere gesien het, is foutief. Sedert 1829 het hy dit reeds by verskeie handelaars en sendelinge gesien. Prof. P. J. van der Merwe het op 6 November 1963 uit Stellenbosch aan my geskryf dat hy nie van enige besoeke deur Afrikaners aan die opperhoof voor die Groot Trek weet nie. In 'n brief van 12 Oktober 1965 van Grahamstad bevestig 'n ander gesaghebbende, prof. P. R. Kirby, dit. My eie navorsing beaam hierdie menings. Vgl. my „Robert Scoon, 'n Vroeë Suid-Afrikaner”. Kyk egter J. C. Steyn se verklaring in 1871(?) in S.S. 465: pp. 267–271. (T.S.A.)

97. Omdat Retief se getuienis te vaag is, is daar nie sekerheid nie. Hy kon ook 'n ander kaptein op die Hoëveld bedoel het.

98. Die avontuurlike lewe van die professionele, oorsese grootwildjagter in die Suid-Afrikaanse binneland word met vaardige pen en kwas besonder lewendig uitgebeeld deur kapt. W. C. Harris in sy *Narrative of an Expedition into Southern Africa* in verskillende edisies van 1838 tot 1852; en verder op uitnemende wyse in sy *Portraits of the Game and Wild Animals of Southern Africa* in 1840.

noordelike Hoëveld onderneem. Presies watter karakter die verkenningstogte aangeneem het, presies hoe ver en met watter doelstellings hulle gereis het – dit kan nie vasgestel word nie. Die trekgedagte, soos ons dit ken, het nog nie 'n duidelike vorm aangeneem nie. Hoe dit ontstaan het, en die verband tussen die trekgedagte en verdere verkenning, word in die volgende hoofstuk ontleed.

VIII Die Trekgedagte Onder Die Afrikaner-Grensboere

„Yet, at the moment when the enemies of Christendom seemed to be striking at the very heart of Europe, a sudden and revolutionary change occurred. Outflanking the Turkish blockade, some European nations launched successive waves of attack over the oceans. Their advance was as rapid as it was unexpected. In little more than a century, the Portuguese and the Spaniards first, the Dutch and the English later, laid the basis of world-wide European predominance.”

C. M. Cipolla, *European Culture and Overseas Expansion*, Harmondsworth, 1970, p. 33.

„Aan opstand tegen hunne regeering konde zy niet denken, dit streed tegen hunne belydenis als Christenen, *er was voor hun door Gods goedheid een deur geopend*, die naar hun inzien te gelyk strekken konde om eene gewenschte uitkomst voor hun zelve te verleenen, en tevens eene weg te baanen, om de beschaving van de voorheen ontoegankelyke woeste volkstammen van Zuid Afrika te bevorderen.”

Volksraad van die Republiek Natalia aan die Koning van die Nederlande, Pietermaritzburg, 25 April 1842, J. H. Breytenbach (red.), *Notule van die Natalse Volksraad*, S.A. Argiefstukke, Natal No. 1, p. 401 (my kursivering).

„This mania could never have spread as it did, seeing it involved such fearful sacrifice of property – of Ease – of life, unless it had been fed by some secret Evil influence – that was *a Satan*

‘Squat like a toad close at the Ear of Eve,

Assaying by his devilish arts to reach

The organs of her fancy, and with them forge

Illusions – ’ ”

Eerw. J. Ayliff, *The Emigration of the Boers*, p. 12, handskrif opgestel sowat 20 jaar na die Groot Trek, MS. 15, 292, Methodist Archives, Rhodes-Universiteit, Grahamstad.

Soos met die begin van baie gedagterigtings en bewegings, is dit nie moontlik om met sekerheid die ontstaan van die trekgedagte aan ’n bepaalde tydstop of definitiewe persoon te koppel nie. Waar daar soveel grensboere was wat toe ernstig ontevrede begin raak het, sou mens verwag dat ’n dergelike idee as moontlike oplossing vir hul moeilikhede so teen die vroeë jare dertig geleidelik by sommige boeredenkers, moontlik tegelykertyd, vorm begin aanneem het. „Die binnelandse boere” – so lui prof. H. B. Thom se siening – „was mense wie se ouers en grootouers geleidelik die binneland ingetrek het en wat self ook die lewe in die vrye veld geken het, sodat dit heel natuurlik is dat hulle, toe toestande in die Kolonie vir hulle ondraaglik geword het, aan wegtrek gedink het. Wegtrek – dit was die uitweg wat hulle verstaan het, en bowendien die enigste uitweg wat hulle kon sien.”¹

Prof. Thom wys ook verder daarop dat Voortrekkergetuies soos J. H. Hatting en W. J. Pretorius dit nie met mekaar eens is oor presies wanneer die trekgedagte ontstaan het nie. Terwyl Hatting sê dat die trek uit die Kolonie vir die eerste keer in 1835 deur die boere bespreek is, beweer Pretorius dat dit reeds voor 1834 deur baie burgers oorweeg is.² H. F. Fynn verklaar: „It was not, however, till 1834, when the Emancipation of Slavery occurred which produced great discontent among the Boers of the Cape Colony, that they savoured the idea of emancipating themselves from the British Government by meeting beyond the boundary of the Cape Colony.”³ Alhoewel Fynn bevestig dat hy van 1834 tot 1848 op die Kaapse grens was en dus in ’n posisie om die doelstellings van die eerste Voortrekkers te leer ken, begaan hy soveel mistastings dat dit duidelik is dat daar in hierdie verband nie veel op sy getuienis staatgemaak kan word nie.⁴ Waar al drie beskikbare getuies uiteenlopende getuienis lewer, skyn dit aan te toon dat die trekgedagte nie maklik tot ’n bepaalde jaar teruggevoer kan word nie.

Wat wel duidelik is, is dat die trekgedagte uit sowel ’n positiewe as ’n negatiewe element bestaan het. Deurdat ’n beter kennis van die binnelande deur verkenning opgedoen is, is die bestaan van relatief dunbevolkte en vir boerdery aanloklike, gesonde streke as positiewe aantrekkingskrag onder die aandag van die grensboere gebring. Met die oplaai van die grensboere se griewe in die vroeë jare dertig ontwikkel daar ook ’n negatiewe ontvlugtingsmotief: om uit die onrustige Kaapse Oosgrensdistrikte, waar toestande soms ondraaglik skyn te word, weg te trek. Aangesien die grensboere as Trekboere reeds gedurende die agtiende en vroeë negentiende eeu psigologies en fisies beweeglik geword het, sou die opoffering in verband met die ontworteling nie ondraaglik groot wees nie.

Daar was egter nog ’n aantal betreklik bekende, asook taamlik onbekende struikelblokke in die weg: die houding en optrede van die Britse regering; die probleem om voldoende oortuigingswerk te doen sodat duisende grensboere die trekgedagte in ’n trekdaad sou kon omskep; die bekombaarheid van voldoende geskikte grond in die noorde en noordooste; en die houding van hul nuwe inboorlingbure in die binneland. Die verdere vrae wat die ontkieming van die trekgedagte oproep, sou slegs afdoende beantwoord kon word nadat verdere binnelandse verkenning onderneem is. Verkenning is die oorsaak sowel

1. *Gert Maritz* (1965), p. 75.

2. *Ibid.*

3. *The Diary of Henry Francis Fynn*, p. 312. Kyk ook F. L. Cachet, *Vijftien jaar in Zuid-Afrika*, I, Leeuwarden, 1875, pp. 139–140.

4. Fynn beweer bv. dat Piet Uys, Maritz (uit Somerset!) en Piet Retief *gelyktydig* die Trekkers uit die Kolonie sou gelei het. Dan sou Retief aan Fynn ook ’n „handsome salary” aangebied het, benewens een van die hoogste poste onder die Trekkers, indien hy hulle sou vergesel (*ibid.*, pp. 312–313; vgl. ook die Fynn Papers, 27107 in die Killie Campbell-Biblioteek, Durban). As die omstandighede waaronder Retief en sy Voortrekkers verkeer, het, in ag geneem word, lyk so ’n aanbod hoogs onwaarskynlik.

as die gevolg van die trekgedagte. Die vroegste verkenning stimuleer die ont-
 kieming van die trekgedagte; en wanneer die trekgedagte vorm begin aanneem,
 verleen dit weer die prikkel tot verdere verkenning. Latere verkenning is meer
 doelgerigte verkenning, want dit word onderneem om nadere inligting oor be-
 paalde landstreke te bekom: dan sou diegene wat reeds deur die trekgedag-
 te beetgepak is, in staat gestel word om die voordele van hul gekose landstreek
 by hul medeboere te propageer. Slegs wanneer voldoende getalle vir 'n bepaalde
 streek gemonster kon word, sou die sukses van die emigrasie daarheen verseker
 wees. Die aanpasbaarheid van die koloniale boerdery by 'n nuwe landstreek
 sou 'n vername faktor by verkenning en propagering kon wees. Uit die lang
 reeks Suid-Afrikaanse verkennings wat reeds voor 1834 uitgevoer is, deur of
 met die medewete van grensboere, het die binnelande redelik goed bekend ge-
 raak. Diegene wat reeds ingelig is, soek nou gespesialiseerde, aanvullende inlig-
 ting, sodat hulle die praktiese deurvoering van die trekgedagte in hul rigting
 met oorleg en insig kan beplan. Slegs op dié wyse kon hulle dit aanneemlik
 maak vir 'n sterk gevolg (veral uit hul eie omgewing), waarsonder hulle nie
 veel sou vermag nie. Dit is dus duidelik dat die ontwikkeling van die trekge-
 dagte relatief gou die verdere oorweging begin inhou het dat dit suksesvol onder
 die grensboere gepropageer sou moes word. Vir sommige leiers van die Afri-
 kaanssprekende grensboere onder daardie gegewe omstandighede het die trek-
 gedagte in die vroeë jare dertig as 'n uitnemende oplossing voorgekom wat in
 wye grensboerkringe byval sou kon vind.

Diegene wat teen geweld gekant was, sou dit tevrede kon stel: dit was
 vreedsaam van aard. Onttrekking uit die Kaapkolonie sou juis die moontlik-
 heid van gewapende verset deur heethoofde uit die weg ruim. 'n Positiewe
 daad sou die ongemaklike, spannende, passiewe gegriefdheid oor toestande in
 die Kaapkolonie kon vervang.⁵ Die ongerief en risiko's van emigrasie sou
 goeie, volop grond vir landbou en veeteelt in die noorde en noordooste feitlik
 verniet (teen reiskoste of goedkoop inruilkoste van inboorlinge) aan Trekkers
 besorg; en vanselfsprekend sou die voorste Trekkers die eerste keuse hê. Vir
 die avontuursugtiges en die ambisieuses sou daar volop geleenthede wees om
 hulleself uit te leef. Grootse ideale het by leiers vaagweg begin wink. Demo-
 kratiese selfbestuur – 'n strewe van drie geslagte van Afrikaanse grensboere
 – sou verwesenlik kon word. 'n Eie staat sou 'n eie Nie-Blanke-beleid moont-
 lik maak: nuwe inboorlingbure in die noorde en noordooste sou volgens eie
 insigte hanteer kon word; en aan arbeiders sou daar waarskynlik nie 'n gebrek
 wees nie.

Om die trekgedagte in 'n reeks konkrete stappe om te sit, sou egter talle
 probleme oplewer. Die Afrikaanse grensboer was inherent behoudend. Die re-
 volusionêre neigings wat wel periodiek by hom aangetref word, het hy nie so
 spontaan uitgelewe nie. Dit was eerder reaksies teen die ultrakonserwatiewe

5. Preller, *Vm.*, I, pp. 115–116.

beleid van die Nederlandse Oos-Indiese Kompanjie wat tydens 'n vormende anderhalwe eeu 'n beklemmende hand oor hom probeer hou het.

Dit sou nie so maklik wees om die trekbeweging aan die gang te sit nie: min grensboere sou die eerste Trekkers wou wees wat die spit sou afbyt; verreweg die meeste grensboere sou verkies om eers te sien hoe die voorste mense vaar. En dit was juis een van die kardinale probleme van die Groot Trek – dat daar genoeg Trekkers moes wees om die beweging stewig te laat posvat. Sonder voldoende ondersteuners om die trekgedagte in 'n daad te omskep, sou dit nie maklik ingang vind by die breë massa van ontevrede grensboere nie. Vir baie mense het die Groot Onbekende 'n bedreiging vir goed en vir lewe ingehou, miskien nog in 'n grotere mate as die goed bekende bedreiging in die Kaapse grensdistrikte. Baie sou huiwer om tromp-op die koloniale wette i.s. landverlating en die meeneem van wapens en ammunisie te oortree: sommige sou die vraag gestel het wat van hulle sou word indien hulle, nadat hulle hul koloniale wortels uitgetrek het, langs die lang pad voorgekeer sou word? Heelwat meer inligting oor werklike en moontlike gevare in die binnelande sou deur baie verlang word. Sou die nuwe grense veiliger wees as die Kaapse Oos- en Noordgrens? Sou hul boerderybedrywighede dus lonend voortgesit kon word te midde van wilder mense en wilder diere en gevaarliker siektes vir albei?

Die essensiële oortuigingswerk en noodsaaklike voorbereiding is in geheimhouding gedoen. Openbare byeenkomste en openlike besprekings van 'n samespanning om koloniale wette onder verkose leiers te oortree, sou hulle aan 'n aanklag van hoogverraad of opstand blootstel. Hatting getuig inderdaad dat die grensboere „bang waren van door 't Goevernement voor rebellen gehouden te worden . . .”⁶ Dat verantwoordelike leiers nie in 'n vroeë stadium aangewys kon word nie, moes noodwendig die organisasie van die Trek baie belemmer het. Mense wil tog vanselfsprekend weet vir wie hulle volg. In sulke geweldig uitgestrekte grensstreke sou dit besonder veeleisend wees vir die potensiële leiers om behoorlik met mekaar en met potensiële volgelinge kontak te maak om nie alleen gemeenskaplike en opvallende probleme op te los nie, maar om veral die onvoorsiene moeilikhede wat gedurig opgeduik het, uit die weg te ruim. Dit sal blyk uit ons ontleding van die ontvlaming van die trekgedagte in die volgende hoofstuk.

As gevolg van hierdie geheimhouding is dit vandag uiters moeilik om vas te stel wat heel aan die begin, toe die trekgedagte in die trekdaad omgewerk moes word, presies gebeur het. Aan die een kant kan ons nie verwag om uit kontemporêre amptelike en half-amptelike bronne veel wys te word nie; aan die ander kant bestaan daar nie tydgenootlike private grensboerbronne wat die organisasie en reëlins belig nie, terwyl die getuienis van baie Trekkers op hoë ouderdom dikwels onbetroubaar is, al sou die persoon nog self vroeg in sekere bin-

nekringe van die Voortrek beweeg het. 'n Mens hoef net 'n paar van die gesaghebbende herinneringe van Voortrekkers op veel latere leeftyd krities te ontleed om te beseef hoe veel tasbare vergissings en feitefoute daarin voorkom.⁷ Dit is veral die chronologie (hier van kardinale belang) wat dikwels verward is. Daar kan maar min waarde geheg word aan latere aansprake van persone wat presies sou weet hoe die trekgedagte heel aan die begin in konkrete aksie omskep is.

Opvallende vrae soos wie die organiseerders was wat die sogenaamde verkenningsskommisies sou uitgestuur het, wie presies die lede daarvan was, uit watter distrikte die kommissielede afkomstig was en wat hulle presies gerapporteer het, kan nie altyd maklik op afdoende wyse beantwoord word nie. Hierdie tweede vlag van verkenning is van die grootste belang: dit is een van die eerste stappe wat organiseerders en belangstellendes gedoen het om dié beweging aan die gang te sit. 'n Behoorlike begrip van tendense in hierdie stadium kan heelwat daartoe bydra om talle vername latere strominge, soos trekrigtings, Trekkerpartyverdelinge en die verhouding tot die Britse regering, in die regte lig te sien.

Feitlik alle gesaghebbende geskiedkundiges soos Preller,⁸ Cory,⁹ Walker¹⁰, Nathan¹¹ en Van der Walt¹² wat 'n studie van die voorbereiding van die Groot Trek gemaak het, gee basies dieselfde relaas. Theal is 'n belangrike uitsondering.¹³ Die gewone relaas lui dat Piet Retief en Gert Maritz die hooforganiseerders was; dat die twee leiers drie kommissies uitgestuur het om in drie verskillende rigtings (na Damaraland in die noordweste, Soutpansberg in die noorde en Natal in die noordooste) die onbekende te verken; dat, nadat die laaste kommissie vroeg in 1835 teruggekeer het, finale reëlins getref is om die emigrasie te laat begin. Dié relaas klink aanneemlik: sowel Retief as Maritz was later vername Voortrekkerleiers en die drie rigtings is die drie logiese alternatiewe rigtings wat oorweging verdien het.

Wanneer ons die relaas net so aanvaar, kom ons egter voor verskeie moeilikhede te staan. Die drie rigtings (soos in die vorige hoofstuk uitvoerig aangetoon) was reeds goed verken en betreklik betroubare inligting oor baie noordelike streke was reeds mondeling, op skrif en in beeld beskikbaar gestel aan ontevrede grensboere. Dit skyn dus (soos ook reeds vermeld) dat hierdie ver-

7. Vgl. o.a. Preller, *Vm.*, I-IV; L. J. Nel, *Herinneringe uit die Voortrekkertyd*, Pretoria, 1939; L. Rempel-Koopman, *In het Land van Piet Retief*, Pretoria, 1919; D. C. Uys, *Die Voortrekkers*, plek en jaar van publikasie onvermeld; M. J. de Jager, *Geskiedenis van de Voortrekkers*, plek en jaar onvermeld.

8. *Vm.*, I, pp. 270-273. Hoewel lank nie meer gesaghebbend nie, is Preller jare lank deur gesaghebbende skrywers nagevolg.

9. *The Rise of South Africa*, III, p. 401.

10. *The Great Trek*, pp. 94-95.

11. *The Voortrekkers of South Africa*, pp. 19-21.

12. Van der Walt, Wiid en Geyer (reds.), *Geskiedenis van Suid-Afrika*, I, pp. 277-278.

13. *History of South Africa since 1795*, II, p. 272 vlg. en 343.

kenning meer daarop bereken moet gewees het om die trekgedagte as gevolg van vollediger gunstige inligting, cerstehands meegedeel, te laat posvat; daarby kan bygevoeg word dat die voorstanders van sekere trekbestemmings na oortuigender redes vir daardie besondere rigtings op soek kon gewees het.

Dat Piet Retief in hierdie stadium as geheime organiseerder van die Groot Trek sou opgetree het, kan ons glad nie aanvaar nie. Weliswaar het hy in Augustus 1832 aan siviele kommissaris Campbell van Albanie die idee van 'n grensboeremigrasie in die vooruitsig gestel, maar dan met verlof van die Britse owerheid.¹⁴ Uit latere woorde deur Retief gebesig, is dit heeltemal duidelik dat hy in 1836 nog glad nie 'n oortuigde voorstander van die trekgedagte was nie. In 'n private brief aan familie gerig (vermoedelik vroeg in 1836), laat hy hom soos volg uit: „Ik zal de onderneming nog wat uitstellen . . . (ik) leeft nog op hoop van verbetering.”¹⁵ Uit Retief se woorde as regeringsampenaar 'n bietjie later in 1836 blyk dit dat hy probeer om die grensboere in die Kolonie te hou. Aan luitenant-kolonel H. Somerset spreek hy in Augustus die hoop uit dat die grensboere oorreed sal kan word om te bly. Met die hulp van Stockenstrom wil hy „de so onmisbaare persooene” terughou in die Kolonie.¹⁶ Nadat Potgieter en Maritz reeds weg is op trek, skryf Retief aan die luitenant-goewerneur dat hy sy bes doen om die grensboere te kalmeer en dat hy hulle probeer verseker „dat wij nu op het punt staan gerust en beeter leeven te verwagten”. Hy deel Stockenstrom „met diep leedweesen” mee dat op dieselfde dag as waarop hy skrywe (18 Oktober 1836) „tien families van haast mijn dapperste manschappen uit mijn wijk over de grinse gaad . . .”¹⁷ Hierdie verklarings deur Retief lei ons tot die slotsom dat hy nouliks enige belangrike aandeel in die voorbereiding van die Trek kon gehad het. Ons onderskryf prof. H. B. Thom se volgende uitspraak:

„As hy in hierdie verband aktief opgetree het, dan het dit maar op geringe skaal geskied en seker ook meer in die gees van 'n belangstellende buitestaander as 'n ernstige voornemende Trekker. Waarskynlik was dit sy betrekking onder die Regering wat remmend gewerk en hom daarvan weerhou het om al vroeg ernstige oorweging aan die trekgedagte te skenk en aan die voorbereidingswerk 'n noemenswaardige aandeel te neem.”¹⁸

'n Mens kan nie anders as om tot die gevolgtrekking te kom dat Piet Retief 'n huigelaar moes gewees het (wat hy volgens alle getuienis beslis nie was nie) indien hy aktief sou meegehelp het om die Trek te organiseer terwyl hy bostaande woorde in 1836 geskryf het nie. Selfs teen Oktober 1836 het Retief nog

14. Ay. 8/83: Misc. Letters, 1832, gedateer Coeroemo Bosch, 25 Aug. 1832 (K.A.).

15. *De Meditator*, 15 Mei 1838.

16. Franken, *Piet Retief se lewe in die Kolonie*, p. 388, brief uit Winterberg, gedateer 24 Aug. 1836.

17. *Ibid.*, p. 396.

18. *G.M.*, p. 85.

probeer om sekere grensboere te ontmoedig om te trek. As staatsamptenaar kon hy bes moontlik op halfhartige wyse die Trek teengegaan het; hy kon self nie meer geglo het dat die Trek gekeer kon word nie; hy kon somtyds selfs advies aan voornemende Trekkers gegee het wat nie daarop gemik was om die trekgedagte te bestry nie – maar hy kon beslis nie een van die vroegste propageerders en organiseerders van die Trek gewees het en terselfdertyd as eerbare man as veldkommandant aangebly het nie. Piet Retief is eers teen die einde van 1836 finaal tot die trekgedagte bekeer en kon dus nie vroeg 'n aandeel in die trekorganisasie gehad het nie.

Aangesien die beweerde aandeel van Piet Retief in die sogenaamde drie verkenningskommissies nie korrek is nie, ontstaan die vraag of al die ander bewerings deur geskiedskrywers in dié verband wel aanvaarbaar is. Weens die skerm van geheimhouding oor die omskepping van die trekgedagte in die trekdaad, beskik ons slegs oor baie karige getuienis wat ook moeilik gekontroleer kan word. Steun historici nie soms te sterk op karige getuienis, sonder om dit eers aan 'n deurtastende, kritiese ontleding te onderwerp nie? Die vraag kan ons slegs afdoende beantwoord deur te bepaal op watter bronne die geskiedskrywers gesteun het en hierdie bronne deeglik krities te ondersoek.

Die enigste twee erkende bronne vir die bewering dat daar op die vooraand van die Groot Trek georganiseerde verkenning deur die uitstuur van drie bepaalde kommissies was, is die „Narrative of Willem Jurgen Pretorius (1834–1839)” deur J. Bird in sy *The Annals of Natal*, I, in die jare tagtig van die negentiende eeu gepubliseer¹⁹, en *Mr Rudolph's Reminiscences of South African Pioneers*, versorg deur E. V. Bambrick en in 1905 gepubliseer.²⁰ Laat ons die betrokke gedeeltes van die twee bronne langs mekaar lê en probeer vasstel of daar enige verband tussen hulle is.

W. J. Pretorius

The project of an extensive emigration had suggested itself to many of the colonists before the year 1834, but until that date no organization existed for giving effect to their desire of withdrawing themselves from the control of the English Government . . . Pieter Retief and Gerrit Maritz were the leading men in the movement. They sent three parties (called “commissions”) of their countrymen to explore the country beyond the Great (Orange) River. The proceedings for stimulating and organizing the emigra-

G. M. Rudolph

The project of an extensive emigration had suggested itself to many of the colonists before the year 1834, but until that time no organisation existed to give effect to their desire to withdraw themselves from the control of the Government . . . Pieter Retief, of Fort Bowford, and Gert Maritz, of Graaf-rienenet, were the leading men of the emigrants. They had meetings and consultations with other leaders, the result of which was that they sent three exploring parties to the countries beyond the Orange

19. Kaapstad, omstreks 1885.

20. G. M. Rudolph, „The Voortrekkers” is oorspronklik in vyf dele gepubliseer in *The Greytown Gazette and Lion's River County Herald* van 15, 22, 29 April, 6, 13 en 27 Mei 1905. Nog dieselfde jaar is dit te Greytown herdruk as *Mr. Rudolph's Reminiscences of South African Pioneers*, edited by Edward V. Bambrick.

tion were kept very secret; there was a necessity for this at that time, though no reason for it existed when the exodus actually occurred. Secrecy was easily attained, because for many years numbers of colonial Boers had sought a change of pasture beyond the Orange River. They had never gone to any great distance from the boundary. It was known to the Civil Commissioners of the neighbouring districts in the colony that the change of pasture was an advantage, and it was permitted on the understanding that there was to be no permanent occupation of the new fields. Once a year an order was sent out for the Boers to return within the frontier line, and they always obeyed the order. The explorers, therefore, were not looked on with suspicion when they crossed the Great River.

One of the exploring parties went through Kafirland to the harbour of Natal. Amongst these, the men of principal note were Stephanus Maritz, Jacobus Uys, Karl Landman, Johannes de Lange, and Jacobus Moolman. The "Commission" under Scholtz went towards Zoutpansberg. There they found the family of Buys, who had fled from the Cape after the occurrences at Slagter's Nek. I was one of the third party, under Johannes Andries Pretorius, which went north-west to the "Dorse-land" (the parched country – Damaraland).

Towards the end of 1834, and early in 1835, the explorers returned and made their reports.

A consultation was then held. Maritz rode round the country to induce, and make arrangements for, emigration.

River. They kept these proceedings secret thinking there was necessity for doing so at that time, though no reason for it existed when the exodus took place.

Secrecy was easily attained, as for many years Colonial burghers had been in the habit of trekking across the boundary, which was the Orange River, for change of pasture for their stock. They had, however, never gone to any great distance beyond the limit. This was not prohibited by the Civil Commissioners of the neighbouring districts as they knew of the advantages derived by change of stock pasture. It was, never-the-less, understood that there was to be no permanent occupation of the new fields, and once a year an order was issued for the farmers to return to within the frontier line. This order was always obeyed. The explorers therefore were not looked upon with suspicion when they crossed the Orange River.

The Trekkers and Troubles

One exploring party went to Port Natal and consisted of S. Maritz, P. Uys, J. Uys, G. Rudolph, Hans de Lange, J. Moolman, and about six others. A second party under leadership of Scholtz journeyed to Zoutpansberg, and a third party in charge of Johannes Pretorius went westward to Damaraland.

In 1835, immediately after the devastating Kafir War of 1834–5, these Commissioners returned and made their reports.

Consultation was then held. Maritz travelled around the country to induce the farmers and to make arrangements for the trek.

'n Oppervlakkige vergelyking bring dadelik aan die lig dat daar so 'n noue verband tussen die twee dokumente bestaan dat ons nie anders kan as om te besluit dat die een die ander nagevolg het nie. Die eerste sin, en baie ander sinne ook, is op enkele kleinere verskille na, presies dieselfde. Om die vraag te beantwoord watter getuie die ander nageskryf het, is ook nie te moeilik nie. Pretorius se getuie is sowat twintig jaar voor Rudolph s'n ook in Natal in 'n bekende boek gepubliseer en was dus beskikbaar vir raadpleging deur Rudolph. Volgens Pretorius se getuie (wat ons nie rede het om in hierdie verband te betwis nie) was hy as jong man van 25 jaar persoonlik mee met die verkenningstog na Damaraland.²¹ Pretorius was dus in staat om sy getuie-

21. Bird, *Annals*, I, pp. 230-231.

nis o.a. op sy eie ervaring te baseer. As slegs 'n sesjarige seuntjie in 1834, moet Rudolph noodwendig die meeste van die persoonlike inligting waaroor hy beskik het, later van familie en vriende uit die ouere geslag gekry het. Sy vader, J. B. Rudolph, sou nog 'n hele ruk teen die Groot Trek gekant wees, maar sy Oom Gert (wie se naam hy self by die lede van Uys-kommissie voeg) was met die Uys-kommissie mee na Natal.²²

Vir Rudolph was dit dus 'n natuurlike stap toe hy in April 1905 as 77-jarige grysaard in Hollands sy twee lesings te Greytown gegee het, dat hy en E. V. Bambrick, die versorger van die Engelse teks (alhoewel Rudolph Engels goed magtig was en dus die finale teks met oorleg kon goedkeur) van sy lesings, baie swaar op W. J. Pretorius se „Narrative” gesteun het.²³ Op die keper beskou, word Pretorius se relaas met enkele weglatings en byvoegings wat Rudolph (en/of sy redakteur) gepas beskou het, met hier en daar ander bewoordings, net so weergegee. Baie opmerklik is dit dat die enigste wesenlike verskil tussen die twee tekste die twee kommissies na Damaraland en na Natal raak. Daarby was die getuies persoonlik, of deur middel van familieleden, by die kommissies betrokke. Pretorius wy meer uit oor die kommissie na die noordweste en meld sy eie aandeel daaraan; vir Rudolph is dit 'n onbekende, onbelangrike kommissie, sonder merkbare direkte resultate. Oor die Uys-kommissie na Natal, verreweg die belangrikste kommissie, is Pretorius baie beknop en soms ook foutief (in soverre hy bv. die leier Piet Uys weglaat en Karel Landman, wat glad nie mee was nie, onder die vernaamste lede plaas). Rudolph probeer vanuit sy persoonlike kennis Pretorius se vernaamste foute korregeer en Pretorius se karige feite aanvul, sonder om te veel wysigings in Pretorius se volgorde van die lede aan te bring.

Ons moet dus tot die gevolgtrekking kom dat, behalwe vir enkele korrektiewe wysigings deur Rudolph in Pretorius se „Narrative” aangebring (die vernaamste waarvan die Uys-kommissie raak), die twee bronne basies identies is, en in so 'n mate dat Pretorius as die enigste grondgetuie aangaande die georganiseerde verkenning deur drie kommissies beskou moet word. Rudolph kon of wou nie enige basiese kennis daaraan byvoeg nie.

Om dieper deur te dring tot wat presies gedurende die tweede, uiters betekenisvolle fase van verkenning gebeur het, moet ons ons dus strak en krities op

22. Uitenhage 4/1: Doop Boek, 1817–1829, G. M. Rudolph, gebore 25 Sept. 1828, p. 540 (K.K.A.); C.O. 3975: Memorials Received, U–Z, Nos. 1–117, 1834, no. 2, P. L. Uys en andere aan D'Urban, 19 Julie 1834 (K.A.); *Vm.*, III, pp. 121–122; Chase, *Natal Papers*, I, pp. 89–91.

23. Inleidend by Rudolph se eerste deel word gesê dat dié lesing aangevul is deur akkurate verslae van verskillende partye bekom en „occasional excerpts of the ‘Annals of Natal’”. Nóg W. J. Pretorius nóg sy „Narrative” word egter genoem. Vgl. „Reminiscences”, p. 4 en *The Greytown Gazette*, 15 April 1905, p. 3.

Tog aarsel Rudolph nie om o.a. Pretorius se foutiewe relaas van die slag van die Wit-Ofolosi reg te stel nie. Vgl. „Narrative”, p. 235 teenoor „Reminiscences”, p. 11.

die getuienis van Willem Jurgen Pretorius – nou die enigste basiese bron – toespits. Sy loopbaan moet kortliks nagegaan word ten einde vas te stel hoe hy aan sy kennis gekom het; of hy in staat en bereid daartoe was om ware feite korrek mee te deel; wanneer (en onder welke omstandighede) sy relaas aangeteken is of hy dit laat aanteken het, en hoe goed sy geheue op daardie tydstip was. Die betroubaarheid van sy „Narrative” moet dus krities ontleed word aan die hand van bekende, kontroleerbare feite sodat ook meer lig op die minder kontroleerbare feite gewerp kan word.

W. J. Pretorius (17 Oktober 1808 – 4 April 1889) is gebore in die distrik Graaff-Reinet as tweede seun van Johannes Andries Pretorius, ’n grensboer.²⁴ Getroud met Johanna Catharina de Beer voordat hy mondig was, in April 1828, het hy drie dogters ryker geword voordat hy op trek gegaan het.²⁵ Johannes Andries Pretorius was een van die rykste boere in sy uitgestrekte veldkornetskap Winterveld, waar hy sy plaas *Brandfontein* bewoon het, vermoedelik saam met sy seun. Willem Jurgen het in 1836 reeds 22 beeste en 450 skape o.a. besit.²⁶ In die groot distrik Graaff-Reinet was die veldkornetskap Winterveld een van die mees noordwestelike wyke, wat in Februarie 1837 onder die nuutgestigte distrik Colesberg geplaas sou word.²⁷ Op *Brandfontein*, digteby die latere dorp De Aar, het nóg vader nóg seun slawe aangehou.²⁸

Volgens sy eie getuienis het Willem Jurgen die kommissie na Damaraland onder sy vader se leierskap in 1834 vergesel; en vermoedelik het hy teruggekeer voor die doop van sy tweede dogter op 3 Mei 1835.²⁹ Niks is verder oor die kommissie bekend nie, behalwe dat geen Voortrekkers, sover ons kennis strek, ooit na Damaraland getrek het nie.³⁰ Willem Jurgen het nie besonder vroeg getrek nie: in 1866 het hy aan die Vrystaatse Volksraad verklaar dat hy die Kaapkolonie in 1837 verlaat het.³¹ Gevolglik kon hy, indien sy mededeling korrek is, die Slag van Vegkop, onder ander vroeë gebeure, nie meegemaak het nie.

24. Graaff-Reinet 3/2: Doop Boek, 1804–1810, p. 158 (K.K.A.).

25. G.R. 6/2: Huwelik Boek, 1806–1839, no. 26, pp. 116–117, 7 April 1828 (K.K.A.); G.R. 17/10: Matrimonial Court Vouchers, 1828–1830, onder datum 17 Feb. 1828, toestemmingsbrief van sy skoonouers; J. 138: Graaff-Reinet Opgaafrolle, 1835, Winterveld, p. 83 (albei K.A.); G.R. 3/11: Doop Boek, 1829–1833, 18 Feb. 1832, p. 126 agterkant; G.R. 3/12: Doop Boek, 1834–1837, 3 Mei 1835, p. 107 en 1 Jan. 1837, p. 268 (albei K.K.A.).

26. J. 139: Graaff-Reinet Opgaafrolle, 1836, Winterveld, p. 56, nos. 52 en 54 (K.A.).

27. Theal, *History of S.A. since 1795*, II, p. 164 en kaart teenoor p. 172; P. J. van der Merwe, *Noordwaartse Beweging*, kaart teenoor p. 304.

28. Vgl. Slave Office 6/61: Graaff-Reinet, Register of Slaves, B, 1820–1835 (K.A.).

29. G.R. 3/12: Doop Boek, 1834–1837, 3 Mei 1835, p. 107 (K.K.A.).

30. ’n Deurtastende ondersoek is gedoen in kontemporêre en latere bronne.

31. Ongedateerde memorie om ’n plaas deur Pretorius aan die Volksraad op sy sitting van 7 Mei 1866 voorgelê (afskrif van die Vrystaatse Argivaris ontvang in briewe gedateer 26 Oktober 1960 en 7 Desember 1960). Vir Pretorius se eie woorde kyk Hoofstuk I, voetnoot 6.

Met wie hy saamgetrek het, weet ons nie: moontlik kon hy met sy vader, wat *Brandfontein* op 16 April 1836 verkoop het, meegegaan het.³² Dit kon egter nie voor 1 Januarie 1837 gewees het nie, want toe is sy derde dogter gedoop.³³ Teen Maart 1837 is sy vertrek nog nie uit Colesberg gerapporteer nie.³⁴ Hoe dit ook al sy, W. J. Pretorius is met Andries Pretorius mee op laasgenoemde se kommissiereis van vyf man op 22 Desember 1837 uit die Tugelavallei na Port Natal. Dit was 'n vinnige reis met twee perdewaens. Nadat die geselskap Nuwejaar met 'n paar Engelse op die baai deurgebring het, word die terugtog op 2 Januarie 1838 aanvaar. Vyf dae later het hy by die Tugela-lers aangekom. Daarna tref ons W. J. Pretorius by Piet Uys op sy noodlottige kommando aan as ooggetuie van die hinderlaag waarin sy leier geval het. Toe Gert Maritz daarna drie afgevaardigdes na die Kaapkolonie stuur om emigrasie aan te moedig en om hulp te vra, is Pretorius die afgesant na Beaufort-Wes. Teen Desember 1838 vind ons hom op die Winkommando.

Gedurende April tot Oktober 1839 reis hy weer na die Kaapkolonie op familiesake.³⁵ In 1840 word hy verkies as heemraad van Pietermaritzburg, maar weier om sy plek in te neem. Die volgende jaar word hy egter as sodanig aangestel. Teen Januarie 1842 word hy as volksraadslid van Natal verkies en ingesweer. Hy woon vergaderings getrou by en op 15 Julie 1842 onderteken ook hy die deklarasie van onderwerping aan die Britse regering. Pretorius bly nog raadslid, word weer as heemraad gekies vir 1843, en in Augustus van daardie jaar ook herkies as volksraadslid. Toe hy in Augustus 1844 nogmaals as lid van die hoogste wetgewende liggaam herkies word, weier hy om verder te dien.

In Februarie 1847 tref ons hom nog te Pietermaritzburg aan, as 'n agent vir J. D. Cilliers van Sandrivier, Winburg.³⁶ Met A. W. J. Pretorius maak hy 'n jaar later gemene saak in sy verset teen sir Harry Smith in die Transoranje.³⁷ Teen 1854 verskyn hy weer op die voorgrond as mede-ondertekenaar van die Bloemfontein-Konvensie.³⁸ Hy vestig hom as boer in die Republiek van die Oranje-Vrystaat, waar hy, volgens sy eie latere getuienis, tot sy groot skade daadwerklike dienste aan die staat gedurende die Basoeto-oorloë van 1866 en 1868 lewer.³⁹ In hierdie jare sestig, en weer in 1870, word hy deur die Volks-

32. Transfers and Mortgages, 15–19 Junie 1838, vol. 15, no. 116 (Kaapse Kantoor van Aktes).

33. G.R. 3/12: Doop Bock, 1834–1837, 1 Jan. 1837, p. 268 (K.K.A.).

34. Vgl. P. J. van der Merwe, *Noordwaartse Beweging*, pp. 374–375.

35. Bird, *Annals*, I, pp. 232–236.

36. J. H. Breytenbach (red.), *Notule van die Natalse Volksraad*, pp. 47, 51, 77, 123, 126, 133, 136, 139, 142, 147, 148, 150, 155–158, 165–167, 169, 178, 189, 213 en 226–227; S.G.O. III/5/5: no. 54, W. J. Pretorius aan D. Moodie, Pietermaritzburg, 23 Feb. 1847 (afskrif aan my voorsien deur mn. W. B. van der Vyver, Argivaris te Pietermaritzburg, 2 Des. 1960).

37. Vgl. bv. sy nota i.s. ammunisie, gedateer Sandrivier, 28 Junie 1848, R. 144/48 in S.S. 1: 1829–1849 (T.S.A.).

38. Eybers, *Select Const. Docs.*, Londen, 1918, pp. 281–285.

39. Memorie deur W. J. Pretorius aan die Vrystaatse Volksraad op sy sitting in Mei 1881,

raad as heemraad benoem.⁴⁰ Teen 1873 koop hy die plaas *Driefontein* in die distrik Harrismith; twee jaar later tref ons hom aan te Flensburg (ook in die distrik Harrismith); en teen Mei 1881 woon hy (skynbaar as afgetredene) op die dorp Harrismith.⁴¹ Kort daarna besluit hy om na Natal terug te keer. In Desember 1882 trou Pretorius weer, dié keer met Heyla Magdalena, geboore Van den Berg, te Pietermaritzburg en vestig hom weer daar, en wel op Erf no. 3, in Kerkstraat. In 1889 is hy daar oorlede en begrawe.⁴²

Uit die kort lewenskets blyk dit dat W. J. Pretorius heeltemal 'n betekenisvolle rol gedurende die Groot Trek gespeel het, hoewel hy gewoonlik meer geneë was om ander te volg as om self leiding te gee. Tydens die tweede fase van verkenning was hy 'n nie onaansienlike jongman van 25 jaar wie se vader leiding geneem het in 'n verkenningstog na die latere Suidwes-Afrika. Pretorius het egter in 'n noordwestelike uithoek van die vir ons betekenisvolle Kaapse noordgrensgebied gewoon en dit het meegebring dat hy afgesonderd was van meeste van die Oosgrensboere uit wie se geledere die Voortrekkers by uitstek gekom het. Veral was hy vër verwyderd van die boere wat op die suidflank van die Oosgrens – in Uitenhage en Albanie – gewoon het. Die vraag ontstaan dus of hy oor hulle planne betroubare inligting kon kry. Daar was geen rede meer vir Pretorius om die ware feite, soos hy hulle geken het, oor die tweede fase van verkenning nie in sy „Narrative” mee te deel nie. Daar moet egter nog vasgestel word wanneer en onder welke omstandighede sy relaas aangeteken is, asook hoe betroubaar die kontroleerbare feite daarin is.

Die getuienis van Pretorius wek die indruk (ook by feitlik alle skrywers) dat dit nie baie lank na die laaste gebeure (van 1841) daarin vermeld, opgestel moet gewees het nie en dat die besonderhede dus nog vars in sy geheue was. Dit gee ook so 'n kompakte, besadigde en geloofwaardige relaas dat erkende geskiedskrywers van die Groot Trek dit as gesaghebbend aanvaar het.⁴³ Wanneer ons Pretorius se getuienis krities beskou, verrys heelwat meer en ernstiger vraagtekens as dié oor die beweerde rol van Piet Retief in die georganiseerde verkenning wat reeds hierbo gegee en as foutief gepostuleer is.⁴⁴

Harrismith, 25 April 1881. Vgl. ook nog 'n memorie deur W. J. Pretorius aan die Volksraad, Flensburg, distrik Harrismith, 19 April 1875 (afskrifte van albei dokumente is aan my voorsien deur die Vrystaatse Argivaris op 7 Des. 1960).

40. Gegewens deur die Vrystaatse Argivaris aan my per brief op 26 Okt. 1960 verskaf.

41. Memorie deur W. J. Pretorius aan die Vrystaatse Volksraad, Harrismith, 8 Mei 1872, tesame met die memories in voetnoot 39 vermeld (afskrifte van al drie dokumente is op 7 Des. 1960 deur die Vrystaatse Argivaris aan my voorsien).

42. Testament van W. J. Pretorius, 20/1889, Pietermaritzburg, 22 Des. 1883, met codicille gedateer Aug. 1887 en 13 Julie 1888 (gesertifiseerde fotokopie deur Meester van die Hooggeregshof te Pietermaritzburg op 8 Okt. 1964 aan my voorsien); *De Natal Afrikaner*, 12 April 1889 en *The Natal Witness*, 8 April 1889 (afskrifte van doodsberigte deur die Natalse Argivaris aan my voorsien).

43. Vgl. bv. Preller, *Vm.*, I, pp. 270–273; Walker, *The Great Trek*, pp. 94–95; Nathan, *The Voortrekkers of South Africa*, pp. 19–21; Van der Walt, Wiid en Geyer (reds.), *Geskiedenis van Suid-Afrika*, I, pp. 277–278.

'n Paar opvallend foutiewe bewerings in Pretorius se „Narrative” gaan oor vername feite wat vandag maklik gekontroleer en as foute bewys kan word. Die vernaamste oorsaak van die Groot Trek, sê Pretorius, was „the dissatisfaction felt at the emancipation of the slaves, upon whose labour the colonists were dependent in their agricultural and other pursuits, and for whom the compensation made to their masters and owners was ruinously insufficient.”⁴⁵ Dit is duidelik 'n uiters eensydige weergawe van die oorsake van die Groot Trek. Oor die eintlike redes vir die Groot Emigrasie openbaar Pretorius 'n verre-gaande onkunde. Hy het ver weg van die Oosgrens gewoon en ook van die meeste slawebesitters, het self nie slawe besit nie, en ignoreer heeltemal die landloperij en swak beheer oor Nie-Blanke arbeid. Hy was nie 'n heel vroeë Voortrekker nie. As inwoner van Winterveld, 'n veldkornetskaps waar talle Trekboere gewoon het wat periodiek na die Transorangie verhuis het, skyn Pretorius veral met Trekboere te geassosieer het wat ook in die aangrensende veldkornet-skappe van Uitvlugt, Bowe-Seekoerivier en Middenveld sterk gevestig was.⁴⁶ Die hele oosgrenssituasie laat hy buite rekening, asook die ernstige grief van ander boere dat Nie-Blankes as onbeheerbare landlopers chroniese onrus opwek. Of sy geheue moet hom heeltemal in die steek gelaat het of hy was nie self geroer deur enige van die bewegegredes wat die rasegte Voortrekker gedwing het om sy land te verlaat nie. Albei affekteer die betroubaarheid van sy getuienis.

Volgens Pretorius was die vernaamste lede van die kommissie wat na Natal gegaan het, Stephanus Maritz, Jacobus Uys, Karel Landman, Johannes de Lange en Jacobus Moolman.⁴⁷ Wat onmiddellik opval, is die weglating van Piet Uys, wat deur ander kontemporêre en betroubare bronne onbetwisbaar as die leier van die kommissie aangewys word. Dat Karel Pieter Landman as derde lid van die kommissie genoem word, is 'n verdere tasbare fout. Terwyl welbekende kommissielede uit Landman se Uitenhaagse veldkornetskaps van Onder-Boesmansrivier genoem word, was Landman self beslis nie saam nie. Die bewyse lê onomstootlik in die Kaapse Kantoor van Aktes dat Landman tydens die afwesigheid van die kommissielede in Natal twee koopbriewe in elke geval voor ses getuies in die Kaapkolonie onderteken het.⁴⁸ Nie alleen sluit dit sy teenwoordigheid in Natal uit nie, maar die blote feit dat Landman in dié stadium sy grondbesit in die Kolonie uitbrei, dui daarop dat hy nie nou sou wou trek nie. Eers in Junie 1837 sou hy sy plaas verkoop om in die daaropvolgende Oktober te emigreer.⁴⁹

44. Kyk hierbo voetnote 15 tot 18.

45. Bird, *Annals*, I, p. 230.

46. P. J. van der Merwe, *Noordwaartse Beweging*, kaart teenoor p. 304.

47. Bird, *Annals*, I, p. 231.

48. Kyk Transfers and Mortgages, Sept. 1836, vol. 9, no. 19 en Aug. 1835, vol. 8, no. 104 (Kaapse Kantoor van Aktes, Kaapstad).

49. Transfers and Mortgages, 1–19 Des. 1837, vol. 18, no. 45 (Kaapse Kantoor van Aktes); *The Graham's Town Journal*, 19 Okt. 1837; Muller, „Veertig jaar uit die lewe

Op verdere foute in Pretorius se „Narrative” kan vlugtig gewys word. Moselikatse noem hy ’n broer van Dingane. Piet Uys sou volgens hom as opperbevelhebber van die sogenaamde Vlugkommando aangestel gewees het en Hendrik Potgieter sou hom daarop tydens die ekspedisie aan insubordinasie skuldig gemaak het. Piet Retief sou op 3 Februarie vermoor gewees het. Die sogenaamde Winkommando sou uit soveel as 600 ruiters bestaan het. By die Slag van die Wit-Umfolozi sou dit Karel Landman o.a. gewees het wat ’n terugtog beveel het, in teenstelling met die erkende opvatting dat dit Hans (Dons) de Lange was wat dié verstandige stap beveel het, strydig met sy bevelvoerder Landman se instruksie dat die kommando hom ter plaatse moes verdedig.⁵⁰

Dit is uiters moeilik om onomstootlik vas te stel waar en onder welke omstandighede Pretorius se „Narrative” opgeteken is. Nieteenstaande herhaalde ondersoeke en navrae by baie instansies, kon geen definitiewe inligting oor die herkoms verkry word van die dokument wat John Bird op bladsye 230–237 van deel I van sy *Annals of Natal* (ongeveer in 1885 gepubliseer) afgedruk het nie. Bird sê in sy „Introductory Notes” dat Pretorius se relaas (soos vermoedelik ook ander dokumente) „was certainly, penned by the hands of men more qualified than the actual narrators to give expression to their experiences, and were not written or printed for many years after the occurrences which they relate: but there is no suspicion as to their being genuine, and they emanate from those who had seen and borne a part in all that took place in the country”⁵¹. Dit is waarskynlik dat Bird, wat reeds vroeg onder Britse bewind in Natal diens aanvaar het, uit persoonlike kennismaking met Pretorius spreek.⁵² Sover ons kennis van Pretorius strek, was hy ’n boer wat maar baie seldê briewe of memories, selfs in Hollands, opgestel het. Op 3 September 1844 verklaar hy dat hy nie meer as „Volksrepresentant” sal dien nie en as rede gee hy o.a. „ik gevoel aan my-zelfen dat ik de vereischte bekwaamheden daartoe niet bezit; want ik ben maar een eenvoudige boer die voor zoo iets niet opgebracht ben.”⁵³ Hy was beslis nie Engels magtig genoeg om sy relaas daarin op te stel nie. Wat hy dus op een of ander tyd te vertel gehad het, moet dus deur ’n ander persoon of persone neergeskryf en vertaal gewees het. Hoe goed die vertaling gedoen is, weet ons nie. Of Pretorius in staat was om die akkuraatheid van die vertaling te kontroleer, weet ons ook nie. Die voetnote in sy „Narrative” verteenwoordig skynbaar aanvullings wat Pretorius self gemaak

van die Voortrekkerleier Karel Landman,” *Historiese Studies*, IV, 1, Maart 1943, pp. 27–31.

50. Bird, *Annals*, I, pp. 231–235.

51. *Ibid.*, p. 10.

52. Die feit dat Bird geen bron van herkoms in sy *Annals* gee nie en dat Pretorius gedurende 1882 tot 1889 in Pietermaritzburg gewoon het, terwyl Bird besig was om sy groot dokumenteversameling te kompilleer, dui daarop.

53. Breytenbach (red.), *Notule van die Natalse Volksraad*, p. 226. Vgl. verder die briewe van 26 Okt. en 7 Des. 1960 deur die Vrystaatse Argivaris aan skrywer hiervan gerig; asook deur die Natalse Argivaris, gedateer 2 Des. 1960.

het, geoordeel op grond van die laaste voetnoot op bladsy 235, waar die verteller in die voetnoot as 'n Voortrekker aan die woord is.⁵⁴

Bird se bovermelde persoonlike opmerkings op bladsy 10 van sy „Introductory Notes” skyn te bevestig dat hy na alle waarskynlikheid nie self die „Narrative” op papier gebring het nie. In dieselfde rigting gaan 'n brief aan my deur die destydse Natalse Argivaris, mnr. W. B. van der Vyver: „Die Natalse Argief beskik in die Bird-versameling oor heelwat informasie wat deur Bird opgeteken is na aanleiding van persoonlike onderhoude wat hy met Natalse pioniers gevoer het, dog daar bestaan nie so 'n verslag oor W. J. Pretorius nie. Dit het my ook nie geluk om of 'n kopie daarvan of 'n verwysing daarna in hierdie Argief op te spoor nie.” Mnr. Van der Vyver skryf verder: „Wat die oorspronklike „Narrative of Willem Jurgens Pretorius (1834-1839)” betref, spyt dit my om u mee te deel dat ek na 'n deurtastende ondersoek nie daarin geslaag het om enige spore daarvan in hierdie kantoor te vind nie.”⁵⁵ Die feit dat geen oorspronklike Hollandse of Engelse kopie van Pretorius se relaas êrens teruggevind kon word nie, maan ons tot versigtigheid i.v.m. die betroubaarheid van die teks. Met Bird betwyfel ons nie die egtheid daarvan nie; maar ons moet tog benadruk dat die gebrek aan kennis oor die omstandighede waaronder die herinneringe vertel, neergeskryf, vertaal, gekontroleer en verder versprei is totdat dit in Bird se hande gekom het en in sy *Annals* opgeneem is, 'n behoorlike kritiese ontleding van die teks bemoeilik. Wanneer die bovermelde foutiewe bewerings nog verder in ag geneem word, is dit duidelik dat dit as bron deur historici veels te hoog aangeslaan is.

Hierdie bedenkinge word baie versterk as ten slotte ook nog bepaal kan word dat die „Narrative” eers sowat vyftig jaar na die beweerde uitstuur van die drie georganiseerde kommissies opgestel is. Uit 'n interne aanduiding in die stuk self kan dit bewys word. Pretorius vertel naamlik dat daar onder die liggame van die vermoordes wat saam met Retief gesterf het, ook aangetref is die liggaam „of the brother of my present wife, Pieter van den Berg⁵⁶”. Omdat dit bekend is dat Pretorius in Desember 1882 met Heyla Magdalena, gebore Van den Berg, getroud is, kon sy relaas, in sy bekende vorm, nie voor Desember 1882 opgestel (of vertel) gewees het nie; en *toe* was hy reeds 'n ou man van sowat 75 jaar.⁵⁷

54. „Biggar was one of the few English residents near the harbour. One of his sons, with Ogle and others, had come to trade with the emigrants in February, just before the great massacre, and young Biggar was killed. The father sought to avenge his son's death, and had asked our permission to join the expedition that set out in the beginning of December.” In die aanvulling aan die end van die teks op p. 237 is Pretorius weer aan die woord.

55. Brief gedateer 25 Okt. 1960. Vgl. ook die Natalse Argivaris se verdere brief, van 2 Nov. 1960, aan my: „... wil ek hiermee bevestig dat ek nie in staat was om 'n eie-handigopgestelde skrifstuk deur W. J. Pretorius in hierdie kantoor op te spoor nie.”

56. Bird, *Annals*, I, p. 234.

57. Testament van W. J. Pretorius, 20/1889, 22 Des. 1883 (Meesterskantoor, Hooggeregshof, Pietermaritzburg); *De Natal Afrikaner*, 12 April 1889.

Gevolglik moet aanvaar word dat dieselfde soort vergissings wat meermale by ander bejaarde Trekkergetuies, wanneer hulle later op hul geheue moet staatmaak, aangetref word, ook in W. J. Pretorius se „Narrative” ver wag moet word.⁵⁸ Bewerings wat net deur Pretorius gemaak word en nie ook deur ander bronne gestaaf kan word nie, kan dus glad nie as bewese aanvaar word nie. Alhoewel ons aan die ander kant ook nie die bestaan van georganiseerde verkenning deur middel van die drie kommissies finaal kan weerlê nie, skyn dit twyfelagtig te wees of die tot dusver bykans deur alle historici aanvaarde re laas wel ’n korrekte beskouing is. Dit is aanvegbaar dat grensboere op die voor aand van die Groot Trek formeel drie kommissies in drie rigtings sou uitgestuur het om ’n totaal onbekende binneland te verken. Soos in Hoofstuk VII aan getoon, was baie verkenning reeds gedoen en was heelwat inligting reeds be skikbaar.

Uit die kontroleerbare feite rakende verkenningstogte in die drie rigtings sal ons nuwe siening oor die finale fase van verkenning op die vooraand van die Groot Trek later duideliker gestel kan word. Eers word die karige feite i.s. togte na die noordweste en die noorde aangebied, daarna die welbekende Uys kommissie na Natal behandel, en eindelik word met die somtotaal van ons ken nis oor die beplande verkenning afgesluit.

Van die bestaan van ’n verkenningstog onder Johannes Andries Pretorius na die huidige Suidwes-Afrika weet ons slegs uit die „Narrative” van sy seun, Willem Jurgen. Laasgenoemde verklaar baie bondig dat hy self lid was van dié party. Van waar die geselskap afgereis het, wie die verdere lede daarvan was, langs watter roete hulle gegaan het en hoe lank hulle weggebly het, word nie vermeld nie. Ons kan met ’n redelike mate van sekerheid aanvaar dat hierdie verkenningstog wel plaasgevind het. Ander persoonlike besonderhede in W. J. Pretorius se „Narrative” aangebied, is gekontroleer en akkuraat bevind. So ’n lang tog moet op ’n jong man ’n diepe indruk gemaak het, sodat daar aanvaar moet word dat hy hom nie met die plaasvind daarvan sou vergis het nie.⁵⁹ Bowendien blyk uit ander, tydgenootlike bronne dat J. A. Pretorius en sy seun op die plaas *Brandfontein*, soos reeds vermeld, in die veldkornetskap Winterveld (baie naby die huidige dorp De Aar) van die toenmalige reuse distrik Graaff-Reinet gewoon het.⁶⁰ Pretorius was dus goed geplaas om ’n tog na die noordweste te onderneem. Ons vermoed dat W. J. Pretorius se algemene verklaring aangaande al drie die kommissies, te wete dat hulle teen die einde

58. Dit is ’n kernprobleem i.v.m. die vroeë jare van die Groot Trek en ’n bron van talle feitefoute by ’n pioniergeskiedskrywer soos Preller. Vgl. voetnoot 7 hierbo.

59. Bird, *Annals*, I, pp. 230-231. Geen kontemporêre bron oor die latere Suidwes-Afrika meld so ’n verkenningstog nie.

60. *Transfers and Mortgages*, 15-19 Junie 1838, vol. 15, no. 116; *Quitrent Book*, Inl. Revenue, vol. 38, Colesberg, 1837-1918, folio 579, 1 Sept. 1837 (albei Kaapse Kan toor van Aktes).

van 1834 en vroeg in 1835 sou teruggekeer en hul verslae uitgebring het, in besonder op sy vader se kommissie betrekking het.⁶¹ Uit die feit dat sy tweede dogter, Johanna Catharina, op 19 Augustus 1834 gebore, op 3 Mei 1835 gedoop is, kan afgelei word dat W. J. Pretorius betyds terug was om die doopsakrament by te woon.⁶² By implikasie moet verder afgelei word dat die kommissie ongunstig oor die noordweste gerapporteer het.

Oor die verkenningstog onder ene Scholtz na Noord-Transvaal weet ons nog minder; en daar is weer net W. J. Pretorius se getuienis daarvoor. Soos vermeld, vertel hy dat dit na Soutpansberg gegaan het dieselfde tyd as die ander kommissies, en dat dit die familie van Coenraad de Buys daar aangetref het.⁶³ Daar word nie eens vermeld wat die leier se voorletters was nie, hoe, en uit welke distrik(te), sy groep saamgestel was nie, en met watter aanbevelings hulle teruggekeer het nie. Aangesien Pretorius se inligting so vaag is, is dit ook moeilik kontroleerbaar en derhalwe baie moeilik om finaal vas te stel of daar in 1834 werklik so 'n verkenningstog uitgegaan het.

Dit kon moontlik in sekere opsigte 'n soortgelyke tog gewees het as dié waarvan Sarel Cilliers, ook op hoë ouderdom, in sy sogenaamde „Joernaal” vertel: „Wij had een Commissie gedaan met 10 man, tot aan Vet, Sand en Valsch Revier, en vond die landstreek woest, zonder inwoners, wij maakte een Memorie op aan de Gofferneur van de Kaap, 72 namen onderteeekend, door huishoudende Menschen, die geen grond had, het werd ons geweigerd.”⁶⁴ Ongetwyfeld is daar op die vooraand van die Groot Trek heelwat onbekende verkenningstogte hoër op in die Transoranje en na Transvaal onderneem.⁶⁵ Nie net verkenning sou die motivering van sulke togte gewees het nie: ook tegelykertyd die skiet en vang van skaars wilde diere en veral die ivoorhandel met inboorlinge. En die begin van die Groot Trek sou nog glad nie die einde van verkenning beteken nie. Ofskoon hul vroue en kinders meegegaan het, kan Louis Tregardt en Hans van Rensburg se heel vroeë trekke tog ook in wyere sin as verkenningstogte in hierdie rigting beskou word: hulle was daarop uit om die hoëre noorde en sy verbindings met die ooskus te bespied voor die hoofgolwe van die Groot Trek aangerol gekom het. In 1836 nog sou die welbekende kommissie onder Hendrik Potgieter met o.a. Sarel Cilliers en J. G. S. Bronkhorst na Soutpansberg en verder noord gaan.⁶⁶

Verkenning op die vooraand van die Groot Trek na die noordweste en die noorde kan nie altyd direk in verband met die trekgedagte gebring word nie.

61. Bird, *Annals*, I, p. 231.

62. G.R. 3/12: Doop Boek, 1834–1837, 3 Mei 1835, p. 107 (K.K.A.).

63. Bird, *Annals*, I, p. 231.

64. Gerdener, *Sarel Cilliers*, p. 131.

65. Vgl. Hoofstuk VII. Gewoonlik laat 'n verkenningstog 'n spoor na as daar een of ander onreëlmatigheid tydens die tog plaasgevind het waarvoor verslag gedoen word. Wanneer daar 'n hofsak volg, word daar verdere inligting beskikbaar gestel.

66. P. J. van der Merwe, *Nog verder noord*, Kaapstad, 1962.

Dit is ook waar van verkenning na Natal. Oor die Uys-kommissie na Natal is heelwat bekend, hoewel in 'n fragmentariese vorm. Kontemporêre amp telike en private stukke, met koerantberigte, maak dit moontlik om die buitengewoon groot getal herinnerings uit jare lank daarna met die oog op hul betroubaarheid te toets. Aangesien dit ook die belangrikste kommissie onder 'n later vername Voortrekkerleier in die vernaamste rigting was, moet waardevolle lig verwag word oor 'n moeilik peilbare sleutelgebeurtenis tydens die ontsluitingfase van die Groot Emigrasie.⁶⁷

Die bewysbare feite van die kommissie na Natal is dat dit onder leiding van Pieter Lafras Uys, 'n 36-jarige boer uit die distrik Uitenhage, gestaan het.⁶⁸ Die geselskap is saamgestel uit sowat een-en-twintig Blankes, wat almal uit die suidelikste distrikte afkomstig was en van 'n gelyke getal Nie-Blankes vergesel was. Verreweg die meeste lede was woonagtig op die kusvlakte van Uitenhage, waar die veldkornetskaps Onder-Boesmanrivier sterk verteenwoordig was; maar daar was ook die vername verkenner, J. H. (Hans Dons) de Lange, en enkele ander wat oorspronklik uit die distrik Albanie afkomstig was.⁶⁹

'n Merkwaardige kenmerk van hierdie kommissie was dat die leier en drie lede, Jacobus Moolman, Petrus Lafras Moolman en Gerhardus Jacobus Rudolph, op 19 Julie 1834 formeel van goewerneur D'Urban verlof gevra het om die koloniale grense oor te steek „for a few weeks for the purpose of trafficking with the Bordering Nations . . .” Hulle onderneem „to conduct them-

67. Daar is nog geen stelselmatige, gedetailleerde studie van die Uys-kommissie onderneem nie. Soos hieronder blyk, moet uit talle, uiteenlopende, en mekaar dikwels weersprekende bronnefragmente, deur 'n nougesette kritiese ontleding, feite en motiewe gerekonstrueer word. Sommige vroeë geskiedskrywers was dikwels geneig om op grond van 'n beperkte seleksie van bronne (soms lank na die tyd opgestel) en met die uitsluiting van ander, weersprekende, bronne, hul relaas van dié kommissie op te stel. Latere skrywers het weer te geredelik hul voorgangers se feite en gevolgtrekkings aanvaar. As gevolg van hierdie en ander faktore kan vandag gesê word dat daar min sulke belangrike verskynsels in ons geskiedenis is waaroor ons so min sekerheid het as oor die motivering, die presiese verloop van sake tydens die halfjaar wat die tog geduur het, en die betekenis daarvan. Dit is 'n opvallende gaping in ons historiese kennis. In 'n poging om uit gebrekkige bronne die gaping aan te vul, is talle probleme teengekom, soos hieronder sal blyk.

68. Talle vername getuies bevestig dat Piet Uys die leier van die kommissie was. H. Cloete sê bv. in sy *Five Lectures on the Emigration of the Dutch Farmers* (Kaapstad, 1856): „a party headed by Piet Uys, Cobus Uys, Hans de Lange, Stephanus Maritz, and Gert Rudolph” het Natal rustig gaan verken (p. 62). Louis Jacobus Nel gee in sy herinneringe (soos deur dr. E. G. Jansen neergeskryf) die duidelike uitspraak dat die kommissie onder „leiding van Pieter Lafras Uys” uitgegaan het (*Uit die Voortrekkertyd*, Pretoria, 1939, p. 35). Van die belangrikste getuies is dit slegs Willem Jurgen Pretorius wat Piet Uys se naam heeltemal weglaat van sy „men of principal note” op die kommissie (Bird, *Annals*, I, p. 231).

69. Die identifikasie van hierdie persone lewer heelwat probleme op. Die laaste bewaarde Opgaafrulle (voor die Groot Trek) van Uitenhage (1826) en Albanie (1825) is nuttig, maar behoort aangevul te word deur die milisielyste in L.G. 55 (K.A.). Kyk verder in hierdie hoofstuk.

selves with propriety on their journey⁷⁰.” Toe die memorie na siviele kommissaris Van der Riet van Uitenhage en George verwys is vir ’n rapport oor die respektableheid en werklike oogmerke van die applikante, het die amptenaar bevind dat die karakter en gedrag van die aansoekers sodanig is dat hy sonder aarseling kon aanbeveel dat die versoek toegestaan word. Oor die eintlike motiewe het hy nie kommentaar gelewer nie. Daar is egter nie verdere aandag aan gegee nie, want D’Urban het op 27 Augustus op grond van die siviele kommissaris se gunstige aanbeveling Uys en sy metgeselle se versoek toegestaan. Hierdie brief, deur Van der Riet aangestuurd, het die geselskap eers in September bereik;⁷¹ maar toe het hulle geen gras onder hulle voete laat groei nie. Die reënseisoen, met die vooruitsig van talle vol riviere in die Transkei en Natal, het reeds voor die deur gestaan. Op 8 September 1834 het Uys se geselskap na Natal vertrek.⁷²

Natal word nooit as hul bestemming vermeld nie. Alhoewel dit vir die Britse owerheid duidelik moet gewees het dat volledige inligting oor die oogmerke van die geselskap nie voorsien is nie, is daar tog nie verder op ingegaan nie. Die merkwaardigste van alles is egter die feit dat, terwyl slegs vier persone aansoek gedoen het om verlof, daar soveel ander hulle by die geselskap aangesluit het. Hier is twee elemente van geheimhouding: ten eerste, dat daar gepoog word om die indruk te wek dat slegs ’n paar weke in Kafferland handel gedryf gaan word; ten tweede, dat verreweg die meeste van die lede van Uys se geselskap nie hul name opgee en ook nie formeel aansoek doen om te gaan nie.⁷³ Die geheimhouding was nie om dowe neutte nie: iemand soos Hans de Lange (en moontlik ook sommige van die ander persone wat mee is) sou waarskynlik nie toestemming gekry het om op so ’n reis te gaan nie. Om verlof te vra vir ’n lang reis van baie maande (uiteindelik sou hulle sowat ses maande weg wees) deur sowat twintig Blanke mans en een Blanke vrou met ’n gelyke getal Nie-Blankes na die verre Natal sou ’n te groot risiko meebring het dat die verlof geweier sou word; en wanneer dit eers geskied het, sou dit baie moeiliker wees om stilletjies weg te glip.

Dit sou nodig wees vir so ’n ekspedisie na Natal om formeel verlof te vra. Kort tevore was J. H. de Lange en sy metgesel W. P. Meyer nog voor die hof gedaag en beboet omdat hulle sonder toestemming Natal toe gegaan het.⁷⁴ Om Port Natal en op pad daarheen en terug sou die kommissielede Blanke

70. C.O. 3975: Memorials Received, U–Z, 1834, no. 2, P. L. Uys en andere aan D’Urban, 19 Julie 1834. Dit is deur O. G. Stockenstrom vir die aansoekers opgestel en onderteken (K.A.).

71. *Ibid.*, notas agter op die memorie; Uitenhage Argief 14/47: Reports on Memorials re Lands etc., 1831–1839, Uitenhage, 19 Julie 1834 (K.A.).

72. C.O. 2755: Uys se beëdigde verklaring van 5 Junie 1835 voor die Res.-Mag. van Uitenhage, bylae in no. 84, „Clerk of the Peace”, Uitenhage, aan Militêre Sekretaris, 24 Junie 1835 (K.A.). In die verklaring is daar ’n duidelike verskrywing, 1835 vir 1834.

73. C.O. 3975: no. 2, P. L. Uys ens. aan D’Urban, 19 Julie 1834.

74. De Lange en W. P. Meyer het die vorige jaar verlof gevra om oorkant die koloniale

handelaars, jagers, sendelinge en ander reisigers ontmoet, sodat dáár geen sprake van geheimhouding sou kon wees nie. „Die handelwyse van die kommissielede”, verklaar prof. Thom, „of hulle sou jag of wat hulle ook al doen, kon die Kaapse regering maklik ter ore kom, en hulle moes dus versigtig wees. Gevolglik besluit hulle om nie slegs te jag en te verken nie, maar veral ook om met die inboorlinge handel te dryf, sodat hulle vir ’n handelsekspedisie kon deurgaen en geregverdig sou wees om in kontak met die inboorlinge te tree.”⁷⁵ Inderdaad sou die aankoms van die kommissie te Port Natal in *The Graham's Town Journal* van 6 Februarie 1835 gerapporteer word. Noodwendig moes die gereelde oorlandse en oorsese verbindings tussen die Oosgrensdistrikte en Port Natal meebring dat ook mondelinge nuus oor die kommissie die Kolonie sou bereik.⁷⁶

Dat Piet Uys die leiding van die kommissie op hom geneem het, het die suksesvolle beplanning daarvan verseker. Hy was uit ’n vooraanstaande en progressiewe familie. Sy vader, Jacobus Johannes Uys, was tien jaar tevore reeds die vernaamste merinoskaapboer van sy wyk en was nou ’n gesiene ouderling in die gemeente Uitenhage.⁷⁷ As dapper krygsman en bekende teler van goeie perde was die energieke, ondernemende Piet Uys self op uitstekende voet met baie Britse offisiere en beamptes.⁷⁸ Sy oudste seun, Jacobus Johannes, vertel in latere jare dat sy vader ook gehad het „veel vrienden onder de Engelschen, en vooral onder die militairen, die niet doortrokken waren van Philippynsche gezindheid”.⁷⁹ Omtrent dieselfde tyd het Uys ook met die Goewerneur in verbinding getree. Dit is dus verstaanbaar dat Uys as goed aangeskrewe persoon sonder moeite amptelike goedkeuring vir sy verkenningstog verkry het.

As uitgesproke individualis wat die belange van sy Uitenhaagse beesboere

grens te gaan handel drywe, en toe dit geweier is en hul tog gegaan het, is hulle voor die hof gedaag „for going beyond the boundary without a Pass”. Daarop is hulle elk met £5 beboet en die Britse regering het geweier om die boete kwyt te skeld of te verminder. Kyk C.O. 3964: Memorials, 1833, no. 89, De Lange en Meyer aan waarnemende Goewerneur, 9 Aug. 1833 (albei K.A.).

75. *G.M.*, p. 78.

76. Die Grahamstadse en Port Elizabethse handelaars het selfs ’n pad langs moeilike dele van die Transkeise kus gebou om verkeer met Port Natal te kan onderhou.

77. J. 374: Opgaafrolle Uitenhage, 1826, veldkornetskap Gamtoosrivier (K.A.); Muller, „Die Arrestasie van mev. Piet Uys op Sondag, 25 Okt. 1835”, in *Historia*, XVII, 4, Des. 1972; Uitenhage 1/1: Kerkraadsnotule, 1817–1842, pp. 154, 156, 158 en 160 vlg. (K.K.A.). Vgl. ook Thom, *Die Geloftekerk*, p. 101.

78. C.O. 3967: no. 81, P. L. Uys aan Wade, ontvang op 25 Okt. 1833 (K.A.). Sir J. S. Alexander, wat saam met Uys aan die Sesde Oosgrensoorlog deelgeneem het, beskryf Uys as „a fine specimen of the manly character” (*Excursions in Western Africa*, II, 2de ed., Londen, 1840, p. 42). Vgl. verder Godlonton, *A Narrative of the Irruption of the Kaffir Hordes*, Faksimile-herdruk, Kaapstad, 1965, p. 223.

79. J. J. Uys, de oude, aan redaksie, gedateer Blinkwater, 14 Aug. 1879, in *The Friend of the Free State*, 4 Sept. 1879.

voorop stel, sou Piet Uys glad nie geredelik instruksies van ander grensboerleiers aanvaar om, ooreenkomstig 'n patroon deur hulle uitgewerk, Natal te gaan verken nie.⁸⁰ Soos hierbo aangetoon, berus so 'n bewering aangaande die Natalse kommissie as deel van 'n breedbeplande skema slegs op gesag van die herinnering van Willem Jurgen Pretorius, vyftig jaar later aangeteken onder onsekere omstandighede. Inderdaad vergeet Pretorius die kardinale punt dat Piet Uys self die leier was van die Uys-kommissie. Alhoewel Pretorius se bewering, weens die skerm van geheimhouding en die verlies van talle belangrike dokumente, nouliks finaal weerlê kan word, moet dit, sonder bevestiging deur minstens 'n ander *selfstandige* getuie, as nie bewese beskou word. Piet Uys se bovermelde seun Jacobus vertel in 1879 dat, toe die griewe onder die grensboere begin oplaai het, sy vader sou gesê het: „Ek weet niet wat van's lands zaken zal worden; ik zal ryden om te zien of ik geen land kan vinden dat goed is voor my en myn nageslacht en landgenoten, en zoo ik dit niet vind ga ik naar Amerika, want die verdrukking wordt te zwaar.”⁸¹ Sy belangstelling in die Verenigde State van Amerika is 'n volkome individualistiese benadering wat by geen ander Trekkerleier aangetref word nie. Sowat drie jaar later sou Uys weer sy kennis van, en simpatieke gesindheid jeens, die Verenigde State openbaar toe hy op 14 Augustus 1837 aan die Caledonrivier as leier die resolusies van 'n groot groep Trekkers eerste onderskryf: „We purpose to establish our settlement on the same principles of liberty as those adopted by the United States of America . . .”⁸² Dat dit beesboere van die Kaapkolonie se suidelike kusvlakte was wat Piet Uys na die Natalse subtropiese kusvlakte gelei het, dui verder daarop dat plaaslike inisiatief 'n vername rol gespeel het;⁸³ en die inisiatief en leiding het, sover vasgestel kan word, van Uys self uitgegaan. Daar bestaan verskeie kontemporêre aanduidings (waaroor meer later) dat Piet Uys hoegenaamd nie in Gert Maritz se gees van „Net die dood sal my terughou!” en die opstandige gees wat dit ingehou het, getrek het nie.⁸⁴

Op die getuienis voor ons skyn dit dus onwaarskynlik dat die groot verkenningstog wat Piet Uys in September 1834 na Natal gelei het, met swaarbelaaide ossewaens vol voorrade vir die handel, die jag en, by uitnemendheid, die verkenning oor sowat ses maande, op Gert Maritz of iemand anders se instruksies sou gehandel het. Lede van Uys se geselskap, soos Johannes Stephanus Maritz, die oudste broer van Gert Maritz, en Gert Rudolph, die neef van Gert Maritz, kon natuurlik direk met laasgenoemde, of ander grensboerleiers, geskakel het.⁸⁵ Uit die distrikte Graaff-Reinet en Somerset(-Oos) word egter nie 'n en-

80. Dié karaktertrek is waarneembaar by Piet Uys as Voortrekkerleier. Kyk ook later in hierdie hoofstuk.

81. *The Friend*, 4 Sept. 1879.

82. Aangehaal deur Theal in *Willem Adriaan van der Stel and other Historical Sketches*, p. 285.

83. Vgl. Muller, „Veertig jaar uit die lewe van die Voortrekkerleier Karel Landman”, in *Hist. Studies*, Maart 1943, IV, 1, pp. 18 en 31.

84. Thom, *G.M.*, p. 74.

kele verteenwoordiger onder die lede van die Uys-kommissie aangetref nie – en baie min uit Albanië. Uys se verkenningsgroep bestaan grotendeels uit vername beesboere uit die belangrike Uitenhaagse distrik se kuswyke, Onder-Boesmansrivier en die Tsitsikamma; en uit die sterkste en mees oostelike veldkornetskaps – Piet Uys se eie veldkornetskaps nog in 1834 – gaan verreweg die meeste lede.

Die presiese samestelling van die hele Uys-kommissie poseer talle, skynbaar onoplosbare, probleme.⁸⁶ Dat die vier persone wat verlof gevra het om te gaan, wel gegaan het, kan uit bevestigende tydgenootlike bronne bewys word. Oor Piet Uys self bestaan daar natuurlik geen twyfel nie. Hy het in 1835 nog in 'n beëdigde verklaring te Uitenhage bevestig dat hy in Junie en Julie 1834 tesame met Jacobus Moolman, Petrus Lafras Moolman en Gerhardus Jacobus Rudolph 'n memorie aan die Goewerneur voorgelê het waarin verlof gevra is om die koloniale grense oor te steek om met die inboorlinge handel te dryf; toestemming is in September ontvang. Dan voeg hy by: „We proceeded to Natal on the 8th September 1835 ('n duidelike verskrywing vir 1834), and in the month of March last, we all returned to the Colony, . . .”⁸⁷ Met die uitsondering van Jacobus Moolman, skyn alle lede van dié groepie toe in die wyk Onder-Boesmansrivier te gewoon het. In sy verlieslys van die Sesde Oosgrensoorlog verklaar Piet Uys dat hy 'n geruime tyd reeds grond op die Boesmansrivier bewoon het en dat dit sy woonplek was toe die Xhosa-inval plaasgevind het.⁸⁸ Gert Rudolph, die latere Voortrekkerkommandant, het toe juis nou met Piet Uys geskakel. Uys en Rudolph het as grensboere saam op Rudolph se plaas *Rietvlei* in die Onder-Boesmansrivier gewoon. Volgens *The South African Commercial Advertiser* van 2 Augustus 1837 het Rudolph en Piet Uys daar gewoon „as Frontier Boers, devoted to mere grazing, with occasional hunting expeditions, commonly live: - No garden; no enclosures; a small mud hut, without windows or chimney, the door serving for both; and a mud floor. And even this wretched hovel was built by one of their wives during the absence of Roedolff and Uys on an expedition of observation, or to hunt Elephants at Port Natal”. Rudolph het sy plaas reeds in 1836 verkoop en, in teenstelling met sy meer terughoudende broer, Johan Bernard (die latere weesheer in die Republiek Natalia en vader van die bekende Aletta Oosthuizen, gebore Rudolph), vroeg met sy broer Andries onder Gert Maritz die Kolonie verlaat. Die Rudolphs se moeder was 'n suster van Maritz se moeder.⁸⁹ Dit is duidelik dat

85. *Ibid.*, p. 77.

86. Dit is deel van die problematiek wat eie is aan die Uys-kommissie as geheel. Omdat daar nie genoeg betroubare bronne bewaar gebly het nie, kan (soos hieronder aangetoon sal word) nie met sekerheid bepaal word wie almal meegegaan het nie.

87. C.O. 2755: Uys se verklaring van 5 Junie 1835, bylae in no. 84, „Clerk of the Peace”, Uitenhage, aan Militêre Sekretaris, 24 Junie 1835 (K.A.).

88. L.G. 55: Milisielyste, Uitenhage, Onder-Boesmansrivier, p. 150, no. 33 en p. 152, no. 83; L.G. 38: Memorials re War losses, 1835, no. 277, pp. 128–130 (albei K.A.).

89. Transfers and Mortgages, 24–31 Julie 1838, vol. no. 209. Daaruit blyk dat G. J.

kommissieleier Piet Uys en die vurige grensboer Gert Rudolph in noue assosiasie met mekaar in die ruie boswêreld van die Olifantshoek gewoon het. Olifantshoek het die eintlike kern gevorm van die enorme wyk Onder-Boesmansrivier waaroor die welskrywende Carel Valentyn Buchner reeds jare lank as veldkornet 'n wakende oog gehou het. Uit die Olifantshoek, waar 'n sterk konsentrasie beesboere op die Oosgrens se suidflank langs die see gewoon het, het Piet Uys dan die kern van sy verkenningsgeselskap gehaal. Dat dit juis dié beesboere sou wees wat te midde van toenemende onrus en ontevredenheid intens in die (volgens alle kontemporêre berigte) besonder aantreklike kusvlakte om Port Natal sou belang stel, is heel begryplik.⁹⁰

Piet Uys het ook intieme skakels gehad met die ietwat veiliger westelike kuswyke van die distrik Uitenhage. Dit was die streke langs die Benede-Gamtoosrivier en -Krommerivier waar sy vader, die bekende ouderling en vooruitstrewende boer Jacobus Uys, op die plaas *Brakfontein* gewoon het. Op en digby *Brakfontein* het Jacobus Uys se uitgebreide familie gewoon, waarheen Piet Uys se vrou tydens sy afwesigheid in Natal en gedurende die Sesde Oosgrensoorlog kon verhuis. Nie alleen het die broers van Piet Uys toe daar geboer nie; maar ook baie lede van die groot familie Moolman, wat noue bande met die Uys-familie gehad het en vlak by Jacobus Uys gewoon het.⁹¹ Dit is daar dat Jacobus Moolman hom op die plaas *Zeekoerivier*, net oos van *Brakfontein*, en wes van die Gamtoosriviermond, met sy vrou en agt kinders bevind het. Hy sou net voor Piet Uys van daar trek en die Uys-trek in die Koenap of verder noord inwag.⁹² In die wyk Gamtoosrivier het daar minstens drie Piet Moolmans gewoon, onder andere Petrus Lafras Moolman, Wesselseun. Die Petrus Lafras Moolman wat Piet Uys op sy verkenningstog vergesel het, was sy kleinneef en het hom ook in die vooruitgeskewe Olifantshoek gevestig. Daar is sy plaas aan die mond van die Boesmansrivier (terwyl hy in Natal was) op Kersdag van 1834 deur die Xhosas oorval. Hy was die enigste bekende lid van die Uys-kommissie wat in sy lys van verliese in die Oorlog gely, verklaar het dat hy tydens die aanval op sy plaas afwesig was in Natal.⁹³

Rudolph op 16 April 1836 sy eiendomme op 'n openbare vendusie verkoop het. Kyk ook *V.m.*, III, p. 119 vlg. en Thom, *G.M.*, p. 94.

90. Vgl. Muller, „Veertig jaar,” pp. 18 en 27–31.

91. Muller, „Die Arrestasie van mev. Piet Uys op Sondag, 25 Oktober 1835”, in *Historia*, XVII, 4, Des. 1972.

92. L.G. 278: no. 69, Siviele Kom. Uitenhage aan Hudson, 5 April 1837, bylae veldkornet T. J. Ferreira aan S. Kom. Uitenhage, 8 April 1837, p. 8 en J. 374: Opgaafrolle, Uitenhage, 1826, Gamtoosrivier, no. 34 (K.A.); Moolman-Versameling, Voortrekker-periode M, 13/8/4 en 13/3/15 (N.S.A.); L.G. 379: Verklaring deur Jephtha, ingeboekte arbeider van J. Moolman voor P. McRosty, Grahamstad, 29 Junie 1837 en op dieselfde datum aan die waarnemende Sekretaris van die Luit.-Goewr. deurgestuur, p. 33 vlg. (K.A.).

93. J. 374: Wyk Gamtoosrivier, nos. 40, 68 en 69; L.G. 30: Memorials re War Losses, 1835, no. 85. Sy verliese soos opgegee was swaar: Rds. 2810 (£210–15s) (K.A.)

Dit is 'n eienaardigheid van die Uys-kommissie dat verreweg die meeste van sy lede nie verlof gevra het om die koloniale grense oor te steek nie, maar volgens sterk getuigenis tog Natal besoek het. Nieteenstaande die wette daarteen, het hulle, weens 'n besondere sameloop van omstandighede, daarin geslaag om geregtelike vervolging te ontduik. Dat hulle in oorlogstyd met groot oorleg langs 'n ompad na die Kolonie teruggekeer het, het daartoe bygedra. Hulle het bes moontlik in aparte klein groepies, of as enkelinge, noordooswaarts vanuit die suide beweeg en in Gcalekaland, of dieper die Transkei in, by mekaar aangesluit om hulle onder Piet Uys se algemene leiding te plaas.⁹⁴ Dat hulle by Louis Tregardt in Gcalekaland langs gegaan het, selfs sonder dat Tregardt of van sy familieleden meegegaan het, kan dui op 'n indirekte skakeling met die voorste Voortrekker wat toe ook intens in die Natalse landstreek belang gestel het.⁹⁵ Een ding is egter duidelik, en dit is dat waar die pad na Port Natal 'n moeilike en gevaarlike weg was, daar 'n ervare en bekwame gids moes mee-gaan. In wilde Kafferland was 'n gewelddadige dood nie ongewoon nie.⁹⁶ 'n Beter gids as Hans (Dons) de Lange, die onverskrokke jagter en ontdekker van die Suid-Afrikaanse noordelike binnelande in talle rigtings, kon nie gevind word nie. Hans de Lange was juis toe met sy vader en broers digteby Louis Tregardt in Gcalekaland gevestig.⁹⁷ Soos hierbo gemeld, het De Lange met ene Piet Meyer in November 1832 na Port Natal op 'n jag- en handelstog gegaan en is hulle met hul terugkeer die volgende jaar beboet vir die oorsteek van die koloniale grens sonder verlof.⁹⁸ Omdat De Lange nou reeds oorkant die noordoostelike koloniale grens gevestig was, sou hy sonder gevaar as gids van die Uys-kommissie kon optree. Hans de Lange van die distrik Albanie het dan 'n vername groepie saamgestel uit boere wat in Gcalekaland digby Louis Tregardt gevestig was. Volgens oorlewering het 'n Piet en 'n Michiel Meyer

94. Daar word tot 21 name van Blankes opgegee as lede. Oor verreweg die meeste name is daar eenstemmigheid. Vgl. o.a. (Kit) Bird Papers, vol. II, brief deur J. J. Uys, W.-seun, aan redakteur van *De Natal Afrikaner*, 16 April 1897, pp. 128–130 (N.S.A.); Preller Vers., 99/1, no. 234, Uys-familie, no. 35 (T.S.A.); brief J. C. Vermaak, Dundee, Natal, 26 Feb. 1920; lys van lede van Uys-kommissie deur mnr. N. J. Vermaak van Dundee ('n kleinseun van C. T. Vermaak, lid van die kommissie) aan my persoonlik verskaf; *Vm.*, I, pp. 275–276; L. J. Nel, *Uit die Voortrekkertyd*, pp. 35–37.

95. Vgl. Bylae no. XI hier agter.

96. Agter Xhosaland het die *Difaqane* jare lank reeds groot beroeringe veroorsaak en dit was bekend dat gewapende bendes nog daar rondgeswerf het. Dit was ook bekend dat Blanke handelaars en jagters daar vermoor is.

97. Vgl. Hoofstuk IX. Die besonder avontuurlike vroeë loopbaan van Hans de Lange kan nog intensiewer nagevors word (kyk Hoofstuk VII vir sy verkenningsrol op die vooraand van die Groot Trek).

98. C.O. 3964: no. 89, 9 Aug. 1833; P. Ffolliott en R. Liversidge, *Ludwig Krebs*, Kaapstad, 1971, p. 78. Krebs sê: „I gave them large orders for antelope, birds and insects, and provided them with all the necessary, for which I had naturally to pay.” Dan meld Krebs 'n foutiewe berig dat hulle met hul Hottentotte vermoor sou gewees het. Vgl. Krebs se brief van Nov. 1833 aan 'n familielid in Duitsland geskryf (*ibid.*, pp. 76–78).

(vermoedelik uit die distrik Albanie) met die Uys-kommissie meegegaan. Dit kon beteken het dat Hans de Lange weer 'n lid van sy vorige geselskappie saamgeneem het. Adriaan de Lange, vermoedelik die vyftien-jarige seun van Hans de Lange, word ook deur oorlewering as lid van die verkenningsgeselskap aangegee.⁹⁹

Dit staan vas dat Evert Frederik Potgieter, 'n buurman van Karel Landman in Olifantshoek, wat in 1838 sy bekende sertifikaat sou heg aan die Retief-Dingane-traktaat, en ook Volksraadslid in Natal sou word, wel 'n lid van die Uys-kommissie was. In 1852 het hy naamlik voor die „Natal Native Commission” verklaar dat hy in 1834 die eerste keer Natal besoek het, en dan vertel hy kortliks wat hy daar gesien het.¹⁰⁰ Nog 'n Olifantshoeker, wat volgens oorlewering as lid van die Uys-kommissie genoem word, is Johannes Stephanus Maritz, 'n ouer broer van Gert Maritz. Volgens prof. H. B. Thom dui sy teenwoordigheid op die kommissie die verband aan tussen die vroeë Voortrekkerleier Gert Maritz en die Uys-kommissie. Stephanus Maritz (soos hy bekend was) was 'n vername grensboer, wat later voorsitter van die Natalse Volksraad sou word. Saam met hom sou sy seun Salomon Maritz gegaan het.¹⁰¹ Nog persone wat uit die wyk Onder-Boesmansrivier, volgens oorlewering, vir Piet Uys vergesel het, was Cornelis Tobias Vermaak (een van minstens drie Cornelis Vermaaks wat daar gewoon het) en Gert Knoetse.¹⁰²

Uit die wyk Tsitsikamma, waar Piet Uys se vader gewoon het, het waarskynlik nog verdere ondersteuning vir die Uys-kommissie gekom. Van daar het sy jonger broer, die sowat 34-jarige Jacobus Johannes, meegegaan; tesame met Piet Uys se jongste broer, Johannes Zacharias, skaars vyftien jaar oud. Die enigste Blanke vrou wat die kommissie vergesel het, was Geertruida Johanna Uys, gebore Human, Jacobus Uys se eggenote.¹⁰³ Twee van Piet Uys se broers (en selfs een se vrou) het Piet Uys dus in Natal gaan ondersteun. Heelwat

99. Kyk *Vm.*, I, pp. 275–276 en die ander bronne onder voetnoot 94 vermeld.

100. Die getuienis van E. F. Potgieter berus in handskrif in S.N.A., II/1/3, no. (N.S.A.) en is gedruk op p. 20 van die Natalse Kommissie se verslag waarin hy verklaar: „I also found in 1834, when I first visited this country, that there were English people residing in the vicinity of the Bay . . . Messrs. Fynn, Ogle, and Richard King . . . I think the number (naturelle) seen by me in 1834, might have been between 2,000 and 3,000 souls. But at that time I was not inland to where Ladysmith now is; I did not go further than the Tugela on the coast.” Kyk verder Muller, „Veertig jaar”, pp. 17 en 18.

101. *Vm.*, I, pp. 275–276; Thom, *G.M.*, p. 77.

102. Lys van mnr. N. J. Vermaak, van Dundee, C. T. Vermaak se kleinseun, aan my verskaf. *Vm.*, I, pp. 275–276. Vermaak word dikwels foutiewelik as C. F. Vermaak aangegee. Vgl. J. 374: Opgaafrolle, Onder-Boesmansrivier, 1826.

103. Preller Vers., 99/1, no. 234, Uys-familie, no. 43 (T.S.A.); J. J. Uys het op 29 Maart 1823 met Geertruyda Johanna Human getrou (Uitenhage 6/1: Huweliks Register, 1818–1832, p. 89, K.K.A.); L.G. 278: no. 69, 5 April 1837, bylae T. J. Ferreira aan Van der Riet, 8 April 1837, p. 8 (K.A.); Muller, „Die Arrestasie van mev. Piet Uys op Sondag, 25 Oktober 1835”, in *Historia*, XVII, 4, Des. 1972.

verdere familieleden wat aan die groot Uys-familie verwant was, het sy kommissie vergesel. Hoewel verskillende oorlewerings uiteenlopende gegewens verskaf, skyn dit asof daar altesame twintig Blanke mans en een Blanke vrou was, met ongeveer 'n gelyke getal gekleurde bediendes en met minstens 14, maar moontlik 16 ossewaens met heelwat voorrade en handelsware. Veral Piet Uys het 'n aantal goeie rypende meegeneem; en noodwendig moet 'n aansienlike aantal trekosse (ook as reserwes) meegegaan het.¹⁰⁴

Wat was die presiese doelstelling van die groot geselskap wat onder Piet Uys se leiding hoofsaaklik uit die suidelike wyke van die distrik Uitenhage, uit die distrik Albanie, en uit Gcalekaland in die lente van 1834 na Natal op reis gegaan het? Die 36-jarige, ondernemende Piet Uys was reeds in baie opsigte ontevrede met toestande in die Kolonie. As beesboer en perdeteler in die distrik Uitenhage en deelnemer aan perderesies op die dorpe Uitenhage en Grahamstad, het hy rusteloos begin word. Hy het reeds 'n lang ent op die suidelike kusvlakte ooswaarts beweeg – vanaf die distrik Swellendam, die Tsitsikamma-wyk tot die vooruitgeskewe Onder-Boesmansrivier-wyk van die distrik Uitenhage. Noudat soveel vertel is oor die landstreek om Port Natal, wou hy met 'n groot sprong persoonlik gaan kyk hoe dié land en sy mense werklik was. Hy wou allereers vasstel of Kaapse grensbewoners in Natal plase sou kon bekom waarop suksesvol in redelike veiligheid geboer kon word. Oor Dingane is heelwat verneem en daar was reeds sprake van 'n Britse anneksasie van Port Natal. Soos alle grensboere, was Piet Uys lief om vreemde wildsoorte en groter troppe wild in nuwe jagvelde te gaan soek. Hy was ook bewus van die winsgewende handelsverkeer wat daar met die inboorlinge gedryf kon word. So 'n tog deur Kafferland sou dus 'n besonder aantreklike onderneming wees.¹⁰⁵ Heelwat van Uys se familie en vriende sou gretig wees om dit mee te maak. Aangesien Uys op goeie voet met Britse offisiere en beamptes verkeer het, sou hy die aange-

104. Uit die getal Blankes wat meegegaan het, kan reeds 'n skatting van die aantal waens gemaak word (vgl. voetnoot 94). Op die uitreis van die kommissie rapporteer kaptein A. B. Armstrong aan siviele kommissaris D. Campbell op 9 November 1834 van dié Klipplaat-sendingstasie dat drie waens geprobeer het om hulle by die voorste 12 aan te sluit (Ay. 8/85: Misc. Letts. Rec., 1834, ongenommer). Nadat die kommissie reeds 'n paar maande in Natal was, deel die handelaar J. Bertram aan *The Graham's Town Journal* van 6 Februarie 1835, in 'n brief gedateer 16 Desember 1835, mee dat 16 Boerewaens, begelei van veertig skuts, daar aangekom het.

105. Die probleem is dat ons nie oor kontemporêre private dokumente beskik wat lig werp op Piet Uys se eintlike motiewe nie. Dit is ook moeilik om die presiese chronologie van Piet Uys se griewende reaksies op publieke en private sake te bepaal. Van Natal het hy die vorige paar jaar soveel gehoor en gelees dat hy persoonlik ondersoek wou instel. Kyk o.a. J. J. Uys (sy seun) aan redaksie van *The Friend*, geskryf te Blinkwater, 14 Augustus 1879, in *The Friend of the Free State*, 4 September 1879 (vgl. G.S. 1267: J. J. Uys aan pres. J. N. Boshof, Blinkwater, 9 Maart 1858, ongenommer. V.S.A.); en P. L. Uys se eie kort beëdigde verklaring van 5 Junie 1835. C.O. 2755: bylae in no. 84. Uitenhage, 24 Junie 1835 (K.A.).

wese leier wees om die Owerheid te nader. Hy kies drie ander Afrikanerboere – almal uit die distrik Uitenhage – wat ook 'n onbesproke agtergrond het. Teen hulle kan niks ingebring word nie.¹⁰⁶ Maar die onderneming word veel wyer beplan: Hans de Lange word betrek en Louis Tregardt ingelig. Dit skakel tewens met Gert Maritz, wat die trekgedagte begin deurdink het.¹⁰⁷ Hoewel nog nie bekeer tot die trekgedagte nie, sou ook Piet Retief lewendig belang stel in alle eerstehandse verslae wat Afrikanergrensboere kon terugbring van die dunbevolkte landstreek om Port Natal waaroor reeds soveel in koerante en tydskrifte verskyn het, en waaroor soveel gerugte versprei is. Waar Retief en sy stiefseuns kort tevore in die noordelike binneland as nuwe Vaderland 'n aktiewe belangstelling getoon het, sou hulle vanselfsprekend belang stel in Natal, 'n natuurlike uitbreidingsfeer van die noordooswaarts-bewegende Kaapkolonie. Retief het Louis Tregardt so goed geken dat hy hom kort tevore as veldkornet by die Britse owerheid aanbeveel het. Ook met die Meyers van Albanie en Somerset was Retief vertrouwd.¹⁰⁸ Of Retief van die onderneming van Uys na Natal geweet het, is nie bekend nie. Dit is egter duidelik dat Uys op sy pad na Tregardt in Gcalekaland bes moontlik deur Retief se wêreld moet gegaan het.

Daar het egter geen besliste bewys bewaar gebly dat die kommissie wat Piet Uys in September 1834 na Natal gelei het, deel was van 'n groot opgesette, fynbeplande verkenningsskema onder opdrag van latere Voortrekkerleiers georganiseer en uitgevoer nie. Dat dit 'n belangrike verkenningstog was waarvan lede se verslae gretig aangehoor is, moet aanvaar word. Dat dit die verkenningstog was wat, met sy gunstige verslae, op die vooraand van die Groot Trek die grootste uitwerking op die massa-emigrasie gehad het, staan vas. Dit het finaal bevestig dat die grotendeels ontvolkte Natal met sy goeie hawe 'n uitnemende nuwe vaderland sou wees. Die feit dat verreweg die meeste van die Voortrekkerleiers later Natal gekies het, het nie noodwendig beteken dat hulle die Uys-kommissie daarheen georganiseer het nie. Bewerings dat dit geskied het, dateer gewoonlik uit jare ná die Groot Trek, toe deelnemers aan die beweging die vertel van hulle herinneringe gepaar het met pogings tot eie geskiedskrywing; en hulle dus probeer sin gee het aan die roerende gebeure uit vervloë dae. Daar is gepoog om oorsake en gevolge te ontleed, dikwels sonder om die korrekte chronologiese volgorde van gebeure aan te gee. 'n Verdere vertroebelende faktor was vertolking in terme van partyskappe (wat soms hewig onder die Voortrekkers gewoed het) en in terme van familietrots, wat dikwels aan partyskappe verwant was.¹⁰⁹

106. C.O. 3975: Memorials, no. 2, Uys en andere aan D'Urban, 19 Julie 1834 en amp telike notas.

107. Kyk o.a. Ay. 8/85: Oorspronklike, ongenommer, Tregardt aan Campbell. Indwe rivier, 4 Nov. 1834; Thom, *G.M.*, pp. 77–80.

108. Franken, *P.R.*, p. 291.

109. Bird, *Annals*, I, pp. 230–231; *Vm.*, I, pp. 275–285 en 296. Hieronder word veral

Vandag is dit dus uiters moeilik om die hele voorgeskiedenis van die geselskap van sowat 40 persone wat onder die algemene toesig van die Uitenhaagse beesboer Piet Uys in die lente van 1834 deur die binneland van Kafferland gereis het, te rekonstrueer. Luister hoe die Volksraadslede van die Republiek Natalia (waaronder Willem Jurgen Pretorius, Evert Frederik Potgieter en Karel Pieter Landman) op 25 April 1842 hierdie deel van die verhaal van hul Groot Emigrasie aan die Koning van die Nederlande vertel het :

„Om deeze en veele andere grieven die een aanzienlyk boekdeel zouden opvullen indien dezelve met alle byzonderheden vermeld wierden werd de last voor de Hollandsche Zuid Afrikanen ondragelyk, doordien zy niet alleen in hunne tydelyke vooruitzigten en ondernemingen zich aan alle zijden beknelde vonden, maar ook hun nationnaal karakter geheel en al daarenboven gesond en bevestigd werd. Aan opstand tegen hunne regeering konde zy niet denken, dit streed tegen hunne belydenis als Christenen, er was voor hun door Gods goedheid een deur geopend, die naar hun inzien te gelyk strekken konde om eene gewenschte uitkomst voor hun zelve te verleen, en tevens eene weg te baanen, om de beschaving van de voorheen ontoegankelyke woeste volksstammen van Zuid Afrika te bevorderen. Eenige onzer landgenooten hadden door togten en landreizen in de binnelanden, dat is ten Oosten en Noord Oosten van de Kolonie, grooten streken ontvolkt, en onbewoond land gevonden, die zoo door deszelfs onbewoondheid als vruchtbaarheid, en gezondheid van water en klimaat, uitlokkend waren voor de landbouwer.” Die vroeë geskiedenis van die Voortrekkers word vertel totdat Moselikatse verslaan en verdryf is. Dan word voortgegaan: „Wy vervolgte voorts onzen uittocht tot aan den Zuikerbosch rand omtrent 300 Engelsche mylen ten N. Oosten van Natal. Intusschen deed nu wylen den Heer P. Retief, onzen Gouverneur, eene tocht om het land te bezien tot aan de Haven van Natal en vond hetzelfde geheel ontvolkt met uitzondering van den omtrek van dien Haven, alwaar er zich in het woud aan zwarte inwoonderen omtrent 3000 zielen bevonden benevens omtrent twintig Engelschen, met zeer weinige uitzonderingen van het gemeenste volk, die om den yvoor handel, aldaar reeds eenige jaren hadden gewoond, en zich met de Naturellen hadden vermengd. Van daar ondernam den Heer P. Retief, eene expeditie naar den Zoola Koning Dingan door wien hy op het minzaamst werd ontvangen, het land dat toen woest en bykans geheel ontvolkt lag van de Tugala rivier tot aan de Umsimvoobo of St. Jans rivier was door Dingan en zyn voorzaad Chaka veroverd geworden. Om dat land verzocht den Heer Retief aan Dingan en verklaarde zich gereed en geneegen om met hem Dingan in de naauwste termen van vriendschappelyke verstandhouding te verkeer.

”¹¹⁰

i.v.m. Uys se verhouding tot Dingane aandag gegee aan herinneringe wat sterk partyskappe weerspieël.

110. J. H. Breytenbach (red.), *Notule van die Natalse Volksraad*, p. 401. 'n Gedeelte van die uittreksel is reeds aan die begin van hierdie hoofstuk aangehaal. Vgl. ook die

In dié algemene geskiedenis van die ontplooiing van die Groot Trek, deur kenners van die gebeure slegs sewe jaar na die terugkeer van Uys se verkenningsselskap in die openbaar opgestel, is daar geen direkte of selfs indirekte verwysing na 'n groot opgesette, fynbeplande verkenning van Natal onder opdrag van Voortrekkerleiers nie. Heeltemal in ooreenstemming met kontemporêre getuienis word vermeld dat enige van hul landgenote deur „togten en landreizen” in die binnelande ooswaarts en noordooswaarts groot onbewoonde en aantreklike streke vir die boer gevind het.¹¹¹ Merkwaardig in ooreenstemming ook met Piet Uys se motivering van sy buitekoloniale bedrywighede, verklaar die volksraadslede dat hulle verlang het om 'n weg te baan om die beskawing van die voorheen ontoeganklike woeste Suid-Afrikaanse stamme te bevorder. Uys se beëdigde verklaring van 1835 te Uitenhage afgelê, lui soos volg: „I swear as I shall answer in the day of Judgment – that our Party never expressed an unfriendly feeling towards the Government, nor was it our intention to return to Natal; it is true, I have on more than one occasion said that if the British Government would take possession of that Country, I would have no objection to go and reside there provided I could form a large party; *my intention [being] solely to assist in civilizing the Savages.*”¹¹² Uit ander elemente van hierdie beëdigde verklaring deur Piet Uys net na sy terugkeer uit Natal, skyn dit asof die verkenningssleier hom as 'n potensiële trekboer na Natal beskou het. As 'n Britse onderdaan sou hy hom met 'n groot geselskap daar wou gaan vestig. Soos in die volksraadsbrief word daar 'n bewussyn van 'n beskawingsroeping onder die Nie-Blankes aldaar uitgespreek. Ofskoon nie duidelik omskryf nie, val die herhaling van 'n soortgelyke idealistiese motief hier duidelik op. Inderdaad was Piet Uys tydens September 1834 en Maart 1835 op relatiewe goeie voet met die Britse owerheid. Dit was eers na sy terugkeer uit Natal

memorie van die Voortrekkers aan goewerneur Napier, Port Natal, ongedateerd, maar in November 1838 opgestel: „Op onderscheidene tyden, in kleine afdeelingen optrekkende, hadden wy besloten onze rigting in de directie van Port Natal te nemen, als zynde dat land door eenigen onzer die aldaar geweest waren, als zeer vruchtbaar en gezond beschreven, . . .” (*ibid.*, p. 265).

111. Kyk Hoofstuk VII.

112. C.O. 2755: Verklaring van 5 Junie 1835, bylae in no. 84, 24 Junie 1835. Kursivering deur my; punktuasie en hoofletters effens gewysig. Vgl. ook ds. F. L. Cachet se relaas wat hy in 1861 opgestel het op grond van inligting deur bejaarde Voortrekkers in Noord-Natal aan hom voorsien: „ . . . begonnen omstreks 1835 de boeren te spreken van ‚trekken’; en ‚trekken’ werd straks het wachtwoord door de geheele kolonie. Maar waar heen? Commissiën werden uitgezonden en brachten na eenigen tijd het bericht, dat aan de andere zijde van Grootrivier, aan den voet der Kathlamba bergen naar de zee, een goed en vruchtbaar land ligt, bijna onbewoond, goed voor vee en gezaaide, door vele waterstroomen doorsneden en, ver van de Engelschen. Dit was eene blijde tijding, en het was of men zich geroepen gevoelde een nieuw rijk te stichten, een Christenrijk in het midden der heidenen, die op die wijze nog wel tot het Christendom konden worden gebracht. Dit denkbeeld kwam spoedig tot rijpheid . . .” (*Vijftien jaar in Zuid-Afrika*, I, pp. 139–140).

dat sy griewe begin oplaai het. Toe het hy bewus geword van sy verliese deur die Xhosa-inval op sy plaas in Olifantshoek gely; toe is hy geskok deur die arrestasie van sy vrou op Sondag, 25 Oktober 1835 op grond van 'n aanklag deur 'n kwaadwillige en moedswillige ingeboekte oud-slavin, en ook van haar aanklag van aanranding teen hom. Dit was eers na sy terugkeer van Natal dat Piet Uys daadwerklik begin optree het as leier van sy Uitenhaagse beesboere om hul talle griewe onder die Britse owerheid se aandag te bring. Daarmee is hy nog besig toe hy in die loop van 1836 besluit om self uit die Kolonie weg te trek.¹¹³ Hieruit kan afgelei word dat Piet Uys nie in die gees van die ander vroegste Voortrekkers soos Gert Maritz Natal toe is as deel van 'n breedopgesette skema om daar 'n Afrikanerrepubliek te help oprig nie.

Dat Gert Rudolph en J. S. Maritz vroeg saam met Gert Maritz die Kolonie verlaat het,¹¹⁴ het nie beteken dat Piet Uys toe ook reeds besluit het om te trek nie. Intendeel, daar is verdere aanduidings dat Piet Uys 'n heeltemal eiesoortige houding gehandhaaf het. Nog in 1835 versoek hy die Britse owerheid om plase vir hom en sy talryke familie digby die Klaas Smitsrivier in die Provinsie van Koningin Adelaide te verleen. Onder meer omdat dit oorkant die koloniale grense was, is dit uiteindelik geweier.¹¹⁵ Toe Uys laat in 1837 die Caledonrivier bereik met sy trek, spreek hy en sy trek hulle alleen uit ten gunste van die regeringsvorm van die Verenigde State van Amerika. Dit weerspieël Uys se belesenheid en skynbaar ook sy bewondering vir die snel opkomende republiek in Noord-Amerika, waarheen, soos reeds vermeld, hy selfs oorweeg het om te emigreer as toestande nie betyds op die Oosgrens sou verbeter nie.¹¹⁶ Uys vertoon en handhaaf, soms op hardnekkige wyse, 'n besonder selfstandige houding, wat later in Voortrekkergeleedere heelwat verleentheid sou veroorsaak. Teen die einde van Januarie 1838 sou hy nie huiwer om hom, in 'n tot nog toe onbekende brief aan goewerneur sir Benjamin D'Urban gerig, sterk teen Piet Retief se beleid en optrede uit te laat nie. In sterk teenstelling met die ander Voortrekkerleiers, gaan hy sover om sy lojaliteit teenoor die Britse goewerneur uit te spreek.¹¹⁷

113. Muller, „Die Arrestasie van mev. Piet Uys op Sondag, 25 Oktober 1835” in *Historia*, XVII, 4, Des. 1972.

114. Thom, *G.M.*, p. 94.

115. G.H. 34/6: Index and Register to Frontier Letter Book, 1835, no. 320, P. L. Uys aan Britse regering, 22 Sept. 1835: „Praying for the grant of a farm including the Klaas Smits' river drift and Poort; and also, that farms may be granted to certain of his relations in the same neighbourhood.” Dit is sewe dae later na die siviele kommissaris van Albanie en Somerset verwys, wat op 14 Oktober 1835 baie gunstig gerapporteer het. Geen antwoord word genoteer nie. Die oorspronklike berus in C.O. 8549: Land Memorials, Arrears, P. L. Uys aan D'Urban, 22 Sept. 1835. Die verwysing is deur dr. J. C. Visagie verskaf.

116. Sy seun J. J. Uys aan die redaksie van *The Friend*, 14 Aug. 1879, in *The Friend* van 4 Sept. 1879; Theal, *W. A. van der Stel and other Historical Sketches*, p. 285.

117. C.O. 3999: Memorials Received, 1838, no. 103, 24 Jan. 1838 (K.A.). Hierdie oorspronklike Engelse brief in die handskrif van 'n handelaar, J. M. Howell, 'n stiefseun van Lourens Badenhorst, 'n lid van Uys se trek, en deur Uys in die oostelike Transoranje onderteken, het nog nie tevore die aandag getrek nie.

Wat ook al die presiese doelstelling van Piet Uys met sy reis na Natal was (en weens die gebrek aan voldoende kontemporêre joernale en briewe deur hom nagelaat, is dit moeilik om dit finaal te bepaal), van sy metgeselle kon ander oogmerke gehad het. Gert Rudolph en J. S. Maritz, wat hulle reeds vroeg in 1836 gereed gemaak het om met Gert Maritz te trek, net sowat 'n jaar nadat hulle van Natal teruggekeer het; en Hans de Lange, die baanbreker-verkenner, wat baie ondernemings self aangevoer het – hulle sou ander gedagtes gekoester het. Die aard van die probleme aangaande die verlating van die Kolonie het meegebring dat lede van die Uys-geselskap aan die begin en die einde van hul tog waarskynlik apart gereis het. Kaptein A. B. Armstrong van die Cape Mounted Rifles het op 9 November 1834 van die Klipplaatsendingstasie aan siviele kommissaris Campbell van Albanie gerapporteer dat hy lede van die Uys-geselskap met drie waens teengekom het. Laasgenoemdes het naamlik die twaalf waens behorende aan Piet Uys, Gert Rudolph, Moolman en hul geselskap agternagesit, maar is deur veldkornet Groepe van die Katrieviernedersetting verhinder om die Katberg oor te steek. Groepe het gerapporteer dat een van hierdie waens gelaai was met ploë en wingerdstokke. Geen name word genoem nie en die nuwe roete wat die agterste waens daarna gevolg het, is ook onbekend. Hierdie lede van die Uys-geselskap kon hulle klaarblyklik eers in 'n latere stadium by die hoofgroep aansluit.¹¹⁸

Die algemene rigting wat die Uys-geselskap ingeslaan het, was noordoos-waarts in die rigting van die Katbergpas. Nadat hulle die koloniale grens noordoos daarvandaan oorgesteek het, kon hulle oor die Klipplaatrivier naby die sendingstasie Shiloh gaan, en daarna oor die Swart- en die Wit-Keirivier. Om Louis Tregardt se woonplek te bereik, moet hulle die grasvelde om die Indwerivier opsoek. Soos reeds aangetoon, het Piet Uys en minstens twee lede van sy geselskap daar aangedoen teen omtrent die middel van September 1834.¹¹⁹ Om Hintsa te besoek, moes hulle weer na die Transkeise kus reis. Hoewel nog by sy ou kraal digteby die Wesleyaanse sendingstasie Butterworth gevestig, het die opperhoof reeds sy verhuising tot digby die Tsomorivier aangekondig. Die Wesleyaanse sendeling John Ayliff, wat te Butterworth onder Hintsa se volk en die Fingo's gewerk het, is juis toe deur Hintsa se optrede teenoor die Blankes onder groot druk geplaas. Een Blanke handelaar is kort tevore, in Julie, vermoor terwyl 'n ander gewond is.¹²⁰ Op 23 September 1834 keer Ayliff terug uit Amapondoland op 'n inspeksiereis met die sendelinge Shepstone en Palmer, waar hulle sowat 30 000 krygers van Faku en N'Capai gesien het. Drie dae later, op Sondag, 26 September, preek Ayliff aan „a party of Dutch Farmers who was returning from the coast to the country which they at present

118. Ay. 8/85: Misc. Letts. Rec., 1834, ongenommer.

119. Kyk Plaat 13 en Kaart van 1836. Ay. 8/85: Tregardt aan Campbell, 4 Nov. 1834, ongenommer.

120. Acc. 80 (2): Journal of John Ayliff, Maart 1832 – 20 Junie 1850, onder datums 13. 21 en 26 Julie, 27 Aug., 3 Sept. 1834, bladsye ongenommer (K.A.).

occupy north of this".¹²¹ Die Wesleyaanse sendeling noem geen name nie, maar skyn te verwys na Louis Tregardt se boere in Gcalekaland, wat toe juis hierdie dae in September lede van die Uys-geselskap moet ontmoet het. Om Hintsa te spreek, moet hulle hierheen gekom het en lede van Tregardt se neder-setting sou hulle bes moontlik die Sondagaand na die sendingkerk gebring het. In hul afgesonderde toestand het Tregardt se groep boere op Ayliff se geestelike versorging gesteun wanneer dit tussen sy kerstening van die Bantoe ingepas kon word. Toe Karel Tregardt 'n paar maande later 'n dogtertjie ryker geword het, het Ayliff op 15 Januarie 1835 die kind Martha Elizabeth Susanna in die Transkei gedoop.¹²²

Dat Piet Uys se geselskap wel by Hintsa besoek afgelê het, word getuig deur Uys se broer (Swart) Dirk Cornelis in die herinneringe wat die Hollandse geskiedskrywer-onderwyser Odé in 1894 neergeskryf het. Dirk Uys, wat in 1834 sowat 20 jaar oud was, was nie saam met Piet Uys se kommissie nie. Eers op ongeveer tagtigjarige leeftyd kon Odé die relaas wat hy van sy broers en andere gehoor het, uit sy mond verneem. Dirk Uys vertel dat die kommis-sie ongehinderd deur die gebied van Hintsa en Faku getrek het. Op Hintsa se vraag waarheen Uys op pad was, sou Piet Uys geantwoord het „dat hij land zocht, want dat de kolonie hem te nauw werd”. Op Uys se vraag of Hintsa grond vir hulle het om te bewoon, sou die opperhoof geantwoord het: „ja, ik heb 'n groot land hier open liggen, waar niemand woont, ik geef jou dat van de grote Rivier Somo tot aan de rivier Oemzimwoebo.”¹²³ Daarop sou Uys na laasgenoemde landstreek gegaan het om die land te besigtig. Uys tref egter die Pondohoof Faku daar aan, wat hom ook sou vra waarheen hy op pad is, waarop Uys dieselfde antwoord as aan Hintsa gee. Daarop bied Faku hom weer 'n stuk land aan van ongeveer die Basheerivier tot ongeveer die Umzimvubu. Toe Uys navrae doen oor die gebied nog verder noordooswaarts, sou Faku antwoord: „ja, daar ligt 'n groot open land, en dat kunt gij bewonen tot aan Oemkomanzie . . .” Op Uys se antwoord dat hy die land sal gaan besigtig, voeg Faku by dat hy bly sal wees as hy tussen die Mpondo's en die Zoeloes wil gaan woon, want Dingane pla hom baie. Dit skyn heeltemal

121. *Ibid.*

122. Toe Hintsa op 18 November 1834 'n besonder dreigende houding teenoor Ayliff en sy stasie aangeneem het, het „the sudden and unexpected arrival of some Dutch Farmers who came to purchase things at the store” Hintsa groot laat skrik en dade-lik laat padgee. Dat dit werklik Louis Tregardt se groep grensboere was, blyk uit 'n brief wat Ayliff twee dae later aan die siviele kommissaris van Albanie vanaf Butterworth namens Tregardt geskryf het. Daarin doen hy dringend navraag by Duncan Campbell oor wat die boere te doen staan, want hulle het verneem dat hulle vir sewe jaar gedeporteer kan word. Campbell word versoek om sy antwoord aan Ayliff te stuur (vgl. Hoofstuk IX, pp. 351–2). Die doopinskrywing verskyn teenoor 4–5 Desember 1834 van Ayliff se joernaal, waar genoteer word dat die dogtertjie op 29 Desember 1834 gebore is in „the new country north of Butterworth about 60 miles”.

123. *Vm.*, I, pp. 276–277.

'n aanneemlike relaas te wees, want dit pas in by Uys se missie, soos ook Uys se antwoord: „als die land groot genoeg is, dat wij er met velen kunnen wonen, dan zal ik met zoveel mensen komen, dat Dingaan ons en jou niet meer kan plagen.”¹²⁴ Hierbo het ons reeds Uys se uitlating aangegee dat hy na Natal wou gaan indien hy genoeg mense bymekaar kon kry om hom te vergesel.¹²⁵

Die swaargelaaide waens het sover moontlik oor die grasbedekte heuwels weg van die moeilike riviermonde gehou en sodoende ook hul roete korter gesny. Hans de Lange was die gids en sy pad was 'n goeie wat tewens hulle ook weg van die kusroete gehou het. Handelaars en sendelinge het dikwels daar gereis en daarlangs kon onwelkome verslae oor lede wat onwettig die koloniale grens oorgesteek het, die koloniale owerhede maklik bereik. In die omgewing van die Umzimkhulu het die geselskap baie honderde onlangse vlugtelinge van Dingane aangetref. Verder noord was daar 'n pragtige landstreek, maar onbevolk tot naby Port Natal. Tensy die Uys-geselskap heelwat langs die Kafferlandse pad versuim het om te jag, handel te dryf, te verken en met naturelle te gesels, moet hulle voor die einde van Oktober 1834 by Durbanbaai aangekom het. Kapt. A. Gardiner, wat drie maande na hulle die Kolonie verlaat het, het langs die moeilike kusroete daarin geslaag om die hawedorpie binne ses weke te bereik. Piet Uys se geselskap sou eers na Port Natal gaan, want daar kon hulle die grootste konsentrasie Blankes aantref om aan hulle waardevolle inligting oor die onsekere stand van sake in en om Natal te gee.¹²⁶

Watter toestande het Piet Uys en sy geselskap laat in 1834 in Natal en Zoeloland aangetref? Hoewel Uys self nie daaroor 'n rapport, wat behoue gebly het, nagelaat het nie, het *The Graham's Town Journal* so gerceld berigte uit Natal en sy aangrensende streke gepubliseer dat die posisie daar vanaf Oktober 1834 tot ongeveer Februarie 1835 met 'n groot mate van sekerheid gerekonstrueer kan word.¹²⁷

Toe die agterhoede van 'n terugtrekkende Zoeloe-impie sowat 'n jaar tevore te Port Natal deur die Nie-Blanke volgelinge van die Britse setlaars daar aangeval is, het Dingane al sy mense noord van die Tugela teruggeroep. Dingane was blykbaar bevrees om in hierdie stadium uit die suide deur die Britse regering aangeval te word, omdat sy impie Katrivier-Hottentotte, wat soos Blankes gelyk het, op die Umzimkhulu gedood het.¹²⁸ Terwyl die impie in die suide in 'n

124. *Ibid.*, pp. 277–278.

125. C.O. 2755: Verklaring, 5 Junie 1835, bylae in no. 84, 24 Junie 1835.

126. G.H. 19/4: Oorspronklik, Gardiner aan D'Urban, Clarkebury, 24 Nov. 1835, §11, bylae no. 2 in D'Urban aan Glenelg, Conf., 4 Des. 1835; Gardiner, *Narrative of a Journey to the Zoolu Country*, pp. 4–23; H. F. Fynn, *The Diary of Henry Francis Fynn* (J. Stuart en D. McK. Malcolm reds.), pp. 230–231 en 236–237; C. F. J. Muller, Katrivier-Hottentotte deur Zoeloes oorval in Suid-Natal in 1833 (ongep. artikel).

127. Uittreksels en opsommings is deur James Stuart en D. McK. Malcolm in hul „Epilogue” van *The Diary of Henry Francis Fynn*, Pietermaritzburg, 1950, p. 220 vlg., die lig laat sien.

gehawende toestand teruggekeer het, het hy reeds 'n ander Zoeloemag noordwaarts na Delagoabaai gestuur om die Portugese vesting daar aan te val. Laasgenoemde mag sou nog 'n paar maande in dié omgewing opereer en ook daarin slaag om die Portugese te oorwin.¹²⁹ Gevolglik kon die Zoeloekoning op hierdie tydstip inderdaad bevrees wees om op minstens twee fronte ver uitmekaar vasgevat te word. Gedurende die onttrekking van die Zoeloes suid van die Tugela het feitlik al die inwoners van Port Natal na Mpondoland padgegee. 'n Tyd lank was daar tussen die Tugela- en Umzimkhulurivier 'n terugkeer tot die ontvolkte toestand wat tydens die hoogtepunt van die *Difaqane* geheers het.¹³⁰

Ogle was die eerste wat reeds in Augustus 1833 na Natal teruggekeer het. Dingane was nou skynbaar bereid om die Natalse setlaars terug te ontvang en daarom kon 'n groot groep van dertig persone, met die steun van vooraanstaande Grahamstadse handelaars wat reeds jare lank in die Natalse handel belang stel, in April 1834 van die grensdorp gaan om 'n vaste nedersetting by Port Natal te stig. Ogle se woonplek was die voet van die Bereaheuwel, en hy het nog 'n plek gehad by die mond van die Umlaasrivier, 'n paar myl daarvan. ¹³¹ Die reus John Cane het ook twee uitmekaar geleë woonplekke gehad: die een vlak by Port Natal op die laagliggende sandvlakte, en die ander verder suid. Halstead was 'n rondswerwende jongkêrel wat nog nie vastigheid gevind het nie. Die handelaar James Collis het die enigste woonhuis gehad wat enigszins 'n Europese struktuur getoon het, en dit was gebou van riete en modder. Richard Wood, wat vir Collis te Port Natal in sy handelsbedrywighede bygestaan het, se ondernemende seun William was bestem om by verskeie historiese geleenthede in Natal en Zoeloeland teenwoordig te wees. Voordat hy twaalf jaar oud was, het hy as volle jagvennoot met Robert Russell op 'n ekspedisie uitgegaan. As twaalfjarige sou hy met sy geweer 'n Zoeloe-impie teen die Swazi-opperhoof Sopusa vergesel. As vloeiende Zoeloespreker vergesel hy die sendeling Owen voordat hy veertien geword het, en so word hy een van die weinige Blanke getuies van die dood van Retief en sy geselskap. Nog 'n Port Natalse setlaar wat 'n welbekende rol daar sou speel, was Richard (Dick) King. Sy fenomenale energie sou hom aan Blanke en aan Britse kant 'n beroemde figuur in die vroeë Natalse geskiedenis maak.¹³²

Sedert Mei 1834 het Robert, die oudste seun van Alexander Biggar (voor-

128. Kyk C. F. J. Muller, Katrivier-Hottentotte deur Zoeloes oorval in Suid-Natal in 1833 (ongep. artikel).

129. G. Liesegang, „Dingane's attack on Lourenço Marques in 1833”, in *J.A.H.*, X, 4 (1969), pp. 573–4 en 577–8.

130. C. F. J. Muller, Katrivier-Hottentotte deur Zoeloes oorval in Suid-Natal in 1833 (ongep. artikel).

131. *The Diary of Henry Francis Fynn*, pp. 229–230 en Bird, *Annals of Natal*, I, p. 261 (Historical Precise by Dr. Andrew Smith, Cape Town, 6 Mei 1834).

132. G. MacKeurtan, *The Cradle Days of Natal*, pp. 171–172; *The Diary of H. F. Fynn*, pp. 230–231.

heen kaptein en betaalmeester van die 85th Regiment van voetsoldate) hom by Port Natal gevestig, waar hy hom by 'n swaer, die handelaar Charles Maynard, aangesluit het en met 'n ander handelaar, James Collis, die eerste klipgebou in Natal opgerig het. Alexander, met sy seuns Robert en George, was vermoedelik reeds in die distrik Albanie op vriendskaplike voet met leiers van die ontevrede Afrikanerleiers wat uit Uitenhage en Albanie in Natal en sy omstreke as moontlike nuwe nedersetting belang gestel het. As Albaniese boer was Alexander Biggar onsuksesvol. In 1828 het hy hom as transportryer twaalf myl wes van Grahamstad langs die ou militêre pad tussen Port Elizabeth en Grahamstad gevestig waar hy deur die Sesde Oosgrensoorlog finaal geruïneer sou word. Van daar sou hy hom met sy seun George by sy oudste seun te Port Natal aansluit. As leier van die groep Natalse setlaars wat die Voortrekkers goedgesind was, sou hy sowel kaptein A. Gardiner en sy filantropiese beleid opponeer as John Cane en sy makkers wat feitlik as naturellehoofde met Nie-Blanke vroue vlugtelinge van die Zoeloe-imperialisme aangevoer het. Dit sou as kommandogenoot wees dat Alexander Biggar in die Slag van die Wit-Umfolozi aan die kant van die Voortrekkers sou sneuwel, nadat albei sy seuns reeds in Natal die lewe gelaat het.¹³³

Piet Uys en verskeie lede van sy geselskap moet van die nuwe aankomelinge soos Robert Biggar en sy handelaarsvriende reeds te Port Elizabeth, Uitenhage, Grahamstad en hul omstreke leer ken het. Van hulle kon hulle dus maklik waardevolle inligting verkry oor die stand van sake en die vooruitsigte in Natal en Zoeloeland. Hans Dons de Lange het natuurlik op sy vorige besoek aan Natal reeds met Cane, Ogle en hul makkers kennis gemaak en met belangstelling waargeneem hoe hulle na die voorbeeld van die legendariese Coenraad de Buys (maar meer planmatig en sover op meer uitgebreide en suksesvolle wyse) 'n avontuurlike lewe met talle naturellenvroue en honderde naturellevolgelinge voer. Piet Uys se geselskap kon volgens eerstehandse waarneming van die primitiewe lewe van die olifantjagters en hul vaardige Hottentot- en Bantoe-assistente kennis neem. Uit die reusetroppe olifante en seekoeie het die jagters met hul swaar gewere en volop lood, tin en buskruit gereeld duisende ponde ivoortande gehaal. Daarby het hulle met Dingane en sy Zoeloeryk 'n ongereelde handelsverkeer gevoer om nog duisende ponde ivoor vir uitvoer na die Kaapkolonie te bekom. Krale en ander, vir die Zoeloes, aantreklike ware, moes as ruilware ingevoer word. Piet Uys het Port Natal dus as 'n handelspos aangetref waar Kaapse handelsware opgeberg is en waarheen sekere ware wat die afgesonderde Britse setlaars in staat gestel het om sekere Westerse minimumstandaarde te handhaaf, uit die Kaapkolonie gestuur kon word. Port Natal se verkeer met die Kaapkolonie het sowel oor land as oor see geskied. Oor land is van Grahamstad 'n moeilike transportpad vir swaargelaaide ossewaens oor die mondinge van talle Kafferlandse riviere (waar krokodille en hoogwater

133. *S.A.B.W.*, I, pp. 75–77 en MacKeurtan, pp. 171–172.

mense en diere gevang het) uitgewerk; met harde arbeid om sekere steil heuwels meer begaanbaar te maak. Oor see is klein seilskepies gebruik om uit Algoabaai en uit Tafelbaai handelsware en passasiers oor gevaarlike waters te vervoer. Die duur van die reis was onseker. Sommige vaartuie het nooit opgedaag nie, ander het gestrand; sommiges het weke lank rondgedobber; terwyl enkele gelukkiges binne 'n week hul bestemming bereik het.¹³⁴ Uys het gevind dat noord van Natal 'n ongereelde verkeer met Delagoabaai en Portugese koloniale hawens verder noordwaarts onderhou is. Die landverbindinge met Lourenço Marques was deur Zoeloeland en deur 'n ongesonde kusvlakte waar Cowie en Green reeds 'n paar jaar tevore gesterf het.¹³⁵ Dingane se houding teenoor die Port Natalse nedersetting was, volgens die siening van die Britse setlaars, wispelturig en willekeurig. Met sy outokratiese gesag het hy die handel gedomineer; hy het dit verbied en weer geopen soos hy dit in die belang van sy Zoeloeryk geag het. Piet Uys kon duidelik insien dat Dingane se potensieel oppermagtige skaduwee dikwels swaar oor Port Natal en sy nedersetting met 'n onseker toekoms gehang het. Die handjievol jagter-handelaars het groot getalle weglopernaturelle en honderde vlugteling uit die Zoeloeryk gehuisves. Onder Blanke leiding is die naturelle wat sterk vyandig teenoor Dingane gesind was, beskerm en georganiseer in en om Port Natal, 'n landstreek wat Dingane as deel van sy ryk beskou het. Dit het die Zoeloekoning vanselfsprekend nie aangestaan nie.

Soos Shaka voor hom, het Dingane sterk onder die indruk gekom van die klaarblyklike meerderwaardigheid van die geweer en die perd bo die steekassegaai en skild van die kaalvoet Zoeloekryger. Al sy beste pogings om voldoende gewere, lood en kruit te bekom, het egter misluk. Nietenstaande aanloklike aanbiedinge, sou die handjievol Britse setlaars nie maklik hul vernaamste

134. Capt. Garden Papers 1852–1853, K en P.M. nos. 5, 6 en 7 (N.S.A.); Fynn Papers, 27107, Extracts, en 30104, Fynn Family Folder; 27675 en 27677 Ethel Campbell's Notes C en E (Killie Campbell-biblioteek); *Diary of Henry Francis Fynn*, pp. 220–237; Gardiner, *Narrative of a Journey to the Zoolu Country*, gepubliseer te Londen in 1836, gee die toestand van die Transkei, Natal en Zoeloeland enkele maande na die Uys-kommissie daar besoek afgelê het; *Journal of the Rev. George Champion . . . 1835–9* (A. R. Booth red.), Kaapstad, 1967, skilder weer toestande in Natal en Zoeloeland kort na Gardiner se vertrek; die kolomme van *The Graham's Town Journal* en *The S.A. Commercial Advertiser* bied in die jare 1833 tot 1835 'n skat van inligting oor Natal en sy hele omgewing. Latere beskrywings van Natal en sy aangrensende streke is te vind in D. J. Kotzé, *Die Eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Zoeloes (1835–1838)* in Arg.-jrb. vir S.A.Gesk., 21ste jg., I, 1958 en C. F. J. Muller, Katrivier-Hottentotte deur Zoeloes oorval in Suid-Natal in 1833 (ongep. artikel).

135. Kyk Kaart van 1836. Vgl. o.a. *S.A. Com. Adv.*, 25 Nov. 1829, 3 en 17 Feb. 1830 en 6 Okt. 1832; *Grah. T.J.*, 7 Aug. 1834 en 16 Jan. 1835; G. Liesegang, „Dingane's attack on Lourenço Marques in 1833”, in *J.A.H.*, X, 4 (1969), pp. 573 vlg.; F. Santana (red.), *Documentação avulsa Moçambicana do Arquivo Histórico Ultramarino*, I en II, Lissabon, 1964–1967, en III (in manuskrip gelees), gee die Portugese sy van dié handelsverkeer.

voorsprong prysgee nie. Dat die setlaars Hottentot- en Bantoeskuts opgelei het om die geweer in hul diens effektief te hanteer, het hom nog agterdogtiger gemaak oor hul oogmerke. Dingane het derhalwe na gelang van omstandighede te Port Natal, en ooreenkomstig sy vele verpligtinge elders in die noorde, in die weste en in die suide van sy ryk, so 'n wispelturige beleid gevolg dat die Britse setlaars hul steeds onseker gevoel het oor wat die Zoeloekoning se planne met hulle was, en wanneer hy dié planne sou uitvoer. Daar was 'n duidelik merkbare spanning, wat soms verslap het, soms opgelaai het, maar altyd aangevoel kon word. 'n Blote honderd myl noord van Port Natal, net oor die Tugela, kon die magtigste Bantoeleër in Suidelike Afrika elke oomblik op 'n nog relatief weerlose Blanke nedersetting toesak.¹³⁶

Piet Uys kon duidelik aanvoel dat die setlaars te Port Natal enige aansienlike Blanke versterking uit die Kolonie hartlik sou verwelkom. Afrikanerboere wat plase daar sou soek en nie handelskonkurrente sou word nie, sou te meer welkom wees. Met so 'n aanvulling van die getal Blankes kon die nedersetting (wat tot nog toe geen Britse beskerming kon kry nie) stewiger uitgebou word tot 'n meer gebalanseerde kolonie om die enigste goeie hawe op 'n gevaarlike kus. Terwyl die Afrikanerboere landbou- en veeteeltprodukte aan die Britse setlaars kon voorsien, kon die ingevoerde handelsware ook by hulle 'n mark vind. Trouens, sekere boerderyprodukte sou selfs oorsee verskeep kon word om 'n beter gevestigde en florerende handelsverkeer van uit Port Natal te skep. Die ekonomiese versterking van die klein Natalse nedersetting sou opgevolg kon word deur 'n militêre versterking, wat daartoe kon lei dat die Britse regering makliker sou instem om sy beskermende hand oor hom uit te strek; en met Britse anneksasie sou Natal se vooruitgang vinnig wees. As die nuwe Britse kolonie deur die Britse leër verdedig sou word, sou 'n groot handelsopbloei daar verwag kon word. Die hawe waar skepies gesukkel het om oor die vlak sandbank te seil, sou ontwikkel kon word. Crondpryse sou skerp styg. Hierdie en ander moontlikhede en vooruitsigte moet Piet Uys, die ondernemende Uitenhaagse boer, perdeteler en resiesentoesias, die vriend van Britse offisiere, opgeval het. Hy het gereeld kontak met dorpsbewoners in die Kolonie gehad en het in die nuusblaai tevore reeds heelwat oor Natal en die ooskus van Afrika geles, en daaroor nagedink. Sy belangstelling was ook wyer; dit het na oorsee uitgestrek. Soos reeds vermeld, het Uys kennis geneem van die vin-nig opbloeïende jong reus, die Verenigde State van Noord-Amerika, waarheen hy self oorweeg het om te verhuis – as sake in Suidelike Afrika nie na sy bevrediging geskik kon word nie.¹³⁷

136. Vgl. o.a. Gardiner se uiteensetting van Dingane se houding in sy *Narrative* (1836). F. N. C. Okoye probeer om Dingane se beleid te hertolk in „Dingane: a re-appraisal”, in *J.A.H.*, X, 2 (1969), p. 237 vlg. en „Dingane and the Voortrekkers” in *Jrnl. of Negro History*, 56ste jg., 2, 1971, p. 135 vlg.

137. Kyk C.O. 2755: verklaring deur Uys, 5 Junie 1835, bylae in no. 84, 24 Junie 1835; en Uys se seun Jacobus Johannes in *The Friend* van 4 Sept. 1879.

Die leier van die beesboere op die Uitenhaagse kusvlakte, met sy digte bosse en volop hout en 'n gerieflik geleë seehawe, het 'n besonder gunstige indruk gekry van die hele ontvolkte landstreek sowat 'n honderd myl suid, wes en noord van Port Natal. Natal was baie aantrekliker as die distrikte Uitenhage en Albanie. Sy weelderige subtropiese plantegroei en sy rykdom aan dierelewe het die jagter-avonturier aanhoudend gewink. Die ondernemende jong persoon kon 'n interessante lewe daar lei; en uit die handel en boerdery sou hy 'n goeie bestaan daar kon maak. Volop Nie-Blanke arbeid was beskikbaar en die filantropiese beleid het nog nie daar posgevat nie. Uit die kommersiële invloed sfeer om en agter Port Natal – dit sou Piet Uys dadelik raaksien – sou 'n uitgestrekte binneland met bykans onbeperkte potensiaal bereik kon word.¹³⁸

Net soos Piet Uys in die Blanke handelaar-jagters om en by Port Natal belang gestel het, was hulle ook in hom en sy geselskap en hul planne geïnteresseerd. Uit die handelaar Johan Bertram se mededelings aan *The Graham's Town Journal* van 6 Februarie 1835 blyk dit dat die Uys-kommissie 'n geruime tyd voor 16 Desember 1834 in Natal aangekom het. In 'n brief gedateer 16 Desember 1835 publiseer hy 'n uittreksel uit sy joernaal: „Port Natal has long been the subject of public discussion, both among the Dutch and English Colonists; and various have been the efforts to establish a Factory at this Port, but none have succeeded well, . . .” Dan meld hy die Uys-kommissie, sonder om die geselskap by naam te identifiseer: „Sixteen Boers waggons have arrived here, with forty shots, who are now hunting in this country (waarskynlik word bedoel die landstreek tussen Port Natal en die Tugela wat Bertram beskryf as wemelend van enorme troppe buffels en olifante); they are of opinion that the soil and pasturage are well adapted for cattle, & c.; some of these people express an intention of residing here.”

Na deeglike samesprekings met ou en nuwe vriende om en by Port Natal, is besluit om in die wildryke, sowat tagtig myl breë landstreek tussen die Baai en die Tugela te gaan jag. Dingane het kort tevore al sy mense daaruit teruggetrek, sodat die land vir die eerste keer volkome oopgelê het vir die vuurwapen gehanteer deur die jagter te perd. Dit was 'n skone geleentheid om maklik ivoor, horings en velle te verkry wat vir die hele ontdekkingsreis kon betaal. Van hul meegebragte handelsware is langs die lang pad reeds verruil, maar die droomavontuur van 'n Natalse olifantjag in 'n bykans ongerepte gebied moes voorrang kry. Hoe suksesvol dié jagekspedisie was, is nie bekend nie.¹³⁹

138. Vandaar dat Piet Uys nog op die Uitenhaagse kusvlakte Port Natal as sy bestemming opgegee het. Vgl. L.G. 278: no. 69, Van der Riet aan Hudson, 5 April 1837, bylae Ferreira aan Van der Riet, 8 April 1837, p. 8.

139. Kaptein R. Garden, wat gedurende 1852–1853 deur baie dele van Natal gereis het en toe met baie Voortrekkers gepraat het (en in besonder met Jacobus Uys), het sy inligting oor die Uys-kommissie soos volg gerapporteer: „In the year 1835 the Uyses came up to this country from the Cape Colony to shoot game on the Tugela,

Dit is egter welbekend dat sekere van die lede van Uys se geselskap toe reeds besonder aangetrokke gevoel het tot dié gebied. 'n Jaar later het die Amerikaanse sendeling Champion in sy dagboek genoteer dat hulle op die oostelike oewer van die Tongaatrivier oorgebly het juis op die plek wat deur 'n „pious and respectable Dutchman” wat met die Uys-geselskap daar was, reeds as 'n plaas vir homself uitgesoek is.¹⁴⁰ Volgens latere grondstukke in die Natalse Argief, kon dit die bovermelde C. T. Vermaak (of desnoods Jacobus van Tonder) gewees het. Champion en sy metgeselle het ook verneem (soos deur Bertram en ander getuies bevestig) dat lede van die Uys-geselskap voornemens was om hulle permanent in Natal te kom vestig.¹⁴¹

Talle belangrike besoekers aan Natal het die Zoeloekoning probeer spreek. Sowel dr. Andrew Smith as die sendelinge wat ná hom gekom het, sou veral daarna strewe om die magtige outokraat aan die hoof van die sterkste militêre ryk in Afrika suid van die ewenaar se reaksie op hul besondere oogmerke te bepaal. Piet Uys was geen uitsondering nie. Lede van sy geselskap wou hulle in Natal as boere kom vestig en het verneem dat Dingane oor enorme onbewoonde streke aan die suidekant van sy ryk beskik. Ander lede van Uys se geselskap het in die handel en in die jag belang gestel. Op grond daarvan sou 'n mens kon vermoed dat Uys pogings sou aanwend om met Dingane te in verbinding te tree.¹⁴²

Oor die sukses van sy pogings is baie uiteenlopende herinneringe deur getuies, meestal op hoë leeftyd, nagelaat. Om die ware feite vas te stel, en om foute uit te skakel, moet 'n aantal van die getuienisse nou krities ontleed word.

Van die betroubaarste herinneringe is verskaf deur Jacobus Uys, die oudste seun van Piet Uys, wat destyds vyftien jaar oud was. Hoewel nie saam met die Uys-kommissie nie, was hy as sy vader se bruikbare regterhand tot Piet Uys se dood byna vier jaar later heelwat in sy vader se geselskap en het so belangrike en betroubare inligting van hom verkry. Wat die betroubaarheid van Jacobus Uys se relaas verder verhoog het, was die feit dat hy op sestigjarige ouderdom in *The Friend of the Free State* van 4 September 1879, sover kontroleerbaar, 'n basies korrekte verhaal skynbaar self in sy moedertaal op

after which they returned” (Garden Papers, Natal and Zululand, p. 673, N.S.A.). K. P. Landman, 'n kleinseun van die Voortrekkerleier, sê in sy Geskiedenis van die Groot Trek: „Een langen tyd houden zy zeg Bezeg met Jachten wand daar was veel wild . . .” (Preller-Vers., Aanwins 52 (b), 3de deel, p. 57, T.S.A.). Binnelandse reisigers het toe gewoonlik jag met die handel gekombineer, sodat die sukses van die ekspedisie eintlik deur die gesamentlike onderneming bepaal sou gewees het. Daar was natuurlik heelwat risiko's aan verbonde. Vgl. Muller, „Robert Scoon, 'n vroeë Suid-Afrikaner”, in *S.A.H.J.*, IV, Nov. 1972.

140. Eerw. George Champion se Joernaal, 6 Januarie 1836, aangehaal deur D. J. Kotzé in *Die Eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Zoeloes*, Arg.-jrb., 1958 (1), p. 64.

141. *Ibid.* Kotzé het o.a. verwys na S.G.O. 1/3: Farms claimed, no. 17 (N.S.A.); maar gee foutiewelik C. F. Vermaak.

142. *The Friend*, 4 Sept. 1879; *Vm.*, I, p. 278.

skrif gestel het, of dan minstens self sy goedkeuring daaraan geheg het, want hy het dit onderteken. „Het gezelschap zette toen na Port Natal” – so lui sy getuienis – „en ging tot op de grens van Zululand, aan de Tugela, doch konden niet door. Zy zonden een boodschap naar Tshaka (*sic*) en Dingaan, en die lieten weten dat het land open legt; dat zy alle naties er uit gejaagd heeft, en dat myn vader en zyn menschen er in kunnen gaan wonen.”¹⁴³

Hierdie heel bondige relaas kan aangevul word uit die reeds vermelde verhaal deur Dirk Cornelis Uys op sowat tagtigjarige leeftyd aan Odé vertel. (Die destyds sowat twintigjarige broer van Piet Uys, wat ook nie mee was met die Uys-kommissie nie, maar wie se getuienis, volgens Preller, in 1894 deur sy jonger broer Johannes Zacharias te Wakkerstroom op 75-jarige ouderdom bevestig is. Laasgenoemde was destyds as die sowat vyftienjarige jongste broer van Piet Uys wel mee na Natal en behoort dus uit persoonlike ervaring eerste-handse inligting te kon verskaf.) Die omstandighede waaronder die Hollander Odé die herinneringe van hierdie ou Voortrekkers aangeteken het, laat egter heelwat te wense oor. Of Odé hulle behoorlik kon verstaan, en of hulle die onderwyser se vrae behoorlik begryp het, daargelaat – die probleem setel daarin dat Odé, in ’n poging om die geskiedenis van die Groot Trek te skryf, nie slegs herinneringe afgeskryf het nie, maar ook sy eie afleidings begin maak het, en dat herinneringe en afleidings nie vandag altyd meer van mekaar onderskei kan word nie. Die dood van Odé in 1897 het hom verhinder om sy werk finale afgeronde vorm te gee. Gevolglik kan van Odé se vertolkings ook in die ou Voortrekkers se monde gelê gewees het en vandag onafskeidelik in hul getuienis, wat ons dokumente is, geïnkorporeer wees.¹⁴⁴

Nou gaan dit daarom dat uit die beskikbare gebrekkige en onbetroubare bronne bepaal moet word of Piet Uys werklik oorkant die Tugela met Dingane onderhandel het om grond in Natal te verkry, of die grond inderdaad aan hom toegesê is, en of die voorwaardes ’n definitiewe ooreenkoms geïmpliseer het. Indien al dié vrae positief beantwoord word, dan vloei daaruit verreikende gevolge voort. Met Piet Retief se eerste besoek aan Dingane, tree dan nie alleen botsende aansprake op Natal te voorskyn nie, maar soms die veronderstelling dat Piet *Retief* hom nou as Piet *Uys* wil voordoen om Natal voor laasgenoemde weg te raap. Dit sou dan aan die Zoeloekoning die eintlike motivering gegee het om Retief en sy geselskap te dood.

Hoewel laasgenoemde siening deur sommige skrywers aanvaar word, berus dit nie op betroubare feite nie. Wat is dan die ware feite i.v.m. die Uys-Dingane-verhouding? Die getuienis is oorweldigend dat Uys om begryplike redes met Dingane probeer onderhandel het oor die verkryging van grond in Natal. Daar is egter geen betroubare bronne waaruit afgelei kan word dat Uys werk-

143. Uys se brief aan die redaksie van *The Friend* is gedateer 14 Augustus 1879. Die enigste tasbare fout is die vermelding van Shaka, wat toe al sowat ses jaar dood was.

144. *Vm.*, I, pp. 269–284; *S.E.S.A.*, deel 8, p. 292. Vgl. verder Hoofstuk IX, noot 77 hieronder.

lik self vir Dingane gesprek het nie. Omdat die Tugela in vloed was en moeilik begaanbaar – soos Jacobus, Piet Uys se seun, asook Dirk, Piet Uys se broer, bevestig – het die leier van die kommissie nie Zoeloeland binnegegaan nie.¹⁴⁵ Daar is geprobeer om oor die vol rivier op 'n manier te kommunikeer, en dit mag wees dat Uys en sy mense en hul tolk uit Zoeloeoorde van die noordelike oewer geskree of op 'n ander wyse oorgebring, verstaan het dat Dingane bereid was om grond in Natal aan hulle af te staan. Geen ernstige ooreenkoms kan egter bloot op so 'n basis berus nie. Dat Piet Uys se jongste broer, Johannes, 'n tyd lank as gyselaar deur die Zoeloekoning aangehou sou gewees het, berus op geen bewysbare feite nie. Uit die getuienisse van die seun en twee broers van Piet Uys wat die naaste aan hom gestaan het, kan dit nie afgelei word nie. Die pen van Jacobus Uys, hierbo aangehaal, getuig dat sy vader, Piet Uys, nie die Tugela oorgesteek het nie. Die getuienis van Piet Uys se broer Dirk, soos deur Odé opgeteken, laat heelwat te wense oor. Eers verklaar Dirk dat sy broer, Piet Uys, na 'n persoonlike onderhoud met Dingane al die land in Natal sou verkry het; en daarna sê hy dat Dingane later laat weet het „dat hij land wil afgeven, maar dat hij self de persoon wil zien aan wie hij't geeft,” en daarop 'n geselskap Zoeloes gestuur het om Piet Uys na hom te bring. Toe sou Johannes, Piet Uys se jongste broer, meegestuurd word na Dingane, maar weens die vol Tugela is hy tog nie daarheen nie. Soos ook blyk uit Preller se voetnote hier, boesem die hele verhaal nie volle vertroue in nie. Volgens Preller sou die getuienis van Dirk Uys deur sy broer Johannes destyds in 1894 te Wakkerstroom bevestig wees: vandaar dat hy in sy daaropvolgende verhaal geen aanvulling oor die Uys-kommissie verskaf nie.¹⁴⁶

In 1897 het J. J. Uys, W.-seun, uit die distrik Wakkerstroom aan die redakteur van die *Natal Afrikaner* geskryf dat aangesien hy na aanleiding van die

145. *The Friend*, 4 Sept. 1879 en *Vm.*, I, pp. 279–281.

In die Amerikaanse sendeling erw. George Champion se kontemporêre joernaal (28 Junie 1835, in Kaapstad) meld hy dat hy van sy mede-sendeling dr. Newton Adams verneem het dat 'n Boeregeselskap by Dingane besoek afgelê het en van hom toestemming gekry het om in Natal te kom woon op plase deur hulle uitgesoek. Champion herhaal die berig in 'n skrywe aan Anderson te Boston, opgestel in Kaapstad, 15 Julie 1835. Hierdie notering berus egter op tweede- of derdehandse inligting, waarvan die aard dié kontemporêre bron onder verdenking bring. In die lig van ander getuienisse reeds aangehaal, na verwys en ontleed, kan dié inligting nie aanvaar word nie. Vgl. die oorspronklike handskrifte van die A.B.C.F.M.-Argief, Harvard-Universiteit, Cambridge, Mass., V.S.A. en D. J. Kotzé, *Die Eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Zoeloes*, Arg.-jrb., 1958 (1), p. 40. In G. Champion se joernaal soos deur A. R. Booth uitgegee as *The Journal of an American Missionary in the Cape Colony 1835*, te Kaapstad in 1968, ontbreek bostaande notering onder 28 Junie 1835 (p. 25).

146. *Vm.*, I, pp. 278–282 (aanhaling op p. 279) en 292. Die latere magistraat G. M. Rudolph verklaar aan die *Natal Afrikaner* „dat daar vóór Mnr. Retief gen ander Afrikaner ooit by Dingaan gewees was” (*Di Geskiedenis van ons Land, in di Taal van ons Volk*, 2de ed., Paarl, 1895, p. 198).

groot meningsverskil oor die Voortrekkergeskiedenis, die waarheid wou bereik, hy een van die bes ingeligte Voortrekkers wat nog in die lewe was, besoek het. Dit was niemand anders as Johannes nie, die bogenoemde jongste broer van Piet Uys, en sy getuienis oor hierdie aspekte van die Uys-kommisie is nou deur J. J. Uys, W.-seun, neergeskryf soos deur Johannes te Utrecht vertel. Johannes Uys sou sy volle samewerking gegee het en die dokument deur sy ondervraer opgestel, nou ook onderteken het. J. J. Uys verklaar in sy brief dat hierdie dokument nou in sy besit is en dat hy die „plain truth” aan ander belangstellendes wil medeel. Die verhaal wat volg is weer op die essensiële punte teenstrydig met die bovermelde relaas van Dirk Uys, en skynbaar tevore deur Johannes Uys self bevestig:

„Piet Uijs and two others of the Commission went to Dingaan to ask him for Natal. Dingaan gave to Piet Uijs and his company the country (Natal) on condition that they were to come and reside in it. Dingaan demanded that Piet Uijs should give him a person as security that they, (the White people) would without fail come and reside in the country (Natal). Piet Uijs agreed to this request, and gave to Dingaan as security his brother Johannes Zacharias Uijs. Dingaan approved the security and kept him twelve days, after which he sent him after the Commission, who had already resumed their journey home, and informed them that he (Dingaan) was satisfied and had full confidence in the Commission that they would certainly return with their families. The Commission returned with great joy to their homes, which they reached in the year 1835. They handed in a report of what had been done by them after which Piet Retief and his followers left for Natal.”¹⁴⁷

Hierdie sterk subjektiewe mening van Piet Uys se onderhandelings met Dingane, wat onder meer uit ’n oordrewe familietrots spruit, en nie op bewysbare feite berus nie, sou later in ’n nog meer uiterste vorm te voorskyn kom. Op 16 Desember 1915 het Thijs Uys (skynbaar ’n kleinseun van die bovermelde Dirk Uys en dus ook van Piet Uys), uit die distrik Wakkerstroom *De Volkstem* van 24 Desember 1915 meegedeel dat toe Piet Uys Natal van Dingane sou ontvang het, hulle sou ooreengekom het dat hulle wedersyds kwaaddoeners sou uitlewer om gestraf te word. Thys Uys stel Piet Uys se strafekspedisie teen Moselikatse nou voor as ’n poging deur Piet Uys om Dingane se beeste aan laasgenoemde terug te besorg. Intussen gaan Piet Retief met sy manne na Dingane om Piet Uys „voor te spring en die land, onder kontrak, te krij, en dus dan hoof te word. Goed! Bij Dingaan gekom, seg Retief toe: ik is ‚Piet’. Alles is toe klaar gemaak en Dingaan het die kontrak geteken . . .” Toe sou Retief nie daarin slaag om Uys se oorcenkoms met Dingane korrek weer te gee nie; en daarby sou Dingane aan Piet Retief gesê het dat hy nie soos Piet Uys lyk nie. „Jij is ’n schelm, en wil mij land steel” – sou die Zoeloekoning vervolg en daarop uitgeroep het: „Maak dood die towenaars!” Volgens Thys

147. (Kit) Bird Papers, vol. II, J. J. Uys, 4 178, pp. 128–130 (N.S.A.).

Uys sou Dingane nog twee boodskappers na Piet Uys gestuur het om hom mee te deel dat Retief dood is. Maar Uys se antwoord sou dan gewees het: „Jij het jou nie aan ons ooreenkoms gehou nie; jij moes Retief gevang 't en aan mij uitgelewer 't, en ik zal jou nou kom straf.” Dit sou dan tot Piet Uys se deelname aan die slag van Italeni gelei het, en dit, verseker Thijs Uys sy lesers, is „die eerlike en opregte geschiedenis”.¹⁴⁸ Geen wonder dat hierdie opdis van mites, voortspruitende uit 'n chauvinistiese familietrots, 'n ander afstammelings van Voortrekkers, P. J. Coetzee van Belfast, in *De Volkstem* van 11 Januarie 1916 laat sug het: „Nu verstaan we niets meer van de geschiedenis!”¹⁴⁹

Die laat negentiende-eeuse en vroeg twintigste-eeuse vertolkings van die vermeende gevolge van die Uys-kommissie, illustreer hoe familie- en partysienings pog om die geskiedenis destyds te herskryf. Daar moet aanvaar word dat dit ook vroeër gebeur het toe Odé van die basiese bronnemateriaal genoteer het en dat vertroebelings so ingesluip het. Daar is naamlik besef dat indien Piet Uys Natal van Dingane ontvang het, sy verkenningsgeselskap van verreikende betekenis moes wees. Die Uys-kommissie sou dan die enigste verkenningsgeselskap wees wat met die belofte van 'n nuwe vaderland teruggekeer het. Gevolglik sou die leier daarvan uittroon bo die ander Voortrekkerleiers. Indien egter bepaal word dat Uys se verkenningstog geen grond van Dingane verkry het nie en dat die leier daarvan geen dringende haas getoon het om na Natal weg te trek nie, dan vervaag die betekenis van die kommissie en die rol van sy aanvoerder in die vroeë geskiedenis van die Groot Trek.

Hierbo is aangetoon dat die soek van 'n nuwe vaderland gepaard gegaan het met winsgewende jag- en handelstogte. Waarskynlik het die groot geselskap van sowat veertig skuts in Natal in kleiner groepies opgebreek en in verskillende rigtings die land ondersoek. Dit is begryplik dat Hans de Lange, wat reeds kort tevore Natal besoek het, nou die geleentheid sou benut om in nuwe dele van die land te jag en dié te verken. Gedurende die sowat drie maande tyd wat die verkenningsgeselskap in Natal tot hul beskikking gehad het, kon heelwat gesien en gedoen word. Kaptein A. Gardiner het kort daarna onder die inwoners van Natal verneem dat hulle die hele Natal deeglik ondersoek het.¹⁵⁰

Dat van die Hottentotbediendes wat ongeveer in gelyke getalle met die Blankes saam met die kommissie was, ook selfstandige jagtogte onderneem het, blyk uit Jacobus Uys, die oudste seun van Piet Uys, se bovermelde relaas. Hy skryf: „Van de Hottentotten vraegen sommige geweren om te gaan jagen, en die liepen er mee weg naar de Kolonie.” Dan voeg hy by: „Misschien hebben ze van het plan geweten dat de zwarten op Nieuwjaarsdag een aanval op

148. Thijs Uys se brief is geskryf op Kromellenboog, Pk. Groenvlei, Wakkerstroom.

149. Onder hoof „De Uys-Onthulling”. Dié korrespondensie is gevolg deur heelwat verdere publikasies in *De Volkstem*, o.a. van 14, 18, 21 en 25 Januarie 1916. Vgl. ook Preller Vers., 99/1, no. 234 (T.S.A.).

150. Gardiner, *Narrative of a Journey*, p. 89.

de blanken zouden maken.”¹⁵¹ Die nuus van die Xhosa-aanval laat in Desember 1834 op die Kolonie kon Uys se geselskap gedurende Januarie 1835 bereik het. Die onrus oor die veiligheid van hul familie, vriende en besittings sou hulle dan genoop het om so vinnig as moontlik na hul tuistes terug te keer.¹⁵²

Die Uys-Kommissie se roete terug word gedeeltelik deur kaptein A. Gardiner beskryf in die reisjoernaal van sy eie terugreis agt maande later op Uys se waspore.¹⁵³ Teen die einde van September 1835, nadat Gardiner tevergeefs die Drakensberge probeer oorsteek het om, soos die Uys-kommissie, die land van die oorlogvoerende Xhosas te vermy, kom hy in die binnelande wes van Port Natal, langs die boloep van die Umkomaas, ietwat eentonig heuwelagtige grasvelde teen, maar met pragtige weiding vir vee. „This whole district, now a wilderness” – verklaar Gardiner – „was, as I am informed, well inhabited, until the devastating army of Charka swept over these hills. The mere circular site of their perishable dwellings is all that is now apparent, but many of the cattle enclosures, which, from the scarcity of timber, were built of rough stones, are still remaining. Some which we passed are built entirely of mud, piled in blocks, like unburnt brick; others with stone and mud intermixed, in layers, and arranged in the circular form, similar to those which are enclosed with a bush fence.” By die verlate Inthlangwäin-dorpie kom Gardiner en sy geselskap op die waspore van lede van die Uys-kommissie af wat, soos hulle later sou agterkom, hier van die gewone pad weggeswaai het. Gardiner-hulle slaan dan kamp op digby ’n tak van die Umkomaas in ’n nou kloof aan die voet van berge en reis verder op die spore voort, suidwes van die latere Pietermaritzburg.¹⁵⁴ Nog ’n tak van die Umkomaas word oorgesteek en toe die Umkomaas self. Dorpie word teengekom onder die hoof Foortu, waarin vriendelike vlugtelingen van die Zoeloeryk tot rus gekom het. Van daar het hulle so ’n steil berg probeer bestyg dat selfs veertien osse nie ’n gelaaide wa daar kon uittrek nie. Ongetwyfeld het die swaargelaaide waens van die Uys-kommissie ook moeilik daar uitgegaan. Terwyl die osse op die hoogte gerus het, was die bergagtige landskap in alle rigtings sigbaar langs die kronkelende Umkomaas. Die Uys-kommissie het, langs die ompad deur die berge om met hul ossewaens daar te kom, reeds omtrent 85 myl afgelê, hoewel in ’n reguit lyn direk wes van Port Natal dit slegs vyftig myl was. Van daar, oor ’n moeilike pad, het die Uys-kommissie ’n drif hoog op die Umzimkulu oorgesteek. „Thus far we have been pursuing a partially beaten track,” sê Gardiner

151. *The Friend*, 4 Sept. 1879.

152. Dit is waarskynlik dat die geselskap hul terugkeer as gevolg van die oorlogsberig verhaas het, maar daar is nie sekerheid oor nie. Vgl. H. Cloete, *Five Lectures on the Emigration of the Dutch Farmers*, Kaapstad, 1856, p. 62.

153. Gardiner, *Narrative*, p. 309.

154. *Ibid.*, pp. 307–308 (aanhaling) en 309. Kyk ook die kontemporêre kaart agterin Gardiner se werk.

„dignified in Port Natal phraseology by the name of a road; but here we have only the faint traces of some Dutch waggons, which about twelve months ago crossed these mountains on their return to the Colony from Port Natal, and these only occasionally to be discovered by a practised eye.”¹⁵⁵ Nou het daar ’n onbewoonde streek met wilde heuwelagtige grasvelde weswaarts uitgestrek. Op hierdie hoogte het die Uys-kommissie die Drakensberge gesien. Terwyl Gardiner noordwes gegaan het in ’n onsuksesvolle poging om ’n pas deur dié berge te vind, het die Uys-geselskap suidweswaarts die Umzimkulu oorgesteek. Deur die onbewoonde bolope van die Umzimvubu en ander riviere na die suidweste, deur wildryke, grasbedekte heuwels en beboste klowe, het die roete van Uys gelê.¹⁵⁶ Die waardevolle vragte op sy swaarbelaaide ossewaens is goed beskerm deur ’n formidabele mag van beweeglike perderuiters teen die gewone rowerbendes wat daar op die buit uit was. Langs hierdie binelandse kortpad is koers gehou na Hintsa se nuwe woonplek in Gcalekaland. Onder die bekwame gids Hans de Lange kom hulle veilig teen die middel van Maart 1835 daar aan.¹⁵⁷

Hintsa het die Uys-geselskap weer baie vriendelik ontvang. Volgens Dirk Uys sou hy „wachters” na die grense van sy land gestuur het om hul te waarsku om weens die oorlog nie langs die gewone roete na die Kolonie te gaan nie.¹⁵⁸ In hooftrekke bevestig kontemporêre koerante Hintsa se vriendskaplike houding. Na aanleiding van ’n berig in *The Graham's Town Journal* van 20 Maart 1835 dat Uys uit Port Natal „on his way down called at the kraal of Hintza”, wat hom vriendelik ontvang en oor die stand van die Sesde Oosgrensoorlog ingelig het, gee ’n korrespondent van *The South African Commercial Advertiser* agt dae later aanvullende inligting. Laasgenoemde nuusblad neem eers die Grahamstadse koerant se berig oor en voeg dan in ’n eie hoofartikel die verdere nuus by dat „Peter Uys” en „Peter Moolman” aan die blad se anonieme korrespondent verklaar het „that arriving in his Territory and near his Kraal, they sent to him. Hintza immediately came to their waggons accompanied with only three of his Heemraden – invited them to spend two or three days with him, and communicated the state of the Colony to them, warning them by no means to go through Cafferland. They accepted his invitation – remained two days with him partaking of his bounty. He gave them several oxen and a horse or two to proceed with, and also a guard of men to point out the best path to pursue.”¹⁵⁹ Albei berigte beklemtoon dat Hintsa hard geprobeer het om dit by Uys tuis te bring dat hy vriendskaplike betrek-

155. *Ibid.*, pp. 310–315 (met, teenoor p. 310, ’n tekening van ’n dorpie op die Umkomaas) en 318.

156. *Ibid.*, pp. 318–320 en kaart agterin.

157. C.O. 3964: no. 89, De Lange en Meyer aan waarn. Goewerneur, 9 Aug. 1833; *The Graham's Town Journal*, 20 Maart 1835.

158. *Vm.*, I, p. 282.

159. *S.A. Com. Adv.*, 28 Maart 1835.

kinge met die Britse regering verlang en dit sterk afkeur dat van sy volk by die vegtende Xhosas aangesluit en vee uit die Kolonie gebuit of ontvang het. Die opperhoof ontken dat hy verantwoordelik was vir die moord op die handelaar Purcell en aanvalle op ander Blanke handelaars. Uys en Moolman het dan ook gerapporteer dat Hintsa „acted in so open and candid a manner” dat hulle vas in sy onskuld geglo het. Verder het hulle verklaar „that they dit not observe a single head of Colonial Cattle in his Territory, nor but one gun among his two thousand warriors that were round him, and that was incomplete” (d.w.s. kon nie skiet nie).¹⁶⁰

Die Uys-kommissie het op ’n psigologiese moment by ’n strategiese plek aangekom. Hintsa was besig om in die oorlog betrokke te raak en Uys was nou in ’n besonder gunstige posisie om eerstehands oor die stand van sake by hom in die Kolonie te rapporteer. Dan was Hans de Lange se groot familie tsaie met Louis Tregardt se nedersetting op ruim plase daar gevestig. Die naderende oorlog het ook hulle weer aan die beweeg gebring om weswaarts uit die gevaar te kom.¹⁶¹ Sommige is opgekommandeer; andere, soos Louis Tregardt self, het in skuiling gegaan om by die eerste die beste geleentheid na Port Natal of Delagoabaai as Voortrekkers koers te kies. Tregardt, wat verwag het dat Uys en De Lange terug sou wees, het stellig gedurende Maart of April 1835 ’n direkte verslag van die Uys-kommissie ontvang. Uit dié verslag moet die hawens op die Suidooskus van Afrika – en Port Natal in besonder – aantrekliker as ooit te voorskyn gekom het. In watter mate die gunstige rapport die Tregardt-trek beïnvloed het, kan nie vasgestel word nie; dat die Voorste Voortrekker egter binne ses maande daarna noordwaarts gaan, skyn op ’n direkte verband te dui tussen verkenning deur die Uys-kommissie en Tregardt se daadwerklike optrede.¹⁶² Weliswaar het geeneen van die lede van Uys se verkenningsgeselskap Tregardt vergesel nie, maar dit kon nouliks geskied het. Na die halfjaar weg van hul huise, terwyl ’n verwoestende oorlog intussen uitgebreek het, kon lede van Uys se geselskap nie so snel oppak en ’n nuwe groot onderneming aandurf nie. Nie alleen is van hul besittings verniel nie, maar baie van hul familie en vriende was weg van hul gewone woonplekke,

160. *Ibid.* (aanhaling) en *The Graham's Town Journal*, 20 Maart 1835.

161. Ay. 8/86: Misc. Letts. Rec., ongenommer, veldkornet A. Pretorius aan vrederegtter O'Reilly, Cradock, geskryf te Brakrivier, 8 Januarie 1835. Daarin word gerapporteer „dat aan Klas Smitsrivier zeven vrouwe uyt gekomen is van de menschen die over de Key getrokken is. De mans heeft de Kaffers daar gehouden en die vrouwen verhaald dat Hiensa terug gegaan heeft om meer volk te halen . . .” Die vroue wat uitgekom het, vertel „dat daar nogt 11 huysfrouwens onder de Kaffers is die niet uyt ken . . .” (punksuasie en hoofletters gewysig).

162. Kyk Hoofstuk IX. Geen skriftelike verslag van enige lid van die Uys-kommissie is teruggevind nie. Vir prof. C. J. Uys se bewering in die *S.A.B.W.*, I, p. 52, dat J. G. Bantjes later op trek vir Piet Uys gehelp het om sy verslag oor „Natalland” op te stel, word geen direkte bewys teruggevind nie. Sonder om sy bron te vermeld, verklaar O. Ransford in sy *The Great Trek*, Londen, 1972, dat Piet Uys na sy terugkeer uit Natal sou uitgeroep het „Only Heaven could be more beautiful” (p. 30).

hetsy op kommando, hetsy in versterkte plaashuise of laers, hetsy na veiliger westerse oorde. Dan het slawe-eienaars wat met Uys saam was, hul slawe vry, maar as ingeboekte arbeiders, aangetref. Omdat 'n beskeie, maar welkome, vergoeding binne afsienbare tyd in die vooruitsig gestel was, moes ook daarvoor gereël word.¹⁶³

Onder die verwarrende oorlogsomstandighede sou die Uys-geselskap so spoedig as moontlik huiswaarts gaan om die lot van hul families en vriende te bepaal. Geskenke moes eers aan Hintsa gegee word in antwoord op sy presentie, gasvryheid en waardevolle hulp. Toe die opperhoof sowat twee maande later, in Mei 1835, probeer om van kol. Harry Smith weg te jaag, sou hy dit byna regkry op 'n pragtige donker rooibruin half-opregte Engelse perd wat, volgens 'n lid van Smith se lyfwag, deur Piet Uys aan Hintsa geskenk was. Slegs die kolonel se perd kon vir Uys se perd kers vashou, en dit was dan ook hy wat Hintsa ingejaag en van sy vinnige perd afgeruk het sodat hy te voet verder moes vlug, en so doodgeskiet word.¹⁶⁴ Volgens Dirk Uys, het Hintsa die Uys-kommissie op sy vertrek 'n wag van honderd man onder sy seun Kreli saamgegee om hulle veilig langs 'n omweg in 'n noordwestelike rigting na die Kolonie te bring. Vier dae later het hulle Kogelhoutskop, wes van die Klaas Smitsrivier net binnekant die Kolonie, bereik, waar 'n burgergrenswag hul veiligheid verder kon verseker. Op hul verdere pad huis toe kon lede van die Uys-kommissie desverkiekend met Hendrik Potgieter by *Kommandodrift* in aanraking kom en ook met Piet Retief suid van die Winterberge.¹⁶⁵ Of Uys op hierdie tydstip toe baie grensboere op kommando rondgeswerf het, grensboerleiers kon inlig oor toestande in en om Natal, is twyfelagtig. Toe hy later self as veldkornet op kommando gegaan het, kon hy natuurlik heelwat omtrent sy groot verkenningstog meedeel.

Uys het eers na Grahamstad gegaan en het daar in die laaste week van Maart 1835 die Goewerneur gespreek en hom van sy ervarings in Natal en sy

163. Soos hierbo aangetoon, was 'n hele aantal lede van die Uys-kommissie in die verwoeste wyk Onder-Boesmansrivier woonagtig en moes hulle daar dringende aandaag aan hul familie en boerderybelange gee. Vir sommige opgawes van verliese gely wat spoedig deur hulle geteken sou word, vgl. L.G. 16-44: Memorials Received from private individuals (claim re War losses), 1835, onder die betrokke name. Vir probleme wat uit die vrystelling van hul slawe voortgespruit het, vgl. o.a. Muller, „Die arrestasie van mev. Piet Uys op Sondag, 25 Oktober 1835”, in *Historia*, XVII, 4, Des. 1872.

164. *S.A. Com. Adv.*, 28 Maart 1835. Dirk Uys vertel dat Piet Uys „'n mooi rijaard” aan Dingane sou geskenk het (*Vm.*, I, p. 282). Die latere generaal Bisset, wat voor en tydens die Sesde Oosgrensoorlog goed ingelig is oor grensaangeleenthede, het in 1875 in sy *Sport and War*, in Londen gepubliseer, 'n lewendige beskrywing gegee van die gebeure wat tot Hintsa se dood gelei het en toe o.a. verklaar: „Hintza used to ride his own horse, a splendid dark bay, a half-bred English horse, presented to him about a year before the war by Piet-Uys, a celebrated Dutchman, a great hunter and breeder of superior horses” (p. 23).

165. *Vm.*, I, pp. 282-283. Kyk Plaat 13.

indrukke oor Hints se houding meegedeel.¹⁶⁶ Die toekoms van Natal het juis toe onder die aandag gekom. In *The Graham's Town Journal* van 27 Maart 1835 verskyn 'n brief gedateer 12 Maart deur die Kaapse Regeringssekretaris waarin bekend gemaak word dat die Britse owerheid besluit het om Port Natal *nie* te annekseer nie. D'Urban was sterk ten gunste van die Britse anneksasie van Natal en daarmee sou Uys rekening moes hou in sy bespreking van dié aantreklike landstreek met die Goewerneur. Uys is begerig om sy land op kommando te verdedig, maar kry verlot van die Goewerneur om eers sy familie op te soek en na sy dringendste persoonlike sake om te sien.¹⁶⁷ Gedurende die ses maande dat hy weg was, is sy plaas in die Onder-Boesmanskivier verwoes, is sy slavin en haar kinders vrygestel en by hom ingeboek. Sy gesin moes Uys nou opsoek op sy vader se plaas *Brakfontein* in die relatief veilige westelike wyk Tsitsikamma van Uitenhage, te midde van talle ander familieleden. Op sy lang pad na die Kaapse kusvlakte het een na die ander lede van die Uys-geselskap afskeid geneem totdat net Uyse en Moolmans, wat ook na die Tsitsikamma op pad was, oorgebly het om met die pont die Gamtoosmond oor te steek na die plase *Zeekoerivier* en *Brakfontein*. Daar het die groot verkenningstog geëindig.¹⁶⁸

Met die terugkeer van die Uys-kommissie is die laaste fase van verkenning deur Afrikaners voor die aanvang van die Groot Trek oor die Oranjerivier afgesluit. Louis Tregardt was klaar die Oosgrens oor, maar sou eers ses maande later die Noordgrens oorsteek. Volgens kontemporêre getuienis was sy mikpunt in hierdie stadium nog Port Natal – Delagoabaai word nie vermeld nie. Waar hy van Hans de Lange tevore reeds heelwat van die aantreklike Natal verneem het, was die rapport van die Uys-kommissie nou vir hom van groot belang. Dit het hy in oorlogstyd gekry, toe dit moeilik was om sy voorneme uit te voer om finaal weg te trek; maar die spoorslag is daarmee gegee. Deur middel van sy vroeë kontak met Hans van Rensburg is die plek van die Afrikaanse Suidooskus in sy trekbeplanning verder uitgedra.¹⁶⁹

Dat die laaste fase van verkenning in oorlogstyd afgesluit is, het 'n belangrike uitwerking op die trekgedagte gehad. Die Sesde Oosgrensoorlog het 'n gekompliseerde invloed op die Afrikaner se trekbeplanning uitgeoefen. As gevolg van swaar oorlogsverliese, wat uiteindelik nie vergoed is nie, en die opkommandering van mense en besittings, teen min of geen vergoeding, kon die propageerders van die trekgedagte makliker grensboere oorreed om uit die Kolonie weg te trek. Op die suidelike en sentrale sektore van die Oosfront het baie grens-

166. *The Graham's Town Journal*, 20 Maart 1835; C.O. 2755: verklaring deur P. Uys, 5 Junie 1835, bylae in no. 84, 24 Junie 1835.

167. C.O. 2755: verklaring deur P. Uys, 5 Junie 1835, bylae in no. 84, 24 Junie 1835.

168. L.G. 38: Memorials Received, 1835, oorspronklike memorie aan H. Hudson, pp. 128–130; Muller, „Die Arrestasie van mev. Piet Uys op Sondag, 25 Oktober 1835”.

169. Kyk Hoofstuk IX.

boere reeds mobiel geword as gevolg van die ontwrigting van hul boerdery-bedrywighede. Dit sou vir hulle dus makliker wees om tot 'n landsverlating oorreed te word – veral wanneer die aantreklikhede van 'n nuwe vaderland onder hul aandag gebring sou word. Aan die ander kant kon die trekgedagte nie maklik onder oorlogstoestande in 'n trekdaad omgeskep word nie. Baie mans was op kommando, of was verplig om hul plase en dié van hul bure te verdedig. Terwyl die oorlog voortgeduur het, kon grensverdediging nie somaar afgeskud word nie. Krygswet het so iets bykans onmoontlik gemaak.¹⁷⁰ Dan sou die soort skikking aan die einde van die Oorlog 'n ingrypende uitwerking hê op die vorm wat die trekgedagte sou aanneem. Indien die simpatieke sir Benjamin D'Urban daarin sou slaag om met 'n vredeskikking die Oosgrens te pasifiseer en daarby die koloniale grens heelwat ooswaarts uit te brei, kon die lewenskragtigheid van die trekgedagte aanmerklik ingeperk word. In besonder sou dit die geval wees wanneer die Kolonie noordooswaarts oor die Klaas Smitsrivier en anderkant die Bamboesberg na aantreklike grasvelde uitgebrei word. Inderdaad was Louis Tregardt en Hans de Lange daar gevestig, was Hendrik Potgieter daarheen aangetrek;¹⁷¹ en sou Piet Uys en van sy familieleden na die terugkeer van die Uys-kommissie begerig wees om daar grond te besit. Op 22 September 1835 versoek Piet Uys naamlik 'n plaas op die Klaas Smitsrivierdrif en -poort van die Britse regering, en verlang verder dat plase aan sekere van sy familieleden in dieselfde omgewing verleen moet word.¹⁷² Hoewel D'Urban hard probeer om 'n groot streek oor die Oosgrens by die Kolonie in te lyf, begin dit algaande duidelik word dat 'n filantropiese grensbeleid gevolg sal word en dat grond vir bewoning deur Blankes nie daar beskikbaar sal wees nie.¹⁷³

Op nog 'n belangrike wyse affekteer die Sesde Oosgrensoorlog die praktiese deurvoering van die trekgedagte. Krygsverrigtinge het ná die terugkeer van die Uys-kommissie die kortste pad na die moontlike nuwe vaderland, Natal, baie gevaarlik gemaak. Met hele gesinne en baie vee kon hierdie pad nie nou meer ingeslaan word nie. Alle trekke sou die pad noordwaarts moes volg wat dan later ooswaarts swaai om ooskushawens te bereik. In die Transoranjie, en selfs oor die Vaal, is hierlangs heelwat verkenning gedoen; maar wat van die passe deur die hoogste berge in Suid-Afrika? Daaroor was min of geen inligting nog bekend nie, en dit sou 'n element van onsekerheid in die praktiese deurvoering van die trekgedagte inbring. Slegs verdere verkenning sou dit uit die weg kon ruim.¹⁷⁴

170. R. Godlonton, *A Narrative of the Irruption of the Kaffir Hordes*, Grahamstad, 1836, en *The Graham's Town Journal* se kolomme sedert laat Desember 1834.

171. Ay. 9/7: D. Campbell aan waarn. Regeringsekr., 17 Jan. 1834, pp. 126–127; C.O. 2749: no. 100, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 12 Sept. 1834 en bylac, bladsye ongenommer. Vgl. verder Hoofstuk IX.

172. G.H. 34/6: no. 320, Uys aan Britse regering, 22 Sept. 1835.

173. G.H. 23/11: no. 17, D'Urban aan Staatsekretaris, 19 Junie 1835, pp. 126–140 en I.B., no. 279 (1836), pp. 58–73; Bell and Morrell, *Sel. Docs.*, p. 472. Vgl. Plaat 13.

Terwyl die Uys-kommissie en die voorafgaande kennis van die Suid-Afrikaanse binneland deur noordwaartse verkenning dus reeds 'n groot skat van inligting beskikbaar gestel het waaruit 'n kundige trekbeplanning saamgestel kon word, bring veranderde omstandighede in die Transkei mee dat die mees direkte roete nie meer deur Afrikanerboere gevolg kan word nie. Gedeeltelik onverkende trekroetes moet dus gevind word. Vir die propagering van die trekgedagte bring dit probleme mee: die hele onderneming kan nie so helder voorgestel word nie en sal dus nie meer so maklik ingang vind nie. Soos reeds gesê, sal baie grensboere wag om eers te sien hoe die voorste Trekkers vaar op hul pionierspad na 'n vermeende nuwe vaderland. As gevolg van die verkenningwerk onderneem deur die groot geselskap onder die energieke Piet Uys gedurende die lente van 1834, die somer van 1834–1835 en die herfs van 1835, het Port Natal, en sy hele aangrensende landstreek, besonder sterk as die aangewese vaderland of beloofde land op die voorgrond gekom. In baie wyke van die suidelike Oosgrensdistrikte het Blanke en ook Nie-Blanke lede van die Uys-kommissie die lof van die aanloklike groen, wildryke en waterryke land besing. Dat daar volop goedkoop plase suid van die Umzimkulu- tot ver noord op die suidwal van die Tugelarivier, en oor die golwende heuvel-landskap in die Natalse binneland, oopgelê het vir bewoning deur ondernemende boere, is uitgebasuin. Vandaar dat verreweg die meeste van die grensboere op die suidelike oosfront wat hulle daarvoor uitgespreek het, Natal as hul bestemming opgegee het.¹⁷⁵ Met deeglike verkenning was Natal, wat relatief naby gelê het, goed bekend: vriendskaplike handelaars uit die grensdorpe was daar gevestig en berigte uit Natal het gereeld in die koloniale pers verskyn. Delagoabaai weer, was swak bekend, heelwat verder weg en moeiliker bereikbaar. Sy enigste voordeel was dat hy onder die Portugese en nie onder die Britse vlag verkeer nie. Oor Port Natal en sy hele landstreek het die skaduwee van Britse anneksasie steeds bly hang: die ywer van kaptein Gardiner en die invloedryke vertoë van die Kaapse Goewerneur self het dit waarskynlik laat voorkom.¹⁷⁶

'n Mate van tweespalt kan in die geledere van die propageerders van die trekgedagte opgemerk word: die een groep het hom sterk ten gunste van Natal

174. Soos geblyk het in Hoofstuk VII, was die omgewing van die Drakensbergpasse die swakste verken in die noordoostelike streke van Suid-Afrika. Sover bekend, het geen grensboer voor die Groot Trek daarlangs gereis nie en skynbaar is so 'n roete nie voor die Trek voorsien nie. Kyk ook Kaart van 1836.

175. L.G. 117 (ou nommer): Civil Commissioner, Various, 1828–1847; L.G. 277: Civil Commissioner Uitenhage, 1836–1837, no. 1, P. H. Zietsman aan Van der Riet, 23 Aug. 1836, met bylaes, pp. 14–19; Muller, „Veertig jaar”, pp. 23–28.

176. Vgl. die kolomme van *The Graham's Town Journal*, *The S.A. Com. Adv.* en *De Zuid-Afrikaan* in hierdie jare. Kyk ook Church Missionary Society Minutes, vol. 15, Committee 10 Mei 1836, Correspondence, pp. 168–169 (C.M.S. Argief, Londen); C.O. 48/170: Downingstraat aan D'Urban, 29 Maart 1836 en Gardiner aan Glenelg, 2 Maart 1836 (P.R.O.).

uitgelaat, terwyl die ander die Hoë Noorde met Delagoabaai as poort na die buitewêreld bepleit het. Daardeur is die aanvaarbaarheid van die trekgedagte ietwat verswak; maar aangesien die roete na albei oorde aanvanklik saamge-loop het, kon die beslissing later, na voortgesette verkenning, gevel word. Dit was dus spoedig duidelik dat die verkenning wat reeds gedoen was, nog voortgesit moes word. Aanvanklik was genoeg inligting bekend om die eerste golf van Afrikanerboere na aantreklike, ontvolkte streke weg te lok. Alvorens die trekgedagte verder gepropageer kon word, moes daar eers mense in die nuwe vaderland wees om, eerstehands as inwoners, oor sy heerlikhede aan familie en vriende in die Kolonie te rapporteer. Die voorste mense moes gou gaan, sodat lateres snel kon volg. As almal op mekaar sou wag, kon die hele propagering van die trekgedagte op 'n mislukking uitloop. Dit was die kernprobleem. 'n Begin moes gemaak word, gevolg deur 'n ordelik georganiseerde reeks trekke met 'n benutting van die geskikte seisoene.¹⁷⁷ Indien dit gebeur, kon groot krag gemonster word deur die omskepping van die trekgedagte in 'n praktiese trekpoging.

Met die terugkeer in Maart 1835 van die Uys-kommissie van Natal na die suidelike Oosgrensdistrikte was voldoende inligting bekend, daar sowel as in die noordelike distrikte, om die trekgedagte finaal 'n konkrete vorm te laat aanneem.

Die eerste komponent van die trekgedagte was die drang om weg te trek uit die Kaapkolonie om sodoende die onrustige lewe daar te ontwyk. Op dieselfde wyse as wat die Trekboere dwarsdeur die agtiende eeu per ossewa hoofsaaklik oos en noordoos land-in beweeg het om beter en meer plase te betrek, so sou ook die Voortrekkers die noordelike en noordoostelike binnelande kon intrek. Basies was dit 'n bekende proses wat herhaal moes word. Die afstande wat die Voortrekkers sou aflê, sou egter veel groter wees; soos ook die groepe wat sou trek. Waar familie-groepe tevore as Trekboere beweeg het, moes talle gesinne nou in groter groepe georganiseer word. Ter wille van die langer en gevaarliker reis was dit nodig om groter krag te monster.

'n Spesifieke landstreek of landstreke is, deur behoorlike verkenning, as duidelike verbetering op die Kaapse grensstreke uitgekies en aanbeveel. As gevolg van langdurige verkenning, en veral intensiewe verkenning in die vroeë dertigerjare, was heelwat gunstige inligting nou beskikbaar. Deur middel van 'n reeks kommissies op trek, sou nog verdere verkenning onderneem word. Voortgesette verkenning en spoedige bekendmaking van sy resultate sou 'n belangrike element word in die propagering van die trekgedagte.

177. Kaapse Oosgrensboere moes *nou* deur 'n basiese geloof in die trekgedagte besiel word: *later* op trek moes die ligging van die nuwe vaderland gefinaliseer word. By die vroeë propagering van die trekgedagte was die aan die gang kry van die Trek voorop; later, met verdere verkenning, volg die verdere beslissing. Dit sou op trek stryd inhou. Vgl. Thom, *G.M.*, pp. 165–168.

Potensiële Trekkers se verhouding teenoor die Britse regering was die spil waarom die rebellerende komponent van die trekgedagte gedraai het. Voordat enige distriksgrens of die koloniale grens oorgesteek mog word, was daar die wetlike verpligting om van die Britse owerheid toestemming te verkry. Om 'n voldoende hoeveelheid wapens en ammunisie vir so 'n groot onderneming die binnelande in te neem, moes eweneens verlof gevra word. En as die verlof geweier sou word? Indien die onderneming nog voortgesit sou word, kom die rebellerende komponent duidelik te voorskyn. 'n Veiliger alternatief was om die owerheid te versoek om die koloniale grense verder uit te brei – soos oor geslagte in menseheugenis altyd gebeur het. Weens die besparingsmotief by die Britse regering, sou geduld hier beoefen moes word; en as dinge vinniger tot 'n punt kom, raak geduld gouer op. Die persone wat leiding in die trek-onderneming gegee het, wou egter nie rustig wag nie, maar het verkies om deur aksie self die inisiatief te neem. Hulle kon nie voorspel wat die Britse owerheid sou doen indien grensboere hulle op groot skaal teen bovermelde koloniale wette sou verset nie. Weliswaar is dié wette nie streng toegepas nie; tog is mense periodiek gearresteer, vervolgings ingestel en vonnisse gevel.

Hoe die leiers wat die migrasiebeweging beplan het, ook al geredeneer het, daar sou steeds 'n gordyn van onsekerheid oor die hele uitvoering van die trekgedagte hang. Die risiko-komponent is inherent daarin; en in dié raamwerk sou die propagering van die trekgedagte en teenpropaganda gevoer moes word. Die aanprysing van die trekgedagte en die afraai daarvan het met spekulatiewe elemente te doen gehad. Alhoewel die sukses van propagandaveldtogte baie afgehang het van die aanvanklike verloop van die groot migrasie, het 'n knap massasielkundige benadering tog 'n vername rol gespeel om so 'n beweging dwarsdeur die grensdistrikte (en moontlik ook in ander dele van die Kolonie) aan die gang te sit.

Oor die rebellerende komponent en die risiko-komponent sou daar heelwat verskil van mening onder die grensboere wees. Wat sou van potensiële land-verhuisers word wat hul eiendomme verkoop het en dan deur Britse polisie en troepe verhinder word om distriks- en landsgrense oor te steek? Of as daar op hul so hoog nodige voorraad wapens en ammunisie beslag gelê sou word? Die onvoorspelbare Britse houding sou bepaal of daar 'n aktief rebellerende element in die trekgedagte sou kom. Dan was die houding van die talle Nie-Blankes in die binnelande van Suid-Afrika net so onvoorspelbaar.

Baie van die potensiële leiers van die grensboere het nou ook permanent of tydelik ampte soos dié van veldkommandant, veldkornet of wykmeester in regeringsdiens bekleed. In hul wydverspreide distrikte, wyke en dorpe moes heelwat van hierdie sleutelpersone vir die trekgedagte gewen word. Dit sou 'n aansienlike stukrag aan die trekbeweging kon verleen. Indien hulle nie spoedig oorgehaal word nie, sou hierdie regeringsamptenare veel kon doen om die posvatting en latere ontvlaming van die trekgedagte onder hulle burgers teen te gaan, die regering gereeld in te lig en saam te werk om die trekbeweging

se vroegste ontplooiing dood te smoor. Hulle het nie eens nodig gehad om 'n basies vyandige houding daarteen in te neem nie; dit sou vir die geslaagde omskepping van die trekgedagte in 'n trekdaad bitter gevaarlik kon wees indien voldoende reserwes ontmoedig sou word om die speerpunte wat die voorste mense opgebou het, behoorlik op te volg. Hierdie burgerbeampes, wat bereid was om talle opofferings te maak om die belange van die grensboere in die Kolonie te behartig, sou nie ligtelik oorreed kon word om in so 'n mate te wanhoop aan die lewensvooruitsigte in die Kolonie dat hulle alles sou laat vaar ten gunste van 'n trekdaad nie. Onrustoestande in die grensdistrikte sou eers verder moes aangroei om gewoonlik buitengewoon pligsgetroue burgerbeampes wat as skakels met die Britse regering sy gesag onderskraag het, te oortuig dat die orde in die gemeenskap wat hulle gehelp het om op te bou en te handhaaf, in duie gestort het. Tot so 'n beslissing moes die propageerders van die Trek die beampes juis oorreed: *dan* sou die trekdaad begeesterd word.

Om mense te oorreed om dié sprong te maak, moes ver buitekant die negatiewe onttrekkingsmotief beweeg word na die positiewe vestiging en stewige inrig van 'n Afrikanerstaat in die ruimtes van Afrika. Die Afrikaner, en in besonder die Afrikaner-grensboer, het reeds gedurende die vorige vyftig jaar algaande meer blyke gegee dat hy besig was om 'n nasionale bewussyn te ontwikkel. Onder die meer resente inwerking van 'n swaar druk van buite, het sy ontlukende samehorigheidsgevoel steeds gewas en gedy. Die visie van 'n Afrikanerstaat waarin Afrikanerampsdraers mede-Afrikaners sou help om 'n Afrikanerbeleid in die praktyk uit te lewe, sou die logiese kulminasie van hierdie strewe kon word. En so 'n ideaal kon Afrikanerampsdraers hulle uit die Britse grensdistrikte laat losruk om hulle in positiewe daadkrag in die Noorde veel beter uit te lewe.

Die besondere verhouding van dié nuwe Afrikanernedersetting teenoor die Britse owerheid sou egter van kardinale belang wees. Moontlik sou die owerheid – soos Europese owerhede nog altyd tevore gedoen het – die hele aantreklike landstreek waarin Afrikanerboere hulle noord van die Oranje wou vestig, tot die Kolonie toevoeg; en daar was reeds 'n dekade lank gedink oor die Britse anneksasie van Port Natal, met sy omliggende gebied en moontlik ook die ontvolkte kusvlakte suid daarvan. Oor wat die Britse regering hieroor sou doen, daaromtrent kon die organiseerders geen sekerheid kry nie. Indien die Britse regering hierdie streke nie sou annekseer nie, kon gewoonweg voortgegaan word met die praktiese uitvoering van die trekgedagte, en indien wel tot anneksasie oorgegaan word van gebiede waarin 'n selfstandige staat ingerig sou moes word, sou die risiko van 'n rebellie aanmerklik verhoog word. Dan sou sekere grensboerleiers ook minder te vinde wees vir so 'n versetreaksie teen die Britse owerheid, wat tot 'n gewapende botsing met hul owerheid sou lei. Aan die ander kant sou verhuising na Britse gebiede in die noorde-like binnelande of na die skilderagtig-mooi Natal as veiligheidskleppe dien,

met min of geen risiko: dan sou daar waarskynlik minder ware Voortrekkers wees. Maar dan sou ook verder weggetrek moes word na grotendeels onverken-de streke oor veel groter afstande as wat aanvanklik voor beplan was.

Sommige potensiele Trekkeleiers sou sover moontlik – desnoods tot diep in die ongesonde trope – uit die Britse invloedssfeer wou wegtrek; ander sou weer gereelde handelsverkeer met die Kolonie wou onderhou, vanuit nie te afgeleë basisse nie. Gevolglik kry ons te doen met 'n vaag omlindevorming van die trekgedagte: eenstemmigheid word geensins onder alle grensboerleiers aangetref nie. Aan die ander kant was dit 'n voorvereiste vir 'n geslaagde propagering van die trekgedagte dat dit as 'n aanneemlike, prakties uitvoerbare skema voorgestel moes word. Tensy etlike duisende lede van grensboergesinne – en by uitstek hoofde van gesinne en grondbesitters – tot die trekgedagte bekeer word, kon die risiko-komponent te swaar begin weeg. Die propagering van die trekgedagte moes so inslaan by die grensboere dat die vloei van Trekkers uit die staanspoor vinnig, en daarna eweredig, moes geskied. Die Trek moes nie so snel ontplooi dat daar nie genoeg weiveld vir al die vee sou wees nie; of dat die voorrade wat op die grensdorpe en by smouse aangekoop moes word, uitgeput sou raak nie; of dat te veel plase tegelyk in die mark sou kom nie. In alle geskikte tye van die jaar moes 'n gereelde stroom Trekkers noordwaarts vloei. Onder die Voortrekkers moes die weerbare mannekrag weer so in stand gehou en uitgebou word en so effektief gemonster kon word dat vyandige inboorlinge nie sou durf om hulle te bedreig of aan te val nie.

Redelik spoedig sou die verhuisingsbeweging tot 'n end kom en moes tot 'n rustige, lonende beoefening van veeteelt en landbou in hul nuwe land oorgegaan word. Poorte na die buitewêreld sou moes voorsien word, hetsy deur verre Portugese oorskawens, hetsy deur hawens verder suid, waarvan Port Natal verreweg die geskikste sou wees. Ook die deurvloei van voorrade uit die Kaapkolonie, oor land en oor see, sou in permanente handelskanale georganiseer en gestabiliseer moes word.

Hoe moes, met al die moeilik berekenbare risiko-elemente, die Trekbeweging so ver geloods word? Afgesien van die houding van die Britse regering en die houding van die inboorlinge in die binnelande, was daar nog die gebrek aan kapitaal om die beweging te finansier. Soos reeds vermeld, was daar as gevolg van die Sesde Oosgrensoorlog juis 'n swaar verdere kapitaalverlies. Daar sou dus gewag moes word op die moontlike uitbetaling van skadevergoeding vir oorlogsverliese, asook vir slawevrystelling. Alvorens die lang emigrasie aangepak word, moes in elk geval perde, trekdiere en aantelwee aangekoop word. Dit geld veral Boere in die gebied tussen die geteisterde Winterberg en die see.

Van die predikante, wat tegelyk staatsampnare was, het die trekgedagte op Bybelse en algemeen godsdienstige gronde bekamp. Verset teen die regmatige, Christelike owerheid is deur hulle veroordeel. Die predikante het die geduldige afwag van die welwillende beskerming van hul, deur God aange-

stelde, owerheid om hul tydelike probleme reg te stel, as Christelike deug voorgehou. 'n Opstandige gees teen die wettige owerheid kon kerklike sensuur meebring. Onder die konserwatiewe grensboere het dit swaar geweeë dat eie predikante nie maklik sou saamtrek nie. Aan die ander kant was daar ook lank reeds 'n tradisie van verset deur die burgers teen predikante as staats-amptenare. Tydens die Groot Trek het Oosgrensboere ook nie gehuiwer om hulle teen hul predikante te verset nie. Daar was ook lank reeds 'n tradisie van die selfstandige studie en vertolking van die Bybel, wat op afgeleë plase gereeld aandagtig gelees en sorgvuldig oordink is. Die grensboere se lekevervolking van Bybeltekste wat hul aangegryp het, was geslagte lank reeds toegepas op hul besondere lewensomstandighede. Op die verhouding tussen Blank en Nie-Blank is by uitstek lig uit hul Statebybels gesoek. Waar 'n parallel tussen die Afrikaners en die ou volk Israel sterk aan gevoel is, is uit die Ou Testament letterlike toepassings op die grensboer gemaak. Bevele aan die ou Israeliete is soms ook as bevele aan die Afrikanergrensboere beskou. Die grensboer-ouderling, en -diaken, asook die gewone lidmaat, sou nie aarsel om op gesag van sy Bybel soms sy amptelike kerklike leier teen te gaan nie.¹⁷⁸

Per wa, te perd en te voet moes die trekbeweging oor land georganiseer word. In die wye ruimtes van die noordoosgrens was veel Afrikaner-grensboere reeds in die praktyk gedeeltelik onder Britse beheer uit: vanaf hul half selfstandige posisies daar sou hulle maklik en relatief ongemerk die noord- of noordoosgrens kon oorsteek. Hoewel oorsese verbindings met Port Natal of die Portugese hawens veel vinniger kon geskied, het die grensboere dit nie benut nie. Langs alle kuste van Oos- en Suidoos-Afrika was die Britse vloot in dié jare volkome oppermagtig.¹⁷⁹ By koloniale hawens soos Port Elizabeth, Port Beaufort, Kaapstad en Simonstad het Brittanje volle beheer oor die aankoms en vertrek van skepe uitgeoefen. Die vervoer van passasiers, voorrade, wapens en ammunisie is alles streng volgens Britse voorskrifte gekontroleer. Trekkerleiers het oor geen skepe en oor weinig kennis van skeepvaart beskik. Langs die kortste en vinnigste roete kon dus nie veel hulp in die vorm van mense en voorrade aan die Trekbeweging verleen word nie. Terwyl die Britse krag in sy seeverbindings gelê het, was die Boerekrag in sy landverbindings. Oor land kon grensboere die krag geleë in die wye ruimtes van Suid-Afrika met vindingrykheid aangryp. Inderdaad was dit een van die troefkaarte van die organiseerders van die trekbeweging in hul propagering van die trekgedagte. Die gevaar vir die Trekkers het daarin gelê dat die Britse vloot en troepe die Trek-

178. Besonderhede hieroor is uitgewerk in Muller, „Die Kaapse Kerk en die Groot Trek : Twee Probleme” (ongepubliseerde lesing). Vgl. die Noord-Amerikaanse parallel soos bv. deur D. E. Leach in sy *The Northern Colonial Frontier 1607-1763*, New York ens., 1966, pp. 180 en 183, gestel. Kyk ook Hoofstuk I, p. 25.

179. G. S. Graham, *Great Britain in the Indian Ocean 1810-1850*, Oxford, 1967; G. S. Graham, *Tides of Empire*, Montreal en Londen, 1972, pp. 42 en 74; C. J. Bartlett, *Great Britain and Sea Power 1815-1853*, Oxford, 1963, pp. 116-122; Knaplund, *The British Empire*, p. 189.

kers se poorte na die buitewêreld kan sluit, waardeur die moeitevolle oorlandse migrasietog by sy eindpunt in groot mate verydel kon word.

Dié gevaar sou veral sterk deur die voorste trekkers, soos Louis Tregardt, Hans van Rensburg en Hendrik Potgieter en hul partye gevoel word, want hulle wou hulle heeltemal lostrek van hawens wat moontlik nog deur Brittanje beheer kon word. By hulle het die trekgedagte 'n radikale breuk met Britse invloed en kontrole geïmpliseer. Ten einde heeltemal uit die Britse invloedssfeer weg te trek, moes in betreklik onbekende streke groter risiko's getrotseer word. Ander trekgroepe weer, soos dié onder leiding van Gert Maritz, Piet Retief en Piet Uys het hulle na Port Natal gerig, nieteenstaande dit binnekant 'n Britse invloedssfeer kon lê.

IX Ontvlamming Van Die Trekgedagte

„Inderdaad ontstaat in een revolutie byna steeds een kwaad geweten . . . , omdat men haar zag als een ongeoorloofde opstand tegen een door God gegeven orde en een door God gegeven lot . . . Het eigenaardige is dat b.v. de tyrannie welke vóór de revolutie zou hebben bestaan, vaak meer de beschuldiging is van de revolutionaire propaganda dan de weergawe van de werkelijkheid. Integendeel lijken de meeste van de zeven revoluties pas mogelijk te zijn geweest toen juist het officiële gezag in een of andere crisis verkeerde en de macht reeds gedeeltelijk had moeten laten glijpen.” I. Schöffers (samesteller *et al.*) *Zeven Revoluties*, Amsterdam, jaartal onvermeld, pp. 176 en 183.

„Ik moet u tot myn leedwesen melden dat ik reden heb om te geloven . . . dat er veele van onze Burghers die Regering en Kerk hebben verlaaten om zich onder de Woeste Natien ter woon te begeven, door die Natien met vrouw en kinderen vermoord zyn geworden . . .” Siviële Kommissaris van Graaff-Reinet se rondskrywe aan alle veldkornette in sy distrik, 23 September 1836, G.R. 16/55, in die Kaapse Staatsargief.

„Broer het is een Land soo vrugbaar als Nog Nooyt gevonden is.” B. J. Liebenberg aan N. van der Merwe, 27 November 1836, Acc. 434: Van der Merwe-versameling, Kaapse Staatsargief.

Teen 1835 het drie klein georganiseerde groepe grensboere hulle op die trekpad na die Noorde begewe met die vaste voorneme om nooit na die Kolonie terug te keer nie. Dié speerpunt van die Groot Trek het bestaan uit ’n paar honderd volgelinge van die 52-jarige vorige provisionele veldkornet, Louis Tregardt, die 56-jarige Johannes Jacobus Janse van Rensburg („Lang Hans”) voorheen ’n Trekboer in die Transoranje, en die 43-jarige forse, onvermoeide veldkenner, Andries Hendrik Potgieter. Die getal weerbare manne tot hul beskikking was egter veel minder, moontlik nie eens ’n honderd nie.

Hul trekke was volledig toegeruste grensgemeenskappe-in-verhuising. As sodanig was hulle meer as blote verkenningskommissies. Omdat hulle ook die „Voorste Mense” was, moes hulle op trek verken, hetsy deur ’n kommissie wat honderde myle te perd vooruit gegaan het, hetsy deur padaanwysers wat slegs ’n klein entjie vorentoe bespied het, hetsy deur somer self op trek hul pad te vind. Die drie Voortrekkerleiers het grensboere en hul gesinne aangevoer wat grotendeels uit die sentrale gedeelte van die Oosgrens gekom het, of een of ander tyd verbintnisse daar gehad het. Dit was naamlik die suidelike gedeelte van die enorme distrik Somerset en sy agterland. Op die Oosgrens het dit in ’n bergagtige landstreek langs die Winterberge en die Katrievier uitgepunt, wat soos reeds aangetoon is, herhaaldelik aan Xhosa-aanvalle

en die instroming van swart immigrante blootgestel was.¹ Deur die Katrivier-nedersetting vir Hottentotte en Gekleurdes (wat egter ook honderde swart nedersetters gehuisves het) kon onwettige immigrante dikwels ongesiens deur berg en vallei inkom en so onrus onder die grensboere aansienlik verhoog. Reeds sowat 'n dekade voor 1835 was kroongrond skaars in die Tarkagebied. Grensboere, waaronder latere bekende verkenners, sou dus minstens tien jaar voor die Groot Trek probeer om grond oorkant die noordoosgrens te bekom. Trouens, die Bantoegebied is as 'n veiligheidsklep en potensiele uitbreidingsgebied beskou. Dáár kon die owerheid miskien oorreed word om grond te annekseer, of kon grond van Bantoehoofde gehuur word.

Verder wes, maar nog in die sentrale oosgrensgebied, het die 38-jarige Gerhardus Marthinus Maritz en die 57-jarige eerw. Erasmus Smit toe op die strategiese grensdorp Graaff-Reinet gewoon. In dié distrik was die sowat 62-jarige Francois Retief, ouer broer van Piet Retief en vader van die latere skryfster Anna Steenkamp, gevestig. Sowat 30 myl noordoos van die dorp, in die aantreklike, waterryke streek Pretoriuskloof, het die byna 37-jarige Andries Wilhelmus Jacobus Pretorius en sy uitgebreide familie reeds lank gewoon. Hoewel die streek om die dorp Graaff-Reinet nie deur die Xhosas geplunder is nie, word die meeste van die gewone Oosgrensgriewe onder hierdie mense aangetref.

In die noorde van die distrik Albanie het Retief en sy stiefseuns, die Greylings, gewoon. Soos Johannes Hendrik („Hans Dons”) de Lange en die Meyers (wat ook distriksgenote was), was hulle gedurende die vroeë dertigerjare baie bedrywig in die verkenning van die Suid-Afrikaanse binnelande. In besonder was Abraham, die oudste van die Greylingbroers, net soos die meer beroemde Hans de Lange, 'n baasverkenner wat oor die aard en bewoning van die landstreek tot by die Vaalrivier kon meepraat. As kommandant was die gesiene, gewilde 54-jarige Piet Retief 'n sleutelpersoon op hierdie sentrale en aangrensende gedeeltes van die Oosgrens.²

'n Konsentrasie van die vroegste voorstanders van die trekbeweging was dan in die sentrale seksie van die Oosgrens gevestig. Aangesien hul families reeds lank daar gewoon het, is dit vanselfsprekend dat baie lede van die pioniertreкке aan mekaar verwant was. Daar was heel ingewikkelde familiebande tussen die Van Rensburgs en die Potgieters; en bes moontlik ook tussen lede van hul geselskappe, en tewens moontlik ook tussen laasgenoemdes en lede van die Tregardt-geselskap. Daarby word later stilgestaan.

Uit die geledere, familie, vriende of bure van hierdie groepies grensboere wat die vroegste aanhangers van die trekgedagte geword het, dit aktief begin propageer het en self as speerpunte van die hele Groot Trekbeweging na die Verre Noorde agter die Portugese hawens koers begin inslaan het, het heel-

1. Vgl. Hoofstukke III, V en VI, en Plaat 13 en Kaart van 1836.

2. Kyk Thom, G.M.; Muller, „Pretoriuskloof” in *Historia*, XVI, 2, Junie 1971, pp. 112-114; P. J. Retief, *Die Retief-Familie in Suid-Afrika*, Pretoria, 1971, pp. 99-102.

wat van die betekenisvolste verkenners van die binnelande gekom. Naas die Greylings, die Meyers en Hans de Lange was daar die vroeë verkenners, die Bronkhorsts, met wie ons ook reeds tevore kennis gemaak het.³ Hoewel laasgenoemdes eintlik in die distrik Beaufort-Wes op die Noordgrens aangetref word, het hulle tog skakels met die sentrale gedeelte van die Oosgrens gehad. Nie alleen was hulle verwant aan Oosgrensboere aldaar nie, maar hulle moes ook daar besoek afgelê het om met die talle vroeë verkenners die trekgedagte te bespreek. Daar was teweens heelwat aktiwiteite op dié sentrale gedeelte van die Oosgrens. Soveel onverskrokke verkenners het vandaar noordwaarts (of noordooswaarts waar hulle die koloniale grens maklik ongemerk kon oorsteek) afgereis om te midde van die gevare wat die *Difaqane* meegebring het, met die Suid-Afrikaanse binnelande nader kennis te maak en om in die verkenningsproses die trekgedagte vorm te laat aanneem. Ons vind ook daar die uitlewing van die oerdrang om te jag met sy newegaande handelsmotief. Waar ivoor nie van die olifante self verkry kon word nie, kon dit van inboorlinge geruil word.

In die vroeë dertigerjare moet die trekgedagte in al sy konsekwensies langs noordelike Albanie, suidelike Somerset en weswaarts na Graaff-Reinet in plaashuise en in die voorkamers van enkele dorpswonings intensief op Somerset(-Oos), Cradock en Graaff-Reinet bespreek gewees het. Dit is ook gedoen in die noorde, by Nagmaalsgeleenthede op Colesberg, waar honderde Trekboere uit die Transoranje heelwat oor die toestand en vooruitsigte onmiddellik noord van die Grootrivier tot die bespreking kon bygedra het.⁴ Die eintlike landstreek wat aandag geniet het, was egter nie die relatiewe droë gebied in die suidelike Transoranje nie, maar die noordelike gedeelte, veral dié net suid van die Vaalrivier, en ook oorkant die Vaal, en op langs sy oorspronge wat na die hoogste berge in Suidelike Afrika gevoer het in die rigting waar toegange tot die ooskushawens reeds gevind is. Dáár waar die belangrike hoofde Moshesh en Sikonjela op gefortifiseerde bergkruine gewoon het. Albei was reeds in noue kontak met sendelinge; vinnig besig om elemente van die Westerse beskawing te aanvaar. Waar die geniale Moshesh die meeste aanpasbaarheid getoon het, was Sikonjela se seun besig om te leer om die *lingua Franca* (Hollands) te skryf: kanale het dus reeds oopgegaan vir Afrikanerverkenners om te skakel met hierdie verskanste hoofde wat albei, nadat hulle die *Difaqane* oorleef het, besig was om nuwe state op te bou. Hulle sou inderdaad strategiese posisies beklee aan die oostekant van die trekroetes deur die Transoranje. Boerejagters het reeds met Moshesh kontak gemaak. Aan die westekant van die roete is ook met Hollandssprekende Grickwa- en Korannakapteins geskakel. Terwyl dié kapteins nie die jagtogte en grondsug van die Afrikanerboere daar verwelkom het nie, het hulle tog gehoop om wapens,

3. Vgl. *S.A.B.W.*, I, pp. 664 en 871-872 en verder Hoofstuk VII hierbo.

4. P. J. van der Merwe, *Noordwaartse Beweging*, Hoofstuk XII; Thom, *G.M.*, Hoofstuk VII.

ammunisie en drank van hulle te verkry. Baie volgelinge van die kapteins het egter grond verhuur en verkoop om gesogte artikels uit die Kaapkolonie te bekom. Daar was onderlinge wrywing, maar ook gemeenskaplike optrede teen die Matebele.⁵

'n Persoonlike ontmoeting met Moselikatse of met Dingane het egter nog nie plaasgevind nie. Daar is geen aanduiding dat Afrikanerboere vóór die Groot Trek vanuit die oostelike Transoranje deur die Drakensbergpasse Natal bereik het nie.⁶ Of die gevare van rowende en morende Matebele- en Zoeloe-impies (wat snel oor honderde myle te voet beweeg het) ten volle besef is, is sterk te betwyfel. Wat die Matebele betref, was die gevaarsone die latere noordwestelike en noordelike Vrystaat, asook die latere Suid- en Wes-Transvaal. Uit die gebeure daar in 1836 skyn dit asof Afrikanerjagters, Trekboere en Voortrekkers glad nie die risiko besef het wat die etlike duisende onverskrokke, uitnemend-gedissiplineerde Matebelekrygers vir verspreide groepies pioniers ingehou het nie. Dat Dingane daarby nog veel sterker Zoeloe-impies oor die Drakensbergpasse dwarsoor die Hoëveld sou stuur om Moselikatse in die verre weste aan te val, en in hul pad Blanke pioniersgroepe sou kon beroof en dood, is vermoedelik ook nie besef nie. Op die oop vlaktes van die Hoëveld sou klein geïsoleerde groepies met vroue, kinders, en duisende bees- te, skape en perde, en met groot voorrade voedsel en interessante Europese ware, betreklik weerlose slagoffers vir dié impies wees.

Tot diep in die Transoranje na die Vaalrivier is heelwat verken. Verder Noord is egter skynbaar nie genoeg inligting ingewin om die risiko-element daar behoorlik te begryp en voldoende met die trekgedagte in berekening te bring nie. Die *Difaqane* en sy nadraai was so vloeibaar dat daar in 1835 in elk geval uiters moeilik 'n skatting van die stand van sake ten opsigte van die Groot Trek gemaak sou kon word. Pioniers van enige nuwe onderne- ming is gewoonlik aan groter risiko's blootgestel as hul opvolgers, wat uit hul skade en skande kan leer.

Dit was juis kenmerkend van die „Voorste Mense” dat hulle die Hoë Noor- de wou bereik om vandaar buitekant die Britse invloedssfeer die Portugese ha- wens te benut. Van daar wou hulle met die buitewêreld, moontlik Nederland, handel drywe en ander kontakte aanknoop.⁷ Omdat daardie dele van die binne- lande swak verken was, het hulle noodwendig 'n groter risiko geloop om deur mens, dier of tropiese siekte hul vee te verloor, hul gedaan te trek, te

5. *Notule van die Volksraad van die Oranje-Vrystaat*, III, 1858 (Joubert [red.]), Kaap- stad, 1960, pp. 345 en 349–350; J. J. Oberholster. *Die Suidoos-Vrystaat: 'n historiese oorsig* (ongep. handskrif).

6. Dit is my eie indruk na jarelange navorsing in alle beskikbare bronne, bevestig deur 'n briefwisseling gedurende die sestigerjare met proff. P. J. van der Merwe en P. R. Kirby. Soos in Hoofstuk VIII geblyk het, is dit my oortuiging dat nóg Piet Uys nóg enige van sy verkenningsgeselskap Dingane in 1835 besoek het.

7. Heel aan die begin van die Voortrek is sy presiese doelstellings egter moeilik te be- paal. Vgl. D. W. Krüger, *Die Weg na die See*, p. 53 vlg.

verarm, of te sterf. Hoewel heelwat berigte van geheimsinnige siektes in dié binnelande die Afrikanerboere op die sentrale front sekerlik moet bereik het, het hulle nie oor voldoende kennis beskik om hierdie implikasies t.o.v. hul onderneming akkuraat te vertolk nie. Dit is immers te betwyfel of die destydse wetenskaplike kennis beskikbaar aangaande malaria, geelkoors, slaapsiekte en bilharzia – om nie die veesiektes wat daar geheers het te meld nie – enigsins voldoende was om die gevare wat die pioniertrekkers ingewag het, ten volle te besef.⁸ Afgesonderde grensboere wat nou op trek gestaan het, kon hulle nie veel van die eintlike gevare wat dit vir hulle en hul vee ingehou het, voorstel nie. Hulle was slegs vertrouwd met die buitengewoon gesonde landstreke deur hulle bewoon en dié deur hul voorgeslagte betrek as grensboere op die trekpad; dan ook die aantreklike streke oorkant die koloniale grense waar hulle begerig was om hulle te vestig; en vervolgens met die meer afgeleë streke waaroor hul verkenners reeds 'n sekere mate van kennis ingewin het.

Dat 'n baie ongesonde streek vir bewoning in die nie te verre noorde en veral op die noordoostelike kusvlakte agter en by die Portugese hawens vir hulle voorgelê het, is met sy volle implikasies glad nie begryp nie. Waar hulle as Trekkers onder beter omstandighede wou boer, sou die teenwoordigheid van die tsetsevlug wat hul beestestapel sou kon uitwis, 'n sterk oorweging teen trek na dié gebied uitmaak. Dit is ook te betwyfel of daar voldoende onderskei kon word tussen die gesonde en ongesonde Laeveldse seisoene. In hul ervaringsveld was dié verskynsel nie so bekend nie.

Dit is dan die omstandighede waaronder die eerste drie groepies Voortrekkers uit die sentrale gedeelte van die Kaapse Oosgrens hul wawiele aan die rol gesit het terwyl hul oë op die Hoë Noorde agter die Portugese hawens gevestig was. Die risiko-element in die trekgedagte – soos hulle dit gesien het – is totaal verdring deur die dwingende dryfveer om hulle van die Britse owerheid vry te trek. Hoe ver dit hulle noordwaarts sou voer, het nie soseer saak gemaak nie. Tregardt wil nie eens wag vir die aansienlike bedrag wat hom toekom met die vrystelling van sy tien slawe nie; hy verloor al sy slawe en sy behoeftige erfgename al hul vergoeding.⁹ Vir Van Rensburg wat reeds

8. Daar kan nog heelwat navorsing oor gedoen word. Oor die tsetsevlug kyk (benevens die reeds vermelde Krüger, *Die Weg na die See*, pp. 219–221; Punt, *Louis Trichardt se Laaste Skof*, pp. 33, 35, 148 en kaart; en *O.H.S.A.*, I, pp. 101 vlg., 132, 138, 149 en 434); B. H. Dicke, „The Tsetse Fly's Influence on South African History” (in *S.A.J. of Science*, deel 29, 1932, pp. 792–796); C. Fuller, *Louis Trigardt's Trek*, Index, p. 172 en T. A. M. Nash, *Africa's Banc: the Tsetse Fly*, Londen, 1969, p. 44 vlg.

9. Die finale beslissing oor die vergoeding vir Tregardt se slawe is eers in 1844 in Engeland geneem, toe besluit is dat die tien slawe wat teen sowat £900 gewaardeer is en waarvan £379-6s uitbetaal sou kon word, nie kwalifiseer vir vergoeding nie. Eis no. 6615 deur B. Norden, die eksekuteur, namens die erfgename voorgelê, was die heel laaste uit die Kaapkolonie ontvang. Redes aangegee vir die verwerping van die

geruime tyd noord van die Oranje gewoon het, moes dit nie te moeilik gewees het om sy rug op die Kolonie te keer nie. Ongetwyfeld sou hy vanuit sy strategiese posisie digteby die sendingstasie *Beersheba* jagtogte hoër op in die Transoranje onderneem het om ivoor, horings en velle te verkry. Dit sou verbasend gewees het indien Van Rensburg nie dele van die oostelike Transoranje reeds verken het op sy jagtogte wat gepaard kon gegaan het met handelsbetrekkings met inboorlinge, minstens tot naby die bolope van die Caledonrivier en sy takriviere in die rigting van die Drakensberge; en moontlik nog verder na die noordooste nie. Die aanloklike gebied na die verre noordooste het eerw. J. Archbell reeds in 1829 deurreis tot by die Drakensbergpasse.¹⁰ Van Rensburg se oormatige selfvertroue later op sy Trek gedurende voortgesette jag- en handelsbedrywighede na die noordooste, kan moontlik gedeeltelik toegeskryf word aan sy vroeëre ervaring in die veiliger oostelike Transoranje. Die groter risiko kon hy nie peil nie. Met uitgeputte ammunisie en verswakte mens en dier, lei hy sy groepie Trekkers op hul noodlottige tog die ongesonde, steeds *Difaqane*-geteisterde, Laeveld in.¹¹

Uit Hendrik Potgieter se latere optrede kan ons aflei dat hy so sterk afkerig was van die Britse gesag dat hy heeltemal daarvan, selfs van die potensiële Britse gebied om Port Natal, verwyder wou wees. Hy was die leier van die eerste groot trekgeselskap wat nog tydens die krygsoperasies van die Sesde Oosgrensoorlog sy voorbereidsels getref het. Moontlik het hy net gewag dat die dringendste Xhosa-gevaar verby was (wat in die Tarka nie so dreigend gebly het nie) en krygswet opgehef was, voordat hy openlik begin bewoeg het. Potgieter het vroeg getrek en ver gemik.¹²

eis is dat Tregardt sy slawe uit die Kolonie geneem het en dat hulle daarna deur 'n gewapende mag teruggebring moes word; dat vergoeding skynbaar eers in 1844 geëis is (toe die slawe ook eers gewaardeer is); en dat teen daardie tyd geen fondse meer beskikbaar was waaruit kompensasie betaal kon word nie. Kyk T.71/1293: Slave Compensation Records, Counter claims, Cape Colony, no. 6615, Estate of Louis Tregardt; T.71/1591: Commissioners of Compensation, Treasury Correspondence, vol. 2, pp. 184–185; T.71/914: Compensation, Registers of claims, Cape Colony, no. 6615 (almal P.R.O.). Vgl. ook prof. H. B. Thom se studie, Hoofstuk III, „Die Einde van die Trigardtdrama” in *Die Geloftekerk*, pp. 59 vlg., waar die slawekompensasielgeld, veral aan die hand van Tregardt se boedelstukke in die Natalse Argief te Pietermaritzburg, behandel word.

10. Kyk die kontemporêre kaart deur J. Arrowsmith (1834) asook die kaart uitgegee deur die *Society for the Diffusion of Useful Knowledge*, Londen, 1834.

11. Die uitvoerigste gevolgtrekkings oor die uiteinde van die Van Rensburgtrek is deur Punt in „Waar die Van Rensburgtrek in 1836 vermoor is” gepubliseer in *Koedoe*, no. 3, 1960, pp. 206–237; terwyl onlangse navorsing oor die naturelle in die strek waar die moord plaasgevind het deur G. J. Liesegang in sy *Beitrage zur geschichte des Reiches der Gaza Nguni* in 1967 die lig laat sien het en verder in „The Death of Jan van Rensburg in the context of Gaza Nguni-Afrikaner relations” in *Kleio*, IV, no. 1, Junie 1972, pp. 41–45. Die enigste kort sintese oor Van Rensburg se loopbaan is in die *S.A.B.W.*, I, pp. 871–873.

Terwyl die sentrale deel van die Oosgrens op die grens gelê het van die streek wat deur die Sesde Oosgrensoorlog ernstig beroer is (en waar sommige Trekkerleiers se plase en ander besittings glad nie deur die krygsoperasies aangetas is nie) is die suidelike flank van die Oosgrens lank ontwig deur die volle aanslag van die Xhosa-inval. Gevolglik kon die eerste draers van die trekgedagte op die sentrale deel van die Oosgrens reeds vroeër tot die trekdaad oorgaan as dié op die suidelike deel. Deur die onrus op die Oosgrens is hulle aangespoor tot die trekdaad en deur die betreklike rus spoedig na die Oorlog kon hulle eerste die trekdaad uitvoer.

Die Afrikanerboere op die uiterste suidelike flank van die Oosgrens het in sekere opsigte in 'n unieke posisie verkeer. Hulle het hoofsaaklik as beesboere op die kusvlakte in die uitgestrekte distrik Uitenhage, en in 'n mindere mate in die Setlaarsdistrik Albanie, net noord van die oostelike uitloper van Uitenhage, die wyk Onder-Boesmansrivier, gewoon. Lank reeds was hulle onder groot druk. Geslagte lank was hulle tussen die Indiese Oseaan en die eerste bergreeks vasgedruk. Ooswaarts het die volle konsentrasie van die weswaarts-drukkende Xhosa hul verdere uitbreiding teengehou; noordwaarts op die Oosgrens het die digbevolkte Albanie waar die Setlaars nouliks op die platteland 'n bestaan kon maak, en waar geen slawe aangehou mog word nie, uitbreiding afgesny. Inval ná inval deur die getalryker Xhosas het 'n tradisie van plaas-, huis- en veeverdediging selfs ver na die weste geskep.¹² Teen 1834–1835 was inwoners van die distrik Uitenhage se oostelike kuswyke soos die Onder-Boesmansrivier (wat Olifantshoek ingesluit het), Coega en Gamtoosrivier, en selfs die westelike Tsitsikamma reeds voorstanders van die trekgedagte. Inderdaad getuig siviele kommissaris Donald Campbell in Grahamstad dat die oorgrote meerderheid van die ondertekenaars van 'n skrifstuk (ongeveer 1831) wat 'n vroeë trekbeslissing sou ingehou het, uit die gelede van die Uitenhaagse boere gekom het. Toe die belangrike Uys-kommissie in September 1834 deur Kafferland na Natal op sy ses maande lange verkenningstog vertrek, was die aanvoerder en sowat driekwart van sy volgelingen uit bovermelde kuswyke van die distrik Uitenhage afkomstig. Dit was natuurlik dat hierdie beesboere van die koloniale kusvlakte in die besonder belovende kusvlakte om Port Natal sou belang stel. Dáár sou hulle die aard van hul boerdery nie veel hoef te wysig nie: onder gunstiger omstandighede sou hulle hopelik hul beesboerdery op die Natalse kusvlakte kon voortsit. As skaapboer sou Hendrik Potgieter hom weer veel moeiliker by die subtropiese klimaat van die Natalse kusvlakte kon aanpas: hy sou sy boerdery ingrypend moes versoen met die vreemde toestande.

Terwyl daar heelwat vroeë draers van die trekgedagte op die suidflank van

12. *S.A.B.W.*, I, pp. 664–671; Van der Merwe, *Nog verder Noord*; Potgieter en Theunissen, *H. Potgieter*.

13. Muller, „Veertig jaar uit die lewe van die Voortrekkerleier Karel Landman”. Vgl. ook Hoofstukke V en VI.

die Kaapse Oosgrens aangetref word, het die totale ontwrigting wat die krygsoperasies van die Sesde Oosgrensoorlog daar veroorsaak het, hulle aanvanklik gestrem. Behalwe dat hulle huis en haard moes verdedig en ook onder krygswet op kommando Kafferland ingestuur is, moes hulle wag om vir skade deur krygsverrigtinge (benewens slawevrystelling) vergoed te word, en so die middele te verkry om tot trek oor te gaan. Daarvoor moes lank gewag word. Gevolglik kon die klein pionierstrekke op die sentrale deel van die Oosgrens nie spoedig reken op die uiters noodsaaklike versterkings uit die geleedere van die talle suidelike draers van die trekgedagte nie. Sover bekend het die eerste drie trekgeselskappe geen Uitenhagers in hul geleedere getel nie. Eers teen die middel van 1836 het Gert Maritz sy Graaff-Reinette trek begin voorberei om sy ouer broer Johannes Stephanus, Evert Frederik Potgieter, Gert Rudolph, Gert Scheepers en ander Uitenhaagse Voortrekkers in hul geleedere te ontvang; of moontlik het hierdie of ander Uitenhaagse groepies sommer êrens op die lang trekkpad na die Noorde by 'n groter konsentrasie Graaff-Reinettters aangesluit.¹⁴ In die waspore van die eerste Uitenhagers sou gereeld verdere versterkings noordwaarts beweeg. Die kardinale probleem was egter dat die speerpunte van die Groot Trek nie op onmiddellike ondersteuning uit die belangrike suidflank kon reken nie. Weens Xhosa-teenkating kon uit die suidflank weer nie maklik langs die handelspad deur Kafferland na Natal getrek word nie; en die trekkpad na Natal deur die Transoranje was een van die langste trekpaaië in die Kolonie. Tensy dié Trekkers spoedig noordooswaarts die Oosgrens kon oorsteek, sou langs dié pad gedurig onder die oë van Britse troepe en polisie getrek moes word. Heelwat distriksgrense moes so onwettiglik oorgesteek word en die risiko was groter as by die meer noordwaartse grensbewoners dat hul voorrade wapens en ammunisie gekonfiskeer kon word.

Uit die westelike distrikte sou die „Voorste Mense” nog minder versterkings kon verwag. Terwyl daar aanduidings is dat die trekgedagte vroeg reeds in die distrikte Beaufort-Wes, George, Swellendam en nog verder wes bespreek is, en oorlogsonrus nie daar die trekdaad sou vertraag het nie, gaan daar tog nie 'n oorredende dryfkrag van die trekgedagte uit nie. Volgehoue onrus was daar nie in dieselfde mate as in die oostelike distrikte nie. Behalwe in dele van Beaufort-Wes, Worcester en Clanwilliam het daar ook nie so 'n mobiele lewenswyse geheers wat inwoners van dié distrikte maklik in Voortrekkers sou omskep nie. Die geweldige lang trekkpad sou verdere probleme na vore bring. Weliswaar was daar baie gerugte van mense wat gereed sou gemaak het om te trek, maar eintlik is daar net in die distrik Swellendam 'n definitiewe aanduiding dat Afrikanerboere in 1836 reeds besliste draers

14. Thom, G.M., Hoofstuk 8. Kyk ook die Oosgrenskaart agterin J. P. Pretorius se *The British Humanitarians and the Cape Eastern Frontier, 1834-1836* (ongep. Ph.D.-proefskrif, U.W., 1970).

van die trekgedagte was.¹⁵ Tussen die oostelike en westelike distrikte was daar heelwat skakels: die Oosgrensdistrikte met sy inwoners was geen afgeslote streek nie. Inligting is gereeld per mond, per brief en deur middel van koerante en tydskrifte uitgeruil.

Teen die uitgang van 1835 toe Potgieter se wawiele in opvolging van Tregardt en Van Rensburg begin rol, was daar geen waarborg dat, benewens Gert Maritz se geselskap (ook uit die sentrale deel van die Oosgrens) daar reeds veel ander Trekkergroepe gereed gemaak het om die „Voorste Mense” te versterk nie. Natuurlik het dit laasgenoemdes vrygestaan om uit die geleedere van die Trekboere in die suidelike Transoranje trekgenote te werf. Om van daar te trek sou die trekpad aansienlik verkort, maar voldoende voorrade vir hul lang reis moes nog op die grensdorpe aangekoop word. Buitendien was die Trekboere suidwaarts ingestel; waar hulle steeds skakels met wêreldlike en kerklike owerhede gaan soek het. Slegs enkele van hulle, soos die familie van die seun Paul Kruger en ’n klompie ander Trekboere, was op hierdie stadium bereid om die revolusionêre element in die trekgedagte te aanvaar en in vaste geloof hul oë op ’n nuwe onafhanklike Trekkerstaat in die Hoë Noorde te vestig.¹⁶

Laat ons nou aandag gee aan ’n belangrike stap in Louis Tregardt se lewe. Op 5 Februarie 1834 het veldkornet P. R. Erasmus ’n netjiese briefie onderteken, vermoedelik op die dorp Somerset(-Oos). Kort daarna ontvang siviele kommissaris Duncan Campbell dit in Grahamstad. Dit het uit net twee sinne bestaan:

„Ik heb de Eer UWE: te berigten dat den Prov. Veldct: Louis Tregardt myn Veldcornetschap heeft verlaaten en dat ik in Plaats van hem als Prov. Veldcornet voor die afdeeling heb benoemd Hermanus Stephanus Lombard.

Verhopende dat UE: dit zult goedkeuren heb ik de Eer te zyn
UWE dw [Uweledele dienswillige] Dienaar,

P. R. Erasmus

VeldCornet”¹⁷

Die Voortrekkerpionier uit die distrik Somerset het dus nie lank tevore nie sy regeringspos as provisionele veldkornet van die distrik prysgegee. Gedurende die eerste weke van 1834 vermoed ons dat Tregardt van sy koloniale woonplek weggetrek het en met sy seun Karel in Kafferland by ’n groep van

15. Dreyer (red.), *Die Kaapse Kerk en die Groot Trek*, ds. W. Robertson aan J. Fairbairn, Swellendam, 13 Maart 1836, pp. 6–8.

16. Vir die posvatting van die trekgedagte onder die Trekboere in die Transoranje vgl. Van Schoor, *Die Nasionale en Politieke Bewuswording van die Afrikaner in Migrasie* (in Arg.-jrb., 26ste jg., II, 1963, p. 76 vlg.).

17. Ay. 8/85: Somerset, 5 Februarie 1834, aan Campbell, ongenommer, bladsye ongenommer. Vermoedelik het Erasmus nie self die briefie geskryf nie. Vgl. sy handtekening en die woord „VeldCornet” daaronder, asook Franken, *P.R.*, p. 508, noot 17, waar hy die skryftaal en handskrif van Erasmus as onbeholpe en swak beskryf.

sowat 30 ander grensboere aangesluit het. Dat dit die begin van die Tregardt-trek was – wat ook beskou kan word as die begin van die hele Groot Trek – blyk uit 'n ontleding van die Tregardts se grondtransaksies in 1833. Die 21-jarige Karel Tregardt het op 29 Mei sy plaas *Klipplaat* van 1 554 morg in die veldkornetskap Oos-Rietrivier, distrik Somerset, vir £45 aan sy vader verkoop. Op 19 Desember van dieselfde jaar verkoop Louis Tregardt weer vir *Klipplaat* met sy aangrensende *Elizabeth* (albei erfpagplase, tesame groot 2 679 morge) vir £225 aan F. H. C. van der Vyver. Vyftien dae voor veldkornet P. R. Erasmus se aangehaalde briefie, verleen Louis en sy seun voor sewe getuies volmag aan 'n familielid, Christiaan van Aardt, om al bovermelde transaksies namens hulle af te handel wanneer hulle weg is. Ook word aan Van Aardt volmag gegee om Louis se derde plaas, *De Plathuis*, te verkoop.¹⁸ So is vroeg in 1834 die wortels van die Tregardts finaal opgetrek uit die grensgebied waar hulle en hul voorouers 'n belangrike rol in die laat agtiende eeu gespeel het.

Die Tregardt-familie is een van die kleurrykste families in ons geskiedenis. Oor twee eeue het die Tregardts as grensboerleiers, burgeroffisiere en verkenner hul onderskei op die voorposte van die Blanke beskawing in Suidelike Afrika. As leier van die „Voorste Mense” van die Groot Trek wat sy groepie pioniers met ossewaens en volle huishouding deur die *Difaqane*-geteisterde Suidoostelike Afrika na Delagoabaai deur ongebaande weë aanvoer het, was Louis Tregardt sekerlik die beroemdste lid van die hele familie.¹⁹

Louis Tregardt was die kleinseun van 'n Sweed, Carolus Gustav Tregard, wat voor die helfte van die agtiende eeu in Kompanjiesdiens na die Kaapkolonie gekom het en in September 1767 as vryburger oorlede is. Albei seuns van die stamvader van die Tregardt-familie, Carolus Johannes (Louis Tregardt se vader) en sy ouer broer, Jacobus Gustav, het hulle aktief laat geld in die verafgeleë Xhosa- en Boesmangrenssones waar die grensdorp Graaff-Reinet na sterk aandrang uiteindelik in 1786 aangelê is.²⁰ Albei is gedurende die onrustige jare vanaf die Derde Oosgrensoorlog van 1793 as verteenwoor-

18. Transfers and Mortgages, 1–11 Oktober 1839, nos. 99 en 100, T. 1233 en T. 1234 (Kaapse Kantoor van Aktes). Vgl. ook Thom, *Die Geloftekerk*, p. 64. Volgens die boedelstukke van Tregardt, deur prof. Thom in die Natalse Staatsargief gevind, het die Voortrekker nie grond in die Kaapkolonie nagelaat nie (*Die Geloftekerk*, pp. 59–76). In die Kaapse Staatsargief berus 'n sterfkennis van Tregardt en 'n nota deur P. Norden „Executor Dative” van Tregardt se boedel in die Kaapkolonie, Februarie 1844, onder „10. Property left: 'A Farm sold to Barend Bower (Bouwer) (not paid for, nor transferred).’” *Kyk M.O.O.C.* 6/9/32: no. 7135, 12 Feb. 1844.

19. S.S. 4063: Karel Tregardt se herinneringe soos deur G. A. Odé ongeveer in 1894 aangeteken, p. 32; Preller-versameling, no. 14, luit.-kol. S. P. E. Trichardt (albei T.S.A.); Preller, *Historiese Opstelle*, pp. 7–82; *S.A.B.W.*, I, pp. 835–840.

20. Die stamvader word in *M.O.O.C.* 6/1: Doodregister 1758–1797, op p. 51 (19 September 1767) as Carel Gustavus Triegard opgegee. Vgl. verder K. G. Trägårdh, „Alex-

digers van die Oosgrensboere wat nou onder swaar druk geplaas is, aangewys. Dikwels moes hulle in verskillende hoedanighede die standpunt van die grensboere kragtig stel. By uitstek was dit die vader van Louis Tregardt wat sterk na vore tree: wanneer hy nie saamstem met die hantering van talle moeilike grensprobleme deur sentrale of plaaslike owerhede nie, het hy gewoonlik die vrymoedigheid om – soms op aggressiewe wyse, soos uit dokumente blyk – die besondere standpunt wat hy ingeneem het in die openbaar te verdedig.²¹

Gebore op 10 Augustus 1783 as Carolus se tweede seun, en eers gedoop na die dood van sy moeder in 1784, was Louis met die spanninge wat in die distrik Graaff-Reinet gevolg het op die Britse verowering van die Kolonie in 1795 twaalf jaar oud, om met die Van Jaarsveld-rebellie, vier jaar later, reeds die jare van selfstandigheid van die destydse grensbuurger te bereik. Eers in 1810 trou hy. Daarom sou mens verwag dat hy vroeg reeds sy vader se regterhand was, veral wat die boerderyroetine betref, asook by die verdediging van lewe en besittings, tydens die uiters moeilike jare wat op die mislukte rebellies van 1799 en 1801 vir die Oosgrensboere aangebreek het. In dié harde oefenskool het die jong man vroeg ryp geword in die kennis van die Bantoe, in die hantering van die geweer, die perd en die ossewa, en in die kuns om in tye van groot onrus op stoflike gebied kop bo water te hou. As intelligente jong man kon hy hoelwat leer uit sy waarnemings: hoe sowel sy vader as sy ouere oom, met fyn mensekennis herhaalde kere leiercienskappe onder die individualistiese, dikwels hardkoppige, grensboere prakties gedemonstreer het. Op die ontvanklikste jare van sy lewe het die half-selfstandige jongman wat tog in 'n groot patriargale familiegroep ingeskakel was, waargeneem hoe sy vader en oom se realistiese, berekende oordeel en optrede telkens redelik bevredigende resultate onder uiters moeilike omstandighede oplewer. In alle mislukte rebellies teen die Britse owerheid sedert 1799 is albei skynbaar passief of afsydig.

Die jong Louis Tregardt ontwikkel 'n belangstelling nie slegs in die klein wêreld van die grensboer om hom nie, maar ook in die wyere wêreld na buite. Hoewel die kleinseun van 'n Sweed, het hy vir 'n grensboer 'n goeie kennis van Nederlands en gee tewens blyke dat hy die Afrikaans soos reeds op die Kaapse platteland gepraat, vlot en lewendig kan hanteer.²² Met weinig, indien

ander Traegaard Dansk-Tysk Guld- och Silversmed på 1600-Tallet" (in *Saertryk af Personal Historisk Tidsskrift*, nr. 3, 1967–1968, pp. 85–99); Pama–De Villiers, III, pp. 994–995; *S.A.B.W.*, I, p. 837.

21. V.C. 68: Brieven en Bijlagen van den Commissaris A. J. Sluysken, 3de en 4de deel, pp. 139–146. In 1787 tref ons die vader van Louis Tregardt reeds aan as veldwagmeester te „Bruijns Hoogten" (vgl. G.R. 12/1: C. J. Tregardt aan Drotz, 21 Mei 1787, afgedruk in Plaat 11).

22. „Lowies" se doop op 10 April 1785 is genoteer in die Doopregister van die Gemeente Paarl, G3 3/3, 1775–1785, p. 152. Die huwelik van „Lodevicus Tregart" met Martha Elisabeth Bouwer is aangeteken op 4 November 1810 in die Huweliksregister

enige, formele onderwys, ontwikkel hy in 'n grensboer wat benewens sy Bybel, ook ander boeke lees. Op sy laaste epiese tog na Delagoabaai neem hy ook van sy boeke saam,²³ en Piet Retief kan in 1832 van hom getuig dat hy „ken ook de Coeranten de Burgers gou verstaanbaar maake”.²⁴ Met sy natuurlike gawes van intellek en gesonde oordeel, kan hy, soos sy vader en oom, op dieselfde Oosgrens 'n leier van grensboere word. Ordonnansies en proklamasies in regeringskoerante kan hy snel begryp en hul implikasies uitleë aan die ander grensboere in die wyk waarin hy byna tien jaar provisionele veldkornet was.²⁵ Geskille kan hy goed besleg: Retief beskryf hom as onpartydig.²⁶ Uit sy insiggewende dagboek en sy seun Karel se herinneringe blyk sy gawes as vredemaker en sy insig in die aard en hantering van menslike swakhede.²⁷ Hy besef die gevare wat interne onenigheid vir geïsoleerde groepies grensboere inhou.

Indien Louis Tregardt tydgenootlike tydskrifte sou gelees het, kon hy in sekere nommers van *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tydschrift* sedert 1824 heelwat aardrykskundige, historiese en volkekundige inligting oor Suidelike Afrika gevind het. Oor Delagoabaai word daar bv. 'n paar keer uitvoerige berigte geplaas.²⁸ Indien die Hollandse afdelings in *De Zuid-Afrikaan* en *The*

Gr. R. 6 6/2, 1806–1839, p. 18 (albei K.K.A.). Laasgenoemde word bevestig deur G.R. 6/1: Huweliksboek 1806–1829, 4 November 1810 (K.A.). Vgl. sy *Dagboek* deur T. H. le Roux uitgegee, Pretoria, 1964, p. xiii; J. Smuts, „Die Woordeskat van 'n Voortrekker” (in *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns*, XIX, 1959, pp. 213–217); S. F. du Plessis–Muller, „Die Woordeskat van die Dagboek van Louis Trichardt” (in *Tydskrif vir W. en K.*, XVII, 1938–1939, pp. 31–39 en 56–59).

23. Thom, *Die Geloftekerk*, p. 65.

24. Ay. 8/83: Retief aan Campbell, 31 Januarie 1832.

25. Somers-et-Oos 10/1: W. M. MacKay aan Louis Tregardt, 13 Junie 1825 en Ay. 8/85: veldkornet P. R. Erasmus aan D. Campbell, 5 Feb. 1834, ongenommer en bladsye ongenommer. Vir 'n voorbeeld van 'n amptelike brief deur L. Tregardt as provisionele veldkornet opgestel, vgl. dié gerig aan landdros W. M. MacKay van Somerset, „Oost Riet Revier”, 12 April 1827, afgedruk in Bylae 2, no. VI.

26. Ay. 8/83: Retief aan Campbell, 31 Januarie 1832.

27. Vgl. o.a. die *Dagboek* (Preller-uitgawe, 1938), p. 1xxv en *Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, p. 29.

28. In deel I, no. 1, Maart–April 1824 van die *Tijdschrift* verskyn 'n „Beschryving van de Baai Delagoa en de daaraan grenzende Staten” (pp. 56–68). „Het groot belang door velen gehecht aan al hetgeen strekt, om met den inwendigen staat, en meer byzonder met de oostkust van dit werelddeel, bekend te worden” – verduidelik die redakteur – noop hom om uittreksels te maak uit 'n brief van eerw. Threlfall aan 'n vriend in Kaapstad geskryf. 'n Ander Wesleyaanse sendeling, die bekende eerw. Archbell, het toestemming tot publikasie verleen. In Threlfall se brief, Delagoabaai, 31 Augustus 1823, word verwikkelinge beskryf wat kort tevore daar plaasgevind het. In die *Tijdschrift*, deel II, no. V, Sept.–Okt. 1825, pp. 342–350 en deel II, no. VI, Nov.–Des. 1825, pp. 427–435 word die beskrywing in besonderhede voortgesit. Op p. 435 word Britse anneksasie en die vestiging van 'n volksplanting daar bepleit. Van belang vir Tregardt se latere trekking is die uiteensetting in laasgenoemde artikel van die handelsverkeer vanuit die Suid-Afrikaanse binnelande met Delagoabaai.

South African Commercial Advertiser sy belangstelling gaande sou gemaak het, kon hy ook daar heelwat inligting oor die Suidooskus van Afrika ingewin het.²⁹ Bes moontlik het hy op grensdorpe soos Somerset(-Oos), Cradock of Grahamstad, of by 'n reisende sendeling, handelaar, ontdekker of jagter een van die vele gebrekkige kaarte van Suidoos-Afrika te sien gekry. Ofskoon groot dele van die Suid-Afrikaanse binnelande dikwels oopgelaat word, word Port Natal, Delagoabaai en die meer noordelike hawens in Portugese besit, duidelik aangegee.³⁰ Vir meer inligting oor die ligging van die onderskeie landstreke in Suidelike Afrika hoef Louis Tregardt dus nie net op mondelinge berigte staat te gemaak het nie. Met sy gesonde oordeel en leeslus kon hy verskillende soorte inligting uit verskillende oorde krities verwerk. Toe hy besluit om die lewe van 'n Oosgrensboer vir dié van 'n Voortrekker te verwissel, was hy uitnemend toegerus om as ingeligte Afrikanerleier vol selfvertroue die voortou te neem.

'n Aantal Oosgrensboere sou sy opofferende leiding deur dik en dun volg. Dat soveel mense sy pionierstrek oorleef het, moet gedeeltelik aan sy vaste hand en kalm beredenering toegeskryf word. Hy is nie verniet gedurende 1799–1834 op die onrustige en gevaarlike Kaapse Oosgrens geskool nie – eers in die skaduwee van sy vader en oom, en later deur eie ervaring. Hy het daar 'n suksesvolle boerdery opgebou. Soos 'n besonder hoë persentasie van die Oosgrensbewoners, was hy 'n boer: ook op dié gebied moet hy tot voorbeeld gewees het en leiding kon gee. Dat hy sy vuurdoop as boer suksesvol in die 35 jaar voor sy trek deurgemaak het, was 'n uitstekende aanbeveling vir ander grensboere om hom in 1834 eers ooswaarts, toe noordwaarts, en later weer ooswaarts, te volg.³¹

Wat was Louis Tregardt se houding teenoor die Britse owerheid en sy grensbeleid? Om 'n beter begrip van sy vroeë aanvaarding van die trekgedagte

29. In albei koerante verskyn vanaf hul ontstaan heelwat skeepsnuus, handelsberigte en inligting oor kontakte met Nie-Blankes, wat Suidoos-Afrika beter bekend gestel het. Vgl. bv. 'n brief van Green uit Delagoabaai (*S.A.C.A.*, 17 Feb. 1830) en 'n berig oor Isaacs te Delagoabaai (*S.A.C.A.*, 6 Okt. 1832). Tregardt kon Engels lees en sou in 1832 talle interessante berigte oor reise na en van Natal in *The Graham's Town Journal* kon gevind het (vgl. bv. die nommers van 6 Jan., 30 Maart, 6 April, 15 en 22 Junie, 27 Julie, 24 en 31 Aug. en 17 Okt. 1832).

30. Kyk bv. Schrire, *The Cape of Good Hope 1782–1842 from De la Rochette to Arrow-smith being some notes on the development of the early mapping of European-occupied South Africa by English Cartographers* (Map Collectors' Series no. 17). 'n Goeie voorbeeld van 'n kaart van Suid-Afrika in 'n Hollandse boek is dié teenoor p. 1 in ds. J. Werninck se verwerking van eerw. J. Campbell se reis in Suid-Afrika onder die titel *Onderzoekingen naar den toestand des Christendoms in Zuid-Afrika*, Groningen, 1817. Vgl. ook Hoofstuk VII hierbo.

31. Vgl. Louis Tregardt se groot veebesit toe hy die Kolonie verlaat het. Sy seun Karel bevestig dat hy ongeveer 8 000 skape en 1 300 beeste gehad het, terwyl hy (Karel) in sy herinneringe een keer 33 en 'n ander keer 80 perde opgee. Kyk Preller, *Vm.*, II, p. 5 en „Carel Trigardt” in *Die Huisgenoot*.

te verkry, gaan ons terug na sy jongelingsjare. Persoonlike detail uit hierdie jare is baie min: van sy vader en oom weet ons heelwat. Sekere afleidings kan dan gemaak word.

Gedurende die laaste sewe of agt jaar voor die einde van die agtiende eeu vind ons burgerkaptein Adriaan van Jaarsveld en tweede burgerluitenant Carolus (Karel) Tregardt aan die spits van opstandige Oosgrensboere teen hul Kompanjiesowerheid. Teen die einde van 1793 het landdros Faure van Swellendam en landdros Maynier van Graaff-Reinet vyandelikhede teen die Xhosas met 'n konsiliasiebeleid probeer afsluit; hul optrede is deur die Politieke Raad goedgekeur. Namens die ontevrede grensboere verskyn Van Jaarsveld op 14 Desember 1793 te Graaff-Reinet met die vader en oom van Louis Tregardt (albei ook offisiere in die burgermilisie, woonagtig te Bruin-tjeshoogte). Volgens Maynier se amptelike verslag het Karel Tregardt as mondstuk opgetree en die plaaslike owerheid op baie astrante wyse aangespreek oor burgergriewe wat aan hulle voorgelê is. Hoewel die heemrade kla oor Karel Tregardt se optrede op kommando, huiwer hulle om sterk teen hom op te tree: 'n te hewige reaksie word stellig van hom verwag. Dan woon albei Tregardt-broers die volgende belangrike vergadering van die heemrade en milisie-offisiere by om Maynier se naturellebeleid te bespreek.³²

Terwyl die Xhosas ver na die weste aanvalle deurgevoer het, en daar tevens verwag is dat die boere Bruintjeshoogte sou moes ontruim, vind in Mei 1794 weer 'n vergadering van die heemrade en milisie-offisiere plaas. Toe 'n brief van kommissaris-generaal Sluysken voorgelees is, sê Jacobus Tregardt aan Maynier: „Maar Myn Heer in deeze brief staat wel dat gy de Regeering heeft voldaan (in sy skik is met u), maar heeft U Ed 't algemeen (publiek) wel voldaan?”³³ Drie weke later bars Karel Tregardt los op 'n vergadering van die Krygsraad. Volgens die notule het die vader van Louis Tregardt die landdros in 'n baie kwaai stem daaraan herinner dat die Xhosas nog steeds aan die plunder is. Karel het skynbaar geëis dat 'n kommando op die been gebring moes word, andersins – so sê hy – sal die grensboere moet wegtrek. Hy sluit sy toespraak af deur Maynier 'n bedrieër te noem. Daarop steun sy broer hom in sy eis dat die vee wat die Xhosas van die boere gesteel het, teruggekry moet word.³⁴

Van Jaarsveld en die Tregardt-broers verskyn op 4 Februarie 1795 voor die landdros en heemrade te Graaff-Reinet om 'n boodskap van die ontevrede Boere oor te dra. Dié Boere het net buitekant die dorp vergader en wil hul griewe aan 'n gekombineerde vergadering van heemrade, oud-heemrade

32. J. S. Marais, *Maynier and the first Boer Republic*, pp. 48–51, 52 noot 2, en 55–56. Vgl. ook C.106: Resolusies, 1794, II, pp. 204–208, Sluysken aan Landdros, Heemrade en krygsoffisiere, 11 April 1794; J. 82A: G.R. Opgaafrol, 1796.

33. G.R. 1/1: Notule van Landdros en Heemraden, 1786–1795. Kyk die verrigtinge van die gekombineerde vergadering van 6 Mei 1794.

34. Marais, *Maynier*, pp. 59–60.

en milisie-offisiere voorlê. Terwyl die vergaderde Boere tot opstand wil oorgaan, wil die drie leiers nog nie rebelleer nie. Tydens die vergadering wat twee dae later gehou is, word 'n lys van griewe voorgedra wat deur 43 Boere (waaronder Coenraad de Buys, twee Prinsloo's en C. F. Bezuidenhout) onderteken is. Geeneen van die Tregardts vereenselwig hulle daarmee nie. Die ontevredenes neem nou die inisiatief en verdryf Maynier.³⁵

Op 16 Junie 1795 kom die opstandiges weer in groot getalle te Graaff-Reinet byeen. Nou aarsel Karel Tregardt nie om die sentrale regering se kommissaris, O. G. de Wet in die Drosdy, sonder om sy hoed af te haal, te beveel nie: „de Volkstem zegt jou, dat jy buiten moet komen . . .”. Toe die kommissaris nie hierop antwoord nie, versoek Jacobus Tregardt vir De Wet beleef om buite toe te gaan. Met die uitgaan hou Karel sy vuus onder sy broer Jacobus se neus en snou hom toe: „jou verdoemde kaerel, ik zal jou leeren zoete broodjes bakken”.

Die kommissaris het gevra dat die sowat 200 gewapende burgers (met Marthinus Prinsloo o.a. aan die spits) wat in gelid in die straat gestaan het, nader moes kom. Heel paraat roep Karel daarop „Kom kinders!” Terwyl hulle nog naderkom, voeg Karel by „die kaerels zouden toch niet bang zijn voor de Pandoeren”; waarop die kommissaris sê „ik heb de Pandoeren ook niet mee gebragt, om teegen die kaerels te vegten”.

Louis Tregardt se pa het homself nog verder in die spanningsvolle toneel laat geld deur die kommissaris op 'n bruuske wyse te beskuldig: „jy bent hier gestuurt om ons te maintineeren, waarom maintineert jy ons niet?” Die vraag word deur Marthinus Prinsloo herhaal, wat daarna ook nog vir De Wet aansê om uit die „Colonie” Graaff-Reinet weg te gaan. Karel Tregardt herhaal dit: „ja jij moet maaken, dat jij morgen ochtend voor negen uren van de Colonie ben”, en terwyl hy sy hoed lig, rig hy hom tot die gewapende burgers en vra „niet waar volkstem?”; wat met 'n buitengewone luide „ja!” beantwoord word. Louis Tregardt se vader vereenselwig hom dus by hierdie geleentheid op emosionele en opsigtelike wyse met die rebellerende Graaff-Reinettters. Hy aarsel ook nie om selfs sy broer die vuus te wys nie. Omdat die Graaff-Reinette boere sterk gevoel het dat hul regering hulle nie behoorlik beskerm nie, word De Wet beskuldig dat hy nie gekom het om die Boere (of „Christene”, soos hulle hulself noem) te ondersteun nie, maar om die Xhosas of Hottentotte teen die boere te beskerm. Daarop breek die rebellerende boere finaal met die N.O.I.K. en stuur De Wet hul distrik (of „Colonie”) uit.³⁶

Na die eerste Britse verowering van die Kaap het die rebellerende Oosgrensboere volhard in hul verset, maar nou teen 'n veel sterker regering. Terwyl die Boere op die Boesmansgrens in die noorde skynbaar meer geneë was

35. *Ibid.*, pp. 78–79.

36. V.C. 68: Brieven en Bijlagen van den Commissaris A. J. Sluysken, 3de en 4de deel, pp. 139–146. Die sekretaris Truter notuleer wat op 16 Junie 1795 gebeur het.

om hulle te onderwerp, het die boere op die Xhosafront in die ooste vasgebyt. Karel Tregardt was soos gewoonlik een van die mees uitgesproke onder die leiers van die versetbeweging. Op 22 Maart 1796 teken Jacobus Tregardt as een van die „Representanten des Volks” te Graaff-Reinet die „Propositie aan den Weledele Heer Bresler”. Laasgenoemde is naamlik as nuwe Landdros deur die Britse owerheid daarheen gestuur. In artikel 7 van die „Propositie” word daarop gewys dat God as „Oppergebieder” vryheid beloof het „Gelyk Hij *Israel* uijt *Varaos* hand verlost” en met verwysing na I Samuel VIII:7 word verklaar dat as die volk ’n Britse koning oor hulle begeer, verwerp hulle „haare waaragtige kooning” (God). Die „Propositie” gaan in artikel 8 voort: „Heeft den Heeren Godt in laater tijd zijn volk van het monster Dwingelandij der Spaansche Eijsere Juk weeder tot den Vrijheid door een tachtig jaarige bloedige oorlog verlost; zoude wij die de Exempelen des tijds hebben beleeft niet wel tweemaal zoo zwaar zondigen als het onbedagte volk eertijds deed, daar men in den nieuwen Testament geen woord vermeld vind dat dien volk, die den Messias tot haaren kooning zal hebben aangenoomen nog ook een aardsche koning benodigt.” So word die beskouings van die Oosgrensboere op die Bybel en die geskiedenis gebaseer. Daarna word nog beswaar gemaak teen die aanstelling van „twee of drie ARES-TOCRATSE regenten als de Wet en Maynier enz. enz.” (artikel 11). Hulle verkies „een gebooren Engelsman dan een heimlik partijdig Examineerden Affricaander . . .” (artikel 12).³⁷ Louis Tregardt se oom neem nou leiding as burgerkaptein, soos ook Adriaan van Jaarsveld. Nietemin, teen November 1796 onderwerp sowel die vader as die oom van Louis Tregardt hulle volkome aan die Britse regering.

Geeneen van die Tregardts was skynbaar ernstig verwickel in die Van Jaarsveld-rebellie nie. Jacobus Tregardt stel ondersoek in en rapporteer, later in sy hoedanigheid as heemraad van Graaff-Reinet, oor onrus onder die Oosgrensboere op die Xhosafront. Karel Tregardt weer, word as gevangene na Kaapstad gestuur in Julie 1799 om ondervra te word aangaande sy kennis van die opstand. Op 3 September kom hy uiteindelik in Kaapstad aan, om ag dae later ondervra te word en nog in die Kasteel aangehou te word. ’n Skrifstuk gedateer 20 Januarie 1799 deur Karel Tregardt en B. C. Greyling opgestel, is ter verdediging ingedien. Skynbaar is hy daarna losgelaat; en daarna word niks weer verneem omtrent sy verband met dié rebellie nie, of dié van 1801.³⁸

37. C. Beyers, *Die Kaapse Patriotte*, Pretoria, 1967, pp. 263–266. In die Statebybel lui I Samuel VIII:7: „Doch de Heere zeide tot Samuël: Hoor naar de stem des volks in alles, wat zij tot u zeggen zullen; want zij hebben u niet verworpen, maar zij hebben Mij verworpen, dat Ik geen koning over hen zal zijn (vgl. Beyers, p. 264, noot 1).

38. Theal, *R.C.C.*, I, pp. 483–484, II, pp. 447 en 490–491, III, p. 261; Marais, *Maynier*, pp. 95 en 101.

Intussen het Oosgrensboere in onrus en onsekerheid rondgeswerf en om hul lewe en besit te beskerm, het baie selfs ver weswaarts teruggetrek. Uit die spanningsvolle tye gedurende die eerste dekade van die negentiende eeu moes die jong man wat later die eerste Voortrekkerleier geword het, heelwat geleer het. Op sy trek sowat 30 jaar later, ook uit so 'n onrustige Oosgrens, sou hy eweneens 'n heel onsekere toekoms tegemoet gaan. Self gewoon aan 'n mobiele lewe in 'n gevaarvolle grenssone, was hy uitnemend toegerus om van dag tot dag die praktiese probleme doeltreffend en met vertroue te hanteer. Die leiereienskappe van die ouere Tregardts het hy geërf. Dit was veral ten opsigte van 'n praktiese beleid teenoor die Nie-Blanke in die grenssone, waar sy owerheid hom en sy medegrensboere met 'n onaanneemlike beleid gekonfronteer het, dat hy as Voortrekkerleier gevorm is. Uit sy vader en oom se realistiese hantering van die moeilike grenssituasie in die distrik Graaff-Reinet – en veral hul heftige argumente – kon hy heelwat leer. Hul reaksie op die Britse beleid moes sy ontvanklike gemoed beïndruk het. Reeds as dertienjarige moes Louis die terminologie van die demokratiese revolusie leer ken het; asook geldige redes vir onderwerping aan 'n te sterk owerheid wat die toevoer van essensiële wapens en ammunisie sou kon afsny. Die probleem van die wesentlike magtelosheid van die opstandige boere, solank hulle onder direkte en indirekte Britse beheer op die Oosgrens woon, het hy vroeg leer ken. Diegene wat geweier het om hulle aan die owerheidsoormag te onderwerp, is gearresteer en uit die land wat hulle lief gekry het, verban.³⁹

In dié vroeë jare neem die jong Louis Tregardt kennis van die bestaan van strategiese hawens aan die Suid-Afrikaanse kuste. Saldanhabaai het hy leer ken toe die verpletterende nuus Graaff-Reinet bereik dat die Hollandse eskader daar in Augustus 1796 onder skout-by-nag Lucas deur die Britse admiraal Elphinstone tot oorgawe gedwing is. Sowat 'n jaar later kom daar 'n ander berig uit 'n hawe ver na die noordooste van Graaff-Reinet – Delagoabaai. Die lotgevalle van die revolusionêre op die Oosgrens word daardeur verseël, want middele om die stryd te kan voortsit word hulle nou ontnem. Dr. J. P. Woyer, die distriksgeneesheer van Graaff-Reinet, het met die goewerneur-generaal van Nederlands-Oos-Indië te Batavia geskakel en gereël dat kanonne, kruut en ander voorrade na Algoabaai aan die grensboere gestuur sou word. Toe die vaartuig *Het Haasje* waarin alles gelaai is, Delagoabaai vir herstelwerk binnesail, word dit in Mei 1797 deur 'n Britse walvisvaarder met Portugese hulp gebuit.⁴⁰ So het die jong Louis Tregardt bewus geword van die ligging van Delagoabaai anderkant die bekende Kafferlandse kusstreek waar olifantjagters en ontdekkers reeds diep ingedring het. As sestionjarige moes hy in 1799 verneem van twee verdere mislukte pogings

39. Vgl. bv. die verbanning van P. J. Delport (Marais, *Maynier*, pp. 100–101). Volgens dr. J. A. Heese se mondelinge mededeling was Hans (Dons) de Lange familie van Delport.

40. Theal, *R.C.C.*, II, pp. 148–151 en 153–154; Beyers, *op. cit.*, p. 271.

om Franse skeepshulp van Mauritius na Algoabaai te bring. Die waaksame Britse vloot was te sterk.⁴¹

Die afloop van die Van Jaarsveld-rebellie waarin sy vader as gevangene na Kaapstad geneem is vir ondervraging voordat hy vrygelaat is, moes op die jong Louis Tregardt 'n besondere indruk gelaat het. Inderdaad is Marthinus Prinsloo en Adriaan van Jaarsveld toe weens hoogverraad ter dood veroordeel, terwyl mindere rebelle tot tronkstraf en verbanning gevonnissen is. Hoewel die doodvonnis nie voltrek is nie, is Van Jaarsveld in die tronk oorlede.⁴²

So kon Louis Tregardt algaande die werklikhede van die wyere wêreld om die onrustige wêreldjie van die Oosgrensboere beter leer ken. Dié Boere sou hulle klaarblyklik nie maklik met 'n redelike kans op sukses met die wapen teen hul magtige owerheid kon verset nie. Die reaksie van passiewe verset het Louis Tregardt vroeg leer waardeer, naas die alternatief, reeds deur sy vader aangewys, om na 'n ander deel van Suid-Afrika uit 'n ondraaglike grenssituasie weg te trek.

Toe Louis Tregardt as agtienjarige al hoe meer sy vader se regterhand geword het, moes hy stellig sy uitgesproke vader en oom se argumente vir en teen deelname aan die 1801-opstand aangehoor het. Om 'n behoorlike bestaan te verseker, moes die patriargale grensfamilie in 'n hegte eenheid saamgesnoer bly.⁴³ Op geïsoleerde plase is op die aanwesigheid van groter kinders, armer familie, enkele bejaardes, 'n aantal slawe en Bantoe- of gekleurde bediendes staatgemaak om veeteelt- en landboubedrywighede te laat vlot; en lewe en besit te beskerm. Vir ander aktiwiteite was daar nie veel tyd nie. Wanneer die geïsoleerde patriargale grensfamilie slegs deur enkele rondwandelende rowers gekonfronteer is, kon die aanslae met eie kragte afgeweer word. Van naburige plase moes egter hulp ingeroep word om sterk gewapende bendes af te weer en te verdryf. Wanneer 'n grensoorlog ontstaan – soos in dié

41. Theal, *R.C.C.*, II, pp. 494–497 en 498–499; Barrow, *Travels*, Londen, 1804, II, pp. 86–87; Muller (red.), *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, p. 89.

42. Theal, *R.C.C.*, III, p. 295 en IV, pp. 114–115.

43. Die eenheid was nie altyd besonder heg nie. Die Afrikaners was individualiste wat soms hul eie kop wou volg. Boerevroue kon vroeg met geweer in die hand en te perd nuwe plase dieper die binneland in gaan soek. Soms het die Afrikaner-boerevrou 'n selfstandigheid geopenbaar wat die patriargale gesag verswak het. Nie-Blanke bediendes was nie altyd onderdanig nie: dienskontrakte is soms na willekeur verbreek; en in die afgeleë binneland kon maklik gedros word. Slawerny was miskien die sterkste element van die patriargale stelsel. Daar was egter relatief min slawe in die grensdistrikte van waar slawe ook redelik maklik kon dros en die koloniale grense kon oorstek.

Verdere navorsing kan gedoen word oor die probleem in hoeverre die voorbeeld van die patriargale gesin in die Ou-Testament die Afrikaner aangespoor het om sy eie patriargale stelsel te probeer inrig. Ek betuig my dank aan prof. F. A. Maritz, van die Departement Sosiologie van Unisa, vir 'n samespreking oor die patriargale gesin. My gevolgtrekkings is my eie.

jare dikwels gebeur het – is onder leiding van 'n burgeroffisier kommando-hulp minstens uit eie distrik ingeroep. Omdat die meeste gesinseenhede in dieselfde en aangrensende wyke familie van mekaar was, is die ylbevolkte grenssone deur 'n noue samehorigheidsgevoel gebind in 'n strewe om hul grensboergemeenskap met sy eie lewenswyse en Christelike beskawingstandaarde te verdedig en te handhaaf. Griewe deur een gesin aangevoel kon dus deur baie inwoners van die wyk of distrik ook as hul griewe aanvaar word.

Met Louis Tregardt in sy twintigste jaar, kry ons uit 'n joernaal van goewerneur Janssens, wat op 10 Junie 1803 'n besoek aflê by „de geruineerde plaats van Trigard” aan die voet van die Boschberg, 'n vlugtige blik op die lotgevalle van die Tregardt-familie. Die leningsplaas is geleë in 'n pragtige en vrugbare landstreek, uitnemend geskik vir beeste, skape en perde. Die waardevolle woud aldaar is merendeels afgebrand.⁴⁴ Twee maande tevore, in 'n memorandum vir die goewerneur opgestel oor „het karakter” van sommige boere word Louis Tregardt se vader gegroep onder „zeer intriguante Characters”. Nòg onder die goeies, nòg onder die slegtes geplaas, word sy politieke bedrywighede skynbaar met hierdie woorde aangedui.⁴⁵

Louis Tregardt trou eers op 27-jarige leeftyd. Waarskynlik was hy dus gedurende die onrustige eerste dekade van die negentiende eeu periodiek in betreklik noue assosiasie met sy vader. Die latere Voortrekkerleier boer o.a. ook in die aangrensende distrik Uitenhage waar hy oënskynlik sy vrou ontmoet. Op 4 November 1810 tree hy met Martha Elisabeth Susanna Bouwer in die huwelik en kort daarna verhuis hy na die leningsplaas *Boschberg*.⁴⁶ Op dié baie vrugbare plaas het tabak weelderig gegroei en is ruim groentetuine aangelê. In 1814 word sy plaas onteien sodat die Somerset-proefplaas daarop aangelê kan word. As vergoeding ontvang hy £165.⁴⁷ Nou verhuis hy feitlik direk verder oos na 'n interessante kruising van die weë in die veldkornet-skap Baviaansrivier van die distrik Cradock waar die Opgaafrolle van 1815 en 1817 hom rapporteer op die leningsplaas *De Mond van Baviaans Rivier*.

44. E. C. Godée Molsbergen (red.), *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse Tijd*, IV, Den Haag, 1932, p. 162. In hierdie jaar word Louis Tregardt vermeld as selfstandige boer met een perd. Sy belasting is slegs 5 skellings 2 stuiwers (J. 90: Gr. R. Opgaafrol, 1803).

45. *Ibid.*, pp. 214–215.

46. G.R. 6/1: Graaff-Reinet Huweliksboek, 1806–1829, 4 Nov. 1810 (K.A.); Pama-De Villiers, I, p. 91 en III, p. 995; *S.A.B.W.*, I, p. 838. Oor die presiese voorname van Louis Tregardt se vrou is daar heelwat verwarring. Vgl. o.a. J.50: Cradock Opgaafrol, 1814, wyk Baviaansrivier, no. 74 en J. 2A: Albany Opgaafrol, Bruintjeshoogte ens., wyk Bo-Boesmansrivier, 1821, no. 6; asook Plaat 12.

47. *S.A.B.W.*, I, p. 838; D. Mostert (opsteller), *Gedenkboek van die ossewaens . . .*, Kaapstad, 1940, p. 104. Dit was in hierdie fase van sy lewe dat Tregardt deur Witbooy Heintema, 'n Hottentot in sy diens, van 'n arbeidsoortreding by die Rondgaande Hof te Uitenhage aangekla is. Tregardt is tot 'n boete van 25 rds. gevonnissen en die Hottentot is uit sy diens ontslaan (25 Nov. 1812). Theal, *R.C.C.*, IX, p. 120.

Volgens sy amptelike opgawe in 1815 besit hy 2 perde, 14 trekosse, 23 aan-
teelbeeste, 509 aanteelskape en 45 bokke. Hy het slegs een seun en besit slegs
een wa. Terwyl een Hottentot in sy diens is, werk drie slawe vir hom. Hier-
die leningsplaas lê digby die samevloeiing van die Baviaansrivier en die Groot-
Visrivier, slegs enkele myle van Slagtersnek.⁴⁸ Tregardt se ander plaas *De Plat*
(of *De Plaat*), wat ook 'n belangrike rol in sy lewe gespeel het, is net 'n paar
myl verder noord, aan die oostekant van die Groot-Visrivier by Daggaboers-
nek. Wanneer presies hy *De Plat* betrek het, is nie bekend nie.⁴⁹ Teen 1829–1830
teken Tregardt in sy dagboek onder familieberigte aan dat twee van sy kinders
daar gebore is.⁵⁰

Sover bekend het Louis Tregardt en al die ander Tregardts afsydig gestaan
van die Slagtersnek-rebellie. Die plaas *De Plat* was geleë op die pad wat Jo-
hannes Bezuidenhout gevolg het toe hy uit die Tarka na Slagtersnek gegaan
het, en *De Mond van Baviaans Rivier* was baie naby daaraan geleë. Daar
het 'n jong man, Petrus Jacobus Delpont, 25 jaar oud, hom tydens dié woel-
linge op Louis Tregardt se woonplek bevind. Volgens Delpont se eie getuie-
nis, op 4 Januarie 1816 afgelê, het hy op 'n sekere aand in November 1815,
toe dit reeds donker was, hom alleen met die vrou van Louis Tregardt in
Tregardt se huis bevind. Of Tregardt van die opstandelinge die aand verwag
het en opsetlik padgegee het, of bloot toevallig uithuisig was, is moeilik om
te sê. Op daardie tydstip het Willem Krugel, Theunis de Klerk, Leendert
Labuschagne, Coenraad Bezuidenhout Coenraadseun, tesame met Petrus Del-
port se broer Jacobus, besoek afgelê, en vir Petrus Delpont oorreed om met
hul saam te gaan na die plaas van Willem Krugel. Die volgende oggend het
Delpont vir Johannes Bezuidenhout daar gesien en so het hy in die same-
swering verstrengel geraak. Louis Tregardt se assosiasie met die jong Delpont
was die naaste band wat tussen hom en die Slagtersnek-opstand gelê kan
word.⁵¹ In die hele verhoor is daar geen verdere verwysing na Louis Tregardt
nie. Sy broer, Carel Gustavus, het ook nie aan die rebellie deelgeneem nie.

48. J. 52: Cradock Opgaafrol 1815, wyk Baviaansrivier, no. 17, asook J. 55: Cradock
Opgaafrol 1817, wyk Baviaansrivier. Vgl. G.R. 9/42, waarin op 1 Augustus 1816 uit
Graaff-Reinet gerapporteer word dat Louis Tregardt 'n jaar agter is met die rekog-
nisielgelde op sy plaas „Mond van de Baviaans Rivier”. Volgens prof. C. J. Uys se
notaboek oor die Voortrekkers, het landdros Stockenstrom aan adjunk-landdros Van
de Graaff te Cradock gerapporteer dat Louis Tregardt se rekognisielgelde vir 1816
agterstallig was op die plaas *De Mond van Baviaans Rivier* (Cradock 8/1a). Vgl. ook
die kaart Suid-Afrika 1: 250 000 Topo-Kadastrale Vel, 3224, Graaff-Reinet.

49. Dr. W. Punt meen dat Tregardt na die onteining van *Boschberg* reeds na *De Plat*
verhuis het (*S.A.B.W.*, I, p. 838) en die opinie word ook deur dr. J. A. Heese gehuldig
(private brief aan my, 3 Desember 1971). Mondeling het dr. Heese my meegedeel dat
De Mond van Baviaans Rivier die streek was waarin *De Plat* geleë was. In 'n brief
van 26 Junie 1973 herhaal hy dit, met verdere gegewens. Kyk Plaat 13.

50. *Dagboek* (Le Roux-uitgawe), p. 275; Pama–De Villiers, III, p. 995.

51. Leibbrandt, *De Rebellie van 1815*, pp. 650–651 en private brief aan my deur dr.
Heese, 3 Desember 1971.

Hy het naamlik verskoning gevra omdat sy been beseer was, en het dit so bewerk dat sy swaer, Pieter Lourens Erasmus, in sy plek die rebelle vergesel het.⁵² Altwee Tregardt-broers het dus afsydig van die rebellie gestaan.

Louis Tregardt is egter direk deur die rebellie geraak. Op 6 Augustus 1816 – vyf maande na die teregstelling van die rebelle – skryf kaptein Andrews vanaf Vanaardspos aan landdros Stockenstrom soos volg oor hom: „Louis Treygaardt who was here and who absconded himself at the commencement of the last rebellion, told me he was going to quit his place altogether, not wishing to have anything to do with them.”⁵³ Aangesien Tregardt se bure eks-rebelle soos die Prinsloos, die Van der Nests en die weduwe van Theunis de Klerk ingesluit het, kon hulle as gevolg van sy neutrale houding die lewe vir hom lastig begin maak. Slagtersnek verskaf dus ’n verdere prikkel om die latere Voortrekkerleier na ’n ander plaas te laat beweeg.⁵⁴

Byna 11 jaar na hul huwelik het Louis Tregardt en Martha Elisabeth Susanna Bouwer dit nodig gevind om ’n testament te laat optrek. Dit het op 26 September 1821 te Grahamstad voor notaris J. J. Le Sueur en twee getuies geskied. Aan elke kind wat reeds gebore is, of nog gebore sou word, moes een slaaf gegee word wanneer die kind mondig word of trou. Die langsllewende van die egpaar kan ook ’n slaaf, ’n wa en ’n span osse uit die gemeenskaplike boedel kies; en word verder as die enigste en algemene erfgename aangewys. Die langsllewende word verplig om alle kinders ’n eerlike en Christelike opvoeding te gee en hulle te onderhou totdat hulle mondig word of in die huwelik tree, wanneer elkeen sy erfporisie moes kry. In geval van hertroue deur die langsllewende moes behoorlik toegesien word dat helfte van die gemeenskaplike boedel aan die gesamentlike kinders gegee word. Die langsllewende word eksekuteur van die testament en voog van die onmondige erfgename.⁵⁵ Die ietwat formele regstuk het hulle eers laat opstel nadat hulle hulself in die wyk Bo-Boesmansrivier van die distrik Albanie gevestig het. Vir ’n grensboerfamilie besit hulle heelwat slawe, te wete hul huisbediende Clara (’n Mosambieker), wat moontlik die moeder van ses kinders was: Adam, Clarinda, Philis, September, October (of Carolus) en November. Hulle skaapwagter het Present geheet.⁵⁶ Teen 1821 was daar nog net drie van die Tregardt-egpaar se tien kinders gebore: Karel (tien jaar), Regina Dorothea Maria (vyf jaar) en Petrus (byna twee jaar).⁵⁷ Of hierdie testament van

52. Deur dr. Heese in bovermelde brief aan my meegedeel.

53. G.R. 13/3: Letts. from private individuals, Andrews aan Stockenstrom, 6 Aug. 1816, ongenommer. Dr. Heese het dié brief onder my aandag gebring.

54. Vir bostaande aanhaling en die ander feite vgl. Heese, *Slagtersnek en sy Mense*, p. 181.

55. N. 32/2: Notariële Aktes van Jacobus Johannes Le Sueur, no. 21, 26 September 1821 (K.A.) en Plaat 12.

56. Slave Office 6/75: Graaff-Reinet, Register of Slaves, T–V, 1816–1834, folio 11 en Slave Office 6/149: Uitenhage, Register of Slaves, S–U, 1816–1835, folio 4. Vgl. verder C. F. J. Muller, *Louis Tregardt en sy tien slawe* (ongep. studie).

57. De Villiers-Pama, III, p. 995. Karolus Johannes, sy oudste seun, gebore op 3 Sep-

1821 deur 'n ander een vervang is, of dit op een of ander tydstop op die Tregardts se omswerwinge verlore gegaan het, of te Lourenço Marques na Louis Tregardt se dood verlê is, en of 'n ander lot dit getref het, is onbekend. Na die dood van albei lede van die Tregardt-egpaar toe hul boedel beredder moes word, is aanvaar dat die Tregardts sonder testament oorlede is en is hul boedelstukke in Natal onder die Intestate Estates geklassifiseer en ingebind.⁵⁸ Die testament was met die Tregardts se dood teweens reeds verouderd, want daar was geen slawe meer oor vir die vier oorlewende kinders nie. Daar was ook geen langsliewende ouer meer om die minderjarige kinders te versorg nie. Die testament se historiese betekenis moet dus glad nie in sy toepassing gesoek word nie: teen 1838 is dit en kon dit nie meer toegepas word nie. Dit is nooit in ag geneem nie en omstandighede het so radikaal verander dat dit in elk geval nie meer in werking gestel kon word nie. Sy historiese betekenis lê dus daarin dat die tot dusver onbekende testament uit 1821 bloot as 'n weerspieëling gesien moet word van die toestand en wense van die Tregardt-egpaar sowat 11 jaar na hul huwelik.

Tesame met verskeie lede van bekende verkennerfamilies soos die De Langes en die Meyers woon Louis Tregardt in 1821 in die wyk Bo-Boesmansrivier, wat nou in die pasgestigte Setlaarsdistrik Albanie ressorteer.⁵⁹ Drie jaar later word hy in dieselfde wyk as Piet Retief aangetref, naamlik die wyk Grahamstad en omgewing, met agt slawe en twee Hottentotte in sy diens.⁶⁰ In September 1825 verskyn Louis Tregardt se naam op 'n lys van applikante vir grond in die nuwe distrik Somerset, weer tesame met heelwat baasverkenner soos die Greylings, Meyers en De Langes. Sekuriteit van grondbesit word nou hier gekoppel – onder invloed van die filantropiese beweging teen slawerny – aan die afskaffing van slawerny in dié gebied.⁶¹ Met sy besonder groot boerdery was die gebruik van sy agt slawe vir hom baie belangrik: hy is vasberade om hulle te behou. Dit bring vir hom probleme mee om genoeg weiveld te bekom: al verder ooswaarts, en soms noordooswaarts, sou dit hom lei, totdat hy die Kolonie uit is.

Uit verspreide stukke blyk Louis Tregardt se stryd om tegelyk sy veestapel

tember 1811, is gedoop op 15 Maart 1812. In die Doopregister Gr.R. G.6 3/4, 1811–1814, p. 55, word die vader se naam weer eens Lodewicus Tregart geskryf (K.K.A.).

58. Vgl. prof. H. B. Thom se studie „Die einde van die Trigardt-drama” in *Die Geloftekerk*, pp. 59–76, waarin o.a. 'n ontleding aangebied word van die Tregardt-stukke gedateer 1841–1848 in bande nos. I en II van die groep Intestate Estates (N.S.A.).

59. J. 2A: Albany Opgaafrol, veldkornetskap Bo-Boesmansrivier, 1821, no. 6. Vgl. ook C.O. 8471: Mem., L. Tregardt aan Donkin, Uitenhage, 11 Aug. 1820 (K.A.).

60. J. 3: Albany Opgaafrol, 1824, pp. 2–3. Op 1 Junie 1822 skryf Tregardt 'n brief aan J. A. Rens uit Grahamstad en op 25 November 1823 rig hy 'n skrywe aan die Kollege van Landdros en Heemrade te Grahamstad vanaf die Boesmansrivier (kyk Bylae 2, nos. I en II).

61. Mikrofilmrol ZR 1/3/11 in K.A. van die Bourke Papers in Rhodes House, Oxford, lys van applikasies vir grond in die distrik Somerset, gedateer 13 Sept. 1825. Vgl. ook Theal, *R.C.C.*, XXIII, pp. 70–73. Op die lang lys van applikante word die slawe-besit vermeld.

te vermeerder, sy grondbesit uit te brei en sy arbeidskragte te vergroot. Vanaf 11 Augustus 1820 doen hy reeds aansoek om grond in sy destydse distrik Albanie.⁶² Teen 8 Februarie 1825 word daar twee memories gerig aan lord Charles Somerset. Die eerste is deur Louis Tregardt ingedien om 'n erfpagplaas toe bekend as *Olivie Bosch*, en later as *Elizabeth*. Dit was nog verder anderkant die Groot-Visrivier, en wel op 'n sytak van die Rietrivier, geleë. Die tweede memorie is namens sy dertienjarige seun Karel om die aangrensende erfpagplaas *Klipplaat*, geleë onder die Rietrivier. Albei plase lê sowat 35 myl suidoos van die dorp Somerset en digby die huidige dorp Bedford. Terwyl *Elizabeth* 1 125 morg weiveld bied, gee *Klipplaat* 1 554 morg weiveld; en geeneen het beboubare grond nie. Op elkeen kan dwarsdeur die jaar 80 beeste en 1 000 skape aangehou word. Omdat standhoudende water skaars is, kan aan nie meer vee weiding verskaf word nie. Daar is slegs 'n klein waterpoel tussen die twee plase. Hierdie memories het vir Louis Tregardt en sy seun aansprake op *Elizabeth* en *Klipplaat* verleen. Hoewel die owerhede elf jaar getalm het om dié plase toe te ken, het vader en seun intussen die goeie weigrond kon benut en sou hulle uiteindelik voor hul trek die ontoegankende plase verkoop.⁶³

Wat Louis Tregardt se arbeidskragte betref, skryf hy op 25 November 1823 vanaf die Boesmanskloof 'n brief waarin hy oor die gedrag van 'n Hottentotbediende aan die Kollegie van Landdros en Heemrade kla. Uithaalder, wat onder kontrak by hom werk, sou deur sy moedswilligheid hom reeds aanmerklike skade veroorsaak het. Nietenstaande 'n verdere ooreenkoms, sou Uithaalder nie bereid wees om langer by hom te werk nie. Dit sou vir Tregardt skade meebring want 'n gedeelte van sy vee sou dan sonder herder wees.⁶⁴ Vir 'n grensboer het Louis Tregardt, soos reeds vermeld, heelwat slawe gehad. Toe hy later onder die distrik Uitenhage geressorteer het, is in Augustus 1820 reeds ses slawe op sy naam geregistreer.⁶⁵ Sy slawebesit het nog later toegeneem tot agt en toe hy onder die distrik Albanie ressorteer, word hulle in Junie 1822 daar geregistreer. Plaasarbeiders, 'n huisbediende en 'n skaapwagter word vermeld.⁶⁶ Tregardt se tien slawe wat hy skynbaar sedert 1826 in die distrik Cradock registreer, is op een na (Clara, 'n 39-jarige Mosambiekse) almal in die Kolonie gebore. Benewens sy plaasarbeiders en

62. C.O. 8533: Memorial no. 5, 30 Aug. 1820. p. 130 en Memorial no. 10, 11 Jan. 1822; C.O. 8522: Memorial no. 1, ontvang 10 Julie 1821. vir die plaas *Olieveklouf* en Memorial no. 10, ongedateerd; C.O. 8471: Mem., L. Tregardt aan Donkin, Uitenhage, 11 Aug. 1820.

63. Memorials nos. 229 en 230 in Land Board 49 (voorlopige nommer): Transfers and Mortgages, 1–11 Oktober 1839, nos. 99 en 100, T. 1233 en T. 1234 (Kaapse Kantoor van Aktes). Kyk Plaat 13. Nog dieselfde jaar het Louis Tregardt ook aansoek gedoen om 'n plaas op ewigdurende erfpag genaamd *Kronne Draay*, skynbaar sonder sukses. Vgl. Bylae 2, no. V.

64. Vir die volledige teks kyk Bylae 2, no. II hieronder.

65. Slave Office 6/75: Graaff-Reinet, Register of Slaves, T–V. 1816–1834, folio 11.

66. Slave Office 6/149: Uitenhage, Register of Slaves, S–U. 1816–1835, folio 4.

huisbediende, besit hy nou ook vir Abraham, 'n 36-jarige wamaker; maar slegs tot November 1829 toe Tregardt hom verkoop.⁶⁷ Volgens 'n verklaring te Somerset op 18 April 1828, het Tregardt nog 'n slavin, Claret, sowat 19 jaar oud, van sy swaer P. C. Bouwer gekoop.⁶⁸

Louis Tregardt se talente as leier van die grensboere word in 1825 erken toe hy as provisionele veldkornet van die wyk Oos-Rietrivier in die nuwe distrik Somerset aangestel is; welke amp hy tot sy finale vertrek uit die Kolonie in 1834 sou beklee.⁶⁹ Daar betrek Louis Tregardt en sy baie bruikbare seun, Carolus Johannes (Karel), wat nou nog maar in sy veertiende jaar is, verskeie plase. Teen 1825 woon Louis Tregardt nie meer op *De Mond van Baviaans Rivier* nie, maar bes moontlik op *De Plat* by Daggaboersnek.⁷⁰ In die Opgaafrol van 1825 verskyn Louis Tregardt reeds as een van die rykste boere in sy wyk. Volgens sy amptelike opgawe besit hy 16 perde, 20 osse, 303 aanteelbeeste, 1 207 skape en 584 bokke. Twee seuns woon by hom: die oudste Karel en Petrus (die gunstelingseun Pieta van sy dagboek). Sy enigste dogter, Regina Dorothea Maria, is op sowat agtjarige leeftyd die vorige jaar oorlede. Agt slawe is in sy diens.⁷¹

Nieteenstaande sy aansienlike vee- en slawebesit het Louis Tregardt tog kort daarna in verleentheid verkeer om 'n betreklik geringe kontantbedrag op kort kennisgewing te vind. Dit blyk dat hy op 2 Augustus 1827 reeds 426 rds. aan sy bovermelde swaer P. C. Bouwer (volgens dié se erkenning) geleen het, en daarbenewens op 5 Oktober 1827 reeds oor 'n skuldbrief vir 300 rds., deur ene J. G. Gab onderteken, beskik het.⁷² Toe Louis Tregardt op 26 Desember 1827 nog gereken het dat hy maklik oor 150 rds. beskik om deur notaris Daniel Cloete van Grahamstad aan ene Leopold Schmidt te betaal, kon hy dit nie doen nie. Die volgende dag verklaar die notaris voor getuies dat hy oor geen fondse behorende aan Louis Tregardt beskik nie. Op laasgenoemde word dus dadelik druk uitgeoefen om sy skuld te vereffen, of

67. Slave Office 6/47: Cradock, Register of Slaves, S–V, 1822–1836, folio 1. Abraham het skynbaar weggeloop en bevind hom in Oktober 1829 in die tronk te Clanwilliam. Kyk Somerset-Oos 10/58: Letter Book Res. Magistrate, 1828–1833, Res. Mag. aan Tregardt, 9 Okt. 1829, p. 177.

68. Somerset-Oos, 12/1: geteken voor magistraat J. F. Ziervogel, te Somerset 18 April 1828; Pama–De Villiers, I, p. 91.

69. Bylae 2, no. IV, M. J. Onkruyt aan Theunis Botha en Louis Tregardt, gedateer Somerset, 13 Junie 1825; Somerset-Oos 1/1: „Ordinaire” vergadering van Landdros en Heemrade, Somerset, 6 Junie 1825, ongenommer. Vir die grense van die wyk Oos-Rietrivier vgl. M1/1665 (K.A.), kopie S/M 1801 uit C.O. 48/109 (P.R.O.).

70. Volgens J. 152: Somerset Opgaafrol, 1825, wyk Baviaansrivier, no. 77, woon J. A. Greylingh nou op *De Mond van Baviaans Rivier*. Louis Tregardt word opgegee as no. 111 in die wyk Rietrivier, maar sy woonplek word nie vermeld nie. Vir 'n geskiedenis van *De Plat* kyk Somerset 10/1a: Ziervogel aan Hudson, 10 Okt. 1837.

71. J. 152: wyk Rietrivier, no. 111; Pama–De Villiers, III, p. 995.

72. Thom, *Geloftekerk*, p. 67 (uit *The Patriot* van 27 Aug. 1847).

om skadevergoeding, regskoste en rente te betaal.⁷³ Of die latere Voortrekker-leier in 1827 bloot gulhartig geld geleen het en wel kort daarna die verskuldigde bedrag gevind het, kan nie vasgestel word nie.

Vermoedelik vroeg in 1827, rig Louis Tregardt en 120 ander Boere in die Oos-Rietrivierstreek van Somerset 'n memorie waarin hulle luitenant-gouverneur Bourke versoek om hul grondbesit daar te bestendig.⁷⁴ Sedert 1825 het baie van hulle reeds op rekweste geboer en sedert 1828 het van hulle reeds jaarlikse erfpaggelde aan die regering betaal. Nietemin was die regering huiwerig om hul besitreg te bestendig. Toe dit verder blyk dat die owerheid bereid was om aan Britse Setlaars grond toe te ken, maar nie aan Afrikanerboere nie, het daar 'n sterk gevoel van onreg onder dié grensboere opgewel. Louis Tregardt en van sy Somersetse boere ontwikkel algaande 'n griewepatroon wat hulle uiteindelik op trek sou wegvoer.⁷⁵

In Desember 1831 en Januarie 1832 gaan onrusbarende gerugte digteby Louis en Karel Tregardt rond dat Hottentotte van die Katrivier-nedersetting hulle gereed sou maak om die grensboere daar naby aan te val. Onder die Somersetse boere vat groot onrus nou pos. Louis Tregardt en ná familie raak bekommerd oor die veiligheid van die ander verwante en bevriende grensbewoners. Daar word van owerheidsweë beweer dat wilde praatjies gelug is. Ene Nicolaas Prinsloo sou voorspel het dat kommissaris-generaal Stockenstrom gaan verdwyn en hy profeteer verder dat „Buonaparte” na die Kaap sou kom (tien jaar na sy dood) en dan sal julle sien! Ofskoon dié grensboere nie goed ingelig was oor oorsese gebeure nie, was hul anti-Britsge-sindheid glashelder.⁷⁶ Nou tref ons reeds vir Daniel P(f)effer, die latere bejaarde skoolmeester van die Tregardt-trek, in die Tregardts se onmiddellike omgewing aan.⁷⁷ Bekende figure van die Groot Trek begin reeds te voorskyn

73. N. 56/4: Notariële Aktes van D. J. Cloete, no. 870, 27 Des. 1827 (K.A.).

74. C.O. 8460: no. 37, memorie deur 121 inwoners van die wyk Oos-Rietrivier aan Bourke, ongedateerd (1827), waar veldkornet J. J. Durand eerste en L. Tregardt vierde teken.

75. Vgl. verder L. C. Duly, *British Land Policy at the Cape, 1795–1844*, Duke Univ. Press, Durham, N.C., 1968, pp. 89–94; en J. C. Visagie, *Willem Fredrik Hertzog, 1792–1847*, ongep. M.A.-verh., Unisa, 1971, pp. 189–190 en 217–222.

76. Die beweerde verklaring oor die „verdwyning” van Stockenstrom en oor „Buonaparte” is deur Andries Platjes, 'n Katrivier-Hottentot, gemaak. Vgl. Ay. 8/83: Misc. Letts., 1832, verskillende getuienisse van 1 en 3 Januarie 1832 (kyk ook Franken, *P.R.*, pp. 267 en 270). Belangrike opsommende getuienis word deur Campbell aan Bell gegee in C.O. 2735: Letts. Rec. from Albany and Somerset, 1832, 10 Feb. 1832, ongenommer. Heelwat feite, maar soms swak verwerk, word aangebied deur Franken, in *P.R.*, pp. 263–276 en 504–505.

77. Ay. 8/83: 1832, volgens die verklarings vroeg in Januarie deur John Vaughan en Nicolas Bernard, woon Daniel Peffer, „an old schoolmaster”, by Vaughan op Bernard se plaas in die wyk Oos-Rietrivier. Kyk ook Franken, *P.R.*, p. 269. In 1823 bevind ene Godfried Daniel Pfeffer hom in die wyk Tarka, met geen familie of besittings nie – net een perd. (J. 61: Opgaaf Cradock, 1823, no. 58.)

tree te midde van toenemende onrus op die sentrale deel van die Oosgrens.

Toe Piet Retief as veldkommandant later in 1832 kla oor die swak gehalte veldkornette in Tregardt se omgewing, beveel hy aan dat provisionele veldkornet Louis Tregardt as veldkornet aangestel moes word. „Na alle moogelike pooginge aangewind te hebbe” – so rapporteer Retief – „om UEde de beste en geschikste persoon te recommandeeren tot Veldkornet in deese weijk moed ik met waarheid seggen dat er geen bekwaamer is te vinden als de Proviese Veldkornet Loies Tregardt, op wien ook meest alle de stemme der Burgers zijn gevallen.”⁷⁸ Retief gaan voort dat hy hom baie onpartydig vind, dat Tregardt goed lees en skrywe, dat hy ook die koerante aan die burgers mooi kan verduidelik en dat hy ’n heel nugtere uitkyk op sake het.⁷⁹ Tregardt het Engels geles maar verkies om Nederlands te skryf. Hy kon gesproke Engels ook verstaan en homself daarin verstaanbaar maak. Dat hy met eentalige Britse Setlaars kon gesels en die Engelstalige *The Graham's Town Journal* kon uitlê, was meer as wat die gemiddelde Oosgrensveldkornet kon doen. Tog het siviele kommissaris Campbell nie Retief se aanbeveling aanvaar nie en so het Tregardt nooit veldkornet geword nie.⁸⁰

Gedurende bykans nege jaar doen Louis Tregardt ervaring op as provisionele veldkornet. Uitgekiees deur veldkornet P. R. Erasmus, moet hy onder laasgenoemde se leiding as skakel dien met die grensboere van Oos-Rietrivier. Tregardt moes geskille besleg, lykskouings hou, regeringsbevele verduidelik en oordra, en op kommando gaan wanneer hy opgeroep word.⁸¹ So leer hy die Boere se griewe ken, keer hy ’n simpatieke oor daarna, en raak gewild. Soos in Hoofstuk III aangetoon, was dit juis in dié veelbewoë jare dat militêre leiers van die *Difaqane* die Kolonie uit die noordooste bedreig het. Tregardt was dus ook amptelik verplig om kennis te neem van toestande oorkant die sentrale sektor van die Oosgrens.

In sy onrustige wyk Oos-Rietrivier, waar medegrensboere steeds nie sekuriteit van grondbesit kon verkry nie, tree Louis Tregardt al meer as leier van sy gemeenskap na vore. Wanneer hy die trekgedagte aanvaar, sou hy maklik ’n geselskap byeen kon bring. Inderdaad sou hy ’n uitstekende propageerder van die trekgedagte kon word. Aan grensgebeure kon hy ’n gesaghebbende, aanneemlike vertolking gee. Wydbelese en intelligent, sou hy in ’n uitmuntende leier van die speerpunt van die Groot Trek kon ontwikkel. Op doeltreffende wyse sou hy kon aantoon dat die lewe van die boer op die sentrale sektor van die Oosgrens nou ondraaglik geword het. Omdat Tregardt

78. Ay. 8/83: Retief aan Campbell, Coeroemo Bosch, 31 Januarie 1832, ongenommer. (Hoofletters gewysig.)

79. *Ibid.*

80. Kyk Bylae 2, veral nos. VIII en XI, en Tregardt se *Dagboek*, Le Roux-uitgawe (1964), pp. 132 en 175. Vgl. verder Ay. 8/85: P. R. Erasmus aan D. Campbell, 5 Feb. 1834, ongenommer; Franken, *P.R.*, p. 293.

81. Kyk o.a. Bylae 2, nos. VI en IX; en C.O. 2704: no. 130, Dundas aan Bell, 16 Mei 1838, ongenommer.

steeds in noue kontak met vermaarde boereverkenners op dié deel van die grens was, moes hy vertrouwd gewees het met die vroeë prikkel tot ontluiking van die trekgedagte gedurende 1828–1832.⁸² As 'n besonder suksesvolle boer en natuurlike leier is na hom om leiding opgesien; soos die vorige geslag grensboere na sy vader en oom opgesien het. Onder boere was dit *boere* wat te midde van teenspoed vooruit kon boer wat as die natuurlike leiers aanvaar is. Nie alleen het dié boere die nodige prestige nie, maar ook die kapitaalkrag en beweeglikheid wat in hul perde en osse, karre en waens, gesetel het. 'n Sterk patriargale familiegroep trek vanselfsprekend swakkere gesinne en enkelinge na hom toe om groter beskerming; en wanneer die kernfamilie onder aanvoering van die patriarg besluit om te verhuis, beweeg die ander gesinsgroepe maklik saam.

Te midde van moeilike oosgrenstoestande het Louis Tregardt en sy handige, vindingryke seun Karel 'n fenomenaal suksesvolle reeks boerderye onderneem. Eintlik ontplooi die fynberekende energie wat dié patriargale familie in sy landbou en veeteelt belê, in so 'n mate van sukses dat, soos reeds aange-toon, die Tregardts verplig is om steeds verder ooswaarts nuwe en meer grond te gaan soek. Nadat Louis Tregardt se pragtige, goedontwikkelde plaas *Boschberg* onteien word, soek hy weiveld vir sy snelgroeiende veestapel in die ooste en vind dit in vier naby mekaar geleë plase. Maar dan sit hy sy soektog voort.⁸³ Hy deel die onsekerheid van grondbesit met minder voorspoedige grensboere; en sou 'n hele aantal van hulle (sowat 30 families) ver noord-ooswaarts oorkant die grens direk of indirek na Hintsas se land lei. Dit is dieselfde stap wat hul vaders en ooms tevore gedoen het toe druk op een deel van die grenssone vir hulle te swaar geword het. Sulke passiewe verset verlig tydelik die druk en verminder dus die risiko van 'n gewapende opstand binne die koloniale grens. Passiewe verset was juis die Tregardt-tradisie: 'n direkte, gewelddadige konfrontasie met 'n sterk owerheid moes vermy word.

Ofskoon ons nie Louis Tregardt se gemoedstoestand met sekerheid kan peil nie, is dit tog duidelik dat arbeidsprobleme deur hom reeds ondervind en verder voorsien is. Hy het heelwat meer as die gewone Oosgrensboer op slawe staatgemaak om sy boerdery suksesvol voort te sit.⁸⁴ Ander arbeiders was moei-

82. Weens sy noue assosiasie met baasverkenners soos Hans „Dons” de Lange, die Meyers en die Greyllings, moes Louis Tregardt deeglik ingelig gewees het oor die vroeë ont-kieping van die trekgedagte op die sentrale sektor van die Kaapse Oosgrens. Vgl. Hoofstuk VII en Plaat 13.

83. Oor twee geslagte word 'n tradisie van 'n vader-en-seun-vennootskap suksesvol voort-gesit. Terwyl die vader 'n leier van Oosgrensboere word, behartig die bekwame oudste seun die uitgebreide boerdery. So doen die seun waardevolle lewenservaring op en floreer die boerdery in so 'n mate dat daar steeds verdere grond ooswaarts gesoek moet word om die te groot kuddes te laat wei.

84. Gedurende die dekadende voor die Groot Trek is nuwe grondtoekennings in die distrik Somerset nie meer gereedlik aan slawebesitters gemaak nie. Indien wel, moes die boere onderneem om hul slawe vry te stel. I.v.m. Louis Tregardt se posisie in be-

lik bekombaar, dikwels onbetroubaar, en kon oornag padgee. Sy tien slawe word op 1 Desember 1834 uit sy volle beheer geneem en word slegs as ingeboekte arbeiders vir 'n verdere vier jaar aan sy sorg toevertrou.

Louis Tregardt sou as ingeligte ampsdraer baie van dié implikasies vir sy boerderybedrywighede raakgesien het en dit ook met sy medeboere bespreek het. Nog sowat nege maande voor die katastrofe van die Sesde Oosgrensoorlog verkoop hy twee van sy plase, tref reëlins om ook sy laaste plaas van die hand te sit, en lei 'n groep gesinne uit dieselfde sentrale sektor van die Oosgrens (wat soortgelyke probleme ondervind het) weg na Kafferland.⁸⁵

Talle outeurs het oor Louis Tregardt se lang trek en ingewikkelde trekbewegings, asook oor sy seun se meer uitgebreide reise, geskryf. Oor wat presies gebeur het, is daar nog steeds 'n aanmerklike verskil van mening. Veral die heel eerste stappe wat Louis Tregardt gedoen het toe hy êrens gedurende 1834 finaal van Oosgrensboer tot die voorste Voortrekker getransformeer is, verdien groter helderheid. Die ontplooiing van die speerpunt van die Groot Trek is onteenseglik van aansienlike geskiedkundige belang. Die probleem setel daarin dat ons enersyds oor te karige en te subjektiewe kontemporêre bronne beskik, en andersyds oor persoonlike getuienisse wat te lank na die betrokke jare opgestel is. Laat ons dan die kardinaal belangrike feite probeer vaststel.

Oor die motiewe vir Louis Tregardt se optrede en die volgorde van die stappe wat hy gedoen het om sy trekgeselskap te versamel en sy trek aan die gang te kry, moet sy oudste seun Karel aan die woord gestel word. Aan die begin van 1834 was hy as 22-jarige in 'n vertrouensposisie om te weet wat in sy vader se gemoed omgegaan het. 'n Mens sou ook verwag dat sulke roerende gebeure in so 'n vormende tyd van 'n jongman se lewe 'n blywendende indruk op hom moes gemaak het. Ongelukkig is die eerste van die bewaarde herinneringe wat Karel Tregardt eers op sowat 83-jarige leeftyd laat aanteken het, nie altyd akkuraat nie.⁸⁶ Hoewel in 'n goeie posisie om heelwat

sonder, vgl. Ay. 9/7: Campbell aan waarn. Regeringsekr., 17 Januarie 1834, pp. 125-127 en C.O. 8460: no. 37, memorie deur 121 inwoners van die wyk Oos-Rietrivier aan Bourke, ongedateerd (1827), waar Tregardt vierde op die lys teken. Vgl. Duly, *British Land Policy*, pp. 89-94 en Visagie, *Willem Fredrik Hertzog*, pp. 189-190 en 217-222.

85. Uit indirekte gegewens vermoed ons dat Louis Tregardt in assosiasie met ander boere na Kafferland verhuis het. Hoewel, soos reeds aangetoon, Tregardt 'n leiersfiguur onder die grensboere was, kan nie gesê word dat hy 'n georganiseerde trek aan die hoof van 30 gesinne daarheen gelei het nie. Vgl. Ay. 9/7: pp. 125-130; Ay. 8/85: J. F. Zivvogel aan D. Campbell, 15 Jan. 1834, brief en bladsy ongenommer; John Ayliff, Mss. Notes „The Emigration of the Boers”, p. 13, MS. 15,292 (Methodist Archives, Rhodes-Universiteitsbiblioteek); *Vm.*, II, p. 4.

86. Die bekendste teks met Karel Tregardt se herinneringe is deur G. A. Odé as staats-historikus van die Suid-Afrikaanse Republiek ongeveer in 1894 aangeteken. Dit berus in S.S. 4063, p. 32 (T.S.A.). Preller het dit in *Vm.*, II, pp. 4-26 gepubliseer. 'n Kort

oor hierdie fase van sy vader se loopbaan te wete te kom, moet in ag geneem word dat hy na 'n lang en veelbewoë lewe op 'n hoë ouderdom bes moontlik nie meer alle jaartalle en die presiese volgorde van gebeure helder voor die gees sou kon roep nie. Mistastings, soos reeds op gewys, moet verwag word.⁸⁷

Ons aanvaar Karel Tregardt se volgende woorde: „Louis Trichard . . . behartigde meest de belangen van zijn Veldkornetschap en liet de zaken van zijn uitgebreide boerderij over aan zijn oudsten zoon Karel Trichard . . .” Die herinneringe lui verder dat dit die persoonlike inisiatief van Louis Tregardt

oorsig van Karel Tregardt se herinneringe is deur kapt. Heinrich du Toit neergeskryf en het gedeeltelik op 27 Julie 1896 in *Onze Courant* te Graaff-Reinet verskyn. Die laaste van Karel Tregardt se herinneringe is deur J. de V. Roos te Middelburg, Transvaal, op 19 Augustus 1899 aangeteken, toe eersgenoemde byna 88 jaar oud was (vgl. *Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, pp. 29 en 47).

Die meeste bekende geskiedskrywers – vanaf Preller – het te veel op Karel Tregardt se herinneringe gesteun; en waar een historikus sekere feite onkrities aanvaar het, is dit dikwels deur ander ook aanvaar en daarop voortgebou. Derhalwe het dit nodig geword om die kernfeite aan die hand van die betroubaarste bronne opnuut vas te stel. Ons gee slegs enkele voorbeelde. Volgens Odé se notas verklaar Karel: „Louis Trichardt was veldkornet van wijk Smaldeel in Somerset Oost.” (p. 4.) Hy was in werklikheid *provisionele* veldkornet van die wyk *Oos-Rietrivier* van die distrik Somerset. (Smaldeel beteken wyk.) Louis Tregardt het nie – soos sy seun verklaar – in 1832 reeds sy sake in die Kolonie afgehandel en met sy gesin na Kafferland weggetrek nie. (*Vm.*, II, p. 5.) Dit het 'n jaar of twee later geskied. Oor wanneer sy vader die landstreek van Hintsa verlaat het, weerspreek Karel Tregardt homself in die beskikbare tekste. In die Odé-teks verklaar Karel dat Louis Tregardt Hintsa se land sou verlaat het toe dié opperhoof in die Sesde Oosgrensoorlog verwickel geraak het in April 1835. In die Roos-teks sê Karel: „Na ons vertrek het die 1834-Oorlog gekom.” (*Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, p. 29.)

Wat die Odé-teks betref, moet onthou word dat Odé nie 'n opgeleide geskiedskrywer of selfs 'n kenner van die geskiedenis was nie. Eintlik is hy teen sy sin as staatshistorikus aangestel en het min tyd gewy aan onderhoude met bejaarde Voortrekkers. As Hollander kon hy van die Voortrekkers moontlik soms verkeerd verstaan het; en dit is veral sy metode van notering van die herinneringe wat bedenkinge opwek oor die betroubaarheid van die bronne wat hy – na sy ontslag – nagelaat het. Odé se notas is reeds verwerkings van die mondelinge inligting deur hom aangehoor: dit is nie noodwendig die presiese woorde van sy informante nie. Gevolglik kan sy vertolking nouliks onderskei word van die presiese woorde deur sy dikwels hoog bejaarde Voortrekkergetuies gebesig. Vgl. F. J. du T. Spies, „G. A. Odé – Sy bydrae tot ons kennis van die Groot Trek” (in *Historia*, 4de jg., no. 1, pp. 44–50 en no. 2, pp. 119–127, 1959); en Preller-Versameling, Aanwins 787, band 185, p. 6, asook S.S. 4063 (1894), „Grondlijnen van de verschillende trekken der voornaamste Voortrekkers: Louis Trichardt”, pp. 71–109, waaruit dit blyk dat Odé se ruwe klad van sy mondelinge inligting hier ontbreek, terwyl twee stelle proewe (verder deur Odé verbeter) nagelaat is. Uit die twee stelle het Preller sy teks in *Vm.*, II, pp. 4–26, aangebied. Preller s'n en Odé se oertekste moet dus uiters versigtig ontleed en met ander bronne vergelyk word.

87. Dit was ook die geval met baie ander Voortrekkergetuies op hoë ouderdom. Vgl. Preller (red.), *Vm.*, I–IV, en Muller, „Veertig Jaar”.

was wat sy oudste seun, tesame met Klaas Prins, Jan Pretorius, Hendrik Botha en Gerrit Scheepers, elkeen met hul eie gesinne, aangespoor het om grond in Kafferland te gaan soek. Karel Tregardt word skynbaar deur sy vader vooruit gestuur met hul 1 300 osse en beeste, 8 000 skape en bokke en 33 perde.⁸⁸ Karel trek eers met sy vee noordoos na die Swart-Kei en gaan later na Hintsa om weigrond van hom te huur. Die Wesleyaanse sendeling eerw. John Ayliff, wat 'n dagboek gehou het, vertel sowat 20 jaar later dat toe hy inwonende sendeling te Butterworth was (op die hoofpad tussen die Kolonie en Port Natal) hy dikwels met ontevrede en verkennende grensboere kennis gemaak het. „About the latter end of 1832,” so getuig hy, „some Boers visited Hintsa, the Chief of Kaffraria, with the view of obtaining a Settlement in a part of his country – the results of this visit was, that L. Tregard and about 30 families, became located in the country north of the Tribe in the country of the White Kei.” Dan voeg Ayliff by: „this was the first party which moved out of the Colony, this people, then living 60 miles from my station, I visited, and imparted to them the ordinances and blessings of our holy religion.”⁸⁹ Die sendeling wat goed op hoogte was met gebeure in Hintsa

88. S.S. 4063 (1894), Odé-stukke, p. 85, afgedruk met geringe taalkundige wysigings deur Preller in *Vm.*, I, p. 4. Die Roos-tekse gee 80 perde. Geoordeel volgens die Opgraafrol van 1825 (J. 152: wyk Rietrivier, no. 111) en die genoteerde vee in Louis Tregardt se *Dagboek* (Le Roux [red.], pp. 11 en 27), gedurende Januarie en April 1837, het Karel Tregardt hier hul veebesit heelwat te hoog opgegee. Die vee kon natuurlik in die Kolonie te laag opgegee gewees het en op trek het heelwat vee verlore gegaan. Later het Prins aan die Van Rensburg-trek behoort (*Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, p. 29, en Nathan, *The Voortrekkers*, p. 93).

89. Mss. Notes „The Emigration of the Boers”, p. 13, M.S. 15,292 (Methodist Archives). Die taal is effens deur my gewysig.

In 'n ander geskiedkundige fragment, ook ná die tyd opgestel, gee Ayliff die volgende relaas van „a series of the most trying circumstances to the mission family and to the people residing under our care” en beklemtoon dat „these trials were particularly felt in 1834 at Butterworth”. „In this year,” sê hy, „an important circumstance transpired in the Country of Hintza. A number of Dutch Farmers with their flocks and herds and slaves left the Colony and settled in a part of this country. The leader of the party of Emigrants was Lois Trekhard, a person of very strong passions, and which were evidently excited in opposition to the Colonial Government. Three of this party, altogether about thirty in number, visited the ‘great place’, the residence of Hintza, and remained there for several days. On visiting the ‘great place’ while these men were there, they manifested in their looks and remarks that I was to them, an unwelcome visitor. Whatever their business was at that time, I am not able to say, the result however was that Hintza gave them a fine tract of country about 60 miles north of the ‘great place’, on the river called by the Colonists the ‘Wit Kei.’” *Kyk Acc. 80 (6): Ayliff Papers*, pp. 28–29 (K.A.). Die punktuasie en hoofletters is soms effens deur my gewysig. In Ayliff se dagboek word Louis Tregardt nie vermeld nie. Sonder om name te noem, meld die sendeling in sy dagboek op Saterdag, 26 September 1834, „in the evening I preached to a party of Dutch Farmers who was returning from the coast to the country which they at present occupy north of this”. (*Acc. 80 (2): Ayliff Papers, Journal, March 1832 – June 1850*).

se land, en tewens gereeld aantekeninge gemaak het van wat om hom plaasgevind het, bevestig dus Karel se getuienis dat Louis Tregardt hom met sowat 30 boeregesinne in Hintsa se land gevestig het. Die koppie waar hy hom gevestig het, dra vandag nog sy naam en lê suidoos van die latere dorp Lady Frere en in die noordwestelike punt van die huidige distrik St. Marks. Dit is digteby die Indwerivier, 'n sytak van die Wit-Kei.⁹⁰

Aangesien Karel Tregardt se chronologie hier onder verdenking is, moet ons verder op amptelike kontemporêre dokumente steun. Hierbo het ons gesien dat Louis Tregardt vermoedelik in die eerste weke van 1834 finaal van sy woonplek in die Kolonie weggetrek het.⁹¹ Sy seun Karel het toe uit Kafferland teruggekeer om ook sy eie sake af te handel. Op 15 Januarie 1834 skryf siviele kommissaris Ziervogel van Somerset aan siviele kommissaris Campbell van Albanie: „There is a report in Circulation, that several of the Inhabitants of this District intend to quit the Colony and take up their abode beyond the Boundary; – and that some of them are actually removing with such property as they have, including Slaves.”⁹² Twee dae later rig Campbell die volgende woorde aan die waarnemende Kaapse regeringsekretaris: „Within the last fortnight a report has been in circulation that a number of the farmers of both these districts (d.w.s. Albanie en Somerset), being dissatisfied with the approaching liberation of the Slaves, intend to proceed to beyond the Northward boundary of the Colony to take their Slaves with them, and to occupy land which has been abandoned by the natives.” Dat sommige Boere dit oorweeg om die Kolonie te verlaat, ag Campbell glad nie onwaarskynlik nie want daar is heelwat Boere uit die distrik Graaff-Reinet en ander westelike distrikte reeds by Buffelsvlei oorkant die noordoostelike grens van die distrik Somerset gevestig. Die siviele kommissaris voeg egter by „but assuredly the emancipation of the Slaves although it may be made as a pretext, has no influence on this movement, for out of the number who have been named to me as intending to depart, one only is a Slave owner and he is well aware that the time was approaching when he would be called on either to relinquish his land or to dispose of his Slaves – I shall communicate further on this latter point next post.”⁹³ Op 24 Januarie 1834 skryf Campbell in sy beloofde brief dat hy 'n brief van resident-magistraat Ziervogel van Somerset aan die Kaapse regeringsekretaris gerig, nou aan hom deurstuur. Hoewel aan die regeringsekretaris gerig, is dit eers aan Campbell vir sy eie inligting gestuur. Dan sluit Campbell sy brief soos volg af: „With regard to Louis Trigard

90. Preller, *Vm.*, p. 3 en Suid-Afrika 1: 250 000 Topokadastrale, Kaart 3126, Queenstown (Feb. 1971).

91. Ay. 8/85: Erasmus aan Campbell, 5 Feb. 1834. ongenommer en bladsy ongenommer: Transfers and Mortgages, 1–11 Okt. 1839, nos. 99 en 100, T. 1233 en T. 1234 (Kaapse Kantoor van Aktes).

92. Ay. 8/85: oorspronklike brief, ongenommer en bladsy ongenommer.

93. Ay. 9/7: Campbell aan waarn. Regeringsekr., 17 Jan. 1834. pp. 126–127.

Sr. (?) mentioned by Mr Ziervogel, he is the same to whom I alluded at the close of my last letter as being possessed of Slaves – I had seen him a few days before he called on the Resident Magistrate (although he concealed that fact from Mr Ziervogel) and he denied to me that he had any intention of proceeding beyond the Klaas Smiths River – I understand since that he has abandoned his intention, if he entertained it, of quitting the Colony.”⁹⁴

Uit hierdie getuienis is dit duidelik dat Louis Tregardt besig was om onder die dekmantel gereed te maak om ’n groterige groep grensboere na Kaferland te lei. Van sy plase is reeds verkoop en sy agent Van Aardt het sy volmag om sy laaste plaas ook van die hand te sit.⁹⁵ Soveel geheimhouding as moontlik onder sy besondere omstandighede word toegepas. Nietenstaande wette daarteen, neem hy al sy tien slawe saam. Hy is verreweg die grootste slawebesitter: die sowat 29 ander gesinne beskik tesame oor slegs vyf slawe.⁹⁶ Ook hierin neem hy dus die voortou. In die Kolonie is sy probleme om voldoende arbeid en weiveld te bekom en te behou. Titellaktes op die sentrale sektor van die Oosgrens het naamlik gebruikers van slawearbeid gepenaliseer. Tensy hul slawe vrygestel word, sou hul nie permanente erfpagplase kon verworf nie. Aangesien groot vertragings met die opmeting van plase en uitreik van grondbriewe dié boere reeds ’n gevoel van onsekerheid t.o.v. hul grondbesit gegee het, sou die direkte koppeling van arbeid met vaste grondbesit verder bydra om beweeglikheid onder hulle te bevorder.⁹⁷ Onder die boere op die sentrale sektor van die Oosgrens was Louis Tregardt ’n natuurlike leier. In ’n sekere sin was hy ’n te suksesvolle boer wat te veel vee besit het om onder sulke toestande van onsekerheid voldoende weiding (op vaste erfpagplase) en voldoende arbeid (in die vorm van behoorlik beheerde slawe) sy boerdery in die Kolonie te kon voortsit. Oorkant die Oosgrens, na die noordooste, het hy gemeen om vrylik oor grond en arbeid te beskik. Die ou grensprobleem om kontak van oorkant die grense met die grensdorpe te behou om voorrade te bekom om ’n beskaafde lewe te kan voer, duik onmiddellik hier op. Louis Tregardt en sy trekgeselskap se voorraad buskruit, lood en tin moet gereeld aangevul word: iemand moet dit aan hulle vanuit die Kolonie lewer (’n groot risiko met gevolglike hoë koste) of hulle moes dit self in die grensdorpe gaan haal.⁹⁸

94. *Ibid.*, pp. 128–130 (aanhaling op p. 130).

95. Transfers and Mortgages, 1–11 Okt. 1839, nos. 99 en 100, T. 1233 en T. 1234 (Kaapse Kantoor van Aktes).

96. C.O. 2749: no. 100, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 12 Sept. 1834, en verklaring van Philis, 10 Sept. 1834 te Grahamstad voor Campbell, bladsy ongenommer. Die afskrif deur Theal gemaak berus op pp. 21–24 van „Documents bearing upon the Emigration of the Dutch Farmers”, Cory-biblioteek, Film 83, I, D/C 13, in T.S.A. ’n Getikte kopie van Theal se afskrif is in die Suid-Afrikaanse Biblioteek.

97. C.O. 8460: no. 37, memorie deur 121 inwoners van die wyk Oos-Rietrivier aan Bourke, ongedateerd (1827); Ay. 9/7: Campbell aan waarn. Regeringsekr., 17 Jan. 1834, p. 127.

Toe Louis Tregardt en sy seun Karel gedurende Januarie 1834 hulle grondtransaksies in die Kolonie afgehandel het, en hy Campbell te Grahamstad en Ziervogel te Somerset gespreek het, sou hy na alle waarskynlikheid die geleentheid benut het om op albei dorpe voorrade aan te koop. Vir die lang reis na Kafferland sou vader en seun hoofsaaklik ammunisie in hul waens gelaai het. Die gewone voorsorgmaatreëls sou nodig wees: dubbele bodems in hul waens en die stuur van vertrouelinge om vooruit te gaan om ammunisie te begrawe. Natuurlikerwyse moes daar geheimhouding wees oor toekomsplanne. Dit kan ook uit Campbell se briewe afgelei word. Eers bepaal dié beampte dat Louis Tregardt oor die grens gaan trek. Nog in Januarie noteer Campbell dat Tregardt aan hom persoonlik ontken het dat hy enige bedoeling het om tot oorkant die Klaas Smitsrivier (sedert 1829 die koloniale grens) weg te trek. Nog later verneem Campbell dat Tregardt sy trekplanne sou laat vaar het.⁹⁹

Onder die sowat dertig gesinne wat hulle gedurende die grootste deel van 1834 in Kafferland gevestig het, tref ons dié van 'n familielid, Frans van Aardt, en verder van Hans van der Merwe en Sybrand van Dyk aan. Deur die gesin van Adriaan de Lange met sy vier seuns, Adriaan, Hans, Robert en Gerrit, skakel Louis Tregardt nou met die verkenningsbeweging van die Oosgrensboere.¹⁰⁰ Soos reeds hierbo herhaalde kere aangetoon, het Johannes („Hans Dons”) de Lange heelwat te doen gehad met verkenningstogte na die noorde en noordooste. Hy was reeds op die swartlys van die Britse regering en sou nie maklik weer toestemming ontvang om vanuit die Kolonie te gaan verken nie. Nou trek hy in 'n bondel ander Boere na Kafferland van waar hy gedurende die tweede helfte van 1834 vir Piet Uys op sy bekende kommissie na Natal vergesel. Belangrike inligting kan dus aan Louis Tregardt voorsien word aangaande toestande in die Noorde en by uitstek om Port Natal, in Zoeloland en die ontvolkte streek tussen Kafferland en Natal. Alhoewel ons nie weet wat die verstandhouding tussen Louis Tregardt en Hans de Lange was nie, is dit duidelik dat die leier van die „Voorste Mense” homself vroeg in 1834 wetend of onwetend strategies geplaas het: baie dinge sou gedurende 1834 in die Kolonie en in Kafferland gebeur. Die vrystelling van die slawe het voor die deur gestaan en in die sentrale sektor van die Kaapse Oosgrens was daar heelwat onrus. Deur die goed ingeligte baasverkenner Hans de Lange, sou hy baie van die beplanning van Piet Uys se belangrike verkenningstog kon verneem en vanselfsprekend sou Tregardt reëlings tref om

98. J. de V. Roos, „Carel Trigardt” (in *Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, p. 29).

99. Ay. 9/7: Campbell aan waarn. Regeringsekr., 24 Jan. 1834, p. 130. Vir probleme i.v.m. die oorneem van ammunisie oor die koloniale grens kyk Muller, *Karel Landman op Trek*, pp. 13–15.

100. C.O. 2749: no. 100, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 12 Sept. 1834, en verklaring deur Philis, 10 Sept. 1834 te Grahamstad, bladsye ongenommer; kopie van lys van slawe-eienaars, ingesluit in no. 121, Somerset aan Regeringsekr., 14 Nov. 1834, in C.O. 434 (ongenommer).

oor die resultaat daarvan ingelig te word.¹⁰¹ Met Hintsa, die opperhoof van die Oostelike Xhosas (die Gcaleka), sou Louis Tregardt beter kennis maak, want dié opperhoof het in September 1834 sy hoofkwartier van digteby die huidige Butterworth na die binneland langs 'n sytak van die Wit-Keirivier verskuif.¹⁰² Sedert die derde kwart van 1834 sou Tregardt dus meer te wete kon kom van gerugte van naderende onheil in Kafferland. Ook dáár sou hy die tekens van die tye kon lees soos sekerlik min ander Voortrekkerleiers. As Tregardt sou besluit om na Natal te gaan, kon dit of langs die Transkeise kusroete, of deur die binnelandse roete deur die Transkei, of oor die Hoëveld van die Transoranje geskied. Indien hy langs die kuspadd sou wou reis, kon hy dit 60 myl suidoos by die Wesleyaanse sendingstasie Butterworth bereik; deur die Transkeise binnelande was die pad nog korter; en indien hy die Oranjerivier wou oorsteek, kon hy dit doen op voëlvlug sowat 90 myl noordwes te Buffelsvlei (die huidige Aliwal-Noord).

Ofskoon oorkant die koloniale grens, was hy tog glad nie buite bereik van die boere op die sentrale sektor van die Oosgrens nie. Inderdaad was daar goedgebaande wapaaie tussen die grensdorpe en die drif van die Wit-Keirivier wat na Tregardt se nedersetting gelei het. Toe Philis, Louis Tregardt se wegloperslaaf, vroeg in September 1834 terugloop na Albanie, sien hy hoe-dat sewe waens op pad is na sy meester se woonplek digby die Wit-Kei se drif.¹⁰³ 'n Man te perd kon spoedig met die koloniale Boere kommunikeer en per ossewa kon ammunisie en ander voorrade aangebring word. Die kronkelende grens langs die Swart-Kei en Klaas Smitsrivier was nie streng bewaak nie.¹⁰⁴

Oor Louis Tregardt se grondreëling met Hintsa bestaan daar minder sekerheid as wat blyk uit Karel Tregardt se herinneringe op hoë ouderdom, wat deur heelwat historici in besonderhede net so aanvaar is. Al wat aanvaar kan word, is dat Louis Tregardt terwyl hy nog provisionele veldkornet van die wyk Oos-Rietrivier was, die inisiatief geneem het om onderhandelings deur sy seun Karel met Hintsa te laat aanknoop. Dit sou uitkoms verleen aan talle gesinne van wie se lastige probleme van sekuriteit van grondbesit in sy wyk en die aangrensende Somersetse grenswyke, hy bewus was. Diep in die binneland van die Transkei, digby die Indwerivier, wat uit die Stormberge vloei, in 'n relatief onbevolkte gebied, word 'n landstreek ruim genoeg vir omtrent 30 ekstensiewe veeboere met groot kuddes, van die Gcaleka opperhoof gehuur. Karel Tregardt skat later die Tregardts se eie grond op

101. Vgl. Hans de Lange se rol voor en op die Uys-kommissie in Hoofstuk VIII.

102. Acc. 80 (2): Journal of John Ayliff, 3 Sept. 1834 (K.A.). Kyk verder I.B., no. 503 (1837), Caffre War, H. G. Smith aan D'Urban, 17 April 1836, p. 34.

103. C.O. 2749: no. 100, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 12 Sept. 1834, verklaring deur Philis, 10 Sept. 1834 (ongenommer). Vgl. my Plaat 13 en Kaart van 1836 en Kaart M 2/873: Eastern Province of the Cape of G.H. and Kaffirland, 1835 (fotokopie goedsgunstiglik deur B. J. Liebenberg onder my aandag gebring).

104. Kyk my Plaat 13.

sowat 12 000 morg. Oor die termyn van huur begaan Karel in 1894 'n laat negentiende-eeuse anachronisme. Hy meld naamlik dat 'n 99-jarige kontrak met Hintsa gesluit is.¹⁰⁵ Hoe lank Louis Tregardt van plan was om daar te bly, en wat die planne van sy volgelinge was (en veral van dié wat nie saam noordwaarts sou trek nie) kan ons nie maklik rekonstrueer nie. Aan Odé laat sy seun Karel hom wel daaroor uit: „Hier zou de familie Trichardt zich vermoedelijk voor altijd gevestigd hebben ware niet Hintsa in oorlog met de Engelse geraakt in April 1835, waarop de familie Trichardt deze plaats verlaat”.¹⁰⁶ Moontlik vloei Karel se verklaring voort uit sy vroeëre bewering oor die sluiting van 'n 99-jarige kontrak. In sy onderhoud met J. de V. Roos 'n paar jaar later, weerspreek Karel Tregardt homself met die volgende woorde: „Na ons vertrek het die 1834-Oorlog gekom”.¹⁰⁷

Soos hieronder aangetoon word, het Louis Tregardt sy trek vermoedelik reeds teen die einde van 1834 uit Kafferland noordweswaarts op pad na die Bamboesberg begin weglei, in 'n duidelike poging om later in die noorde die Oranjerivier oor te steek.¹⁰⁸ Dit skyn asof Louis Tregardt met sy 30 gesinne – soos honderde gesinne gedurende die twintiger- en vroeë dertigerjare dit reeds in die Transoranje gedoen het – hulle tydelik as beweeglike veeboere in Kafferland gevestig het. As die beste onmiddellike uitvlug is dié reëling met Hintsa getref, net soos reëlins in die Transoranje met Adam Kok en ander Nie-Blanke hoofde getref is. Op 'n relatiewe rustige, strategiese plek by die Indwerivier kon voldoende weiding aan groot kuddes voorsien word, en kon 'n afgagtende houding ingeneem word totdat ook meer nuwe inligting oor die ooskus van Suidelike Afrika verkry kon word.¹⁰⁹ Die energieke, deurtastende grensboerleier, Louis Tregardt, was wesentlik in beheer van sy lot: hy sou hom nie laat domineer het deur tydelike omstandighede nie, hy sou hom nie permanent vestig onder 'n Bantoe-opperhoof en afhanklik bly van sy voorrade van die Britse Kaapkolonie nie. Vir hom het die bykans onbeperkte landstreke waarvan hy van „Hans Dons” de Lange verneem het, met hul Afrikaanse ooskushawens sonder die Britse vlag of probleme met dié owerheid, te sterk gewink. Verdere probleme in Kafferland, van watter aard ook al, sou hom dus noordwaarts laat beweeg. Dan sou die negatiewe ontvlugtingsmotief 'n sterk stukrag aan die positiewe vestigingsmotief verleen.

Langs watter weg, met presies hoeveel persone in sy aanvanklike trekgeselskap, en presies wanneer Louis Tregardt hom in Gcalekaland gevestig het, weet ons nie. Hy kon laat in Januarie of vroeg in Februarie, toe hy van

105. Preller, *Vm.*, I, p. 5. Dit was veral Preller wat deur sy „Inleiding” tot sy *Dagboek van Louis Trichardt*, Kaapstad ens., 1938, p. LIV vlg. ander skrywers beïnvloed het.

106. *Vm.*, I, p. 6.

107. *Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, p. 29.

108. Sien egter nog later in hierdie hoofstuk die tweede alternatief, nl. dat Tregardt eers vroeg in 1835 uit Kafferland na die Bamboesberg kon getrek het.

109. John Ayliff, Mss. Notes „The Emigration of the Boers”, p. 13, MS. 15, 292 (Methodist Archives, Rhodes-Universiteitsbibl.).

sy veldkornetskap afstand gedoen het, reeds direk daarheen gegaan het, of met so 'n ompad dat hy eers teen die middel van die jaar 1834 sy bestemming bereik het. Vermoedelik het Louis Tregardt vroeg in 1834 daarheen gegaan en toe in Junie na die Kolonie teruggekeer om verdere voorrade aan te koop. Sy slaaf Philis het beweer dat hy ongeveer in Junie by Wright se winkel in Grahamstad een groot vat en twee klein vaatjies buskruit in sy meester se wa moes laai. Verder verklaar hy dat Louis Tregardt probeer het om dit geheim te hou. Kort na Tregardt se terugkeer na Kafferland, sou hy handelsware gekoop het van 'n besoekende smous McDonald, wat sou belowe het om buskruit binne twee maande in 'n spesiaal vervaardigde vals bodem in sy wa aan Tregardt te lewer. Dan vertel Philis dat sy meester en die ander Boere wat daar gevestig was, nie voornemens sou wees om na die Kolonie terug te keer nie, maar in die rigting van Natal wou trek om hulle so ver as moontlik van die Engelse te verwyder. Blykbaar het Philis en Louis Tregardt se nege ander slawe bevrees geraak vir die lang gevaarvolle reis wat hulle gemeen het voor die deur gestaan het en sou hulle (soos baie ander slawe en bediendes voor hulle) die geleenthede probeer benut om terwyl hul meester nog digteby die Kolonie was, te ontsnap en daarheen terug te keer. Vandaar die dreigemente wat Louis Tregardt sou geuit het om sy slawe te intimideer om nie nou sy diens te verlaat nie. Philis het hierdie aspek oormatig sterk in sy getuienis beklemtoon, want soos ons uit Louis Tregardt se dagboek kan aflei, was hy nie 'n wrede meester nie. Ook benadruk Philis die begryplike anti-Britse gevoel van sy meester.¹¹⁰

D. Campbell, die siviele kommissaris en resident-magistraat van Albanie, voor wie Philis sy beëdigde verklaring op 10 September 1834 afgelê het, het reeds tevore van ene G. Rennie verneem dat Louis Tregardt se geselskap 15 slawe die koloniale grens oorgeneem het. In Campbell se rapport aan D'Urban op 12 September sê hy dat hy verwag het dat die slawe sou weglloop en na die Kolonie sou terugkeer.¹¹¹ Nietemin is nie gewag dat dit moes gebeur nie, maar is kaptein A. B. Armstrong 'n aantal weke later met 'n afdeling Cape Mounted Rifles gestuur om die slawe te gaan haal. Dié offisier vind baie van die Boere in Tregardt se geselskap op goeie veeplase gevestig. Hul vee was dan ook in 'n beter toestand as die vee in die Kolonie. Armstrong rapporteer: „By advice and conciliation I may venture to say, that most of the farmers in this part of the country might be induced to return to the Colony. I believe however that some few are lawlessly inclined, and have boasted much

110. C.O. 2749: no. 100, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 12 Sept. 1834, verklaring deur Philis, 10 Sept. 1834 (ongenommer).

111. Ay. 9/7: ongenommer, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 11 Sept. 1834, p. 209; C.O. 2749: no. 100, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 12 Sept. 1834. George Rennie was 'n goed ingeligte Britse Setlaar in die strategies geleë wyk Baviaansrivier, wat meermale inligting aan die owerhede verskaf het. Vgl. L.G. 55: no. 62, pp. 70-73 en C.O. 4365: ongenommerde oorspronklike private brief, Rennie aan Campbell, ongedateerd maar ontvang op 7 Junie 1834, bladsye ongenommer.

as to their determination of retaining their slaves, and continuing across the boundary. Great allowances may be made for many of them, as they have large stocks of cattle and sheep, and have been compelled to migrate, either from the drought or from not having any fixed place of residence. They have many Kaffers, and a few Mantatees in their employ. We met with some few Hottentots, also in their employ, but they preferred remaining here to returning.” Armstrong rapporteer verder dat die verskyning van sy soldate aanvanklik ’n groot opskudding onder dié Boere veroorsaak het en dat daar teweens ’n neiging was om weerstand te bied. Hy kon egter die 14 slawe uit hul besit verwyder.¹¹²

Armstrong moes ongetwyfeld ’n proklamasie, kort tevore deur die goewerneur bekend gemaak, onder Louis Tregardt en sy geselskap se aandag gebring het. Vermoedelik juis na aanleiding van Tregardt en sy geselskap se optrede, is daar op 11 September 1834 geproklameer onder die volgende motivering: „Whereas it has been represented to me that the Laws now in force, prohibiting Persons from crossing the Land Boundaries of the Colony, and carrying or removing Slaves beyond the same, have of late been infringed . . .” Daar word eers beklemtoon dat dit reeds onwettig is om die koloniale grens oor te steek sonder ’n skriftelike paspoort, geteken deur die siviele kommissaris van die distrik waardeur so ’n persoon die Kolonie sal verlaat, en die offisier in bevel van ’n militêre mag, wanneer hy daar gestasioneer is. Oortreders sal progressief swaarder gestraf word deur hoër boetes of langer tronkstraf op te lê.

Verder word daar gewys op die swaar boete van £50 wat op persone gelê kan word wat sonder die voorgeskrewe lisensie handel drywe met Nie-Blankes oorkant die koloniale grense. Wat die wetgewing rakende die afskaffing van slawerny betref, word beklemtoon dat enige persoon wat slawe verwyder vir elke oortreding met £100 beboet kan word „for each and every Slave so carried away or removed, and all Property or pretended Property in such Slaves or Persons as aforesaid, shall also be forfeited.” Verder word daarop gewys dat skuldiges tot bandiete („Felons”) verklaar kan word en as sodanig „shall be transported beyond the Seas for a term not exceeding fourteen Years, or shall be confined and kept to hard labor for a term not exceeding five Years, not less than three years . . .” Ten slotte word ’n proklamasie uitgereik dat alle persone wat slawe uit die Kolonie oorkant die grense neem, en daarmee die bepaling van hierdie wette oortree, „will be prosecuted with the utmost rigour of the Law”.¹¹³

112. C.O. 434: Armstrong aan Somerset, Klip Plaats Institution, 9 Nov. 1834, kopie ingesluit in no. 121, Somerset aan Regeringsekr., Grahamstad, 14 Nov. 1834 (bladsye ongenommer). Hoofletters en punktuasie effens gewysig. Omdat die geïsoleerde huishoudings deur sowat 15 tot 35 man omsingel is, was daar geen sprake van ’n suksesvolle weerstand nie. Vir die grootte van patrollies vgl. L.G. 12: Stockenström aan Prov. Veldkornet, 12 Mei 1830, p. 110 en ’n mondelinge mededeling van mnr. J. de Villiers, M.A., oor ’n patrollie teen ongeveer 1832.

As motivering vir sy verwydering van die 14 slawe moes Armstrong die inhoud en betekenis van die Proklamasie teenoor die groepie boerc verduidelik het. Uit Armstrong se brief aan Campbell, waarby ingesluit is 'n brief van Tregardt aan Campbell, gedateer Indwerivier, 4 November 1834 (met 'n verdere brief van ene J. Christiaan Muller aan Tregardt, Keirivier, 9 Julie 1834), blyk dat Tregardt onder die indruk kon verkeer het dat hy tot op daardie stadium nog geregtig was om sy slawe oorkant die grens aan te hou. Toe Armstrong met sy oormag van Cape Mounted Rifles onder leiding van Philis, ook te perd, Tregardt se plaas omsingel en op sy slawe beslag lê, skryf Tregardt op hierdie historiese dag van sy lewe – 4 November – aan Campbell as siviele kommissaris te Grahamstad: „Ik heb van C: J: Muller een brief ontfangen uit order van u dat wanneer de Proclamatie van de Slaven rond gaat ik als dan de Slaven op de grins leveren moet, en om dat ik tans over de lemiet woond heb ik zelfs vernomen en verstaan dat de Slaven tegens de eerste Decimber aan staande Present moet weesen: dus was mijn mening om hun tegens die tijd daar te bringen” en hy noem as getuies Piet Uys en twee lede van sy verkenningsskommissie.¹¹⁴ Aan hulle moes Tregardt vermoedelik in September gesê het dat hy met die datum waarop die slawe vrygestel sou word, sy slawe binne die Kaapkolonie sou terugbesorg. Dat Tregardt rede gehad het om te glo dat sy vertolking van die posisie i.v.m. sy slawe korrek was, blyk uit Muller se brief aan hom. Daarin skryf Muller skynbaar „uijt order van de Sivili Comsaars D. Kambelle dat heij U raaijd Niet als een regter maar als een vriend wanneer dat de Proklemasi ront gaat van de slaven dat u de slaven op de gre(n)sen lever. De Kommessaars heef mejn versog om aan u te Sreijffen”.¹¹⁵ Hoe Muller onder die misverstand gekom het, is nie bekend nie. Tot met die koms van kaptein Armstrong en sy troepemag het Tregardt egter geglo dat hy nog binne die wet opgetree het. Die feit dat Tregardt foutiewelik geglo het dat hy eers verplig sou wees om sy slawe na die Kolonie terug te bring wanneer die proklamasie sirkuleer, het 'n belangrike uitwerking op sy lewe gehad. Die summiere konfiskering van al sy slawe moes Tregardt hewig ontstel het. Nie alleen moes hy baie van sy opgeleide arbeiders skielik ontbeer nie, maar daar hang tewens 'n swaar straf oor sy hoof. Die gebeure op 4 November 1834 het 'n vername skakel in die beweeglike fase van sy loopbaan voorsien. Groter beweeglikheid het gevolg, nog voordat hy daarvoor gereed was. Gelei deur Philis, het die oormag van

113. *Em Docs.*, D/C 13, Film 83, reel I, Cory-bibl., T.S.A., pp. 22–24. Die Proklamasie was 'n produk van D'Urban se onderhandelings met die Prokureur-generaal, 5–10 September 1834 (kyk *Em Docs.*, pp. 18–21).

114. Vir die volledige teks van die brief kyk Bylae 2, no. XI. Alhoewel Armstrong in sy ongenommerde brief van 9 November 1834 aan Campbell in Ay. 8/85 sê dat hy Tregardt se brief insluit, is dit eers later in dié band ingebind, met 'n Engelse vertaling.

115. Die volledige teks van J. C. Muller se brief, gedateer 9 Julie 1834, word in Bylae 2, no. X, gegee. Dit is in Ay. 8/85 ingesluit met 'n Engelse vertaling.

berede soldate direk na Tregardt se plaas gegaan, op al sy slawe beslag gelê, insluitende September (18), Oktober (15), November (13), Desember (10). Die volgende dag is Frans van Aardt se Adonis (19) opgeëis, twee dae later Galant (50) van Stefanus de Beer, en op die 8ste November ook Sarah (16) van P. George Jordaan. Deur die blote getal van sy slawe, en ook omdat daar so min slawe onder die buitekoloniale grensboere in Tregardt se omgewing aanwesig was, is 'n wig ingedryf deur Armstrong se koms tussen Tregardt en feitlik al sy bure in Gcalekaland. Dit sou 'n verdere breuk in die latere Voortrekkerleier se loopbaan beteken. Baie min, indien enige, van die 30 families wat saam met hom in Gcalekaland gewoon het, sou hom op die volgende fase van sy omswerwing vergesel. Dit verklaar moontlik gedeeltelik die beperkte getalsterkte van die trekgeselskap waarmee hy uiteindelik noordwaarts beweeg.

Uit Armstrong se begrypende houding teenoor Tregardt en sy groepie boere kan 'n mens aflei dat hy Tregardt tot kalmte sou gemaak het en hom selfs gepaai het. As ou bekendes wat saam op dieselfde deel van die Oosgrens lief en leed gedeel het, sou mens so 'n begrypende houding verwag. Armstrong verduidelik dat hy nie vir Tregardt in hegtenis neem nie. Tregardt het nog Nie-Blankes in sy diens en sou in Gcalekaland maklik verdere Nie-Blankes kon werf. Terselfdertyd sou hy ook aan Tregardt verduidelik het dat, indien hy volgens die proklamasie beboet sou word, hy feitlik geruïneer kon word. Buitendien kon hy ook tot bandiet verklaar word en dan jare lank uit die Kaapkolonie gedeporteer word. As ontvanklike jong man van sowat 30 jaar tevore moes Tregardt die vroeëre deportasies van opstandige grensboere nog goed onthou het. Dat dieselfde lot hom op hierdie stadium kon tref, was ontstellend. Aangesien hy met nie minder as tien slawe die Somersetse grens oorgesteek het nie, terwyl al die ander boere in sy geselskap gesamentlik slegs vyf meegeneem het, was 'n jarelange verbanning uit sy geliefde Oosgrenslandstreek 'n onbetwisbare moontlikheid. Vir Tregardt, wat reeds in sy vyftigerjare was, kon dit inderdaad 'n lewenslange verbanning, weg van alle familie en vriende, boerdery en vaderland beteken.¹¹⁶

Uit Armstrong se verslag blyk sy relatief simpatieke benadering van die penarie waarin Louis Tregardt en sy geselskap hulle bevind het. Karel Tregardt het in Augustus 1899 aan J. de V. Roos vertel: „My vader . . . was baie welkom onder die Engelse. Die Engelse het hom liefgehad, omdat hy 'n krygsman was.”¹¹⁷ Dit skyn daarop te dui dat Louis Tregardt – soos Piet Uys – op goeie voet met anti-filantropiesgesinde Britse offisiere was wat sy aan sy moes staan om die grens teen die gemeenskaplike vyand te verdedig. In die uitvoer van Armstrong se instruksies en die deurvoer van Louis Tre-

116. C.O. 434: no. 121, Armstrong aan Somerset, 9 Nov. 1834, met bylae en Ay. 8/85: ongenommer, Armstrong aan Campbell, 9 Nov. 1834, met bylaes (oorspronklike briewe).

117. „Carel Trigardt”, artikel in *Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, p. 29.

gardt se aspirasies, ontwikkel daar nou 'n direkte konfrontasie, wat verreikende gevolge vir die leier van die groepie grensboere sou hê. Deur die Somersetse grens na Kafferland sonder skriftelike verlof oor te steek, was al die boere strafbaar, maar slegs Tregardt en hoogstens vier ander boere kon werklik swaar beboet of gedeporteer word. Om moontlik verdere oortreders af te skrik om die voorbeeld van Tregardt as oud-beampte en verreweg die grootste slawebesitter te volg, kon inderdaad van hom 'n voorbeeld gemaak word. Die latere Voortrekkerleier het reeds aandag getrek in hoë amptelike kringe. In hōé 'n ernstige lig die Britse owerheid die meeneem van hul slawe oor die grens beskou het, is deur Armstrong goed by hulle tuisgebring. Dit kon beteken dat terwyl die meerderheid van die boere met 'n geringe straf kon loskom, Tregardt en 'n paar ander slawe-eienaars met hul terugkeer na die Kolonie, selfs om produkte in te ruil en voorrade in te koop, of om hul kinders te laat doop, verpletterend getref sou kon word. 'n Skeiding is bewerkstellig tussen die groepie „wetloses” wat hul terugkeer na die Kolonie goed sou moes oorweeg en die orige groot groep wat nie ernstige probleme sou ondervind nie.¹¹⁸ Vir Tregardt en sy groepie was dit lewensbelangrik om allereers by die owerheid bevestiging te verkry oor presies aan watter strawwe hulle hul blootgestel het, en desnoods ook hoe die owerheid die strafuitoefening gaan hanteer. Vandaar dat hulle dringend met bovermelde eerw. John Ayliff in verbinding tree en hom versoek om namens hulle navrae te doen.

Dié Wesleyaanse sendeling rig dan die volgende brief op 20 November 1834 vanaf Butterworth-sendingstasie aan die siviele kommissaris van Albanie: „The Dutch farmers residing in the unoccupied portion of country north of this station, respectfully solicit information as to their present circumstances.

They having heard that upon their return to the Colony they will subject themselves to transportation for seven years.

And being at this time in very destitute circumstances for provisions beg to know from you, Sir, what they are to do, as they are now anxious to enter the Colony to supply themselves with corn etc., also fully to arrange their concerns which at this are in an unsettled state in the Colony.

They state that necessity drove them to seek pasture for their flocks and herds and that before they left the Colony they gave regular information to the authorities. They anxiously solicit information from you, to be conveyed to them thro' me.”¹¹⁹

Omtrent dieselfde tyd het kapt. Armstrong met sy troepemag en 14 slawe in Grahamstad aangekom. Sy skriftelike en moontlik ook mondelinge verslag oor Louis Tregardt word aan Duncan Campbell gegee, wat dit op 21 No-

118. C.O. 434: no. 121, Armstrong aan Somerset, 9 Nov. 1834 en Ay. 8/85: alles ongenommer, G. C. Olivier aan Campbell, 7 Nov. 1834 (oorspronklike).

119. Die oorspronklike brief berus in Ay. 8/85: alles ongenommer. Die punktuasie en hoofletters is hier gewysig. Cory druk dit redelik akkuraat af in *The Rise of S.A.*, II, pp. 462–463.

vember 1834 aan die Kaapse regeringsekretaris deurstuur. So word die owerhede deeglik bewus van die latere Voorste Voortrekker se optrede, sy vestigingsplek, sy houding teenoor die Britse regering, en kry selfs 'n aanduiding van sy toekomsplanne.¹²⁰ As gevolg van die soeklig wat aldus op sy doen en late gewerp is, word Tregardt as individu en as leier van 'n groepie Oosgrensboere nou deur 'n moeilike beslissing gekonfronteer: moet hy by die Indwerivier aanbly, binne maklike bereik van 'n oormag Britse troepe, en steeds sy ammunisie en ander voorrade uit Somerset en Albanie aankoop; of moet hy ver noordooswaarts buite bereik van die Britse mag wegtrek? En indien hy moet wegtrek, wanneer? Kan hy enigsins versuim?

Teen September 1834 het die ~~le~~ranige, avontuurlustige verkenner, Hans de Lange (wat met sy vader en broers in noue voeling met Tregardt was) reeds sy perd opgesaal, sy ossewa ingespan en uit Gcalekaland koers gevat om by Piet Uys en sy kommissielede aan te sluit.¹²¹ Intussen kon Tregardt deur Ayliff te Butterworth nuus uit Natal en Zoeloeland langs die gereelde Wesleyaanse posroete verkry. In elk geval moes die geselskap van Tregardt met dié sendeling in verbinding bly om Campbell se antwoord op Ayliff se skrywe te verneem. Wat Campbell se antwoord was, weet ons nie: dit is egter hoogs onwaarskynlik dat Tregardt en sy trekgenote by voorbaat 'n waarborg sou verkry het dat hulle nie vervolg sou word nie, of, indien hulle vervolg sou word, dat hulle nie swaar gestraf sou word nie.

Louis Tregardt hak die knoop nou spoedig deur. Hy word die eerste grensboerleier om die speerpunt van 'n splinternuwe beweging aan te voer. Hy sal hom spoedig onherroeplik van die Britse Kaapkolonie afkeer en ver na die noordooste na 'n eie toegangspoort tot die buitewêreld begin soek, waar hy ongehinderd kan boer en nuwe benodighede kan koop.

Uit die beskikbare gegewens skyn dit of Tregardt vroeg in 1834, met die verlating van sy plase in die Kolonie, eintlik sy trek (en daarmee die hele Groot Trek) begin het. Dit blyk uit die amptelike rapporte en uit die stukke uit die Kantoor van Aktes wat vroeër in hierdie hoofstuk ontleed is. Dit blyk verder uit die oor die algemeen geloofwaardige tydgenootlike getuienis van sy 20-jarige slaaf Philis (wat by hom opgegroeï het) dat Louis Tregardt en ander Boere „intended not to return to the Colony, that they would proceed in the direction towards Natal, and remove themselves as far as possible from the English.”¹²² Dit blyk nog verder uit Armstrong se kontemporêre mening dat terwyl die meeste van die Boere wat saam met Tregardt in Gcalekaland gevestig

120. Ay. 9/7: Campbell aan Regeringsekretaris, 21 Nov. 1834, p. 231. Die gebeure is nou ook in *The Graham's Town Journal* van 30 Okt. en 20 Nov. 1834 gerapporteer.

121. Vgl. o.a. *Vm.*, I, p. 275. Vir bevestigende getuienis oor Hans de Lange se optrede kyk Hoofstuk VIII, noot 94.

122. Verklaring van Philis, gedateer 10 Sept. 1834, bladsye ongenommer, ingesluit in C.O. 2749: no. 100, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 12 Sept. 1834.

was, oorreed sou kon word om na die Kolonie terug te keer, daar 'n klein aantal was wat geneig was om „wetteloos” te wees. *Hulle* sou, om weer Armstrong se eie woorde te gebruik, „have boasted much as to their determination of retaining their slaves, and continuing across the boundary.”¹²³

Of Louis Tregardt homself op hierdie stadium bewustelik gesien het as die leier van die speerpunt van 'n nuwe grootskaalse beweging noordwaarts op in Suidelike Afrika, weet ons nie. Louis Tregardt verstrekk die redes vir sy trek in sy dagboek. Op Vrydag 13 April 1838, toe hy die Portugese Goewerneur te Lourenço Marques ontmoet, word hy gevra „wat de reden is dat ik daar van ons land is weggegaan.

Ik z(ei) aan zijne Edelheid: 1ste, dat de grins van twee Colonies door de Swarte Natie is ver(r)inuweerd geworden; 2de, dat de Goevernement alle slaven op vrije voeten steld; 3de dat de Goevernement de Africaander tot soldaat vraag. Daar op heb ik gezeg dat ik na de Portigiese kuste gaan zal.”¹²⁴

Karel Tregardt getuig weer in sy herinneringe deur Odé genoteer: „’t Hoofdbezwaar tegen de aanstaande nieuwe gang van zaken was de gelijkstelling van kleurlingen met de blanken.”¹²⁵ Uit hierdie besonder beknopte oorsake vir die Tregardt-trek is dit reeds duidelik dat die Tregardts rasegte Voortrekkers was. Ons kan begryp dat Louis Tregardt ontevrede sou wees oor die Britse slawevrystellingsbeleid. Die onrus in die distrik Somerset in die dekade vóór die Groot Trek in ag genome, kan die Tregardts se gegrieftheid met die Britse beleid teenoor die Xhosas en die Britse gelykstellingsbeleid verstaan word. Louis Tregardt se beswaar dat die owerheid van die Afrikaner 'n geëelde soldaat wil maak, sou eers geld vanaf diep in 1835 toe milisielyste deur plaaslike beamptes opgetrek en na hoëre regeringsinstansies deurgestuurd is.¹²⁶ Dit verskaf 'n verdere aanduiding dat die Tregardts eers in die tweede helfte van 1835 finaal noordwaarts vertrek.

Wanneer het Louis Tregardt sy lang trek eintlik begin? Sy belangrikste stap was sekerlik die optrek van sy wortels uit sy vaderland in die distrik Somerset en sy verhuising na Gcalekaland. Sonder vollediger gegewens kan nie bepaal word of dit 'n sorgvuldig beplande tussenstadium was op pad na noordoostelike kushawens nie. Dit is moontlik dat hy deur omstandighede, grotendeels buite sy beheer, stap vir stap, van trek tot trek, genoodsaak kon gelye het. Louis Tregardt se tweede belangrike stap het hy vermoedelik vroeg in November 1834 gedoen. Dit skyn asof hy toe finaal besluit het om – soos

123. C.O. 434: no. 121, Somerset aan Regeringsekr., 14 Nov. 1834, met bylac, Armstrong aan Somerset, 9 Nov. 1834, alles ongenommer.

124. *Die Dagboek van Louis Trigardt* (Le Roux [red.]), Pretoria, 1964, p. 176.

125. Preller, *Vm.*, II, p. 4.

126. Vgl. L.G. 55: p. 56 vgl., vir die Somersetse milisielyste. Op 9 Augustus 1836 skryf D'Urban aan Stockenstrom dat hoewel die milisielyste reeds op 28 September 1835 aangevra is, die Somersetse lyste nog nie ontvang is nie (L.G. 54: pp. 197–198). Onder die 176 persone op die lys in Louis Tregardt se wyk Oos-Rietrivier kom sy naam nie voor nie (kyk L.G. 55: pp. 84–90).

sy vader reeds een keer gedreig het om te doen – heeltetal weg te trek van die onrustige grens waar die owerheid hom nie die geleentheid wou bied om in veiligheid te boer nie. Die owerheid het reeds sy vaste arbeiders verwyder en mag enige oomblik homself van sy grond wegneem vir verhoor in 'n koloniale hof en moontlike verbanning oorsee. Uit eie dure ondervinding en die ervarings van familie en vriende moet Tregardt besef het dat verset tevergeefs sou wees: indien hy die gevaar wou ontwyk, moes hy betyds in beweging kom. Hy is reeds gewaarsku dat hy die slawewetgewing oortree het. 'n Troepemag kon enige oomblik opdaag om hom as die hoofskuldige te arresteer, tesame met die ander oortreders; en die meeste van hul besittings kon nog gekonfiskeer word om die swaar boetes te betaal. Soos blyk uit Tregardt se dagboek, was hy nie 'n man wat sou sit en wag dat 'n vyandige opperhoof hom op sy tyd kom aanval nie: hy neem self die voortou. Uit die beskikbare gegewens en uit die transkripsies in die Preller-edisie van Tregardt se *Dagboek* kan dus afgelei word dat Tregardt op of na 4 November 1834 besluit het om nie op die grasvlaktes by die Indwerivier vassekeer te word nie. Dit was op dié dag dat Tregardt se orige nege slawe met 'n militêre magsvertoon buitgemaak is. Hy kon self volgende aan die beurt wees. Behalwe die sterk motief om hom dadelik van die gevaarpunt te verwyder, is daar twee fragmentariese aantekeninge in sy dagboek, soos deur Preller afgeskryf, wat tesame daarop dui dat hy wel in November 1834 die Wit-Keirivier weswaarts oorgesteek het en suid van die Stormberge, verby die huidige dorp Sterkstroom, na die Bamboesberg koers gekry het. Onder die los aantekeninge voor in sy dagboek (beveel Preller) is daar 'n nota: „1834, Novimber 7, afgegeven voor rekening van Johannes Rinsburgh, 23½ lb. tabak voor een os tegen 24 Rds”.¹²⁷ Waar Tregardt binnekort Lang Hans van Rensburg sou ontmoet om 'n lang ent saam met hom te trek, dui die Preller-transkripsie daarop dat Tregardt reeds op 7 November 1834 ruilhandel met Van Rensburg gedryf het. Daaruit kan 'n kontak met Lang Hans net oos van die Oosgrens afgelei word. 'n Verdere los nota in die dagboek van Tregardt (wat slegs deur Preller gevind is) lui: „Bamboesberg, den 30 Novimber . . .” (jaartal onleesbaar).¹²⁸ Dit behoort volgens Preller 1834 te lees. Preller se transkripsie kan 'n mens tot die gevolgtrekking bring dat Louis Tregardt heel spoedig na die verlies van sy slawe net buitekant die koloniale grens teenoor die wyk Tarka stelling ingeneem het. As dié afleidings korrek is, dui dit op 'n blitsvinnige trek vlak verby die suidelike helling van die Stormberge en sy Penhoekpas. Tregardt trek egter nie sommer deur dié pas en aan na die Grootrivier nie. Hy trek nog verder wes tot baie naby die koloniale grens; waar hy, volgens kaptein Armstrong se getuienis, weer baie aantreklike plase prysgegee het. Dit wil voorkom asof Tregardt nou finaal bewoeglik geword het. Die vernaamste rede vir hom om sowat tien

127. *Dagboek van Louis Trichardt* (Preller [red.]), Kaapstad ens., 1938, p. 6. Sien egter die bovermelde Le Roux-uitgawe, p. 274.

128. *Dagboek* (Preller [red.]), p. 4.

maande lank by die Bamboesberg te vertoef, was om alle benodigdhede vir sy lang trek stelselmatig te ruil of te koop.¹²⁹ Dit kon o.a. deur bemiddeling van Hans van Rensburg en sy trekgenote gewees het, of deur sy eie trekgenote wat vryer as hy kon beweeg en na dorpe kon gaan. Alle skulde kon nou weder- syds in die Kolonie vereffen word en die kontant desnoods ook aangewend word om by uitstek ammunisie van smouse, van ander boere of van wie ook al, aan te koop. Indien Tregardt koopagente na die betreklik nabygeleë grens- dorp Cradock sou gestuur het, kon boodskappe sommer op pad by A. H. Potgieter op sy leningsplaas *Commandodrift* afgegee word. Potgieter sou ook vir Tregardt kon besoek het – as hy dit nog voor die uitbreek van die Sesde Oosgrensoorlog in laat Desember 1834 kon ingepas het. Daar is geen seker- heid of Tregardt en Potgieter juis op hierdie stadium – d.w.s. vanaf die tweede week in November tot na die derde week in Desember 1834 – mekaar gespreek het, of selfs kontak gemaak het nie. Dit kon ook later gebeur het.¹³⁰

'n Ander belangrike rede vir Tregardt se verblyf by die Bamboesberg kon ook gewees het om meer inligting van lede van die Uys-kommissie aangaan- de toestande in Natal en omgewing te verkry. Met Hans de Lange, bv., wat lank saam met hom geassosieer was (soos ook nog kort tevore in Gcalekaland), en met wie hy ongetwyfeld die trekgedagte in die lig van De Lange se jag-, handels- en verkenningstogte in die laat twintiger- en vroeë dertigerjare moes bespreek het, sou hy 'n samespreking wou hou. Op hierdie stadium kan slegs met sekerheid gesê word dat Tregardt se oë gerig was op die hawens van Sui- delike Afrika vanaf Port Natal tot Delagoabaai, of verder noord. Volgens sy slaaf Philis se getuienis sou Tregardt nog kort tevore gesê het dat hy Natal toe gaan. Sy latere verklaring aan die Portugese goewerneur en sy werklike lang epiese reis tot diep in die latere Noord-Transvaal en die feit dat hy weer suid- ooswaarts moes swenk om by Lourenço Marques uit te kom, skyn te bevestig dat hy (indien Philis sy ware oogmerk korrek gerapporteer het) een of ander tyd sy plan moes gewysig het en op Portugese kontakte besluit het. Dit kan

129. E. Wagenaar beweer in *Op die Stormberge* (Kaapstad, 1971) dat volgens oorlewering Louis Tregardt „in 1835 die pas tussen Penhoek en Boesmanshoek oorgesteek en ses maande lank in die Stormberggebied vertoef” het (p. 13). Geen besonderhede oor die informant of informante word gegee nie. Vgl. verder die kaart voor en agter in die boek.

130. Potgieter en Theunissen skryf in *Hendrik Potgieter*: „Trigardt het ook 'n vlugtige besoek gebring aan Potgieter in Tarka om die trek te bespreek. Dit was bekend dat Potgieter van plan was om op trek te gaan. Die twee het besluit om in voeling te bly en Trigardt sou Potgieter se voorhoede uitmaak” (p. 31). Geen bron word vermeld nie. A. H. Potgieter en H. J. Potgieter, seuns van die Voortrekkerleier, meld dit nie in hul herinneringe nie (*V.m.*, III, pp. 14–58). Dat daar een of ander afspraak tussen Tregardt en Potgieter moes gewees het, is duidelik uit die opvolging deur die Potgieter-kommissie van die Tregardt-trek. Later sou Piet Retief aan die Sandrivier op die uitkyk wees vir Tregardt. Van daar skryf hy op 9 September 1837 aan 'n onbekende korrespondent: „I have not as yet ascertained anything respecting Trechard.” (*G.T.J.*, 26 Okt. 1837.)

met redelike sekerheid aanvaar word dat hy nou besonder sterk gekant was teen die Britse beleid en so ver moontlik van sy invloed verwyder wou wees.

Wat egter glashelder is, is dat Tregardt reeds 'n rasegte Voortrekker was. Die gewone griewepatroon, sowel as 'n positiewe oplossing van wegtrek om dit te verhelp, kan reeds by hom waargeneem word. Wanneer hy in die lente of vroeë somer van 1835 die Grootrivier sou oorstek, sou die gees wat hom besiel beslis nie dié van 'n Trekboer wees nie. Sy oë sou weg van die Britse Suide en strak op die vrye hoë Noorde gerig wees. Van daar sou sy wawiele, op een of ander tyd, doelbewus na die ooste, na die see, begin rol.

Wanneer oor sy leierskap van die eerste Voortrekkers besin word, moet (by gebrek aan voldoende getuienis) aanvaar word dat hy slegs in 'n beperkte oosgrensstreek werklik as leier van die Boere aanvaar is. Louis Tregardt vertoon nie die eienskappe van 'n werklik groot leier nie. Nêrens vind 'n mens in bronne wat sy lewe toelig bewyse van 'n visie wat 'n Andries Pretorius geopenbaar het; of die natuurlike leierskap oor groot groepe waaroor 'n Piet Retief beskik het; of die breë organisasievermoë en administratiewe talente van 'n Gert Maritz; of die mobiele verkenningvermoë, breëre daadkrag en militêre talente van 'n Hendrik Potgieter nie. As skrywer is Tregardt vergelykbaar met Retief, Maritz en Pretorius. Nòg in sy dagboek nòg in sy briewe toe hy in die Kolonie was, word veel bo die praktiese, alledaagse probleme uitgestyg. Volgens beskikbare getuienis was dit Tregardt wat vroeg in 1834 as indirekte leier opgetree het vir die sowat 30 families wat die land van Hintsa binnegetrek het. Nòg hy, nòg sy seun Karel was, sover bekend, ooit self voor hulle trek op verkenning uit gegaan.¹³¹ Op die Indwe-, die Wit-Kei- en Swart-Keiriviere was sy volgelinge wyd oor die grasvelde op talle pragtige plase versprei. Volgens Philis se getuienis was daar (toe die slaaf op pad terug was na die Kolonie) sewe waens by die drif van die Wit-Kei op pad na Louis Tregardt se plaas. Kapt. Armstrong kom ook kort daarna twee jong Boere teen op pad na Tregardt se plaas. Een was Louwrens Johannes Tregardt, 'n broerskind van Tregardt. Dit skyn dus asof Tregardt se gevolg nog verder besig was om in Gcalekaland 'n sterker groep op te bou. Verder wil dit voorkom asof kapt. Armstrong met sy toespitsing op Tregardt as verreweg die vernaamste slawebesitter, soos reeds vermeld, meegewerk het om hom te skei van baie van sy volgelinge in daardie omgewing, wat slegs by hoë uitsondering slawe aangehou het. Van die name van die ander hoofde van gesinne wat met Tregardt daar was – soos Adriaan de Lange met sy vier seuns, Frans van Aardt, Hans van der Merwe, Sybrand van Dyk, Stephanus de Beer en P. G. Jordaan – vind ons geeneen terug in Tregardt se geselskap op sy latere epiese tog nie.¹³² Die meeste van die mense kon rustig daar aanbly en, desverkiekend, op hul eie tyd trek. Tregardt moes hals oor kop weg na die Bamboesberg om sy heel

131. Vgl. Hoofstuk VII waar verduidelik word dat vriende wel gaan verken het.

132. C.O. 2749: no. 100, Campbell aan waarn. Regeringsekr., 12 Sept. 1834, met verklaring deur Philis, 10 Sept. 1834 (ongenommer).

klein groepie in veilige afsondering deeglik te begin voorberei op hul reis. 'n Mens sou verwag dat Tregardt meer weerbare manne as die skaars twintig wat hy, en toe hy later met Van Rensburg saamgespan het, selfs in hul gesamentlike krag kon monster, op sy lang reis sou wou meegeneem het. Sy eie geselskap wat hy oor die Grootrivier sou neem, was op feitlik patriargale grondslag saamgestel. Walker som die groepie, nie heeltemal akkuraat nie, so op: „Look at Trigardt's party in more detail: Louis himself, fifty-three years of age, but tough and full of energy; his younger son, Pieter, a fine, lovable lad and his father's favourite; the elder son, Carel, who was none of these things; two feckless and easily led *bywoners*; an aged and decrepit *meester*; a Frenchman with more than his share of cruelty, a coloured wife, and off-coloured children; a little retinue of Bushman servants; and, finally, Jan Pretorius, the second-in-command, opinionated, quarrelsome and ambitious to have a show of his own to run. All must make shift with nine waggons”.¹³³ Eintlik was dit net Jan Pretorius wat 'n selfstandige, en soms wegbrekende, element verteenwoordig. Wanneer hierdie groepie presies saamgebring is, weet ons nie. Karel Tregardt getuig dat Albach, die Fransman, wat drie gekleurde dogters van 'n Hottentotmeid gehad het en toe met 'n wit vrou getroud is, van die Van Rensburgs na Tregardt oorgekom het. P(f)effer, die 75-jarige skoolmeester wat tevore reeds in Tregardt se onmiddellike omgewing in die Kaapkolonie aangetref word, moes tot die patriargale gesin behoort het. Sy vernaamste funksie was om die sowat 20 tot 30 leerlinge te onderrig, vanaf die Oosgrens dwarsdeur die lang trek. Volgens Karel Tregardt het Jan Pretorius ook eers tot die Van Rensburgs behoort en nie by Tregardt-hulle aangesluit voordat die Grootrivier bereik is nie. Oor die presiese samestelling, die groepering en hergroepering van Tregardt se trekgeselskap is egter nie maklik helderheid te verkry nie. Daar moet hoofsaaklik op Karel Tregardt se swakkerige geheue staatgemaak word.¹³⁴

Die uitbreek van die Sesde Oosgrensoorlog het waarskynlik Tregardt se planne verder in die wiele gery. Mense met wie hy samesprekings wou gehou het oor die hele trekonderneming was opgekommandeer of het hulself verplig gevoel om suidwaarts te gaan om die bedreigde grensstreek te help verdedig. Vir eers sou hulle nie veel aandag aan sy onderneming kon gee nie. 'n Verdere gevolg van die oorlog was dat perde, trekosse, wapens en ammunisie, allerlei soorte kosvoorrade en kleremaakbenodigdhede, skaarser en duurder sou word. Nog 'n probleem was dat krygswet vroeg in Januarie uitgevaar-

133. Walker, *The Great Trek* (1938), p. 109. Karel is op 18 Junie 1831 in die Engelse Kerk te Grahamstad getroud met Hendrina Cornelia Bouwer, familie van sy moeder (C. of G.H. Govt. Gazette, 12 Aug. 1831). Louis Tregardt het met jong kinders getrek: Louis Gustav (agt jaar), Jeremea Jesaias (vyf jaar) en Ann^e Elizabeth (twee jaar). Vgl. Som.-Oos Doopregisters 3/1: 2 April 1827, p. 36 en 15 Sept. 1830, p. 123; en 3/2: 26 Julie 1833 (K.K.A.).

134. Preller, *Vm.*, II, pp. 4-6 en *Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, p. 29. Kyk ook Franken, *P.R.*, p. 269.

dig is. Enige rondryery om 'n trek na die noorde te organiseer sou te opvallend wees en kon tot summiere arrestasie en drastiese aksie lei. Trouens, Tregardt se blote afwesigheid uit die Kolonie tydens so 'n krisistyd, en sy vroeëre assosiasie met Hintsa, het 'n hoë Britse offisier soos kolonel Harry Smith genoop om later Xhosa-verskonings te glo dat hulle deur Tregardt opgestook sou gewees het om die Kolonie en sy inwoners aan te val. Gevolglik sou daar na hom gesoek word, binne sowel as buite die Kolonie, selfs lank nadat hy reeds die Grootrivier oorgesteek het.¹³⁵ 'n Broerskind van Louis Tregardt, dieselfde Louwrens Johannes Tregardt wat kort tevore deur kaptein Armstrong teruggestuur is na die Kolonie toe hy probeer het om by Tregardt in Gcalekaland aan te sluit, het in 1835 uit sy kommando gedros. Later het Louwrens Tregardt homself oorgegee. Met Tregardt sou hy nie saamtrek nie. Robert de Lange, 'n broer van Hans de Lange, wat almal saam met Tregardt in Gcalekaland gewoon het, het ook in hierdie tyd uit die Tarkakommando gedros. Daar is 'n bevel gegee dat hy gearresteer en te Grahamstad voor 'n krygsraad gebring moes word. Hy het ook nie met Louis Tregardt saamgetrek nie.¹³⁶

Die erns van die oorlogsoperasies het aan die ander kant die Britse owerhede se aandag in so 'n mate in beslag geneem dat Louis Tregardt tog ook weer kans sou gekry het om in sy relatief geïsoleerde skuilplek in die Bamboesbergstreek sy groot onderneming voor te berei. Uit die tydgenootlike briefwisseling tydens die eerste maande van die oorlog straal 'n gees van intense spanning te midde van 'n verbete stryd van klein groepies grensboere op die Somersetse suidgrens om hulself teen 'n oormag van Xhosa-krygers te handhaaf. Die burgers met hul offisiere en beamptes se aandag is sodanig deur daaglikse oorlogsoperasies aangegryp dat hulle nie tyd aan Tregardt kon afstaan nie. Gevolglik kon Tregardt relatief ongestoord sy trek voorberei.¹³⁷

Vir sy lang trek moes hy dringend verskillende soorte saad koop of ruil. Om met die talle natuurle op sy tog handel te drywe, was allerhande negosieware lewensnoodsaaklik. Behoorlike voorsiening moes gemaak word vir die onderhoud en reparasie van gewere en waens en daar moes genoeg onderdele (of materiaal waaruit onderdele vervaardig kon word) en die regte ge-

135. Somerset-Oos 8/73: Private and Conf. (oorspronklike), W. Smith aan Ziervogel, 21 Aug. 1835 (ook in Acc. 519: D'Urban Papers, vol. 17, pp. 64-65 en vgl. *ib.*, Ziervogel aan Smith, 9 Sept. 1835, pp. 100-101); Theal (red.), *The Kafir War of 1835*, H. Smith aan D'Urban, 30 Aug. 1835, p. 360; I.B., no. 503 (1837), H. Smith aan D'Urban, 17 April 1836, p. 34; Somerset-Oos 10/1a: Ziervogel aan W. Smith, 21 Feb. 1837 (ongenommer). Theal het van hierdie dokumente getranskribeer in *Em. Docs.*, p. 34 vlg.

136. Somerset-Oos 10/59: G. Brunett aan veldkornet of prov. veldk. van Tarka, 23 Mei 1835; Ziervogel aan C. Kloppe, 30 Mei 1835; Ziervogel aan Campbell, 25 Junie 1835; en Ziervogel aan Kommandant van die Grens, 26 Junie 1835 (ongenommer).

137. Vgl. o.a. Ay. 8/86: Van den Vijver aan Campbell, 7 Jan. 1835 en Ay. 9/19: Campbell aan Somerset, 31 Des. 1834.

reedschap ingepak word. Bowenal moes buskruit met groot omsigtigheid en geduld in klein hoeveelhede en onder moeilike omstandighede dwarsdeur die vroeë oorlogsmaande versamel word.

Aangesien Tregardt hom vanaf ongeveer November tot die lente van 1835 so onopsigtelik as moontlik gedra het, en waar die Britse regering nie toe aandag aan hom kon gee nie, is daar baie min bekend oor sy doen en late gedurende hierdie periode. Dit is reeds vermeld dat Tregardt Hans Dons de Lange se nuutste verslag oor Natal sou wou verneem alvorens hy sou wegtrek oor die Grootrivier, wat nou (weens die Oosgrensoorlog) die enigste roete was waarlangs hy kon trek. Teen Maart 1835 was die Uys-kommissie terug in die Kolonie. Om die gevaarlike suidelike oorlogsfronte te vermy, moes die kommissie juis deur Gcalekaland koers kies. Uys het nog eers met Hintsa beraadslaag. Moontlik kon Hans de Lange tydelik daar by sy familie en vriende agtergebly het, of hulle gehelp het om na die Kolonie terug te keer. Die ander lede van die verkenningsgeselskap het suid van die Stormberge na die Kolonie teruggekeer om uit Xhosa-invallers se pad te bly. Of Tregardt tog nou, of later voor sy trek, weer vir De Lange ontmoet het, kan nie vasgestel word nie. Die De Langes sou in elk geval ook kort daarna, toe die oorlog daarheen uitgebrei het, verplig wees om uit Gcalekaland pad te gee.¹³⁸ Ons weet egter dat 'n ander lid van die Uys-kommissie, J. P. Moolman, woonagtig op die kusvlakte in die distrik Uitenhage, daar met hom in aanraking was. Normaalweg sou Moolman, wat op die suidelike sektor van die Oosgrensstreek gewoon het, hom nie maklik spreek nie. Op 21 Augustus 1837 verneem ons uit Tregardt se dagboek dat hy van die goewerneur te Lourenço Marques verneem het dat daar Engelse ses dae anderkant Dingane sou woon. Dit word beweer dat dié mense baie vee en perde besit en omtrent soos Tregardt se geselskap aantrek en met vrouens en kinders daar woon. Die Voortrekkerleier vermoed toe dat dit Afrikanerboere moet wees en dan noteer hy in sy dagboek „maak ons gedagten op Moolman”.¹³⁹ Louis Tregardt se boedelstukke lewer bewys dat J. P. Moolman nog 750 riksdaalders aan Tregardt skuld.¹⁴⁰ Tregardt kon die bedrag moontlik in Maart 1835 aan hom geleen het, moontlik om trekvoorbereidsels te help bevorder. Jacobus Moolman, Piet Uys en Jacobus Uys, almal afkomstig van die Uitenhaagse kusvlakte, wat met die uitgaan van die kommissie na Natal by Tregardt aangedoen het, het moontlik op hul terugreis weer by hom aangedoen om inligting oor Natal en Zoeloeland mee te deel en sy trekplanne te verneem. Daar is egter geen besliste bewys dat Tregardt en Uys – wat in Maart naby mekaar beweeg het – ooit in 1835 sake van gemeenskaplike belang bespreek het nie.

138. Acc. 519: D'Urban Papers, vol. 17, D'Urban se Memorandum, 7 Julie 1835, pp. 15–16; Ay. 8/86: veldk. A. Pretorius aan Vrederegter van Cradock, 8 Jan. 1835 (ongenommer).

139. *Dagboek* (Le Roux-uitgawe), p. 83.

140. Thom, *Geloftekerk*, p. 66.

Met Lang Hans van Rensburg se geselskap (met wie Tregardt se trek so 'n lang ent saam beweeg het) was hy vermoedelik op 'n vroeë stadium reeds in verbinding. Wanneer presies kan nie met sekerheid bepaal word nie. Die kern van die probleem – soos hierbo aangetoon – is dat ons nie oor onomstootlike feite beskik om Tregardt se vertrek uit Gcalekaland vas te stel nie. 'n Saak kan ook uitgemaak word dat Tregardt eers êrens in die vroeë maande van 1835 Gcalekaland kon verlaat het. Ten gunste van dié siening kan die volgende argumente aangevoer word: eers op 20 November 1834 het die sendeling Ayliff namens Tregardt en sy groep boere aan siviele kommissaris Campbell geskryf om oor hul posisie navraag te doen. Op 'n antwoord het hulle skynbaar tevergeefs gewag.¹⁴¹ So het nog tyd verloop. Intussen het die gesaaides op hul lande ontwikkel en hul oëste sou hulle nie maklik wou prysgee nie.¹⁴² 'n Verdere belangrike datum is die doop van Karel Tregardt se dogtertjie, Martha Elizabeth Susanna, op 15 Januarie 1835, deur eerw. Ayliff in Gcalekaland waar sy op 29 Desember 1834 gebore is.¹⁴³ Hoewel geen aanduiding in Ayliff se dagboek gegee word of Louis Tregardt persoonlik die doop bygewoon het nie, skyn dit waarskynlik te wees dat die patriargale Tregardtgesin as 'n geheel saam beweeg het. Dit is duidelik dat die uitbreek van die Sesde Oosgrensoorlog – naas die moontlike gevolge van die oorneem van sy slawe oor die koloniale grens – Tregardt voor 'n moeilike beslissing geplaas het. Met Hintsa, wat nog nie direk in die oorlog betrokke geraak het nie, was hy op goeie voet. Byna 'n halfjaar tevore het Hintsa van Ayliff se sendingstasie Butterworth na Tregardt se omgewing verhuis.¹⁴⁴ Hintsa kon dus aan Tregardt persoonlike beskerming verleen. Indien Tregardt nou na die Kolonie sou terugkeer, kon hy onder krygswet geplaas en opgekommandeer word, en daarby moontlik ook verban word vir die wegneem van sy slawe oor die koloniale grens. Waarom sou die planmatige Tregardt so 'n risiko loop? Waar Tregardt sy oë op Natal gevestig gehad het en 'n lid van sy groep boere, Hans de Lange, binnekort met 'n eerstehandse verslag van daar met die Uys-kommissie terug verwag is, sou hy hom vanselfsprekend wou gesprek het. Volgens plaaslike tradisie moes Tregardt ongeveer teen Maart 1835 sy skuilplek in die Bamboesberg ingeneem het van waar hy sy lang trek sou begin voorberei het.¹⁴⁵

In elk geval het Lang Hans van Rensburg vir Tregardt eers ontmoet nadat

141. Ay. 8/85: alles ongenommer. Na 'n sorgvuldige studie van die oorspronklike eerste dagboek van Tregardt, betwyfel ek die akkuraatheid van Preller se transkripsie. Vgl. bv. sy 1938-uitgawe van die *Dagboek*, p. 4: „Bamboesberg, den 30 Novimber”, wat nie teruggevind kon word nie. Kyk ook p. 6. Le Roux se uitgawe wek meer vertroue.

142. Acc. 80 (2): Onder datum 17 Februarie 1835 noteer Ayliff in sy *Journal* dat die graan in die Transkei nog besig was om ryp te word.

143. Kyk die inskrywing in die *Journal* van Ayliff links teenoor 4–5 Desember 1834.

144. Acc. 80 (2): *Journal* van Ayliff, 3 September 1834.

145. Wagenaar, *Op die Stormberge*, p. 13.

laasgenoemde Gcalekaland verlaat het. Afkomstig uit die sub-distrik Beaufort(-Wes), op die koloniale noordgrens, word Van Rensburg in 1830 'n Trekboer vir 'n aantal jare toe hy na Sevenfontein aan die Caledonrivier (waar die sendingstasie Beersheba later aangelê sou word) wegtrek. Soos alle Trekboere kom hy en sy familiegroep periodiek terug na die Kolonie om in die gemeente Cradock te laat kinders doop. Blykbaar ressorteer Van Rensburg onder die wyk Brakrivier van die distrik Somerset. Nadat die weerbare manne in sy groep in die Sesde Oosgrensoorlog geveg het, keer hulle terug oorkant die Grootrivier. Van Rensburg se skoonseuns was deel van sy patriargale trekgeselskap en albei van hulle het op 21 Junie 1835 'n kind in die gemeentecradock laat doop. Aangesien twee verdere doopinskrywings van kinders van lede van sy geselskap nog op 21 November 1835 in die Cradockse kerkregisters voorkom, het Van Rensburg waarskynlik nie daarin geslaag om sy trekgroep spoedig te organiseer en noordwaarts te lei nie. Die doopgeleenthede het vermoedelik ook die laaste geleenthede verskaf om dieselfde soort essensiële trekbenodigdhede wat Tregardt wou bekom, te Cradock in te koop. Gedurende hierdie maande in 1835 was daar volop geleenthede vir Tregardt om met Van Rensburg of lede van sy geselskap kontak te maak. Albei trekgeselskappe sou op hierdie sentrale deel van die Oosgrens, bes moontlik deur dieselfde kanale, aankope gemaak het. Albei groepe het vermoedelik gewag dat die wintermaande moes verbygaan sodat die lenterêns beter weiding en meer water aan hul groot troppe vee kon verskaf. Albei geselskappe het moontlik ook gewag dat krygswet in die distrik Somerset opgehef word. Op 9 Julie 1835 het dit geskied, nadat dit meer as ses maande lank oor dié distrik geheers het.¹⁴⁶

Op 18 September 1835 rapporteer J. C. Greyling, veldkornet van die wyk Brakrivier, aan assistent-siviele kommissaris Ziervogel van Somerset: „ook moet u melden dat Lowies Triegaart ook hier over de grenssen ben.”¹⁴⁷ Tregardt het dus kort tevore die grense van die wyk Brakrivier (wat net wes van die Bamboesberg geleë was) oorgesteek. Uit Greyling se brief kan verder afgelei word dat die regeringsmaatreëls wat beplan is om Tregardt voor te keer, tevergeefs was. Op 30 September, toe Ziervogel aan goewerneur D'Urban rapporteer dat hy pas die inligting van die veldkornet van Brakrivier ontvang het „that Louis Tregardt has crossed the boundary of his fieldcornetcy,” voeg hy by „I presume that Tregardt must have crossed before the field-cornet received the directions I sent him as stated in the 3rd paragraph of my letter of 9 instant”.¹⁴⁸ In sy brief van 9 September het Ziervogel uit

146. *S.A.B.W.*, I, pp. 871–873. Vgl. verder A. H. Tromp se *Die onbekende Voortrekkerleier: Johannes Jacobus („Lang Hans”) Janse van Rensburg* (ongep.), deur B. J. Liebenberg se bemiddeling tot my beskikking gestel.

147. Somerset-Oos 8/89: ongenommer en bladsye ongenommer (hoofletters en puntuasie effens gewysig).

148. *Em. Docs.*, p. 45, Cory-bibl., Film 83, I, D/C 13 (T.S.A.).

sy kantoor te Somerset aan die waarnemende regeringsekretaris te Grahamstad geskryf in antwoord op D'Urban se vertroulike en dringende navrae oor waar Louis Tregardt hom sou bevind, dat hy Tregardt nie oorkant die die noordoostelike koloniale grens kon opspoor nie. Hy vind dit moeilik om inligting in te win. 'n Lys van persone wat hulle daar bevind, word gestuur. „I have heard,” sê Ziervogel, „several persons express a wish to emigrate to the country near Port Natal, but have no information that any are actually preparing to do so”. Aan sy veldkornette het hy meegedeel dat so 'n stap „is strictly prohibited under the penalties stated, and have directed the frontier fieldcornets not to permit any person so to cross the boundary through their fieldcornetcies, and to transmit to me lists of such persons as may already have crossed, or may still do so in contravention of this order”.¹⁴⁹ Die goewerneur se eerste brief oor Tregardt, gedateer 12 Augustus 1835 te Grahamstad, gemerk privaat en vertroulik, getuig van 'n intense belangstelling in die hoogste kringe in Tregardt se doen en late op dié kritieke tydstip in sy loopbaan. D'Urban se waarnemende regeringsekretaris skryf „His Excellency the Governor being *extremely* desirous to ascertain whether Louis Tregardt is with the people residing beyond the boundary at the Stormberg Spruits and Kraai River (or in that neighbourhood) alluded to in your letter to Him of the 22nd June last, and whether he, or any other person whose Christian or Surname is *Louis*, has any authority among them under the appellation of Field Cornet or the like”. Gevolglik versoek D'Urban vir Ziervogel „to transmit to me with the *least possible delay* such information on the subject as may be in your power, using the utmost precaution that *this inquiry should not be known*”.¹⁵⁰ Uit die goewerneur se latere navrae op 4 September 1835 blyk dit dat D'Urban bekommerd was dat talle grensboere teenstrydig met koloniale wette die koloniale grense sou oorsteek en hulle êrens op die ooskus of in die binneland tussen Nie-Blankes sou vestig. Omdat hy Louis Tregardt aansien as 'n vername potensiële leier van so 'n groep, doen hy sy dringende en vertroulike navrae, blykbaar met die bedoeling om die trekbeweging in die kiem te probeer smoor.¹⁵¹ Moontlik wil hy verhinder dat Tregardt as leier van so 'n emigrasie sy kragte ontplooi. Skynbaar hoop D'Urban om Tregardt en ander Boereleiers deur die afsny van die emigrasiestroom oor die grens en 'n streng beheer oor ammunisie-smokkelary aan bande te lê. Daar is kennis geneem van Tregardt se anti-Britse gevoel en daar is ook verkeerdelik gemeen dat Tregardt gemene saak met sekere vyandige Kafferhoofde gemaak het. Op 30 Augustus het kol. Harry Smith aan D'Urban uit King William's Town geskryf: „That villain of a Boer is notorious as well

149. *Ibid.*, pp. 34–35.

150. Somerset-Oos 8/73: oorspronklike, W. Smith aan Ziervogel, 21 Aug. 1835 (ongenommer).

151. Acc. 519: vol. 17, D'Urban se Memorandum aan Ziervogel, Grahamstad, 4 Sept. 1835, p. 95.

as his family, I understand, for their hereditary animosity towards the British".¹⁵² Louis Tregardt is dus teen die middel van 1835 aangesien as leier van 'n potensieel gevaarlike beweging in die hoogste Kaapse owerheidskringe. Doelgerigte stappe word beoog om inligting oor hom in te win en dan die inligting te gebruik om sy aktiwiteite aan bande te lê. Met sy kenmerkende deeglik beplande optrede, ontglip Tregardt alle owerheidsmaatreëls. Verskuil in die Bamboesberge, finaliseer hy sy voorbereidsels en met die gunstige len-teseisoen beweeg hy heeltemal onder Britse beheer uit. Omstandighede het hom begunstig. Ziervogel, die assistent-siviele kommissaris van die onmoontlike groot distrik Somerset, was nie alleen laks nie, maar ook nie in staat om snel op D'Urban se navrae te reageer nie. Nadat D'Urban se sekretaris twee weke te Grahamstad op Ziervogel se antwoord uit Somerset gewag het, skrywe hy weer om die gevraagde inligting onverwyld op te eis. By die ou versoek word nou verder verlang 'n verslag „as to an additional number of persons who are understood to be about to emigrate beyond the boundary". Daar word weer eens aangedring op „the return of ammunition received and expended". Dit moet nou onverwyld na Grahamstad gestuur word, want dit is reeds drie weke tevore aangevra.¹⁵³ Tesame met die brief van 4 September 1835 deur sy sekretaris, stuur D'Urban nog 'n persoonlike memorandum van dieselfde datum aan Ziervogel. Daarin eis hy onmiddellik die gevraagde inligting. Die name van die 160 gesinne „who have emigrated from the Colony without permission" moet dadelik voorsien word. „It is understood," voeg D'Urban by, „that a number of persons in Somerset district are preparing to leave the Colony". Hieroor verlang D'Urban 'n verslag, en as dit so is, moet alle sodanige emigrasie verbied word „under the penalties which the martial law awards to all who disobey orders, and especially pass over an enemy's country". In die kantlyn voeg die goewerneur 'n nota by: „This was a valid prohibition while the martial law continued; but when that ceased, the penalty of course returned to the trifling fine imposed by the existing law." Eindelik dring D'Urban weer aan op die ammunisie-opgawe wat nog nie voorsien is nie.¹⁵⁴

Tregardt is verder begunstig deur die opheffing van krygswet in Julie 1835 oor daardie deel van Somerset. Swaar strawwe wat tevore aan hom en sy groep opgelê kon word, het verval. Omdat Ziervogel nie doeltreffende beheer oor buskruitverkope in Somerset uitgeoefen het nie, kon Tregardt, gevolg deur Hans van Rensburg en Hendrik Potgieter, hul voorrade aanvul vir die lang reis wat voorgelê het. Soos hierbo verduidelik, het Louis Tregardt onteenseglik die meeste en dringendste redes gehad om die voorste onder die eerste Voortrekkers te word. Vir die oorneem van sy tien slawe oor die koloniale grens in 1834 kon hy swaar gestraf word. Bekend as sterk anti-

152. Theal, *The Kafir War of 1835*, p. 360.

153. Acc. 519: vol. 17, W. Smith aan Ziervogel, 4 Sept. 1835, p. 94.

154. *Ibid.*, D'Urban se Memorandum aan Ziervogel, 4 Sept. 1835, p. 95.

Brits en verdink as 'n aanhitser van Bantoe-vyandigheid teenoor die Britse Kolonie, het goewerneur D'Urban, sowel as die energieke kolonel Harry Smith, sy spoor begin sny.¹⁵⁵ As organisierder van 'n onwettige trek na die bineland, word die aandag op hom toegespits. Kol. H. Smith het op 26 Oktober 1835, weer uit King William's Town, aan D'Urban geskryf dat grensboerontevredenheid 'n natuurlike gevolg van die oorlog was. „A few of them,” sê hy, „may excite others to discontent. The Magistrates are inert, and the seeds of dissatisfaction are germinating . . .” Smith bepleit kragtige stappe om die beweging in die kiem te smoor.¹⁵⁶ Maar Louis Tregardt was reeds weg.

Karel Tregardt vertel heelwat later aan Odé dat Hans de Lange, Lodewyk Botha, Jacobus Hamman met Jacobus en Reinier Grobler reeds tevore na Kogelhoutskop, in die uitloper tussen die Klaassmits- en die Swart-Keirivier, binne die ou koloniale grens van 1829, getrek het. Hy sê dat die familie Tregardt (in sy breë, patriargale sin) noordwaarts getrek het en waar die Kraaivier in die Grootrivier vloei, laasgenoemde oorgesteek het. Indien Karel Tregardt se geheue hom nie op sy hoë ouderdom parte gespeel het nie, moes sy vader se trekgeselskap by Buffelsvlei (die huidige Aliwal-Noord) die Oranje deurgestaan het, en nie by Boesmansdrift nie.¹⁵⁷ In 1836 word egter nog uit die Kolonie gerapporteer dat Louis Tregardt met 10 tot 12 families in sy trekgeselskap noordwaarts gegaan het.¹⁵⁸ Inderdaad moes Tregardt feitlik direk noordwaarts gegaan het en so vinnig aangestoot het as wat sy groot trop skape en sy swaargelaaide ossewaens kon beweeg. Teen sowat vyf myl per dag kon Tregardt Buffelsvlei binne 'n paar weke bereik het. Sy seun Karel vertel dat Klaas Prins, Jan Pretorius (tweede in bevel onder Tregardt), Hendrik Botha en Gert Scheepers daár by die Tregardts aangesluit het.¹⁵⁹ Dr. J. Ploeger, wat meen dat Tregardt vroeg in 1836 'n ruk aan die Caledonrivier gestaan het, gee die samestelling van sy trek kort daarna as bestaande uit homself, sy vrou en drie seuns, Daniel Pfeffer (die bejaarde huisonderwyser en wewenaar), Johannes Petrus Pretorius en sy familie, Hendrik Botha en sy gesin, Gert Scheepers met vrou en kinders, Hans Strydom en familie, en Izaak Albach met 'n gedeeltelik gekleurde gesin. Saam met die trekgroep was 'n onbekende aantal gekleurde en swart bediendes.¹⁶⁰

155. Somersct-Oos 8/73: W. Smith aan Ziervogel, 21 Aug. 1835 en Theal, *The Kafir War of 1835*, p. 360.

156. *Em. Docs.*, pp. 61–62 (S.A.B.).

157. Preller, *Vm.*, II, p. 6. Kyk Plaat 13 en Kaart van 1836.

158. Acc. 519: D'Urban Papers, vol. 12, Campbell aan D'Urban, 29 Julie 1836, waar gerapporteer word dat terwyl daar gedurende die vorige jaar gerugte versprei is dat inwoners van Albanie en Uitenhage na Natal wou trek, is daar „with the exception of a few families, ten or twelve at most, who have accompanied Louis Tregardt in an exploratory expedition for land”, van wie blykbaar geeneen hul voorname uitgevoer het nie.

159. *Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, p. 29.

160. *S.A.B.W.*, I, p. 838.

Verkenningsgeselskappe het die terrein waarvoor Tregardt sy eerste paar honderd myl afgelê het alreeds deeglik verken. Selfs tot by die walle van die Vaalrivier is reeds grondige opnames gemaak. Daarna moes Tregardt en Van Rensburg (wat eers in die noorde by hom aangesluit het) beurtelings hul eie verkenning onderneem, en heelwat later hul eie noodlottige weë ooswaarts open toe hulle volkome uit die vroeë verkenningsterrein wat deur Afrikanergrensoore bekend gestel is, beweeg het.¹⁶¹

Tussen 'n hoë persentasie van die inwoners van die sentrale sektor van die Oosgrens was daar direkte familiebande. Heelwat lede van die Van Rensburg-geselskap (wat so lank as selfstandige groep, soms voor en soms agter die Tregardtgroep beweeg het) was verwant aan A. H. Potgieter, asook aan lede van sy geselskap. Dit was 'n betekenisvolle skakel tussen Tregardt en Potgieter.¹⁶² Daarby het Potgieter ook in 1834 die koloniale Noordoosgrens oorgesteek, maar in teenstelling met Tregardt, het hy skynbaar nog nie finaal besluit om te trek nie: hy het slegs tydelik beter weiding vir sy vee gesoek.¹⁶³ Of hulle toe reeds met mekaar geskakel het, is nie bekend nie. Die Bronkhorsts (familie van sowel Potgieter as Van Rensburg), een van die vername vroeë verkenningfamilies, sou natuurlikerwys met ander verkenningfamilies geskakel het i.v.m. die bekendstelling van die Suid-Afrikaanse binnelande. Tregardt weer, het met verkennerfamilies soos die Meyers, De Langes en die Greylings geskakel.¹⁶⁴ Die breë band wat al drie die eerste trekgeselskappe bind, was die gemeenskaplike doel om die trekgedagte as positiewe oplossing vir 'n onhoudbare posisie op die Oosgrens aan te wend, en 'n nuwe woonplek uit te soek – wat na deeglike verkenning van die Suid-Afrikaanse binneland, in 'n eie vaderland kon ontwikkel. Op watter wyse ook al, daar was skakeling tussen die eerste drie trekgroepe om hierdie doel te bereik; en die latere Trekkeiers sou daarmee rekening hou. Na die stadige begin (gedeelteel as gevolg van die Oosgrensoorlog) het die lotgevalle, veral van Potgieter se groep, in die relatief nabygeleë Transoranje heelwat parate ondersteuning uit die Suid onttok.

Met Louis Tregardt het die hele Groot Trek-verskynsel begin. Toe Tregardt dus finaal besluit het om te trek en daarna sy besluit uitgevoer het – in daardie jaar lê die aanvang van die Groot Trek. Soos hierbo aangetoon, is dit duidelik die jaar 1834. Toe het Tregardt met minstens sy patriargale familie- en vriendegroep duidelik te kenne gegee dat hy nie langer in die Kolonie wou woon nie. 'n Trekboer was hy ook nie; want hy wil Natal toe. Tre-

161. Kyk Hoofstuk VII hierbo en Kaart van 1836.

162. *S.A.B.W.*, I, pp. 871-872.

163. C.O. 4365: Somerset aan Campbell, 9 Junie 1834, met bylae, beëdigde verklaring deur A. H. Potgieter, 17 Junie 1834, voor Campbell: „He is now and was at the time of the loss of the Horses (d.w.s. in April 1834) residing beyond the limits of the Colony, his own place being burnt up by the drought.”

164. Kyk Hoofstuk VII hierbo.

gardt se tweede versitting, hierdie keer van baie goeie plase in die grasvelde van Gcalekaland, laat in 1834, bevestig dat hy reeds mobiel was. Sy verblyf by die Bamboesberg vanaf die vroeë somer van 1834 tot die lente van 1835, moontlik net buitekant die koloniale grens, was waarskynlik om 'n laaste geleentheid te benut om sy trek uit te rus en te organiseer. Sy talming was vermoedelik ook gedeeltelik toe te skryf aan sy onsekerheid oor welke rigting hy moes inslaan na die Afrikaanse suidooskus: bv. deur die Transkei na Natal, of deur die Hoëveld in die rigting van die Portugese hawens. Met die terugkeer van die Uys-kommissie sou hy eerstehandse inligting van vertrouelinge verkry. Die uitbreek van die Sesde Oosgrensoorlog moes noordwendig in meer as een opsig sy finale verlating van die omgewing van die Somersetse distriksgrens vertraag het. Voorrade was onder oorlogstoestande moeiliker bekombaar en meer potensiele lede van sy trek kon tot kommandodiens opgeroep gewees het. Die winterseisoen van 1835 was in elk geval 'n swak trektyd; ter wille van die lenteweiding sou dit beter gewees het om te wag.¹⁶⁵ Toe D'Urban se milisielyste ook in sy omgewing opgestel word, besef Tregardt dat hy en sy seun op 'n nuwe manier deur die Britse regering paal en perk gestel kan word. Vandaar sy verklaring aan die Portugese goewerneur dat die Britse owerheid „de Africaander tot soldaat vraag”.¹⁶⁶ Nou was hy gretig om op die groenpad van die lente noordwaarts te beweeg.

Die eerste Voortrekker, Louis Tregardt, was 'n boer wat oopgoeg tydens die revolusionêre woelinge van die sentrale Oosgrens opgegroeï het, 'n intelligente en opmerksame jong man. As boer was hy besonder suksesvol in vier totaal verskillende streke van Suidelike Afrika. Terwyl hy as Trekboer slegs in die sentrale en suidelike sektore van die Oosgrens beweeg het, was hy die voorste Voortrekker wat per ossewa een van die langste Trekkerreise afgelê het. In die Karoo boer hy eers naby die Bosberg waarna hy ooswaarts beweeg na die Somerset-distrik en trek daarna na Gcalekaland se grasveld; hy vertoef vervolgens in die Bamboesbergstreek; en neem toe sy groot sprong dwarsoor die Hoëvelde grasveldplato tot diep in die noordelike en oostelike Transvaalse Bosveld waar hy rustiger woon, totdat hy op sy laaste skof na die oostelike Laeveld afsak. Louis Tregardt het die see bereik, om dit nooit weer te verlaat nie. Hy is die enigste Voortrekkerleier van formaat wat in sig van die see begrawe lê.

Soos sy boerdery was, so was Tregardt se treklewe ook: planmatig en berekend, die buitengewoon suksesvolle leier van klein trekgroepies. Sy faam berus grotendeels daarop dat hy die voorste van die voorste Trekke gelei het. Ná hom het die ander gekom: Van Rensburg, Potgieter, Maritz, Retief, Uys en al die latere leiers. Tregardt het bewys gelever dat dit moontlik was om met sowat nege weerbare manne so ver te trek, nie net tot agter die Portugese hawens nie, maar tot by Delagoabaai self. Die ganse *Difaqane*-geteisterde streek

165. Omdat min reën in 1834 geval het, was die winterweiding in 1835 swak.

166. *Die Dagboek van Louis Trigardt* (Le Roux-uitgawe), p. 176.

is hy deur; eers later het hy die prooi van tropiese siektes geword. Van die belangrikste lede van sy geselskap oorleef slegs sy seun Karel sy onderneming. Karel bly egter nie lank by Delagoabaai waar die Tregardt-trek letterlik en figuurlik doodloop nie.

Soseer was Tregardt die uiterste punt van die Groot Trek dat hy, net soos Van Rensburg, geen deel hoegenaamd aan sy groot hoofstrominge gehad het nie. As verkenner en tydelike nedersetter, was hy slegs vaagweg bewus van die mensemassa wat agter hom aan gekom het. Die enigste oorspronklike dagboek van enige Voortrekkerleier wat, sover bekend, bewaar gebly het, is deur Tregardt self geskryf. Tog is bitter min bekend omtrent sy presiese motiewe en optrede dwarsdeur sy vroeëre loopbaan. Gevolglik is die boeiende aanvang van sy trek dikwels problematies en sy hele lang skof tot by die Soutpansberg uiters vaag. Hierdie kleurrike leier van die voorstes verrys soms op die mees onverwagte plekke. Hy het sy stempel, miskien wel liggies, maar onmiskenbaar op die Suid-Afrikaanse geskiedenis afgedruk. Oor hom sal daar heel waarskynlik nog steeds verdere inligting te voorskyn kom.

Louis Tregardt het onteenseglik 'n unieke plek in die hele Groot Trekverskynsel verower. Prof. Eric Walker som sy Trek soos volg op: „Trigardt's diary is the most permanent result of that joint Odyssey. Indeed it would be hard to point to any other, for no settlement was born of it, and the great majority of the voyagers died in the wilderness or at Delagoa Bay. It can hardly be claimed that their effort encouraged others to follow in their footsteps, for there were plenty of others who meant to go far north in any event.”¹⁶⁷ Luister na dr. Manfred Nathan se oorwoë mening:

„And what is there to say of Trichardt himself? He was not a great man. He did his duty as he saw it. All he had was a man's share of courage and determination, the will to persevere over obstacles and to continue to the bitter end. It is not necessary to exaggerate and to exalt him into either a saint, a hero, or a demigod. He simply belonged to a breed which seems to have been produced plentifully in those days, men who were not afraid. There were many such in this Voortrekker history; but he was not the least of them.”¹⁶⁸

Na 'n deeglike studie van Tregardt se dagboek, laat die entomoloog dr. Claude Fuller hom soos volg uit: „. . . he was a simple, unsophisticated and upright man.

„His own record reveals him as a cautious man, but purposeful withal, firm in resolution, full of consummate tact, as shown in his dealings with strange Natives, and when handling the medley of humanity of whom he was the leader.”¹⁶⁹

So suksesvol was Tregardt in sy vasberade strewe om die Britse gesag te

167. *The Great Trek*, pp. 107–108.

168. *The Voortrekkers of South Africa*, p. 87.

169. Fuller, *Louis Trigardt's Trek*, p. 10.

ontwyk dat hy, van al die Trekkeleiers, die eerste was wat met 'n hele geselskap met ossewaens, huishoudings en al, die grense van die huidige Republiek van Suid-Afrika oorgesteek het. Dat dit sy eindbestemming was, val sterk te betwyfel. Delagoabaai het hy as handelspos en voorradedepot gesien, van waar hy sy trek na geskikte plase kon voortsit en sy kontak met die Trekkers in die suide kon hernu. Minstens as gevolg van Louis Tregardt se indirekte aanspooring, en moontlik as gevolg van sy persoonlike advies, is sy bekwame seun Karel geïnspireer om sy groot verdere verkenningsreise te onderneem. Louis Tregardt se planmatigheid het sy roekeloosheid getemper om met 'n handjievol manne voort te gaan deur 'n streek wat nog deur impies van die *Difaqane* geteister is. Nooit het hy tegelyk kontak met die Trekker-Suide en die Portugese Ooste verloor nie. Sy voete was stewig op die grond. In so 'n mate was dit die geval dat hy, in sy pogings om sy wawiele deur bosse, rotse en riviere veilig voort te stuur (asook verby vyandige assegaailemme) miskien nie altyd die groter visioene op verre horisonne raakgesien het nie.

Louis Tregardt is die voorste Voortrekker wat diep in Suidoostelike Afrika ingedring het. Sy verkenning het hy sommer tegelykertyd op sy lang reis gedoen. Hy het die eerste kontak met die wêreld van 'n nog lewendige *Difaqane* gemaak. Deur onverskrokke daadkrag, praktiese vernuf en buitengewone geluk is die naam van die Afrikaner-Voortrekker daár bekend gestel. Nog lank sou dié naam met respek onthou word onder die Bantoe van Noord- en Noordoos-Transvaal, in die Laeveld, en onder die Portugese van die hawestad Lourenço Marques.¹⁷⁰ Nou het die Portugese vir die eerste keer 'n produk van die Afrikanergrens ontmoet wat uit die verre suide deur die eeue geleidelik nader beweeg het. Hy het die binneland in relatiewe isolasie ingedring, maar sy natrekkers verloor nie heeltemal kontak met hom nie. Uit Tregardt se rampspoedige pionierstog is lesse gehaal wat later vir mens en dier ten goede aangewend is toe gevestigde Voortrekkers in Natal die oorblyfsels van sy trek gehelp het om daarheen terug te keer.¹⁷¹ In so 'n strakke konsentrasie was Tregardt besig om sy unieke funksie te vervul dat sy eintlike historiese rol eers deur die opvolgingsaksie van natrekkers in behoorlike perspektief geplaas is. Tregardt het nie die Groot Trek gevorm nie: sy betekenis in die hele beweging is agterna deur die verloop van die Groot Trek aan hom besorg.

Aangesien ons met die hele ontvlaming van die trekgedagte te doen het, is dit nou tyd om weer terug te gaan na die Van Rensburgs en die Potgieters.

Met „Lang Hans” van Rensburg en Hendrik Potgieter het die voorhoede van die Groot Trek in Desember 1835, of net daarna, die Grootrivier oorgesteek. Soos Louis Tregardt deur sy vader en oom met die agtiende-eeuse

170. W. H. J. Punt, *Louis Trichardt se Laaste Skof*, pp. 219–220; Fuller, pp. xvii–xviii en 159–160.

171. Vgl. Thom. *Die Geloftekerk*, pp. 59–70.

versetbeweging op die Kaapse Oosgrens skakel, so skakel Van Rensburg daarmee deur sy vader se neef, die Oosgrens-veldkommandant Hendrik Janse van Rensburg.¹⁷² Hendrik Potgieter het naby Tregardt op die sentrale sektor van die Oosgrens gewoon – feitlik direk noord van die Winterberg op die Tarkarivier. Ook Potgieter het in 1834 die koloniale grens oorgesteek. Moontlik was dit in dieselfde rigting as Tregardt, maar vermoedelik ietwat noord van die gebied waar Tregardt grond van Hintsja verkry het. Sover ons weet, was dit 'n tydelike mobielwording hoofsaaklik veroorsaak deur 'n droogte op *Commandodrift* in die Tarka.¹⁷³ Die kardinale punt is dat in die loop van 1834 – net voor die Sesde Oosgrensoorlog uitbreek het – Van Rensburg en Potgieter, ook soos Tregardt, die noordoostelike grens van die Kolonie skynbaar sonder verlof van die owerhede oorgesteek het. Of dit die drie leiers 'n voorsmaak vir die vryer lewe oorkant die grense gegee het, is nie bekend nie. Dit is egter 'n betekenisvolle band wat die voorste drie leiers van die Groot Trek tot 'n eenheid saambind.

In relatiewe noue assosiasie met dié driemanskap het bekende baasverkeners van die sentrale sektor van die Oosgrens – die Bronkhorsts, Meyers, Greylings en die vermaarde Hans de Lange – hul kennis van die noordelike en noordoostelike Suid-Afrikaanse binnelande beskikbaar gestel. So het die ontkieming van die trekgedagte finale vorm aangeneem.¹⁷⁴

Die trekgedagte op die sentrale sektor van die Oosgrens het – sover van karige gegewens afgelei kan word – 'n reis na die Verre Noorde om 'n vestiging agter die Portugese hawens in die Noordooste te bewerkstellig, behels. Daarenteen sou ander uitnemende eksponente van die trekgedagte op dieselfde sentrale sektor van die Oosgrens, soos Gert Maritz en nog later Piet Retief, aan die Natalse ooskusstreek voorkeur gee. Met massiewe ondersteuning uit die Uitenhaagse kusvlakte, veral as gevolg van die baie gunstige verslag van die kommissie na Natal onder Piet Uys, sou die strewe na Natal by die oorgrote meerderheid Voortrekkers voorkeur geniet. Die feit dat die Britse Setlaars wat geruime tyd reeds daar gevestig was, die Britse owerheid om anneksasie gevra het, kon deur eksponente van die verre noordelike strewe gebruik word om mense af te raai om daarheen te gaan. Daarby kon deur dieselfde kringe aangevoer word dat vyandiggesinde Engelssprekende sendelinge ook reeds daar was. Aan die ander kant kon dié kringe nie veel helderheid bied oor die land in die verre Noorde agter die Portugese hawens

172. *S.A.B.W.*, I, pp. 664 en 871.

173. C.O. 4365: Somerset aan Campbell, 9 Junie 1834, met bylae, beëdigde verklaring deur A. H. Potgieter, 17 Junie 1834. Vgl. my Plaat 13 en Kaart van 1836; asook kaart (1827) in C.O. 2693: Letts. Rec. from Land. of Somerset, 1827, bylae in briewe van 12 en 17 Aug. 1827 (ongenommer).

174. Vgl. Hoofstuk VII; G. D. J. Duvenage, *Van die Tarka na die Transgariëp*, vir 'n deeglik argiefgefundeerde studie van 1835–1840; J. S. Bergh en J. C. Visagie, *The Eastern Cape Frontier Zone, 1660–1890*, p. 37.

nie. Verkenners het die Vaalrivierstreek goed besigtig, maar aangaande die binnelandse roete na die Portugese hawens, het hulle nie oor presiese inligting beskik nie. Die voorstanders van Natal het oor heelwat parate, konkrete kennis beskik wat, selfs ná die verslag van die Uys-kommissie, nog verder gereeld uit die Kaapse koerante aangevul kon word. Bekende figure uit Albanie, soos Alexander Biggar, sou weer daar ontmoet word. Met dieselfde koloniale handelsfirmas sou daar transaksies aangegaan kon word. Nie slegs was die gebied onmiddellik om Port Natal opvallend geskik vir Blanke boerderybewoning nie, maar daar het suid van dié hawe 'n groot, pragtige strook onbewoonde gebied op hulle gelê en wag; terwyl in die binnelande na die hoë Drakensberge aantreklike hoërliggende landstreke eweneens groten-deels onbewoond op hulle gewag het.¹⁷⁵

Van die driemanskap wat in 1835 die Oranjerivier oorgesteek het, was Potgieter verreweg die belangrikste Voortrekkerleier. Sy rustelose energie, indringende visie en berekende risiko-neming het hom by uitnemendheid die eksponent van die noordelike strewe gemaak. Sy klein ruitergroep het nie alleen in kontak met Tregardt gebly nie, maar tewens daarin geslaag om vinnig en ver na die noordooste die Trans-Limpopo te verken, sonder om op dié stadium die Portugese te bereik. Toe Van Rensburg se groep 'n koers inslaan waar hulle onder die assegaai sou verdwyn en Tregardt s'n weer onder die aanslae van tropiese siektes uiteindelik sou versmelt in 'n magtelose, leierlose klompie mense, was Potgieter gereed om die bresse vol te staan. Hy hergroepeer sy klein groepie volgelingen na die verrassingsaanval deur Moselikatse se impies en met sowat 35 man slaan hy in 'n merkwaardige afweerslag te Vegkop die hoofmag van die Matebele-opperhoof af.¹⁷⁶

Hoewel min oor Potgieter se lewe in die Kaapkolonie bekend is, kan aanvaar word dat hy een van die kragtigste vroeë propageerders van die trekgedagte was, wat teen die middel van 1835 reeds baie aktief moes gewees het om die idee om finaal en ver onder Britse gesag uit te verhuis, op die sentrale sektor van die Oosgrens onder medeboere te laat posvat.¹⁷⁷ Hy was 'n grensboerleier van aansien. Alhoewel hy nie enige gereelde amp onder die Britse administrasie van die grensdistrikte beklee het nie, is hy as slawewaardeerder in die naburige wyk Brakrivier aangewys, maar het die benoeming

175. Vgl. Hoofstuk VIII en Kaart van 1836. Kyk o.a. G.R. 10/25: Veldkommandant G. D. Joubert aan Siviele Kommissaris, Graaff-Reinet, Hebron, 25 Feb. 1836, ongenommer.

176. Acc. 434: Van der Merwe-versameling, onbekende skrywer aan P. Pienaar en D. van der Merwe, „Aartspilsberg”, 26 Nov. 1836, ongenommer (K.A.). Vgl. verder *S.A.B.W.*, I, p. 664 vlg.

177. Potgieter en Theunissen gee in hul biografie weinig oor sy loopbaan in die Kolonie. Dr. G. D. J. Duvenage wat tans 'n intensiewe studie van Potgieter se lewe in die Kolonie onderneem en reeds twee ongepubliseerde studies geskryf het, het nog nie veel oor Potgieter as vroeë propageerder van die trekgedagte gevind nie. Vgl. Thom, *G.M.*, Hoofstuk 7 en *S.A.B.W.*, I, p. 664.

skynbaar nie aanvaar nie. Sy gesonde oordeel is klaarblyklik op prys gestel. Hyself het 'n paar slawe besit.¹⁷⁸ Uit 'n hofspraak wat gespruit het uit 'n klagte wat sy slaaf Moos of Moses ingedien het en wat gedien het voor die Cradockse Magistraat op 10 Junie 1833, blyk dit dat Potgieter 'n koringmeule besit het en dat hy vir Moos goed behandel het. Sy slaaf se klagte dat hy gedurende die nag moes wakker bly om die meule te versorg, word as ongegrond verwerp. Intendeel, dit blyk dat Moos self verkies het om wakker te bly, „playing the fiddle and having dancing parties”; en dan kon hy die volgende dag nie sy werk doen nie.¹⁷⁹ Na Potgieter se trek vanaf sy leningsplaas *Commandodrift* in Desember 1835 om die Grootrivier kort daarna oor te steek, tree hy snel te voorskyn as een van die vooraanstaande vroeë Voortrekkerleiers. Terwyl Tregardt en Van Rensburg deur hul geïsoleerde trekke nie soveel ander grensboere sou beïnvloed het om hulle na te volg om ook te trek nie, het Potgieter ongetwyfeld as vername vroeë propageerder van die trekgedagte op 'n kritieke stadium van die beweging 'n eie stempel daarop afgedruk. Die Potgieters was altyd pioniers onder die noordooswaartsbewegende Trekboere.¹⁸⁰

Vir die geslaagde ontplooiing van die Groot Trek op die sentrale sektor van die Oosgrens waar die Trek onder gunstige omstandighede met die vroegste sukses gepropageer is, was die leiding van die sterk patriargale figure daar van die allergrootste belang. Om die Trek behoorlik aan die gang te sit, moes leidende, vooraanstaande figure op die Oosgrens tot die trekgedagte bekeer word: dan sou talle familieleden, vriende, bywoners, skoolmeesters en andere waarskynlik oorreed word om hulle te volg. Dit was moeilik om teen die einde van 1835 en vroeg in 1836 te trek. Slawe-eienaars moes nog hul vergoeding ontvang; baie boere het die beloofde vergoeding vir opgekommandeerde perde en voorrade nog ingewag; en daarby het diegene wat verliese as gevolg van Xhosa-aanvalle gely het, ook nog gehoop om daarvoor vergoed te word. Juis in Julie 1835 is 'n petisie om kompensasie vir oorlogsverliese aan die Britse owerheid voorgelê. Kontantgeld was toe baie skaars.¹⁸¹

178. Ay. 8/85: J. F. Ziervogel aan Bell, 25 Nov. 1834 (ongenommer) en Private, Ziervogel aan Campbell, Januarie 1835 (ongenommer); Slave Office 20/12: Appraisal of Slaves for the District of Somerset, 1822–1834, no. 1237, p. 56.

179. Somerset-Oos 12/1: Potgieter is op 10 Junie 1833 verhoor; Somerset-Oos 12/3: no. 10, met opsomming van die verrigtinge in die magistraatshof te Cradock.

180. Vgl. J. A. Heese se uitspraak: „Van alle Afrikaanse families is die Potgieters die nouste aan die Oosgrens verbonde.” Dit verbaas hom dus nie „dat verskeie Potgieters in 1795 en 1799 aan die opstande teen die owerhede deelgeneem het nie”. Met Slagtersnek was die Potgieters egter aan die regering se kant (*Slagtersnek en sy Mense*, pp. 175–176).

181. Vgl. Hoofstuk VIII. Kyk Somerset-Oos 10/59: Ziervogel aan Ass. Comr. of Compensation, 17 Aug. 1836. Potgieter self het deur sy vroeë landverlating geld ingeboet. Ziervogel skryf aan Campbell op 28 Junie 1837 dat hy £40.10s wat aan A. H. Potgieter betaal moet word, terugstuur „as that person has left the Colony and I cannot find out that he has authorized any body else to receive the money for

Indien die eerste Trekkers wou wag, kon hul Trek makliker gefinansier word; maar dan sou broodnodige opvolgingsteun aan die voorste mense agterweë bly. Onder die simpatieke en tegemoetkomende bewind van goewerneur D'Urban en kolonel H. Somerset – albei ter plaatse op die Oosgrens – het dit gelyk asof 'n deeglike hervorming van die oosgrensbeleid voor die deur gestaan het. 'n Nuwe bedeling het skynbaar gewag. Deur Britse anneksasie sou nuwe grond oorkant die Oos- en Noordoosgrens baie boere uitkoms binne die Kolonie gee.¹⁸² Boere wat op hierdie stadium wou trek, sou dus geneë wees om so 'n stap vir eers uit te stel. Nie alleen was daar nou minder rede om die Kolonie te verlaat nie, maar op dié tydstip is dit ook nie by hulle tuisgebring dat 'n besonder aantreklike vaderland vir hulle in die noorde gewag het nie. Tregardt en Van Rensburg het so stilletjies vertrek dat min van hul vroeë ervarings op pad na die hoë Noorde in die Kolonie bekend geword het. In *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift* word in die „Kronyk” van Julie-Augustus 1836 gerapporteer dat die handelaar Scoon wat op 31 Julie na Grahamstad teruggekeer het van 'n lang reis na die noordooste, meld dat hy naby 'n groot rivier (ses uur te perd van die oorsprong van die Vaalrivier) dertig waens met baie vee onder Tregardt se leiding aangetref het. Sover het hulle vyf dae lank onsuksesvol probeer om die rivier oor te steek. Hulle verkeer toe in 'n landstreek tussen die land van Moselikatse en Port Natal. Uit 'n kort gesprek met die boere blyk dit dat hulle huiwerig is om veel te sê; maar hulle het met groot bitterheid gepraat oor die behandeling wat hulle van die Britse regering ontvang het. Hulle „gaven hun vast voornemen te kennen, om nimmer over de Koloniale grens-scheiding terug te keeren. Zy schenen bestemd te zyn naar het ongeoccupeerde land aan de oostelyke boorden dier rivier, hetwelk van eene voortreffelyke geaardheid scheen te zyn”. Die voorste Voortrekkers is dus nog veilig op pad na 'n ietwat vaagbeskrewe nuwe vaderland wat die lesers van die *Tijdschrift* se verbeelding nie gaande maak nie.¹⁸³

Hendrik Potgieter het om verskillende redes ontwikkel in 'n veel invloedryker draer van die trekgedagte. Saam met Gert Maritz was hy ook een van die effektiewe vroeë propageerders daarvan. Dat Gert Maritz gedurende 1836 rondgery het om die trekgedagte buitekant sy eie distrik uit te dra, weet ons. Ons weet ook dat hy absoluut oortuig was dat trek die enigste oplossing was vir die onrustige lewe wat die grensboere gelei het. Tydens die lente van 1836 het Maritz sterk ondersteuning aan Potgieter verleen.¹⁸⁴

him”. (Ay. 8/56: alles ongenommer.) Kyk ook Ay. 9/8: Campbell aan Regeringssekretaris, 20 Nov. 1835, p. 29.

182. Bylae 1: Chronologie van die Oorsprong van die Groot Trek, 1816-1836, p. 386.

183. *N.Z.A.T.*, deel XIII, pp. 399-400. Die berig het reeds op 28 Julie 1836 in *The Graham's Town Journal* verskyn, maar min Afrikaners kon Engels lees. Vgl. Muller, „Robert Scoon, 'n Vroeë Suid-Afrikaner” (in *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, nr. 4, Nov. 1972).

184. Thom, *G.M.*, p. 77 vlg.

Oor Potgieter, wat reeds voor die einde van 1835 begin beweeg het, se optrede is bitter min bekend. „Die Potgieters,” skryf dr. G. D. J. Duvenage, „het op die voorpunt van die uitbreidingsbeweging in die Kaapkolonie beweeg. Hulle was tradisioneel voor-trekkers. A. H. Potgieter het dus in 'n atmosfeer van beweeglikheid, selfstandigheid, individualisme en ongebondenheid opgegroeï. Op die noordoostelike grensdele – op die verste punt van die grenshoofkwartier en van die regeringsetel – het hulle in afsondering geleef.”¹⁸⁵ Soos Maritz, was Potgieter ook vas oortuig dat trek die enigste uitweg was uit wat hy beskou het as 'n onmoontlike grenssituasie. Potgieter moes dus vroeg in 1835 reeds planne beraam het om die trekgedagte ten uitvoer te bring, en moontlik reeds terwyl hy tydens die oorlog op kommando was. Toe krygswet in Julie in sy omgewing opgehef is, moes hy vinnig gespring het om sy eie voorbereidsels te voltooi en sy trekgeselskap te organiseer. Aangesien die siviele kommissaris van Cradock in April 1837 aan Stockenstrom vir Potgieter as „a man of great influence amongst the farmers” beskryf, moet ons aanvaar dat hy gedurende die tweede helfte van 1835 sy oorredingsvermoë sterk moes laat geld het om die maksimum aantal boere in sy omgewing te ooreed om sy geselskap te versterk.¹⁸⁶ Hy het besef dat sy trekgroep, wat Tregardt en Van Rensburg sou opvolg, heelwat krag sou moes monster. Hulle gaan 'n enorme, gevaarlike gebied in en sal heelwat weerbare manne nodig hê om hulself te beveilig. Daar was verkenners nodig om die hoë Noorde en die gebied agter die Portugese hawens te verken. Hy wil 'n goed toegeruste, ondernemende trekgeselskap oor die Grootrivier lei. As vermoënde boer kan hy, soos Tregardt, sy trek behoorlik toerus; en as invloedryke propageerder van die trekgedagte sou ander grensboere met aandag na hom luister. Soos Tregardt wou hy hom heeltemal van die Britse invloed sfeer vrytrek. Op hoë ouderdom verstrekk sy seun, A. H. Potgieter jnr., die volgende rede vir sy vader se trek: „Hy wou onder de Engelse juk uit om een vrije natie te worden.”¹⁸⁷ In Desember 1838, presies drie jaar nadat hy *Commando-drift* verlaat het, antwoord Potgieter goewerneur Napier se proklamasie met die volgende woorde: „Daar wy met vrede uyt de Kalonies (d.w.s. distrikte) syn vertrokken en hebben ons gen kwaat voorgenomen om iets onwettigs te doen en wy bescouwen ons als vreye burgers om te kunnen gaan waar wy verkiest sonder iemant te benadelen daar alle Naatsies vrey seyn en gaat ook waar sy wel . . . Daar onse oogmerk was naar een lant daar geen naatsies was . . .”¹⁸⁸ Byna drie jaar later, in Augustus 1841, laat Potgieter hom in

185. G. D. J. Duvenage, „*Dat alle menschen de Grenzen wil verlaat . . .*,” (ongep. studie oor A. H. Potgieter), p. 36.

186. Cradock 10/14: Gilfillan aan Hudson, *ib.* aan *ib.*, p. 14; L.G. 207: no. 18, Siviele Kom. Cradock aan Hudson, 11 April 1837, p. 46 (oorspronklike).

187. Aangehaal deur Duvenage, „*Dat alle menschen . . .*,” p. 36. 'n Amptelike lys van Potgieter se trekgeselskap word op 3 Mei 1838 gerapporteer deur die Ass. Siviele Kom. van Albanie aan H. Hudson (L.G. 231: no. 45, pp. 131–132).

188. *V.-Arg.*, R. 20/38, Sandrivier, 3 Des. 1838, pp. 29 en 30.

Potchefstroom soos volg teenoor Andries Pretorius uit: „Ik wil my onder geen Brit, nog onder geen mogenheid van in de waereld onderwerpe in rechtvaardigheid, en ben geen *Brit*, zo hoop en vertrouw ik het ook nooit te moogen worden, en bid in dit geval niet alleen voor my, maar zelfs voor onze geheele Vereenigde Burgerlyke Maatschappy tot den Allerhoogste, en wil altoos liever 10 trede voorwaarts gaan, dan 1 agteruit.”¹⁸⁹

Deur in die Transoranje te vertoef, het Potgieter gesorg dat hy as skakel kon dien tussen Tregardt en Van Rensburg in die noorde, en die boere wat nog vroeg in 1836 suid van die Oranjerivier voorberei het om te trek. Met mense in die Kolonie kon maklik gekommunikeer word. Trekpropaganda kon vanuit die Transoranje gemaak word. So skryf B. J. Liebenberg in November 1836 aan N. van der Merwe: „Broer het is een Land soo vrugbaar als Nog Nooyt gevonden is.”¹⁹⁰ Waar die nood dreig, kan weerbare manne en voorrade maklik vanuit die Kolonie ontbied word. Boodskappers te perd kon blitsvinnig vanuit die strategiese basis wat Potgieter in die Transoranje ingerig het, langs verskillende roetes reis om deur trekpropaganda in verskillende distrikte hulp te ontbied. Trekpropaganda kon in breë trekke twee vorms aanneem: koloniale grensboere kon oorreed word om hul lot te verbeter deur na ’n pragtige, vrugbare land te gaan; of hulle kon oorgehaal word deur ’n beskrywing van rampe wat die Voortrekkers getref het, dat dit hul plig was om na die Transoranje te gaan om die noodtoestand te verlig.

Teen die end van 1835 was die lot van die trekgedagte nog heeltemal in die weegskaal. Ofskoon baie grensboere erg ontevrede was met die optrek van die milisielyste laat dié jaar, het min van hulle gereed gestaan om Potgieter te volg.¹⁹¹ Die somer was reeds halfpad om. Slegs ’n handjievol Trekkers het noordwaarts getrek. Totdat Maritz die volgende lente sou vertrek, het ’n beslissende nege maande voorgelê. Terugslae as gevolg van Moselikatse se aanvalle in die Transoranje kon nie alleen sommige mismoedige Trekkers na die Kolonie laat terugkeer nie, maar kon verdere propagering van die trekgedagte deur suksesvolle teenpropaganda oorweldig. Intussen sou die deursettingsvermoë van Potgieter se groepie manskappe onder sy uiters bekwame leierskap egter verseker dat die Trek in die Transoranje homself sou handhaaf.¹⁹² Inder-

189. *V.-Arg.*, R. 84/41, 28 Aug. 1841, p. 136.

190. Acc. 434: Van der Merwe-Vers., 27 Nov. 1836.

191. Vgl. o.a. Acc. 519: D’Urban Papers, vol. 17, J. Collett aan D’Urban, 15 Des. 1835, pp. 89–92; *ibid.*, vol. 12, Campbell aan D’Urban, 29 Julie 1836.

192. Thom, *G.M.*, p. 100 vlg. Vir teenpropaganda wat na die dood van Stephanus Erasmus se jaggeselskap digby die Vaalrivier gevolg het, vergelyk Ziervogel se skrywe aan Campbell op 14 September 1836: „I am told the Lieutenant Governor has sent word to the people who are about to emigrate, that they must wait a little as great changes for the better will take place in a short time, and in the mean time if they have anything to complain of to come to him.” Ay. 8/56: oorspronklike, ongenommer.

daad beleef die jaar 1836 'n sterk stroom Trekkers oor die Grootrivier. Dit getuig van 'n besonder geslaagde propagering van die Groot Trek. Na die eerste kritieke fase, tydens 1834–1835, toe Tregardt, Van Rensburg en Potgieter die voorhoede van die Trek noordwaarts gevoer het, het die Trek gedurende Januarie tot September 1836 sy tweede krisis oorlewe. Toe die jaar 1837 aangebreek het, was die Groot Trek op pad om die kruin van die golf te ry.

Dat dit so suksesvol ontvlam het, was te danke aan die eerste draers van die trekgedagte. Onder die inherent konserwatiewe grensboere was dit moeilik om 'n revolusionêre gedagte suksesvol te propageer. Oor wydverspreide dele van die Kolonie kry ons tog tekens dat dié soort oplossing algaande ingang begin vind het. Sover agter die gordyn van geheimhouding vasgestel kan word, het sentrifugale kragte verenig geraak met sentripetale kragte: die ontvlugtingsdrang om onrus in die Kolonie te ontkom, het naamlik saamgesmelt met die drang om die aantreklikhede van die binneland en die kus van Natal te wil geniet. Met 'n kragtige samesmelting van die twee kernmotiewe kon die propageerders van die trekgedagte daarin slaag om alle ander alternatiewe oplossings te oorwin – almal behalwe een. En dit was om met geduld beter toestande in die Kolonie af te wag. Hierdie passiewe hoop op verbetering in die Kolonie self was die grootste vyand van die trekgedagte, wat deur teenpropagandiste steeds as 'n roekelose en dwase stap bestempel is. Reeds gedurende 1832 word op die sentrale sektor van die Oosgrens 'n vermeerderde kennis van die binnelande met 'n verhoogte gevoel van onrus gepaar. Dit is toe dat Piet Retief uit die noorde van Albanie 'n vroeë vorm van die trekgedagte formuleer en aan die Britse regering oordra: *met die verlof* van die Britse regering stel hy 'n grensboer-emigrasie na 'n pragtige binneland voor.¹⁹³ Dié vroeë voorstel van 'n lojale verhuising word opgevolg deur Tregardt se poging in 1833 om al sy grond in Oos-Rietrivier te verkoop voordat hy in die eerste weke van 1834 beweeglik word.¹⁹⁴ In dieselfde jaar is Potgieter ook tydelik oor die noordoostelike grens. Albei laasgenoemde leiers is beter in staat om uit hul nuwe strategiese woonplekke die resultate van Piet Uys se groot verkenningstog na Natal af te wag; en onder die sowel remmende as aanmoedigende invloed van die Sesde Oosgrensoorlog beweeg Louis Tregardt skielik uit die sentrale sektor van die Oosgrens na die hoë Noorde.

Dit was moeilik om onder die oosgrenstoestande van 1834–1835 die nuwe beweging aan die gang te sit; maar om 'n massiewe opvolgingsaksie gedurende 1836 deur 'n paar duisend mans, vrouens en kinders te organiseer, was veel moeiliker. Klein abortiewe grensopstandjies was nog vars in die geheue van die ouer geslagte.¹⁹⁵ Wydverspreide grensbewoners moes oor honderde myle be-

193. Franken, *P.R.*, p. 285. Vgl. ook my Hoofstuk VIII hierbo.

194. *Transfers and Mortgages*, 1–11 Okt. 1839, nos. 99 en 100, T.1233 en T.1234 (Kaapse Kantoor van Aktes).

195. Vgl. o.a. J. A. Heese, *Slagtersnek en sy Mense*.

reik en oorreed word, terwyl geheimhouding van die allergrootste belang was. Slegs beperkte kringe uit die Afrikaanssprekendes kon genader word. Engelstaliges kon raai dat wegtrekplanne gesmee word, maar kon nie deurdruk tot die binnekringe van die organisasie nie. Nie-Blanke bediendes en ingeboekte slawe moes noodwendig heelwat te wete kon kom uit die voorbereidsels waarin hulle gedeel het, maar het klaarblyklik ook nie oor die sleutelgewens beskik nie. Dit was hoofsaaklik Gert Maritz se taak om gedurende 1836 – nog voordat Piet Retief en ander leiers tot die trekgedagte bekeer is – te sorg dat die voorste mense deur honderde families uit alle dele van die Oosgrens opgevolg word, sodat 'n massiewe stukrag veral aan Potgieter verleen kon word. Sy taak is vergemaklik, enersyds deur die uiters onpopulêre beslissings van lord Glenelg wat D'Urban se grensreëlings omvergewerp het en Stockenström as filantropiese luitenant-goewerneur na die Oosgrensdistrikte gestuur het, en andersyds deur die nou gereelde vloei van inligting tussen die Transoranje-Trekkers en die koloniale grensboere. Die aanvalle van Moselikatse op die Trekkers is gebruik om effektiewe beroepe op die koloniale grensboere te maak om spoedig hulp te verleen. Heelwat hulp het opgedaag. Nietemin was dit duidelik dat daar nog nie daarin geslaag is om 'n aantreklike beeld van 'n nuwe vaderland onder die grensboere op te bou nie. Die groot gevare wat die vroeë Trekkers uit die Transoranje en uit die latere Wes-Transvaal in 1836 bedreig het, het skynbaar juis krag verleen aan die propaganda teen die Trek, naamlik dat dit 'n gevaarlike avontuur was, waarvan die Trekkers gered en na die Kolonie teruggebring moes word. Die Matebelegevaar, reg op 'n vername noordwaartse roete, moes baie onsekere grensboere laat huiwer het of trek inderdaad die beste oplossing vir hul probleme sou wees. Teenpropaganda in Kaapse nuusblaaië het teweens beklemtoon dat dwase grensboere besig sou wees om 'n slegs tydelik onrustige Oosgrens te verruil vir 'n *Difaqane*-geteisterde kookpot, ver buite die hulp van die Kaapse staatkundige en kerklike owerhede verwyder.¹⁹⁶

Gert Maritz en Hendrik Potgieter het daadwerklik gesorg dat hierdie voorstelling nie in die Kaapse grensdistrikte sou posvat nie. Hulp het sedert 1836 uit vele distrikte noordwaarts gevloei; in so 'n mate dat teen Desember 'n effektiewe strafekspedisie deur Potgieter en Maritz teen Moselikatse georganiseer kon word. So is betyds gekeer dat die voorste mense tevergeefs in die ruimtes van die Hoëveld en in die ruigtes en berge van die Bosveld sou verdwyn. Trouens, met die bekering tot die trekgedagte van die innemende, natuurlike leier, Piet Retief, nog voor die einde van 1836, was die vroeë suksesvolle propagering van die trekgedagte verseker.¹⁹⁷ Die draers daarvan het nie meer slegs gekom van die beperkte sentrale sektor van die Oosgrens nie, maar uit alle distrikte op die Oos- en Noordgrense, uit Swellendam, en van enkele

196. Kyk Hoofstuk VIII hierbo. Dit was veral die hoofartikels van die *S.A. Com. Adv.* vanaf 1836 wat sterk teenpropaganda gemaak het.

197. Thom, *G.M.*, p. 110 vlg.

wat van elders reeds die roepstem gehoor het en daarop geantwoord het. Uit die afmetings wat die Groot Trek in 1836 aangeneem het, was dit reeds duidelik dat dit 'n Nasionale Afrikanerbeweging sou word. Teen die aanvang van 1837 was die Groot Trek 'n krag in die land. Deur die ontvlaming van die trekgedagte is die Kolonie op so 'n wyse besiel dat tydgenootlike denkers en skrywers reeds begin besef het dat, na byna tweehonderd jaar van Blanke vestiging, 'n nuwe tydvak in sy geskiedenis aangebreek het.

Besluit

„Wij weten immers, beperkt is het aantal kleuren dat de historicus op zijn palet heeft, beperkt is het aantal feiten dat hij kan weten. Wat hij weergeeft wekt de indruk een mozaïek van kleurvlakjes te zijn, met een soms ingewikkeld patroon, dat met omhaal van woorden moet worden toegelicht. Over de rangschikking der kleurvlakjes zal altijd verschil van mening blijven bestaan.”

P. J. Bouman, *In de Ban der Geschiedenis*, Assen, 1961, pp. 57–58.

„An age of radical transformation is not necessarily one of unmitigated catastrophe.”

J. N. Hillgarth, *The Conversion of Western Europe, 350–750*, Englewood Cliffs, N.J., 1969, p. 1.

Vanaf heel vroeë tye in die geskiedenis van Suidelike Afrika het sy mense in beweging gekom, en soms op so 'n omvattende skaal dat revolusionêre veranderinge daaruit voortgevloei het. Waar uit die newels van die verre verlede dikwels net skimme deur hipoteses opgetower kan word, is egter heelwat bekend oor die magtige revolusies wat uit die laat agtiende-eeuse en vroeg negentiende-eeuse migrasies te voorskyn gekom het. Na 'n hewige konfrontasie met Xhosastamme en Boesmanbendes, het yl verspreide Afrikaner-grensboere in die laaste kwart van die agtiende eeu stadig noordooswaarts beweeg. Terselfdertyd het sowat 'n duisend myl weg, suid van die eeue-oue Portugese vestings in Suidoos-Afrika en noord van Port Natal, 'n massiewe Bantoerevolusie ontstaan. Daarmee saam het 'n nuwe militêre stelsel en staatstruktuur (later bekend as die Zoeloeryk) verrys wat 'n weergalose reeks bevolkingsverskuiwings in Suidelike Afrika veroorsaak het. In 'n ingewikkelde reeks meedoënlose veroweringsoorloë, hoofsaaklik om grond en vee, asook om uit gevaar te ontsnap, het honderdduisende Bantoes gesterf en tallose stamme is noordwaarts, westwaarts en suidwaarts verdryf, verfrommel en verdelg, op so 'n wyse dat vlugtendes in kettingreaksies stamme verder weg aangetas het, wat op hul beurt nog meer afgeleë stamme nog verder van die middelpuntvliedende Zoeloemag weggedruk het. Groot dele van Suidelike Afrika is ontvolk en die lewenspatroon van tienduise mense is oor enkele jare getransformeer. Gevolglik word die grootste gedeelte van die Hoëveld en dele van die suidoostelike kusvlakte waarheen Afrikaner-trekboere sedert die jare twintig van die negentiende eeu reeds vinniger in aantog was, buitengewoon mensarme, maar besonder wildryke landstreke. Roofdiere het sterk in getalle en in aggressie teenoor mense toegeneem. Hierdie ontvolkte en vrugbare gebied het ontdekkers uit die Suide se aandag getrek. Noord van die Oranjerivier het nuwe militêre leiers onder die

Bantoe die ryke gestig, soos Moselikatse later in die huidige Wes-Transvaal en Moshesh om Thaba Bosigo. Onsuksesvolle Bantoeleiers, soos Matiwane, het na 'n jarelange odyssee, waartydens onder meer ook met Blankes in die Transkei gebots is, met die dood vir hul ondernemingsgees betaal. Energieke, inspirerende, diplomatieuse, militêre leiers was besonder gesog. Baie ander onsuksesvolles het in klein bendes, in groepies en as hulpbehoewende vlugtelingen die Kolonie binnegekom. In die oostelike en noordoostelike distrikte van die Kolonie – waar die vreemdelinge hul gevestig het – het groot onrus ontstaan, en veral die Afrikaner-grensboere is daardeur geaffekteer. Duisende swart vlugtelingen het mettertyd by Blankes in diens getree, maar duisende ander het, teenstrydig met die koloniale wet en sonder vaste werk, in die Kolonie rondgedwaal. Sommige het hulle redelik goed in die Blanke koloniale patroon aangepas, maar die meeste het glad nie daarin geslaag nie en het veral vanweë hul vreemde gebruike en groot getalle, ernstige verstoringe veroorsaak. Onder die grensbewoners het dit die gevoel van onveiligheid heelwat verhoog. Saam met die stoflike redes vir die Groot Trek, te wete die gebrek aan grond, arbeid en kapitaal en 'n algemene onsekerheid van bestaan, en met sy geestelike redes, naamlik 'n gebrek aan selfregering en 'n gebrek aan differensiasie tussen Blank en Nie-Blank, het die instromende swart vlugtelingen van die *Difaqane* ook tot die veroorsaking van die Groot Trek bygedra. Met die middele waaroor die Britse owerheid beskik het, kon hy nie behoorlik beheer uitoefen oor die duisende onverwagte swart immigrante uit die Noorde nie. Die Swart Groot Trek na die Suide het dus bygedra tot die ontstaan van die Wit Groot Trek na die Noorde. Tussen die twee groot migrasies, wat onderskeidelik in die twintiger- en dertigerjare van die negentiende eeu plaasgevind het, was daar 'n direkte oorsaaklike verband. Albei het revolusionêre veranderinge in Suidelike Afrika meegebring en het in noue wisselwerking so op mekaar ingewerk dat albei se verloop op gekompliseerde wyse beïnvloed is.

Die Britse wêreldryk was feitlik op die kruin van sy mag. Na twee dekades van groot inspanning het die Revolusionêre en Napoleontiese oorloë Groot-Brittanje laat uittroon bo al sy ou konkurrente op koloniale gebied. Oor die oseane, wat deur sy seemag beheers is, en oor die kontinente en eilande, waar sy leer langs beperkte grense sy prestige kon handhaaf, het bykans onbeperkte geleenthede op hom gewag. In die vroeë negentiende eeu het Brittanje in Suid-Afrika slegs waarde geheg aan die strategiese hawes aan weerskante van die Kaapse Skiereiland. Vir militêre en koloniserende ondernemings, wat sou lei tot 'n uitbreiding van sy ryk in 'n ongetemde Suidelike Afrika, het die Britse owerheid nie kans gesien nie. Op land het Brittanje, wat die potensiaal gehad het om oppermagtig te wees, die Xhosagrens aan die oostekant van die Kaapkolonie met vasberadenheid verdedig, en hy het dit makliker gevind omdat hy troepe periodiek na en van sy Indiese Ryk moes vervoer. Binnelandse opstande en onrus kon hy tot dusver maklik onderdruk en beheer. Die relatiewe klein aantal besonder selfstandige Afrikanerboere was vir hul vuurwapens en

ammunisie volkome van invoere vanuit Britsbeheerde hawens afhanklik. Ook vir die verdediging van hul grense was hulle by tye van Britse militêre en administratiewe bystand afhanklik. Soos Europese koloniste elders, was die Afrikanerboere, wat gewoonlik op eie inisiatief en daadkrag gesteun het, ook nie geredelik bereid om opdragte vanuit Londen of Kaapstad te aanvaar nie. Tot in die vroeë dertigerjare kon die Boere nie daarin slaag om 'n, vir hulle, bevredigende oplossing vir die chroniese onrus van die grenslewe te vind nie. Vir die Britse owerheid was hulle as andersoortige, vreemdtalige, Blanke element in 'n slawekolonie waar vrye Nie-Blanke arbeid die toestand nog verder gekompliseer het, steeds 'n probleem wat soms werklik hoofbrekens veroorsaak het.

Teen die vroeë dertigerjare het die honderde Trekboere wat gereeld tydelik uit die Kaapse noordoostelike distrikte verhuis het, reeds 'n goeie voorsmaak gehad van die pionierslewe oorkant die Oranjerivier, en in die aantrekliker gebied nog hoër op in Suidelike Afrika. Verder noord was trouens beter streke vir die boer en meer avontuurlike en winsgewende jagvelde, en dáár het heelwat wins uit die handelsverkeer met Nie-Blankes op hulle gewag. Tot in die vroeë dertigerjare was hierdie boere nog stewig in die Kaapkolonie gevestig.

Die Trekboere was Afrikaners en die Afrikaners was uitsluitlik burgers van die Kaapkolonie, want hulle het nie meer 'n Europese vaderland gehad nie. Onder druk van buite het oor 'n anderhalf eeu 'n hegte samehorigheidsgevoel reeds in so 'n mate onder hulle ontwikkel dat Afrikaanssprekende Gekleurdes, en ook Engelssprekende Blankes, nie maklik in hul geledere opgeneem is nie. Hoewel slegs sowat 15 000 tot 20 000 Afrikaners op die vooraand van die Groot Trek in die oostelike distrikte gewoon het,¹ moes die Britse owerheid terdeë met hulle rekening hou. Dit was hulle wat die hele uitgestrekte noordelike grens en, met uitsluiting van die Setlaarsdistrik Albanie, ook die moeilik verdedigbare Xhosagrens, geslagte lank help verdedig het. Dit was uit hulle geledere dat die plaaslike beamptes, die wykmeesters, veldkornette en veldkommandante, asook soms beamptes soos die tweetalige klerke in die magistratskantore en die kantore van die siviele kommissaris, getrek is. Dit was hulle wat die swak ekonomie van die armoedige Kaapkolonie grootliks ondersteun het deur beeste, skape, huide, velle en produkte van die jag soos ivoor, horings en wildsbokvelle, vir die stedelike markte te lewer. Ofskoon grotendeels selfonderhoudend, was dit hulle wat 'n standhoudende afset vir Britse goedere gebied het. Dit was ook hulle wat met hul belastinge die dikwels benarde Kaapse finansiële toestand verbeter het. Tesame met Engelssprekende sendelinge, handelaars, jagters en ontdekkingsreisigers, het Afrikanerboere teen die vroeë dertigerjare tot ver noord in Suidelike Afrika verkenninge onderneem. Op die vooraand van die Groot Trek was daar dus reeds heelwat kennis oor baie dele van die huidige Republiek van Suid-Afrika beskikbaar, wat mon-

1. Muller, *Britse Owerheid*, pp. 99–100. Vir die grootte van die oostelike distrikte, vgl. Kaart van 1836.

deling en skriftelik oorgedra is en in nuusblaaie, tydskrifte, pamflette en boeke gepubliseer is. Uit kontemporêre kaarte blyk dit egter dat die omgewing van die moeilik toeganklike Drakensbergpasse nog nie so goed bekend was nie.

Vir daadwerklike inmenging in hierdie uitgestrekte noordelike streke met talle „barbaarse” stamme, tussen die twee ou Portugese kolonies, Angola en Mosambiek, het die Britse owerheid teruggedeins. Sy verantwoordelikhede wou hy juis só beperk dat ’n klein troepemag die Xhosagrens kon verdedig en een eskader die strategiese hawens in die Kaapse Skiereiland kon beskerm. Die groot swart bevolkingsverskuiwings het die Britse owerheid in ’n verdere verleentheid geplaas aangaande sy beleid teenoor Suidelike Afrika: hy is betrek in ’n situasie waarin hy nie betrokke wou raak nie. Selfs die strategies belangrike Port Natal, waar Britse setlaars hulle sedert 1824 gevestig het, wou hy nie annekseer nie. Sy passiwiteit het hom dus uitgeskakel as ’n werklike magsfaktor aan die noordgrens en in die noordooste. Na die Britse veldtog teen Matiwane om die Xhosagrens te stabiliseer, sou dergelike militêre operasies nie weer maklik onderneem word nie. Met die Swart Napoleon van Suidelike Afrika, Shaka, is voorlopige onderhandelings aangeknoop, wat later met sy opvolger, Dingane, voortgesit is. Deur bemiddeling van sendelinge en reisigers is gepoog om verdrae met ander strategies gevestigde hoofde soos die Griekwakaptein, Andries Waterboer, en die Matebele-opperhoof, Moselikatse, te sluit.

Toe Afrikaner-grensboere nog gedurende die vroeë dertigerjare tekens begin toon dat hulle hul deur ’n massiewe noordwaartse migrasie van die onrustige Noordoos- en Oosgrens wou onttrek, het die Britse owerheid redelik passief gebly. Weens sy destydse koloniale beleid, kon hy geen sterk positiewe beleid as teenwig teen so ’n beweging vind nie. Die maatreëls wat gebruik is, was halfhartig en ondoeltreffend. Weliswaar is die regulasies teen die oorstek van die koloniale grense sonder skriftelike verlof, asook teen die meeneem van ’n noemenswaardige hoeveelheid vuurwapens en ammunisie sonder ’n permit, nou verskerp. Slawe-eienaars is ten sterkste verbied om hul slawe, of hul ingeboekte arbeiders, die koloniale grense oor te neem. As gevolg van rapporte oor beweerde misdade wat in die laat twintigerjare in die Transoranje gepleeg sou gewees het, is wetgewing jare lank voorberei om misdade wat tot ver oorkant die grense gepleeg sou word, in die koloniale howe te straf. Teen 1836 sou dit uitkristalliseer in die sogenaamde „Cape of Good Hope Punishment Act”. In die reël is egter geen troepemag beskikbaar gestel om hierdie regulasies en wette uit te voer nie. Algaande het die Afrikaner-grensboer daarvan bewus geword dat sy owerheid nie maklik oortreders van die wette t.o.v. migrasies oor die koloniale grens kon straf nie – indien hulle wel gearresteer kon word.

Dit was op die sentrale sektor van die Kaapse Oosgrens – van die noordelike dele van die distrik Albanie tot in die distrik Graaff-Reinet en in die reuse distrik Somersset – dat die trekgedagte die eerste keer daadwerklik posgevat het. Die heel belangrikste redes vir die onrus aan die grens was daar aanwesig. Van die vroegste propageerders van die trekgedagte was ook daar woonagtig

– gewoonlik persone wat reeds betroubare inligting oor toestande diep in die noordelike en noordoostelike streke van Suidelike Afrika ingewin het, of familie of vriende gehad het wat sulke inligting kon bekom. Die moontlike oplossings vir die onrustige lewe wat hulle in die grensdistrikte moes lei, is sover as moontlik in die geheim gedebatteer. Die treurige mislukkings wat vorige grensopstande opgelewer het, het 'n opstand binne die Kolonie uitgeskakel. Dit geld ook emigrasie oorsee om 'n ander vaderland te soek. Omdat Afrikaner-grensboere reeds daaraan gewoond was om hul woonplek maklik te verskuif, hul ossewaens op te pak en hul vee na nuwe weivelde en mooier fonteine aan te jaag, kon propageerders van die trekgedagte daarin slaag om spoedig etlike honderde grensboere te oorreed om 'n volksverhuising te onderneem. Blanke pioniers doen nou 'n weldeurdragte en besliste stap met meer verreikende staatkundige gevolge as enige vorige pogings tot verset teen Europese beheer. Oorsese beheer sou daarmee beslissend afgewerp word en wesentlik ontstaan 'n nuwe negentiende-eeuse Blanke revolusie aan die suidpunt van Afrika. Dowwe eggo's van strydkrete uit die laat agtiende-eeuse Demokratiese Revolusie word gehoor en hulle sou later sterker en duideliker word. Dit voeg ook 'n nuwe Afrikaner-verhuising toe tot die talle Blanke migrasiebewegings in die negentiende-eeuse koloniale wêreld. Die Trekkers wou in wildryker en vrugbaarder landstreke aangrensend aan die Kaapkolonie 'n nuwe vaderland soek. Uit so 'n aangrensende gebied kon hulle nog met die Kaapkolonie handel dryf en essensiële vuurwapens en ammunisie verkry. Die Emigranteboere, wat later as Voortrekkers bekend sou word, se doelstelling was om onder die Britse gesag uit te beweeg na 'n goeie hawe wat as hul venster na die buitewêreld kon dien. Daardeur moes die voorrade wat Brittanje hulle nie wou lewer nie, en die handelsverkeer wat hulle deur Brittanje ontsê kon word, bekom word. Aangesien sommige grensboere nie op Port Natal (waar reeds Britte gevestig was) wou staatmaak nie, en liewers vanuit die noordelike Hoëveld oorkant die Vaal die Portugese hawens wou benut, is daar egter vroeg reeds 'n verskil van mening oor die trekrigting en die trekbestemming.

Aldus is deur 'n langdurige propagering van die trekgedagte (waarvan die spore in kontemporêre dokumente meestal uitgewis is) die regte persone op die regte plekke op die regte tye oortuig dat dit die allerbeste oplossing was. Die oorgrote meerderheid van die grensboere wat nie oorreed kon word om te trek nie, het besluit om 'n verbetering van hul posisie in die Oosgrensdistrikte af te wag. Die propagandavelddog vir die trekgedagte het trouens gestuit voor die vraag of 'n volksverhuising na landstreke waar barbaarse nasies woon ('n radikale oplossing) verkieslik is bo 'n verdere verblyf in die distrikte waar mense, niteenstaande hul eie grensprobleme, tog ook later weer beter dae beleef het ('n konserwatiewe oplossing). Mistastings deur die Britse owerheid het die propageerders van die trekgedagte geleenthede gebied om talle grensboere tot hul standpunt oor te haal, of minstens te oortuig dat, as verdere teenspoed hulle sou tref, trek ernstig oorweeg moes word.

Deur 'n buitengewone sameloop van omstandighede teen 1832, is grensboere op die sentrale sektor van die Oosgrens onder nog groter druk geplaas as ooit tevore. Hul beheer oor hul Hottentot-, Boesman- of Bantoe-arbeiders het verswak, hul slawe het op steeds groter voorregte aanspraak gemaak, en heelwat rondlopers van binne en van buite die Kolonie het hul boerdery belemmer. Grond was moeiliker bekombaar, terwyl foutiewe opmetings van plase en lang verdragings met die uitreik van kaart en transport onsekerheid verhoog het. Die Britse owerheid het verder in die uitgestrekte wyk Oos-Rietrivier slawe-eienaars uitdruklik sekuriteit van grondbesit ontsê. Waar dit in dié moeilike, bergagtige streke nog fris in die geheue was hoedat duisende slagoffers van die *Difaqane* onkeerbaar ingestroom het, het gerugte van nuwe gevare die onrus verder verhoog. Gewapende bendes Nie-Blankes (sommige met vuurwapens) het dikwels goed en bloed bedreig. In die geweldig uitgestrekte distrik Somerset het die administratiewe masjinerie soms in duie gestort. Deurdat die Katrivier-nedersetting wat kort tevore binnekant die Somersetse Oosgrens vir Hottentotte aangelê is, reeds heelwat Bantoes aangelok het, is onrus verder verhoog. Teen 1832 het 'n nuwe vlaag gerugte oor 'n beweerde Hottentotsameswering te Katrivier die grensboere bereik. Te midde van voortgesette onsekerheid oor Xhosa-bedoelings het 'n gevoel van paniek oor Hottentot-oogmerke onder sekere grensboere ontstaan. Kort daarna word voorbereidsels getref om slawerny af te skaf. Die verhoogde onsekerheid het veral posgevat onder Afrikaner-grensboere wat deeglik met noordelike verkenningsondernemings vertrou was. Op die vooraand van die Groot Trek was al drie die vroeë Trekkerleiers – Louis Tregardt, „Lang Hans” van Rensburg en Andries Hendrik Potgieter – reeds met die lewe oorkant die koloniale grense vertrou. Dit was die negatiewe ontvlugtingsmotief, gepaard met die positiewe gedagte om 'n nuwe vaderland in die Noorde te skep, wat die trekgedagte nou in 'n konkrete trekdaad laat kristalliseer het.

Uit die inisiatief en organisasievermoë van 'n klein groepie Afrikanerboere in die sentrale Oosgrenssektor, het die hele emigrasiebeweging, wat later as die Groot Trek bekend sou staan, ontspring. Die verkenningsstog van Piet Uys, 'n beesboer en perdeteler op die suidelike kusvlakte, het wel belangrike inligting aan Tregardt en andere verskaf, maar Uys het nog nie as 'n bekeerde Voortrekker van sy sogenaamde „kommissiereis” uit Natal teruggekeer nie. Die takvolle, invloedryke Piet Retief was eweneens nog lank nie tot die trekgedagte oorgehaal nie. As grensbeampte sou Retief Afrikanerboere nog 'n jaar of twee probeer oorreed om op hoop van verbetering in die Kolonie aan te bly. Gert Maritz van die dorp Graaff-Reinet het in die geheim voortgegaan met sy pogings om die massa-emigrasie aan die gang te kry, maar was nog nie gereed om self te trek nie. Besondere oorwegings het Louis Tregardt en sy groepie grensboere beweeg om na Gcalekaland te verhuis, om van daar, met 'n laaste draai by die Bamboesberg, hul rampspoedige reis te begin na die verre Delagoabaai, waar die Portugese, en nie die Britse vlag nie, gewapper het.

Min of meer saam met Tregardt het die onversigtige Van Rensburg uit die Transoranje op pad na die Oostelike Laeveld getrek waar sy hele geselskap uitgewis sou word. Uit die Tarka het Potgieter gekom onder wie se uitnemende leierskap die Groot Trek eintlik 'n vaste beslag gekry het. Dit was hy wat met skaars 40 man een van die geniale leiers van die *Difaqane*, Moselikatse, se goed-geoeefende en onverskrokke impie te Vegkop teruggeslaan het.

So het die *Difaqane* weer eens met die Groot Trek geskakel. Vir die Groot Trek het die swart migrasies die weg voorberei. Die Groot Trek het reeds teen die middel dertigerjare die volgehoue invloed van die *Difaqane* in ons geskiedenis begin verminder. Hoewel die wit volksverhuising, wat die blote getalle van die mense betref wat daarin betrokke was, deur die Swart migrasies verdwerg is, oorheers eersgenoemde in sy historiese betekenis – vir sover dit vandag, na 'n anderhalfeeu, gepeil kan word – laasgenoemde. Inderdaad lewe die afstammeling van die Voortrekkers vandag nog duidelik in die teken van die langtermyn-resultate van hul Groot Trek. Die Voortrek het in die geloof en daadkrag van Afrikaner-grensboere sy oorsprong gevind in die laat agtiende eeu en die vroeë negentiende eeu, en is in die vroeë dertigerjare van die negentiende eeu deur 'n buitengewone sameloop van omstandighede in ons geskiedenis begunstig.

Diep geanker in die Suid-Afrikaanse geskiedenis, waarin sy wydvertakte wortels teruggevoer kan word, lê die bevolkingsverskuiwings tydens die tweede en derde dekades van die negentiende eeu nietemin op 'n duidelike historiese breukvlak. Die lang koloniale tydperk suid van die Grootrivier was verby: die selfontvoogding van Afrikaner-grensboere het 'n republikeinse tydperk in die Noorde ingelui. Selfs sonder 'n goed ontwikkelde historiese perspektief kon die Kolonialers in die dertigerjare reeds begryp dat hulle midde in 'n revolusionêre tyd gestaan het. Terselfdertyd het hulle 'n duideliker historiese bewussyn ontwikkel: dat hul Kolonie reeds 'n geskiedenis het. Met die begin van die Groot Trek, toe Afrikaner-grensboere selfgeorganiseerd buite die Kolonie opgetree het, is hierdie bewussyn verskerp. Daarmee is nuwe historiese perspektiewe geopen. In twee dimensies het die kontemporêre Blanke intelligentsia in die Kolonie 'n veel beter begrip van ruimte ontwikkel – in *plek* sowel as in *tyd*. Terwyl hul aandag enersyds op die gebied ten noorde van die Oranje gerig was, het hul aandag andersyds deur die eeue terug beweeg na gevolgryke Blanke ontdekkingsreise en vroeë Blanke nedersettings in Suid-Afrika. So 'n plasing in skerper historiese perspektief het gelei tot 'n aktiewer en intelligenter bespiegeling oor, en ontleding van, 'n eie toekomsverwachting. Dit is inderdaad veral in revolusionêre tydperke dat die mens met nuwe flitse van insig in die vertes sy belangstelling tot heeltemal anderkant sy normale horisonne uitbrei. Dan kan sy belangstelling meer dikwels teruggaan, tegelyk na 'n verre verlede en vooruit na 'n verre toekoms. Verlede en toekoms laat hy dan nouer met mekaar skakel. Ou dinge kry 'n nuwe betekenis. Nuwes groei in 'n vreemde lig. Met radikale aksie in revolusionêre tye word die oë sterker op die on-

bekende toekoms gerig, selfs tot waar vormlose materiaal nog onkenbaar in die skoot van die tyd rus.

In die revolutionêre sewentiger- en tagtigerjare van ons eie twintigste eeu, wat eweneens op 'n breukvlak in ons geskiedenis lê, word die oorsprong van die Groot Trek vandag meer relevant. Selfs oor 'n tydsgap van anderhalfeeu staan die vroeë bevolkingsverskuiwings in Suidelike Afrika — wat in die Groot Trek kulmineer — in herkenbare verband met hedendaagse gebeure in Suidelike Afrika.

Bylae 1 Chronologie van die Oorsprong van die Groot Trek, 1816-1836

- 9 Maart 1816 Teregstelling van opstandige grensboere te Slagtersnek.
- ± 1818 Zwide dood Dingiswayo. Die Mthethwa-Konfederasie breek op en Shaka begin sterk opgang maak.
- 1819 Zwangendaba en Shoshangane (Manukosi) verleen hulp aan Zwide in 'n rampspoedige aanval op Shaka, wat nou sy ryk sterk uitbou.
- Dr. J. Philip arriveer in die Kaapkolonie.
- 1820 Koms van die Britse Setlaars.
- ± 1821 Zwangendaba en Shoshangane vlug noordwaarts.
- 1822 Somerset se proklamasie om die gebruik van die Engelse taal te bevorder, word bekend gemaak.
- 1822-'24 Begin van die Bantoe-migrasies op die suidelike Hoëveld. Drie hordes gelei deur MaNthatisi, Mpangazita en Matiwane saai verwoesting.
- 1823 Farewell en King land te Port Natal, waar eersg. hom in 1824 vestig en 'n „grondskenking” van Shaka aanvaar.
- Onder leiding van Moffat verslaan die Griekwas sowat 40 000 Hlakwane buite Dithakong.
- Kommissaris Bigge en Colebrooke begin toestande in die Kolonie te ondersoek.
- Moselikatse trotseer Shaka en vlug voorlopig na Sotho-gebied.
- 1824 Die eerste private nuusblaai en tydskrifte (*The S.A. Journal*, *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift* en *The S.A. Commercial Advertiser*) word in Kaapstad gepubliseer.
- Moshesh verhuis na Thaba Bosigo.
- 1825 'n Raad van Advies, bestaande uit slegs amptenare, word benewens die Kaapse goewerneur ingestel.
- Britse silwergeld word in die Kolonie ingevoer ('n papierriksdaalder word op 1s. 6d. vasgestel.)
- Die distrik Somerset(-Oos) word gestig. Louis Tregardt word as provisionele veldkornet in die wyk Oos-Rietrivier van die nuwe distrik aangestel.
- ± 1825 Moselikatse verhuis na die Apiesrivier van waar hy sy mag in alle rigtings uitbrei.
- 1827 Die Eerste Regsoktrooi beperk die goewerneur se mag. 'n Hooggeregshof met Engels as voertaal word ingestel. Die Kollegies van Landdros en Heemrade word afgeskaf en resident-magistrate en siviele kommissaris word in 1828 ingestel.
- Toe Moshesh Matiwane se aanval op Thaba Bosigo afslaan, begin sy prestige te groei. Matiwane beweeg so ver suidwaarts dat Xhosas en Thembus die Kolonie begin invlug.

- 1828 Stockenstrom word as kommissaris-generaal vir die oostelike distrikte aangestel.
 Ordonnansies no. 49 en no. 50 word bekend gemaak.
 Matiwane word deur kol. H. Somerset met 'n gemengde mag in die Transkei verslaan.
 Shaka onderneem 'n groot veldtog teen die Mpondo's en die Bhacas; en stuur die Zoeloeleër direk daarna weer noordwaarts teen Shoshangane. Sy leër word verslaan en hyself word deur sy halfbroer Dingane en andere gedood.
- 1829 Die Katrivier-nedersetting vir Hottentotte word gestig.
 Farewell word deur Nqeto in die Transkei gedood.
 Die *S.A. Quarterly Journal* verskyn vir die eerste keer in Kaapstad.
 Die *S.A. Institution* (later die S.A. Museum) word in Kaapstad gestig.
 Die *S.A. Athenaeum* open in Kaapstad.
- 1830 J. J. (Lang Hans) Janse van Rensburg trek na Sevenfontein aan die Caledonrivier.
 Dingane stuur 'n Zoeloeleër om Moselikatse aan te val; asook 'n afvaardiging na die Kolonie, wat lei tot goewerneur Cole se opdrag aan dr. A. Smith om Natal te ondersoek.
- 1831 Vanaf Desember gaan daar onrusbarende gerugte rond dat Hottentotte uit die Katrivier-nedersetting die grensboere sou aanval; en maande lank kom gemoedere op die sentrale sektor van die Oosgrens nie tot bedaring nie.
 Dingane stuur 'n regiment om J. Cane se eiendom te Port Natal te verwoes. Zwangendaba en Sebetwane se hordes beweeg verder noordwaarts.
 Moshesh slaan 'n aanval van 'n sterk Matebele-mag op Thaba Bosigo af.
- 1832 Dr. A. Smith se geselskap besoek Natal en Zoeloeland, waar 'n onderhoud met Dingane gevoer word. Smith se gunstige verslag word in die Kolonie bekend gemaak en lei o.a. tot die vertrek van die Uys-kommissie in 1834. Moselikatse verhuis van die Apiesrivier na Mosega op die Maricorivier, waar hy die Tswana verdryf en 'n wydverspreide, sterk Hoëveldse ryk vestig.
 Piet Retief verklaar dat sy burgers hulle liewers met toestemming van hul regering na 'n woeste land sal begeef, as om met hul owerheid te twis. As veldkornet beveel hy aan dat Louis Tregardt as veldkornet aangestel moet word.
- 1833 Stockenstrom vertrek na Engeland om sy bedanking as kommissaris-generaal in te dien.
 Die Britse Slawevrystellingswet word goedgekeur.
 Retief word toestemming geweier om oorkant die Oranjerivier in die rigting van die Vaalrivier te gaan jag.
 Die Franse sendelinge Arbousset en Casalis arriveer te Thaba Bosigo en word hartlik deur Moshesh verwelkom.
 Wesleyaanse sendelinge bring die Seleka-Rolong onder Moroka na Thaba

Nchu, met die toestemming van Moshesh en Sekonyela. Die Wesleyaanse Genootskap stig ook ander sendingstasies in en om Basoetoland.

Na 'n onsuksesvolle ekspedisie teen die Bhacas en Mpondo's, val 'n Zoeloe-mag gekleurde jagters aan; die mag word op sy beurt deur die Port Natalse setlaars aangeval; hierdie setlaars verlaat tydelik die hawe.

Louis en Karel Tregardt het al hul plase in die Kolonie verkoop of probeer verkoop.

1834 In Januarie kom sir B. D'Urban aan as goewerneur.

In Februarie word gerapporteer dat Louis Tregardt die wyk Oos-Rietrivier verlaat het.

In April publiseer J. C. Chase 'n relaas van ontdekkings in Suidelike Afrika in die *S.A. Quarterly Journal* (in 1835 deur Steedman in sy *Wanderings and Adventures* herdruk).

Sedert Mei is Robert, Alexander Biggar se oudste seun, in Natal gevestig. In September vertrek die verkenningskommissie onder Piet Uys na Natal, en doen in Gcalekaland by Louis Tregardt aan.

Ook in September word weer geproklameer dat dit onwettig is om sonder skriftelike verlof die koloniale grense oor te steek; en swaar strawwe word in die vooruitsig gestel indien slawe oor die grense geneem word.

In Oktober vertrek dr. A. Smith en sy geselskap uit Graaff-Reinet noordwaarts op 'n wetenskaplike verkenningsekspedisie.

In November konfiskeer en verwyder kapt. Armstrong met 'n troepemag al Louis Tregardt se slawe uit Gcalekaland; waarop Tregardt nuwe planne be- raam.

Op 1 Desember word slawerny in die Kaapkolonie afgeskaf.

Op 11 Desember teken D'Urban en die Griekwakaptein Andries Waterboer 'n verdrag van vriendskap in Kaapstad.

Laat in Desember begin die Sesde Oosgrensoorlog met die inval van die Xhosas in die suidelike en sentrale Oosgrensdistrikte.

1835 Op 5 Januarie word krygswet afgekondig in Albanie, Somerset, Uitenhage, Graaff-Reinet, George en Beaufort(-Wes).

Op 29 Januarie arriveer kapt. A. F. Gardiner te Port Natal.

In Maart keer die Uys-kommissie deur Gcalekaland terug van Natal.

Op 12 Maart stel die Kaapse regeringsekretaris handelaars en ander inwoners van die Kaapkolonie in kennis dat die Imperiale regering nie aan hul ver- soek kan voldoen om Natal as Britse kolonie te annekseer nie.

Op 27 Maart publiseer *The Graham's Town Journal* 'n brief van 12 Maart deur J. Bell waarin hy bekend maak dat die Britse owerheid besluit het om Port Natal nie te annekseer nie.

Op 6 Mei gaan kapt. Gardiner, namens die Britse setlaars te Port Natal, 'n verdrag aan met Dingane, wat voorsiening maak vir die uitlewering van Zoeloe-weglopers.

Op 10 Mei proklameer D'Urban dat die Keirivier voortaan die koloniale

Oosgrens sal wees. Die nuut-geannekseerde gebied word bekend as die Provinsie van Koningin Adelaide.

Gedurende Mei-Junie besoek dr. A. Smith en sy geselskap met eerw. Moffat Moselikatse.

In Junie vind 'n verkoping van gebuitede vee te Grahamstad plaas. Grensboere wat vee verloor het, kan 15% van hul verliese aankoop.

Op 17 Junie word krygswet in die distrikte Graaff-Reinet, George, Beaufort (-Wes) en in alle dele van Uitenhage wes van die Sondagsrivier herroep, maar nie in Port Elizabeth nie.

Op 19 Junie maak D'Urban in 'n missive aan Londen gewag van 'n koloniale gevoel van onveiligheid oor die Visriviergrens.

Op 6 Julie vra boere in 'n petisie om vergoeding vir oorlogsverliese gely.

Op 9 Julie word krygswet in Port Elizabeth, in alle dele van die distrik Uitenhage oos van die Sondagsrivier, en in Albanie en Somerset(-Oos) herroep.

Op 31 Julie begin die „Select Committee on Aborigines” met sy ondervraging van getuies.

A. Stockenstrom begin vanaf 12 Augustus getuieis voor die „Select Committee on Aborigines” te lewer.

In September beweeg Louis Tregardt noordwaarts uit die wyk Brakrivier.

Op 6 September sluit D'Urban te Grahamstad 'n verdrag met die Xhosa-hoofde Pato, Kama en Cobus, waarin laasgenoemdes hulle as Britse onderdane onderwerp aan die Britse gesag.

Op 17 September sluit D'Urban te Fort Willshire twee vredesverdrae, die een met die Xhosastamgroep van Gaika, en die ander met Xhosahoofde van die stam van T'Slambie, Umhala en andere, waarin laasgenoemdes hulle as Britse onderdane aan die Britse gesag onderwerp.

Teen laat September word orals in die Kolonie naamlyste aangevra sodat milisiemagte op die been gebring kan word.

Op 14 Oktober beveel D'Urban dat alle ronddwalende swart immigrante oor die koloniale grens verwyder moet word.

Op 14 Oktober proklameer D'Urban dat die nuwe koloniale noordoosgrens sal loop van die oorsprong van die Keirivier in die Stormberge, na die oorsprong van die Kraairivier noord van die Stormberge, en dan langs die Kraairivier tot waar dit in die Oranje vloei.

Op 5 Desember beveel D'Urban die Britse anneksasie van Port Natal aan. Ongeveer in Desember trek Hans van Rensburg en Hendrik Potgieter noordwaarts.

Laat in Desember stel lord Glenelg vir D'Urban in kennis dat 'n luitenant-goewerneurskap vir die oostelike distrikte ingestel is.

1836 Op 18 Januarie stuur D'Urban 'n petisie, deur inwoners van die Kaapkolonie aan die Koning gerig, waarin versoek word dat die vergoeding vir slawe in die Kolonie betaal moet word, en die goewerneur beveel dit sterk aan.

Laat in Januarie keer dr. A. Smith se ekspedisie terug na Kaapstad met gesante van Moselikatse.

Op 11 Februarie deel lord Glenelg D'Urban mee dat A. Stockenstrom in die nuwe pos van luitenant-goewerneur aangestel is. D'Urban ontvang die berig op 25 Mei.

Op 17 Februarie skryf Glenelg 'n kritiese brief (ook ontvang op 25 Mei) aan D'Urban oor sy sluiting van vredesverdrae met die Xhosastamme en die anneksasie van Xhosagebied.

Op 19 Februarie word die Kaapse oostelike distrikte onder 'n aparte bestuur gestel.

Op 24 Februarie word voorsorgmaatreëls getref om onakkurate en trae grondopmetings voortaan uit te skakel.

Op 3 Maart word 'n vriendskapsverdrag tussen D'Urban en Moselikatse (verteenwoordig deur sy raadslid, Um'Nombate) te Kaapstad geteken.

Op 3 Maart ontvang Glenelg 'n versoek van kapt. Gardiner om 'n onderhoud oor Natal; en kort daarna sien Glenelg hom.

Ook op 3 Maart rapporteer T. Robson dat grensboere baie ontevrede geword het. Hy waarsku dat hierdie ontevredenheid veroorsaak dat van die boere groepsgewyse deur Kafferland, die Kolonie vir goed wil verlaat.

Op 6 Maart rapporteer kol. H. Smith aan D'Urban dat die Oosgrensboere net klinkende munt in betaling aanvaar en alle klinkende munt uit Grahamstad onttrek het.

Op 13 Maart rapporteer dr. W. Robertson aan J. Fairbairn oor redes vir die trek uit die westelike distrik Swellendam.

Op 25 Maart rapporteer D. Campbell aan J. Bell dat grensboere veral uit Uitenhage-distrik gereed maak om te trek by uitstek na Natal, en ook na die Noorde.

Op 29 Maart skryf Glenelg aan D'Urban (op 11 Julie in Kaapstad ontvang) dat die Britse regering nogmaals besluit het (nieteenstaande kapt. Gardiner se vertoë) om Port Natal nie te annekseer nie.

Ongeveer in April berispe Tregardt Van Rensburg by die saamvloeiing van die Olifants- en Gompiesrivier oor die oormatige gebruik van ammunisie op olifantjag. Van Rensburg is gebelg en trek alleen weg na Soutpansberg.

Vanaf 6 April begin Gert Maritz sy eiendomme in en om die dorp Graaff-Reinet te verkoop ter voorbereiding van sy trek.

Op 8 April skryf kol. H. Somerset aan D'Urban dat hy verneem dat baie honderde families die grensdistrikte verlaat het; maar dat Piet Retief diegene in sy omgewing effektief afraai om te volg.

Op 18 April sluit A. Stockenstrom sy getuienis af voor die „Aborigines Committee”.

Teen ongeveer die begin van Mei arriveer Van Rensburg by die Soutpansberg. A. H. Biggar besluit in Mei om, vergesel van sy jongste seun George, na Natal te vertrek en verkry daarna grond by Port Natal.

Op 24 Mei vertrek Hendrik Potgieter met sy geselskap van die Sandrivier om die binneland vir nedersettingsdoeleindes te verken en met Van Rensburg en Tregardt in aanraking te kom. Sy reis sou meer as drie maande duur – waartydens hy sowat 1 500 myl aflê.

Op 30 Mei skryf kol. H. Smith aan D'Urban dat die staat van onsekerheid waarin lord Glenelg die Grensdistrikte hou, baie nadelig is. Die inwoners daar weet egter nog nie dat die Provinsie van Koningin Adelaide opgegee mag word nie.

Op 9 Junie skryf D'Urban aan Glenelg dat die prysgee van die Provinsie van Koningin Adelaide teen die einde van 1836 spoedig gevolg sal word deur 'n uitgebreide boere-emigrasie uit Albanie en Somerset.

Teen ongeveer die middel van Junie bereik Van Rensburg 'n punt 20 myl oos van die huidige dorp Louis Trichardt, waar hy met nege waens 'n paar weke vertoef, onderwyl patrollies 'n geskikte pad na Delagoabaai soek. Voor die einde van Junie slaan hy 'n suidoostelike koers in.

Teen die einde van Junie tref Hendrik Potgieter en sy geselskap vir Tregardt met sy trek by die westelike punt van die Soutpansberg aan; en sit 'n paar dae later sy verkenningstog na die Limpopo voort.

Luit.-goewr. Stockenstrom kom op 3 Julie in Kaapstad aan. Hy word op 25 Julie daar ingesweer om gesag uit te oefen oor die distrikte Albanie, Somerset, Uitenhage en Graaff-Reinet.

Op 29 Julie rapporteer D. Campbell aan J. Bell dat die Trek uit Uitenhage en Albanie (skynbaar na die landstreek tussen die Umzimvuburivier en Port Natal) groot afmetings begin aanneem.

Waarskynlik bereik die Van Rensburg-trek teen die einde van Julie die stat van Masambo teenoor 'n stat van Shoshangane (Manukosi). Toe Van Rensburg verder trek, word hy deur die impies van Shoshangane aangeval en sy geselskap word uitgewis.

Teen die einde van Julie keer Potgieter terug na Tregardt se standplaas by die Soutpansbergen in Augustus keer hy na die Transoranje terug.

Op 13 Augustus spreek A. Oliphant, die Kaapse Prokureur-generaal, dit as sy oorwoë mening uit dat die landverlating van die boere nie gekeer kan word nie.

Ook op 13 Augustus word die sogenaamde „Cape of Good Hope Punishment Act” in Brittanje aangeneem, wat daarop gerig is om toekomstige misdade deur *Trekboere* oorkant die koloniale grense gepleeg, in Kaapse howe te straf.

Op 17 Augustus vertrek A. Stockenstrom na sy setel in die oostelike distrikte.

Op 18 Augustus word krygswet in die Provinsie van Koningin Adelaide deur D'Urban beëindig.

Op 24 Augustus skryf Retief aan kol. H. Somerset dat hy agt dae lank tevergeefs in Grahamstad op Stockenstrom gewag het om hom namens die mense van sy wyk oor die ernstige onrus daar te spreek.

Op 25 Augustus word die Liebenbergs en andere deur 'n Matebele-mag dig-by die huidige Parys aangeval en bykans uitgewis. Ander trekgroepe slaan die Matebele terug by die sogenaamde Vaalrivierslag. Die oorlewendes trek oor die Vaalrivier terug en 'n vername groep trek laer by die latere Vegkop. Op 27 Augustus verklaar Stockenstrom dat daar geen wet is wat die Trek kan verbied nie.

Aan die begin van September sluit Potgieter en sy kommissie by die Vegkop-laer aan en versterk dit.

Op 3 September sê die *S.A. Com. Advertiser* dat die Trek onvermydelik is en dat die regering dit nie met geweld sal kan keer nie.

Waarskynlik teen die middel van September trek Gert Maritz uit Graaff-Reinet.

Op 20 September hou Retief en Stockenstrom samesprekings by die Katrivier oor Oosgrenstoestande.

Op 27 September stel Stockenstrom aan D'Urban voor dat drie nuwe distrikte (te wete Port Elizabeth, Cradock en Colesberg) met eie magistrate geskep moet word.

Teen die middel van Oktober slaan sowat 35 Trekkers in die Vegkop-laer sowat 6 000 Matebele-krygers terug, maar verloor al hul vee.

Op 18 Oktober skryf Retief 'n ongeduldige brief aan Stockenstrom wat dit as 'n dreigement beskou; en twee dae later antwoord dat mense maar kan wegtrek want die regering word daagliks oorval met rekweste vir plase.

Gedurende 25–26 Oktober vind die veiling plaas van Piet Uys se goedere wat hy nie wil saamneem op trek nie.

Uit Retief se brief aan Stockenstrom op 31 Oktober blyk dit dat sy geduld begin opraak.

Op 15 November erken Stockenstrom aan D'Urban dat hy moeilik die trek-sug kan teengaan.

Uit Retief se brief van 28 November blyk dit dat hy bekeer geraak het tot die trekgedagte.

Op 2 Desember word in die laer van Hendrik Potgieter 'n bestuursliggaam van sewe lede gekies, met Potgieter as laer-kommandant en Maritz as voorsitter en regter.

Op 5 Desember sluit luit.-goewr. Stockenstrom drie nuwe vriendskapsverdrae (waarin die geannekseerde streke tot by die Kei en die Britse onderdaanskap van die Xhosas prysgegee word) met hoofde van die stam van T'Slambie, die stam van Congo, en die stam van Gaika. Hiermee word D'Urban se beleid finaal deur Glenelg s'n vervang.

1837 In Januarie onderneem Potgieter en Maritz die eerste suksesvolle ekspedisie teen Moselikatse te Mosega en omgewing.

Op 2 Februarie publiseer *The Graham's Town Journal* Retief se Manifes.

Bylae 2 Vroeë briefwisseling deur Louis Tregardt, 1822–1834

Of dit die kleurrikheid van Louis Tregardt en sy trek is, of die feit dat hy die voorste onder die Voortrekkers was, of dat hy die enigste erkende Voortrekkerleier was wat 'n eiehandig-geskrewe gedetailleerde daaglikse relaas van die lewe op trek nagelaat het – of dit een of al drie redes is, die feit bly staan dat daar 'n hele literatuur oor Tregardt, sy trekgeselskap en vriende, sy trekroete, sy taal, sy nalatenskap en sy graf, onder meer, ontstaan het. Onder Afdeling I(i) van my Literatuur word vermeld studies deur G. M. Theal in *Willem Adriaan van der Stel and other Historical Sketches* (Kaapstad, 1913); G. G. Rossouw „Jan en Breggie Pretorius, van die Trichardt-Trek” in *Die Huisgenoot* van 26 Julie 1929; C. Fuller, *Louis Trigardt's Trek across the Drakensberg, 1837—1838*, Fouché-uitgawe (Kaapstad, 1932); S. F. du Plessis, *Die Epos van Trichardt en Van Rensburg* (Pretoria, 1938); S. F. du Plessis-Muller, „Die Woordeskat van die Dagboek van Louis Trichardt”, in *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns*, 1938–1939; B. H. Dicke, „The Northern Transvaal Voortrekkers” in *Argief-jaarboek vir S.A. Geskiedenis*, 1941; F. R. Paver, „Karel Trichardt's farthest inland” in *Africana Notes and News*, September 1948; H. B. Thom, *Die Geloftekirk en ander Studies oor die Groot Trek* (Kaapstad, 1949); W. H. J. Punt, *Louis Trichardt se Laaste Skof* (Pretoria, 1953), waarin 'n uitgebreide lys van verdere studies deur dieselfde skrywer opgeneem is; J. J. Smit, „Louis Trichardt se roete deur die Suikerboschrante” in *Historia* van September 1959; J. Smuts, „Die Woordeskat van 'n Voortrekker” in *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns*, 1959; G. D. J. Duvenage „Wanneer het die Trichardt-Trek begin?” in *Historia* van Junie 1963; en A. P. de Lima, *A História de Louis Trichardt* (Loureço Marques, 1964). Onder Afdeling II(i), Kontemporêre werke ens., word veral vermeld die twee uitgawes van die dagboek van Louis Tregardt deur G. S. Preller uitgegee (1917 en 1938) en die T. H. le Roux-uitgawe (1964, met 'n tweede druk in 1966). Ongetwyfeld sal Tregardt die penne van geskiedskrywers aan die gang hou.

Afskrifte van 'n paar briewe deur Tregardt op sy trek geskryf, is in die dagboek opgeneem. Ofskoon 'n mate van aandag gegee is aan Tregardt se lewe van meer as 'n halfeeu in die Kaapkolonie, is daar tot dusver nog nie van sy briewe uit hierdie vormende deel van sy lewe gepubliseer nie. Ten einde die inhoud van die briewe duideliker te maak, is geringe wysigings t.o.v. hoofletters en puntuasie aangebring. Tregardt se eiehandig-geskrewe briewe is feitlik onveranderd geplaas. Soos bekend, het hy nooit self in Engels geskryf nie. Sy karaktervolle, goed gevormde handskrif het, in vergelyking met dié van ander Voortrekkerleiers, net by dié van Piet Retief en van Gert Maritz afgesteek. Dat Tregardt heelwat briewe wat nog nie teruggevind is nie, moes ge-

skryf het, is duidelik. Teen die begin van die Groot Trek was hy reeds 'n geëfende skrywer. Vanaf 1825 tot vroeg in 1834, toe hy as provisionele veldkornet gedien het, moes hy talle briewe ontvang en beantwoord het.

Die afgedrukte briewe is gehaal uit minder bekende dokumentereekse in die Kaapse Staatsargief en werp enkele insiggewende flitse in die gedagtegang van Tregardt as reaksie op verskillende lewensomstandighede in die distrikte Albanie en Somerset sowel as in Gcalekaland, vanaf ongeveer sy 40ste tot sy 52ste jaar. Die laaste twee briewe – aan hom en deur hom – is geskryf toe Tregardt reeds die Kaapkolonie verlaat het. Terwyl No. X aan hom gerig is in Kafferland, was No. XI, vermoedelik haastig deur hom opgestel aan die Indwerivier, digby Hintsa se nuwe woonplek, sy laaste bekende brief voordat hy die Oranjerivier op sy eie noordwaartse tog oorgesteek het. Hierdie brief bewys nie alleen dat Piet Uys se kommissie op sy pad na Natal by Tregardt langs gegaan het nie, maar werp ook vername lig op Tregardt se standpunt t.o.v. die meeneem van sy slawe oorkant die koloniale grense. Tregardt was reeds besig om 'n verdere belangrike migrasie te beplan: sowel die plek as die datum van hierdie brief is histories betekenisvol in sy kleurrike lewe.

Na die gevelede woord word in Tregardt se korrespondensie tevergeefs gesoek. Woorde soos Gert Maritz se „Net die dood sal my terughou!”¹ en Carel Valentyn Buchner se „de tomelose gedrag der Zwartten al hier is strijdig met den murg der Afrikaners en dat alleen en niet anders zijn de bewegende oorsak van verhuizing”,² vind 'n mens nie in Tregardt se briewe nie. Verhewe visies en groot ideale word ook tevergeefs in hierdie korrespondensie gesoek.

1. Thom, G.M., Hoofstuk VI.

2. Muller, „Veertig Jaar uit die Lewe van die Voortrekkerleier Karel Landman (1796–1875)” (in *Historiese Studies*, jg. 4, nr. 1, Maart 1943, p. 28).

Grahams Town
1 Juny 1822

Myn Heer

Uw brief van den 24 April heb ik de Eer op den 30ste May den ontvangst te erkennen. In antwoord op dezelve is, dienende dat ik de vryheid gebruik U Ed hiernevens in besluiten een Copy van afrekening metyetkens(?) waaruit blykt dat ik hem per saldo van Reekening Rds 47,,4,, schuldig ben gebleven en met Rds 151 zo als U Ed brief dicteerd, de gem. somma van Rds. 47-4 ben ik genegen op u order te betalen. Het zal my derhalven aangenaam zyn, indien U Ed hier iemand authorizeer zulk van my te ontvangen, waaraan dan(?) dadelyk voldaar (n?) zal worden.

Ik heb de Eer te zyn
Myn Heer
U D W Dienaar & Vriend
Louis Tregardt

Goede Vriend Triggard wees zo goed en geef voor my Reekening aan H. Beck Rds 103,,4 Schell.

U Goede Vriend
Getd. J. A. Rens

1 Zadel	Rds 73
1 do.	50
de tuig	10

Rds 133

Aan my voldaan Honderd en drie Rds. 4 Schell. op den 12 Decr. 1821(?)

Getd. H. Beck
Accordeert
A. J. Cruywagen
Clerk by de Landds.

'n Private briefwisseling oor skuld tussen Louis Tregardt te Grahamstad en J. A. Rens, vermoedelik in Uitenhage. Tregardt se brief is deur homself onderteken maar is nie in sy handskrif nie.

In G.R. 13/4: Letts. from Private Individuals, 1820-1841, III, ongenommer. Soos ook die ander briewe in hierdie Bylae, berus die brief in die Kaapse Staatsargief, te Kaapstad. (Punktuasie en hoofletters is effens gewysig.)

'n Vroeëre memorie (in C.O. 8471: Memorials 1820-1827) deur Louis Tregardt gerig uit Uitenhage op 11 Augustus 1820 aan waarn. goewerneur sir Rufane Donkin (en verwys na Albanie, 19 Julie 1821), lui:

"... it may please your Excellency to grant him on Perpetual Quitrent the place *Olive Kloof*, situated between the Rietberg and Bushmen River upon which Memorialist, by permission of the Deputy Landdrost Capt Henry Somerset, has been living since 27th January last. . ."

Bosjesmans Revier den 25 Novbr. 1823

Aan de E E. Collegie van Landd. en Heemraden

Wel Edele Heeren! In vertrouwen dat uw Ed. de goedheid zult gelieven te hebben, om een gunstig oog te vesten op de belangen dit ik U Ed komt voor te dragen, neem ik de vrijheid U Edelen voor te leggen: dat zig in mijn dienst bevind den Hottentot Uithaalter, dewelke mij in zijn huurtijd aanmerkelijken schaade door moetwillige onagtzaamheid toegebracht heeft, zonder de ongelukken te berekenen die meede aanmerkelyk zijn geweest. Waar van uw Eds. een inleggen Nota geword. En nu voor een Jaar geleeden, zijn wij over een gekoomen; dat wanneer hij mij drie Jaaren diende met de bedonge gasie volgens huur contract ik hem schenken zoude dat hij moetwillig verwaarloost hadde. Het welke hij beloofde te agtervolgen – als ook 't geene ik voor hem betaald had. En bij het eindigen van 't Jaar stelde ik hem voor dat een Jaar verloopen was, en vroeg zijn verdere intentie af. Waarop hij antwoorde geen zin te hebben om langer te blyven dienen. Dat voor mij bedroeft zoude zijn, en een gedeelte van myn vee moest zonder herder zijn. Wanneer hy my intijds zijn voornemen bekend hadde gemaakt, konde ik gezorgt hebben om een andere in zyn plaats te huuren. Nu vertrouw ik dat d' E Collegie zal gelieven te letten op dit verhoog, en een gunstig antwoord op dezelve sal verleen. In welke vertrouwen ik met Hoogachting ben Mijn Heeren Uw Edelen D W Dienaar

Louis Tregardt

Private brief aan die Landdros en Heemrade van Albanie gerig en deur Louis Tregardt self onderteken, maar waarskynlik in iemand anders se handskrif opgestel. In Ay. 8/74, ongenommer. (Punktuasie en hoofletters is effens gewysig.)

To
His Excellency Lord
C. H. Somerset, Governor
& Commander in Chief
&c &c &c

The Memorial of Louis Tregardt
Burger & Inhabitant of Albany
Most respectfully sheweth.

That your Excellency's Memorialist is desirous to obtain on perpetual quitrent a piece of Ground, known by the name of Olivie Bosch, being at the branch of Riet River on the other side of Great Fish River.

Memorialist as in duty bound shall ever pray.

Graham's Town
8th Feby 1825

„Elizabeth”

Ongetekende memorie vir Tregardt, vermoedelik deur ene Cloete, opgestel. Na 'n fantastiese reeks verdragings, en nadat Tregardt die erfpagplaas *Elizabeth* reeds in 1833 verkoop het, en die volgende jaar die Kolonie verlaat het, het die „Land Office” op 15 Julie 1836 aanbeveel dat dit toegeken moet word; waarna dit eers deur D'Urban goedgekeur is.

Op dieselfde datum word daar namens Karel Tregardt, Louis se 13-jarige seun, 'n byna gelykluidende memorie (no. 230) gerig aan Somerset om die plaas *Klipplaat*, geleë onder die Rietrivier aan die oorkant van die Groot-Visrivier. In 1833 het Karel hierdie plaas aan sy vader verkoop wat dit in dieselfde jaar weer verkoop het. Dit is, soos *Elizabeth*, eers in 1836 aan Karel toegeken.

Albei die memories berus in die voorlopig genommerde Land Board 49.

No. IV

M. J. Onkruyt, Sekretaris van Landdros en Heemrade, Somerset, aan die burgers Theunis Botha en Louis Tregardt,

Somerset, 13 Junie 1825.

Goede Vriend!

Op voordragt van den veldcornet P. Erasmus, heeft het Collegie van Landdros en Heemraden van dit District goedgunstig behaagd u als Provisie veldcornet onder hem aan te stellen, zullende u tot dat einde zodanige bevelens van hem, in uwen voorseid(?) Post moeten agtervolgen.

Kopie van uitgaande brief in Somerset-Oos 10/1: Letters Despatched, Landdrost and Heemraden and Clerk of the Peace, 1825–1829, ongenommer.

No. V

T. 10 Albany

Ref.^d 23rd Decr 1825

To His Excellency the Right Honorable General Lord Charles Henry Somerset, General and Commander in Chief & & &

The Memorial of Louis Tregard humbly sheweth –

That Your Memorialist is possessed of large flocks of cattle and sheep and not provided with a place for grazing them.

That there is a place called Kromme Draay, situated between the Moale river Waggon Drift and the place called Gylon, – which Memorialist begs that might be given to him on perpetual quitrent.

Memorialist as in duty bound shall ever pray

Ongetekende, ongedateerde memorie vermoedelik vir Tregardt opgestel, wat, sover bekend, onsuksesvol was. In C.O. 8487: Memorials Old, S-T, 1814–1836, bladsye ongenommer. (Punktuasie en hoofletters effens gewysig.)

Oost Riet Revier
12de April 1827

Aan De welEdelen Heer
W: M: Maccaij [MacKay]

WelEdelin Heer, deze dient tot u Edele Invormatie en narigt; dat ik u Edelens orders van den 3de April 1.1., met de meeste vlijt aan de Ingezetene heb voor gedragen; waar op eenige aan trekken is; en de andere zeer gewellig u Edelens orders te doen. Staat dadelijk te vertrekken, maar zij weeten nog niet waar heen, en verwagten van u wel Edelens zeer gunstige middelen en het werk te Stellen tot hunne wel zijn; zoo het mogte zijn dat zij en gebreeken blijf van geen Plaas te kunnen krijgen om heen te trekken terwijl wij met hooge respek ben u wel Edelens zeer onderdanige Dienaars

wel Edelen Heer
Ik ben met de Meeste achting W(el) Edele
Dienswellige Dienaar
Louis Tregardt
P: Vct.
[Provisionele Veldcornet]

Aan
De wel Edele Heer
W. M. Maccaij
Somerset

Oorspronklike brief in Somerset-Oos 8/88: Field Cornets Letters 1825–1828, in Louis Tregardt se eie handskrif, ongenommer. MacKay was toe Landdros van Somerset.

No. VII

Mr. Louis Tregardt

Somerset October 9th 1829

Sir,

The Resident Magistrate of Clan William having informed me that your slave Abraham is confined in the gaol at his Drostdye – I have to desire that you will cause him to be released forthwith.

I have the Honor to be

Sir

Your Obed.^t Servant

Afskrif van nota in die brieweboek van die Magistraat van Somerset, in Somerset-Oos 10/58: ongenommer, p. 177. (Punktuasie en hoofletters effens gewysig.)

No. VIII

Mr Louis Trigaard
Prov. Field Cornet, East Riet River

Graham's Town
4 November 1830

Sir

By reference to memorials in this Office it appears that the place Kopleegte in your district has been asked for by two persons, first by Jan Daniel Botman whose memorial is dated 16 May 1830, and secondly by Piet Forie whose memorial is dated 9th. June. I have been informed that Piet Forie has taken possession of the above farm, and have to request you will immediately order him to remove from thence with his cattle, as Botman has unquestionably a better claim to the ground, his memorial being written nearly a month before Forie's.

Should Forie not remove from thence you will inform him that he will receive no land from Gov.t at any future time, and that legal steps will be immediately adopted to compel him to remove.

I am &c. (signed) D. Campbell, C.C.

Afskrif van ongenommerde brief in Ay. 9/19: Letter Book Civil Commissioner Albany, Miscellaneous, 1829–1836, p. 111. Hierdie brief en no. IX illustreer die soort pligte wat aan Tregardt as provisionele veldkornet opgedra is. (Punktuasie effens gewysig.)

No. IX

Aan

de veldcornet

P: R: Erasmus

Oost Riet Rivier

den 13de November 1830

Goede vriend

den 12de dezer namiddag om 7 uur, heb ik invormatie ontfangen van den Burger Johannis Theodorus Pieterse, dat van hem een Slaven gen. Pamela van Mosambiek omtrind de veertig jaaren ouijd; Woensdag den 10de dezer omtrind 12 uur des nags; door eige onvoorzigtigheid haar klederen aan haar Lighaam aan brand geraakt, en eer zij geret kon worden zoodanig verbrand was, dat zij den 12de dezer om 6 uur aan de wonden overleden is. Daar op heb ik mijn den 13de des morgens om 6(?) uur na de lijk begeven met de nagenoemde getuigen en heef het alzoo bevonden.

Ik ben u edele vriend & dienaar

L: Tregardt

P[rovisionele] Vct. [Veldcornet]

Als getuigen

Gert VosLoo

J: L: Pretorius, w.zoon

Oorspronklike lykskouingsrapport in Somerset-Oos 8/99, ongenommer, ingesluit as bylae in brief deur veldkornet P. R. Erasmus aan die Resident-Magistraat van Somerset, gedateer „Oost Riet Rivier”, 28 Des. 1830. Tregardt het onder veldkornet Erasmus se leiding as provisionele veldkornet opgetrec. (Punktuasie en hoofletters is effens gewysig.)

No. X

J. C. Muller aan L. Trigart, gedateer
Keij den 9 Julij 1834

Meyn Heer en goede vrind ik moet u seggen uijt order van de Sivili Comsaars D. Kambelle dat heij U raaijd Niet als een regter maar als een vriend wanneer dat de Proklemasi ront gaat van de slaven dat u de slaven op de gre[n]sen lever[.] De Kommesaars heef mejn versog om aan u te Sreijffen dus Neemt u mejn Niet kwaa[li]k dat ik u dat sreijs want ik heef een order van de Comme-saars om aan u te sreijven en ik sal eersdag buij u wesen om u te besoekken.
U Goede vrind en Neef

Oorspronklike los brief in Ay. 8/85, met ingebonde Engelse vertaling, deur Tregardt as bylae in sy brief van 4 Nov. 1834 aan Campbell ingesluit.
Buite op die brief staan :
„Aan
De Heer L. Trigart
Aan ametvadriv(?)”

No. XI

In dwees Revier
Den 4de Novimber 1834

Wel Ede Heer

Ik heb van C: J: Muller een brief ontfangen uit order van u dat wanneer de Proclamatie van de Slaven rond gaat ik als dan de Slaven op de grins leveren moed, en om dat ik tans over de lemiet woond heb ik zelfs vernomen en verstaan dat de Slaven tegens de eerste Decimber aan staande Present moet weesen: dus was mijn mening om hun tegens die tijd daar te brengen; waar van ik tot getuigen noemt Jacobus Moolman Piet Uuijs
Jacobus Uuijs

Ik ben uw ede Dienaar

L. Tregardt

Aan

De wel Ede Heer

D: Campbell

Civiele Commissaris

Grahamstad

Oorspronklike in Ay. 8/85, ongenommer, met Engelse vertaling.

Buite op die brief staan :

„In Zijne *M. Dienst*

Den W.E.d. Heer

D. Campbell

Civile C^a

Grahams Stad”

I Literatuur

(i) Besondere

- Agar-Hamilton, J. A. I. *The Native Policy of the Voortrekkers, 1836–1858*, Kaapstad, jaartal onvermeld.
- *The Road to the North*, Londen, 1937.
- Anoniem. „The Battle of Boomplaats, and what led to it” (in *The Cape Monthly Magazine*, deel III, Julie-Des. 1871, pp. 193-208).
- „Wesleyan Missionaries and the Emigrant Boers” (in *The Journal of the Methodist Historical Society of South Africa*, deel I, no. 1, Okt. 1952, pp. 7–8).
- „Hier staan ons . . .” *Geloftefeesbundel*, plek en jaar van publikasie onvermeld [1971].
- Becker, P. *Hill of Destiny: The Life and Times of Moshesh, Founder of the Basotho*, Londen, 1969.
- *Path of Blood: The Rise and Conquests of Mzilikazi, Founder of the Matabeletribe of Southern Africa*, Londen, 1962.
- *Rule of Fear: The Life and Times of Dingane King of the Zulu*, Londen, 1964.
- Beyers, C. *Die Groot Trek met betrekking tot ons Nasiegroei* (in Arg. jrb. vir S.A. Gesk., 4de jaargang, deel I, 1941, pp. 1–16).
- Bosman, I. D. *Voortrekker-Gedenkboek van die Universiteit van Pretoria* (uitgegee deur, en ander redaksielede van die Publikasiekomitee van die Universiteit van Pretoria, Pretoria, 1938).
- Bradlow, E. *Some aspects of the Anglicisation policy of Lord Charles Somerset* (ongep. B. A. (Hons.)-verh., Univ. van Kaapstad, 1962).
- Brandwag*, Die, 5 Des. 1938, *Uitgawe gewy aan die Groot Trek*.
- Buys, M. H. „Die Groot Trek in die Geskiedskrywing van die 19de Eeu” (in *Historia*, 6de jg., no. 2, Junie 1961, pp. 129–140).
- Coetzee, N. A. „Die Gedenkskrif van Anna Elizabeth Retief” (in *Historia*, 12de jg., no. 4, Des. 1967, pp. 265–275).
- Cory, Preller en Blommaert *Die Retief-Dingaan-Ooreenkoms* (Annale van die Univ. van Stellenbosch, serie B, no. 1, Mei 1924.)
- Cowley, C. *Kwa Zulu: Queen Mkabi's Story*, Kaapstad, 1966.
- Dehérain, H. „L'Attraction physique et economique du Natal sur les Boers” (in *La Géographie, Bulletin de la Société de Géographie*, XI, no. 5, 15 Mei 1905).
- *L'Expansion des Boers au XIXe Siècle*, Parys, 1905.

- De Kiewiet, C. W. *British Colonial Policy and the South African Republics 1848–1872*, Londen, 1929.
- De Lima, A. P. *A História de Louis Trichardt*, Lourenço Marques, 1964.
- De Wet, H. C. „Die Hattingh-skets van die Slagveld van Piet Uys” (in *Historia*, 5de jg., no. 2, Junie 1960, pp. 107–110).
- Dicke, B. H. *The Northern Transvaal Voortrekkers* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 4de jg., I, 1941).
- Dracopoli, J. L. *Sir Andries Stockenström 1792–1864: The Origins of the Racial Conflict in South Africa*, Kaapstad, 1969.
- Dreyer, A. *Die Voortrekkers en hul Kerk*, Kaapstad, 1932.
- Du Plessis, A. J. *Die Republiek Natalia* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 5de jg., II, 1942).
- Du Plessis, J. S. *Dr. Gustav Preller as Historikus van die Groot Trek* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Suid-Afrika, 1946).
- Du Plessis, J. S. en S. F. Muller, „Die Woordeskat van die Dagboek van Louis Trichardt” (in *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns*, jg. XVII, 1938–1939, pp. 31–39 en 56–59).
- Du Toit, A. G. en L. Steenkamp *Bloedrivierse Eeufees-Gedenkboek*, Pietermaritzburg, 1939.
- Duvenage, G. D. J. *Andries Hendrik Potgieter* (ongep. manuskrip onvoltooid). – „Wanneer het die Trichardt-Trek begin?” (in *Historia*, 8ste jg., no. 2, Junie 1963, pp. 100–103).
- Engelbrecht, J. A. „Tshaka – die Swart Napoleon van Suid-Afrika” (in *Die Huisgenoot*, 1 Julie 1932, p. 18 vlg.).
- Engels, L. J. *Sir Benjamin D'Urban's handling of the Frontier problems 1834–1836* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Kaapstad, 1936).
- Enklaar, I. H. *De Levensgeschiedenis van Johannes Theodorus van der Kemp ... 1747–1811, tot zijn aankomst aan de Kaap in 1799*, Wageningen, 1972.
- Esterhuysen, J. H. *Die verhouding tussen die Barolongs van Thabantsjoe en die Blankes in Transvaal gedurende die jare 1833–1854* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1943).
- Eyre, C. J. *Dick King, Saviour of Natal, being some incidents in the life of Richard Philip King (1813–1871)*, Durban, 1932.
- Fouché, L. „Causes and consequences of the Great Trek” (in *The Star*, 12 Des. 1936).
- Franken, J. L. M. *Piet Retief se Lewe in die Kolonie*, Kaapstad en Pretoria, 1949.
- Fuller, C. *Louis Trigardt's Trek across the Drakensberg, 1837–1838*, uitgegee deur L. Fouché (Van Riebeeck-Vereniging no. 13), Kaapstad, 1932.
- Gailey, H. A., Jr. „John Philip's role in Hottentot Emancipation” (in *Journal of African History*, III, no. 3, 1962, pp. 419–433).
- Galbraith, J. S. *Reluctant Empire: British policy on the South African Frontier 1834–1854*, Berkeley en Los Angeles, 1963.

- Gerdener, G. B. A. *Sarel Cilliers*, Kaapstad, 1925.
- Geyser, O. „Die eerste Blankes in Natal met spesiale verwysing na die Farewell-Tsjaka-Ooreenkoms” (in *Historia*, 9de jg., no. 2, Junie 1964, pp. 129–135).
- „Die lastige Bure op die Noordgrens – I” (in *Historia*, 12de jg., no. 4, Des. 1967, pp. 225–233).
- Gey van Pittius, E. F. W. *Staatsopvattinge van die Voortrekkers en die Boere*, Pretoria, 1941.
- Gray, M. W. Tyler *Stories of the early American Missionaries in South Africa*, plek en jaar van publikasie onvermeld.
- Grieve, C. S. *The Policy of His Majesty's Government towards Europeans beyond the Colonial Borders, 1830–1846* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Kaapstad, 1924).
- Grivainis, I. *Material published after 1925 on the Great Trek until 1854*, Univ. van Kaapstad, School of Librarianship, 1967.
- Hall, H. L. *The Colonial Office*, Londen, 1937.
- Harington, A. L. *The Graham's Town Journal and the Great Trek, 1834–1843* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 32ste jg., II, 1969).
- Hattersley, A. F. *The British Settlement of Natal: a Study in Imperial Migration*, Cambridge, 1950.
- „Francis George Farewell, and the Earliest Natal Settlers” (in *Africana Notes and News*, 14de jg., no. 8, Des. 1961, pp. 315–320).
- „The Great Trek, 1835–1837” (in *History*, New Series, XVI, April 1931, pp. 50–54).
- Hewson, G. C. *Shaka's Kingship and the rise of the Zulu State 1795–1828* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Wisconsin, Madison, 1970).
- Historikus (saamsteller) *Spore van die Kakebeenwa: 'n Terugblik oor die Groot Trek*, Johannesburg, 1949.
- Huisgenoot*, Die, 11 Des. 1936, *Uitgawe gewy aan die Groot Trek*.
- Des. 1838, *Groot Trek Gedenkuitgawe*.
- Hunt, K. S. *The Governorships of Sir G. Lowry Cole in Mauritius (1823–1828) and the Cape of Good Hope (1828–1833): A study in Colonial Administration* (ongep. Ph.D.-proefskrif, Univ. van Londen, 1970).
- Jansen, E. G. *Die Voortrekkers in Natal*, Kaapstad, ens., 1938.
- Jooste, H. S. J. R. *Die Verdragstelsel met spesiale verwysing na die Verdrae met Kok en Mosjes* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1939).
- Kestell, J. D. *Die Voortrekkers*, Pretoria, ens., jaartal onvermeld.
- King, Hazel „The humanitarian leanings of Governor Bourke” (in *Historical Studies Australia and New Zealand*, X, no. 37, Nov. 1961, pp. 19–27).
- *Richard Bourke*, Melbourne, ens., Oxford Univ. Press, 1971.
- Kirby, P. R. „Further facts relating to the Career of Nathaniel Isaacs, the Natal Pioneer” (in *Africana Notes and News*, 18de jg., no. 6, Junie 1969, pp. 237–242).

- „Unpublished documents relating to the Career of Nathaniel Isaacs, the Natal Pioneer” (in *Africana Notes and News*, 18de jg., no. 2, Junie 1968, pp. 63-79).
- Knaplund, P. *James Stephen and the British Colonial System 1813-1847*, Madison, Wisc., 1953.
- „Mr. Oversecretary Stephen” (in *Journal of Modern History*, I, 1929, pp. 40-66).
- Koers, *Eeufeesnommer*.
- Kotzé, C. R. *Owerheidsbeleid teenoor die Afrikaners, 1806-1820* (ongep. D.Phil.-proefskrif, Univ. van Stellenbosch, 1958).
- „Reaksie van die Afrikaners op die Owerheidsbeleid teenoor hulle, 1806-1828” II (in *Historia*, 14de jg., no. 4, Des. 1969, pp. 243-261).
- Kotzé, D. J. *Die eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Matabeles* (in Arg.-jrb. vir S. A. Gesk., 13de jg., I, 1950).
- *Die eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Zoeloes, 1835-1838* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 21ste jg., I, 1958).
- Krüger, D. W. *Die Weg na die See* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 1ste jg., I, 1938).
- Leverton, B. J. „The Papers of Henry Francis Fynn” (in *Historia*, 9de jg., no. 1, Maart 1964, pp. 29-33).
- „The Story of the Fynn Papers” (in *Lantern*, 11de jg., no. 2, Sept.-Des. 1961, pp. 79-85).
- Lewin, J. „Dr. John Philip and Liberalism” (in *Race Relations Journal*, deel 27, no. 2, April-Junie 1960, pp. 82-90).
- Liebenberg, B. J. *Nederland en die Voortrekkers van Natal* (Mededelings van Unisa, C. 51, Pretoria, 1964).
- *Die Vrystelling van die Slawe in die Kaapkolonie en die Implikasies daarvan* (ongep. M.A.-verh., Univ. van die Oranje-Vrystaat, 1959).
- Liebenberg, M. „Voortrekkerskleredrag” (in *Die Huisgenoot*, 9 Okt. 1931, p. 69 vlg.).
- Liesegang, G. J. „The Death of Jan van Rensburg in the context of Gaza Nguni-Afrikaner relations” (in: *Kleio*, IV, no. 1, Junie 1972, pp. 41-45).
- „Dingane’s attack on Lourenço Marques in 1838” (in *Journal of African History*, X, no. 4, 1969, pp. 565-579).
- „Nguni Migrations between Delagoa Bay and the Zambezi, 1821-1839” (in *African Historical Studies*, III, no. 2, 1970, pp. 317-337).
- Lye, W. F. *The Birth of the Griqua Nation*, ongep. referaat, 1970.
- „The Difaqane: The Mfecane in the Southern Sotho Area, 1822-24” (*Journal of African History*, VIII, no. 1, 1967, pp. 107-131).
- „The Ndebele kingdom south of the Limpopo river” (in *Journal of African History*, X, no. 1, 1969, pp. 87-104).
- McGill, D. C. *British Policy and the Emigrants* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1934).

- MacKenzie, T. „Piet Retief and the Eastern Province” (in *Grocott's Daily Mail*, 10 Des. 1946).
- MacKeurtan, G. *The Cradle Days of Natal (1497–1845)*, Londen, 1930.
- Malan, J. H. *Boer en Barbaar of die Lotgevalle van die Voortrekkers viral tussen die jare 1835 en 1840*, Potchefstroom, 1913.
- *Die Opkoms van 'n Republiek of die Geskiedenis van die Oranje-Vrystaat tot die jaar 1863*, Bloemfontein, 1929.
- Malherbe, Janie *Port Natal: a Pioneer Story*, Kaapstad, 1965.
- Mason, R. J. „Men who blazed the trail for the Voortrekkers” (in *The Star*, 21 Nov. 1967).
- Meintjes, J. *The Voortrekkers*, Londen, 1973.
- Molema, S. M. *Chief Moroka*, Kaapstad, jaartal onvermeld.
- Morrell, W. P. *British Colonial Policy in the Age of Peel and Russell*, Oxford, 1930.
- Morris, D. R. *The Washing of the spears; a history of the rise of the Zulu nation under Shaka and its fall in the Zulu War of 1879*, New York, 1965.
- Mostert, D. (opsteller) *Gedenkboek van die ossewaens op die pad van Suid-Afrika, Eeufees: 1838–1939*, Kaapstad, 1940.
- Muller, C. F. J. „Andries Pretorius se Grondverkopings in Graaff-Reinet, 1837 tot 1838. 'n Hersiening van dr. G. S. Preller se gevolgtrekkings” (in *Historia*, 16de jg., no. 1, Maart 1971, pp. 2–8).
- „Andries Pretorius se Verkenningstog gedurende Oktober 1837 tot Januarie 1838, met spesiale aandag aan sy roete terug van Port Natal na Graaff-Reinet” (in *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 1ste jg., no. 1, Maart 1961, pp. 3–21).
- „Die Arrestasie van mev. Piet Uys op Sondag, 25 Oktober 1835” (in *Historia*, 17de jg., no. 4, Des. 1972, pp. 244–264).
- *Die Britse Owerheid en die Groot Trek*, Pretoria en Kaapstad, 1977.
- „Die Groot Trek” (in Simposium *Die Hervertolking van ons Geskiedenis*, Mededelings van Unisa, B. 19, Pretoria, 1963).
- *Die Groot Trek in Beeld*, Kaapstad, 1978.
- *Die Kaapse Kerk en die Groot Trek: Twee Probleme* (ongep. lesing).
- *Karel Landman op Trek* (Mededelings van Unisa, C.13, Pretoria, 1959).
- „Karel Landman se Trekgeselskap” (in *Historia*, 1ste jg., no. 2, Okt. 1956, pp. 128–141).
- *Leiers na die Noorde: Studies oor die Groot Trek*, Kaapstad, 1976.
- *Louis Tregardt en sy Tien Slawe* (ongep.).
- *Retief in Natal* (ongep.).
- „Veertig Jaar uit die Lewe van die Voortrekkerleier Karel Landman” (in *Historiese Studies*, 4de jg., no. 1, Maart 1943, pp. 1–35).
- *Waarom die Groot Trek geslaag het* (Mededelings van Unisa, B.12, Pretoria, 1960).

- Nathan, M. *Die Epos van Trichardt en Van Rensburg*, Pretoria, 1938.
 – *The Voortrekkers of South Africa*, Londen, 1937.
- Naudé, C. „Help! Red Post Retief” (in *Rapport*, 29 Okt. 1972).
- Northcott, C. *Robert Moffat: Pioneer in Africa, 1817–1870*, Londen, 1961.
- Oberholster, J. J. *Die Suidoos-Vrystaat: 'n Historiese oorsig*, ongep. manuskrip deur die skrywer aan my geleen.
- Okoye, F. N. C. „Dingane: a reappraisal” (in *Journal of African History*, X, no. 2, 1969, pp. 237–252).
- „Dingane and the Voortrekkers: A note on South African Historiography” (in *Journal of Negro History*, 56ste jg., no. 2, 1971, pp. 135–140).
- Omer-Cooper, J. D. *The Zulu Aftermath: a nineteenth-century revolution in Bantu Africa*, Londen, 1969.
- Paver, F.R. „Karel Trichardt's farthest inland” (in *Africana Notes and News*, 5de jg., no. 4, Sept. 1948, pp. 94–96).
- Pellissier, S. H. *Jean Pierre Pellissier van Bethulie*, Pretoria, 1956.
- Pelzer, A. N. *Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek*, I, Wordingsjare, Kaapstad en Amsterdam, 1950.
- Penning, J. C. E. *Die Gesindhede van die Voortrekkers teenoor die Britse Owerheid, 1836–1854* (ongep. M.A.-verh., Randse Afrikaanse Univ., 1970).
- Perrett, I. L. *Footprints in Time – Natal*, Johannesburg, 1971.
- Piers, H. W. „The Migration of Pieter Retief and the Dutch Boers beyond the Orange River, in 1836–7” (in *The Cape Monthly Magazine*, deel III, Julie-Des. 1871, pp. 318–320).
- Ploeger, J. „Ulrich Gerhard Lauts (1787–1865); die skakel tussen Nederland en die Voortrekkers” (in *Historiese Studies*, 1ste jg., no. 4, pp. 1–27; 2de jg., nos. 1 en 2, pp. 1–70, 1940).
- Potgieter, C. S., en N. H. Theunissen *Kommandant-generaal Hendrik Potgieter*, Johannesburg, jaartal onvermeld.
- Potgieter, F. J. *Die vestiging van die blanke in Transvaal (1837–1886) met spesiale verwysing na die verhouding tussen die mens en die omgewing* (in *Arg.-jrb. vir S.A. Gesk.*, 21ste jg., II, 1958).
- Preller, G. S. *Andries Pretorius*, Johannesburg, 1937.
- „The Great Trek” (in *The Sunday Express*, 19 Desember 1937).
- *Ou Pretoria, sakelike verhaal van die stad se Voortrekkerperiode*, Pretoria, 1938.
- *Piet Retief*, Kaapstad, 1930.
- Pretorius, D. J. J. „Ons het die Bybelmonument gebou” (in *Historia*, 8ste jg., no. 2, Junie 1963, pp. 88–92).
- Pretorius, J. G. *The British Humanitarians and the Cape Eastern Frontier, 1834–1836* (ongep. Ph.D.-proefskrif, Univ. van die Witwatersrand, 1970).
- „Lord Glenelg's four visitors” (in *Historia*, 14de jg., no. 2, Junie 1969, pp. 81–87).
- „Die Oorsake van die Groot Trek” (in *Historia*, 2de jg., no. 3, Des. 1957, pp. 239–257).

- Prinsloo, J. W. „Geskiedenis van die Voortrekker Uys-familie” (in *Historia*, 13de jg., no. 1, Maart 1968, pp. 33–35).
- Punt, W. H. J. „Geographic influences on the Great Trek and later” (in *South African Geographical Journal*, deel XIV, Des. 1931, pp. 26–27).
- *Louis Trichardt se Laaste Skof*, Pretoria, 1953.
- „Louis Trichardt se Voorsate” (in *Historia*, 6de jg., no. 3, Sept. 1961, pp. 219–220).
- „Waar die Van Rensburgtrek in 1836 vermoor is” (in *Koedoe*, no. 3, 1960, pp. 206–237).
- Race Relations, Voortrekker Centenary Number*, deel V, no. 4, Nov. 1938.
- Ransford, O. *The Great Trek*, Londen, 1972.
- Reyburn, H. A. „Pieter Retief to Duncan Campbell” (in *The Critic*, deel II, no. 3, Maart 1934, pp. 175–183).
- Ritter, E. A. *Shaka Zulu*, Londen, 1955.
- Rochlin, S. A. „Nathaniel Isaacs of Natal” (in *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, XIII, 1932–1935, pp. 247–270).
- Roodt-Coetzee, K. „Susanna Smit, skryfster van die Trek” (in *Hertzog-Annale van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns*, Jaarboek VIII, Des. 1961, pp. 29–44).
- Roos, J. de V. „Marthinus Wessel Pretorius” (in *Die Huisgenoot*, 9 Des. 1932, p. 12 vlg.).
- Rossouw, G. G. „Jan en Breggie Pretorius, van die Trichardt-Trek” (in *Die Huisgenoot*, 26 Julie 1929, pp. 17 en 21).
- Routh, C. R. N. „The Great South African Trek” (in *History Today*, deel I, no. 5, May 1951, pp. 7–13).
- Sanders, P. B. „Sekonyela and Moshweshwe: failure and success in the aftermath of the Difaqane” (in *Journal of African History*, X, no. 3, 1969, pp. 439–455).
- Schumann, F. W. J. „Statte van die Zoeloe-Konings” (in *Die Huisgenoot*, 24 Julie 1936, p. 47 vlg.).
- Smail, J. L. *Monuments and Trails of the Voortrekkers*, Kaapstad, 1968.
- Smit, J. J. „Louis Trichardt se roete deur die Suikerboschrante” (in *Historia*, 4de jg., no. 3, Sept. 1959, pp. 191–192).
- Smith, E. W. *The Life and Times of Daniel Lindley (1801–1880)*, Londen, 1949.
- Smuts, J. „Die Woordeskat van ’n Voortrekker” (in *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns*, 19de jg., 1959, pp. 213–217).
- Smuts, P. J. *The Lieutenant-Governorship of Andries Stockenström* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Kaapstad, 1940).
- Spies, F. J. du T. „G.A. Odé – Sy bydrae tot ons kennis van die Groot Trek” (in *Historia*, 4de jg., no. 1, pp. 44–50; no. 2, pp. 119–127, 1959).
- Stockenström, E. „Die Voortrekker Hendrik Fick, 1822–1909” (in *De Kerkbode*, Kerstnummer–1919).

- Theal, G. M. *The Republic of Natal*, Kaapstad, 1886 (W. Hiddingh Herdruk-reeks, no. 16, Kaapstad, 1961).
- *Willem Adriaan van der Stel and other Historical Sketches*, Kaapstad, 1913.
- Thom, H. B. *Die Geloftekerk en ander Studies oor die Groot Trek*, Kaapstad, 1949.
- *Die Lewe van Gert Maritz*, Kaapstad, 1965.
- Thompson, L. M.(red.) *African Societies in Southern Africa: Historical Studies*, Londen, 1969.
- Transvaler, Die, Voortrekkereeupees 1838–1938, Gedenkuitgawe van Die Transvaler*, 2 Des. 1938.
- Trägårdh, K. G. „Alexander Traegaard Dansk-Tysk Guld- och Silversmed på 1600-Tallet” (in *Saertryk af Personal Historisk Tidsskrift*, nr. 3, 1967–1968, pp. 85–99).
- Transvaler, Die, Die Voortrek: spesiale byvoegsel tot die Transvaler* van 13 Des. 1949.
- Tudhope, J. *The Voortrekkers of South Africa*, Durban, 1891.
- Tylden, G. „Durban, 1842: the Tunnerd Portfolio” (in *Africana Notes and News*, 8ste jg., no. 4, Sept. 1951, pp. 118–122).
- „Vegkop, 2 October 1836: an analysis” (in *Africana Notes and News*, 10de jg., no. 4, Sept. 1953, pp. 136–139).
- „Vegkop, 2 October 1836: a reconstruction” (in *Africana Notes and News*, 14de jg., no. 5, Maart 1961, pp. 180–182).
- „The Waggon Laager” (in *Journal of the Society for Army Historical Research*, deel 41, Des. 1963, pp. 200–205).
- Urie, J. M. *A critical study of evidence of Andries Stockenström before the Aborigines Committee in 1835, viewed in the light of his statements and policies before 1835* (ongep. M.A.-verh., Rhodes-Univ., 1954).
- Uys, C. J. *Die Bezuidenhout-opstand: 1813–1816* (ongep.).
- „Danskraal of Waschbankspruit” (in *Historia*, 3de jg., no. 2, Junie 1958, pp. 97–111).
- „Drought and Doughty Trekkers”, herdruk uit *Farmers' Weekly*, 12 Des. 1956.
- *Die Herkoms van die Voortrekkers*, ongep. verslag gedateer 25 Junie 1964, met lyste van 3 000 name van Voortrekkers (aan my geleen deur prof. J. J. Oberholster).
- Kaarte van Voortrekkerroetes (ongep.).
- Uys, P. L. en D. C. Uys „Die Voortrekker Uys-familie vanaf 1704” (in *Historia*, 12de jg., no. 4, Des. 1967, pp. 276–279).
- Van der Merwe, Boerbok „'n Veglustige Kafferstam”, I–IV (in *Die Huisgenoot*, 24 Jan. – 14 Feb. 1941).
- Van der Merwe, P. J. *Nog verder noord: die Potgieter-kommissie se besoek aan die gebied van teenswoordige Suid-Rhodesië, 1836*, Kaapstad, 1962.
- Van der Walt, A. J. H. „Die vroegste konstitusionele geskiedenis van die Suid-

- Afrikaanse Republiek (1836–1858)” (in *Die Saaier*, 1ste jg., nos. 4–7, Aug.-Nov. 1923).
- Van der Westhuizen, J. S. *The Anglicization of the Cape 1800–1828* (ongep. B.A. Hons.-verh., Univ. van die Witwatersrand, 1956).
- Van Jaarsveld, F. A. *Die Beeld van die Groot Trek in die Suid-Afrikaanse Geskiedskrywing 1843–1899* (Mededelings van Unisa, C.42, Pretoria, 1963).
- *Die Tydgenootlike beoordeling van die Groot Trek 1836–1842* (Mededelings van Unisa, C.36, Pretoria, 1962).
- Van Rensburg, A. P. J. „Op die spoor van die Retief-trek deur Bethlehem” (in *Historia*, 14de jg., no. 4, Des. 1969, pp. 262–266).
- Van Rooyen, G. H. *Kultuurskatte uit die Voortrekker-Tydperk*, 2 dele, Bloemfontein ens., 1938–1940.
- *Kultuurskatte uit die Voortrekker-Tydperk*, deel 3, ongepubliseerd [Bloemfontein, 1944].
- Van Schoor, M. C. E. *Die Nasionale en Politieke Bewuswording van die Afrikaner in Migrasie en sy Ontluiking in Transgariep tot 1854* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 26ste jg., II, 1963).
- *Politieke Groeperinge in Transgariep* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 13de jg., II, 1950).
- Van Winter, P. J. „Voortrekkers en Trekboeren in de Geschiedenis van Zuid-Afrika” (in *De Gids*, 102de jg., no. 12, Des. 1938, pp. 305–337; herdruk in *Verkenning en Onderzoek*, bundel aangebied aan die skrywer, Groningen, 1965, pp. 276–301).
- Venter, I. S. J. *Die Ruilkontrakte in 1833–1834 aangegaan tussen Mosjesj en die Wesleyane* (Mededelings van Unisa, C.20, Pretoria, 1960).
- *Die Sendingstasie Thaba Nchu, 1833–1900* (Mededelings van Unisa, C.18, Pretoria, 1960).
- Venter, P. J. „Briewe uit die Groot Trek” (in *Die Naweek*, 19 Nov. 1942, p. 23).
- Visser, C. A. *The Great Trek and Transorangia . . .* (ongep. M.A.-verh., Univ. van die Witwatersrand, 1938).
- Volkstem*, *Die 1938 Eeufesuitgawe*, 9 Des. 1938.
- Walker, E. A. *The Great Trek*, vyf uitgawes van 1934 tot 1965 (verwysings in die reël na die 2de uitgawe, Londen, 1938).
- Weilbach, J. D., en C. N. J. du Plessis *Geschiedenis van de Emigrante-Boeren en van den Vryheids-Oorlog*, Kaapstad, 1882.
- Wichmann, F. A. F. *Die Wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1838–1860* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 4de jg., II, 1941).
- Willemse, W. A. „Die Afrikaanse Trekboer” (in *Die Huisgenoot*, 25 Junie 1937, p. 35 vlg.).
- „Die Sosiale Sielkunde van Herdernomade” (in *Die Huisgenoot*, 28 Mei 1937, p. 31 vlg.).
- Williams, D. *When Races meet: the Life and Times of William Ritchie Thom-*

- son, *Glasgow Society Missionary, Government Agent and Dutch Reformed Church Minister, 1794–1891*, Johannesburg, 1967.
- Williams, J. G. *Moshesh: the man on the mountain*, Londen, 1959.
- Young, D. M. *The Colonial Office in the early nineteenth century*, Londen, 1961.

(ii) Algemene

- Alden, J. R. *Pioneer America*, New York, 1966.
- Alexander, F. *Moving Frontiers: an American theme and its application to Australian history*, Melbourne Univ. Press, Carlton, Victoria, 1947.
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel VIII, *De Revolutie Tegemoet 1748–1795*, Utrecht ens., 1955.
- Amann, P. (red.) *The Eighteenth-Century Revolution*, Boston ens., 1966.
- Anoniem „The Origin and Incidence of Miscegenation at the Cape during the Dutch East India Company's Regime, 1652–1795” (in *Race Relations Journal*, deel 20, no. 2, 1953, pp. 23–27).
- Arkin, M. *Agency and Island* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 28ste jg., I, 1965).
– *Supplies for Napoleon's Gaolers. John Company and the Cape - St. Helena Trade during the captivity, 1815–1821* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 27ste jg., I, 1964).
- Arndt, E. H. D. *Banking and Currency Development in South Africa (1652–1927)*, Kaapstad en Johannesburg, 1928.
- Atiya, A. S. *Crusade, Commerce and Culture*, New York, 1966.
- Atmore, A. en P. Sanders „Sotho Arms and Ammunition in the Nineteenth Century” (in *Journal of African History*, deel XII, no. 4, 1971, pp. 535–544).
- Aucamp, H. (red.) *Op die Stormberge: 'n Vertolking van 'n Streek*, Kaapstad en Johannesburg, 1971.
- A [yliff], J. „John Ayliff of Albany” (in *Journal of the Methodist Historical Society of South Africa*, deel II, no. 8, Sept. 1957, pp. 182–202; deel III, no. 1, April 1958, pp. 4–20).
- Ayliff, J. en J. Whiteside *History of the Abambo generally known as Fingos*, Butterworth, 1912 (W. Hiddingh herdruk-reeks, no. 17, Kaapstad, 1962).
- Axelson, E. *Portuguese in South – East Africa 1600–1700*, Johannesburg, 1960.
- Baker, J. *Home-Reunion: a Memoir of the Rev. William Robertson, D.D.*, Kaapstad, 1894.
- Barnard, B. J. *'n Lewensbeskrywing van majoor Henry Douglas Warden* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 11de jg., I, 1948).
- Bartlett, C. J. (red.) *Britain Pre-eminent: Studies of British world influence in the Nineteenth Century*, Londen, 1969.
- *Great Britain and Sea Power 1815–1853*, Oxford, 1963.
- Becker, C. L. *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*, Yale Univ. Press, New Haven, ens., 1962.

- Bergh, J. S. en J. C. Visagie *The Eastern Cape Frontier Zone, 1660–1980. A cartographic guide for historical research*, Durban, 1985.
- Bernal, J. D. *Science in History, II, The Scientific and Industrial Revolutions*, Harmondsworth, 1969.
- Beyers, C. *Die Kaapse Patriotte gedurende die laaste kwart van die Agtiende Eeu en die voortlewing van hul denkbeelde*, Pretoria, 1967.
- Billington, R. A. *Westward Expansion: a history of the American Frontier*, New York, 2de uitgawe, 1963.
- *The Westward Movement in the United States*, Princeton, New Jersey, 1959.
- Billington, R. A. (red.) *The Frontier Thesis valid interpretation of American History?* New York ens., 1966.
- Bixler, R. W. „Anglo-Portuguese Rivalry for Delagoa Bay” (in *Journal of Modern History*, deel VI (1934), pp. 425–440).
- Blok, P. J. „England and Holland at the beginning of the Nineteenth Century” (in *The English Historical Review*, deel XXIX (1914), no. 114, pp. 327–332).
- Bock, A. W. O. *The Foreign Trade of South Africa since 1807* (ongep. D. Com.-proefskrif, Univ. van Stellenbosch, 1930).
- Böeseke, A. J. *Die Nederlandse Kommissaris en die 18de Eeuse Samelewing aan die Kaap* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 7de jg., 1944).
- *Simon van der Stel en sy kinders*, Kaapstad ens., 1964.
- „Sosiale lewe in die ou Kaap” (in *Die Lewe in ou Suider-Afrika*, gepubliseer deur die S.A.U.K., plek onvermeld, 1966, pp. 49–71).
- Bond, J. *They were South Africans*, Kaapstad, 1956.
- Booth, A. R. *Americans in South Africa, 1784–1870* (ongep. Ph.D.-proefskrif, Boston Univ., 1964).
- Booyens, B. *Kerk en Staat, 1795–1843* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 28ste jg., II, 1965).
- Boshoff, S. P. E. *Volk en Taal van Suid-Afrika*, Pretoria ens., 1921.
- Bosman, F. C. L. *Drama en Toneel in Suid-Afrika, I, (1652–1855)*, Kaapstad en Pretoria, 1928.
- Botelho, J. J. Teixeira *Historia Militar e Politica dos Portugueses em Moçambique*, 2 dele, Lissabon, 1934–1936.
- Botha, C. G. *The Honourable William Menzies*, Kaapstad, 1916.
- Botha, D. P. *Die Opkoms van ons Derde Stand*, Kaapstad, 1960.
- Botha, H. C. *Die Rol van Christoffel J. Brand in Suid-Afrika, 1820–1854* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1973).
- Boucher, M. „Ex Glande Quercus. Bishop Griffith at the Cape: The Catholic background (1803–1837) and the first Frontier ‚Visitation’ of 1838” (in *Historia*, 11de jg., no. 4, Des. 1966, pp. 245–255).
- „Black Man’s Burden: Some South African Parallels with North America” (in *Kleio*, deel IV, no 2, Okt. 1972, pp. 58–65).
- *The Frontier and Religion: A comparative study of the United States of*

- America and South Africa in the first half of the Nineteenth Century* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 31ste jg., II, 1968).
- *The University of the Cape of Good Hope and the University of South Africa (1873–1946): A study in National and Imperial Perspective*, 2 dele (ongep. D.Litt. et Phil.-proefskrif, Unisa, 1970).
 - Bouman, P. J. *In de Ban der Geschiedenis*, Assen, 1961.
 - Bouws, J. „Charles Etienne Boniface en die Musiek” (in *Bulletin of the South African Library*, deel XVIII, no. 2, Des. 1963, pp. 77–82).
 - „Ds. Meent Borchers en die Musiek” (in *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, jg. 4, no. 3, Sept. 1964, pp. 188–194).
 - „Die Geskiedenis van Suid-Afrika soos weerspieël in die lied” I (in *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, jg. X, no. 4, Des. 1970, pp. 278–292).
 - *Die Musieklewe van Kaapstad 1800–1850 en sy verhouding tot die Musiekkultuur van Wes-Europa*, Kaapstad en Amsterdam, 1966.
 - Bowman, I. *The Pioneer Fringe*, American Geographical Society, Special Publication no. 13, New York, 1931.
 - Boxer, C. R. *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800*, Londen, 1965.
 - *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825*, Londen, 1969.
 - Breuts, P. L. *The Tribes of the Districts of Kuruman and Postmasburg*, Pretoria, 1963.
 - *The Tribes of Marico District*, Pretoria, 1953.
 - *The Tribes of Rustenburg and Pilansberg Districts*, Pretoria, 1953.
 - *The Tribes of Vryburg District*, Pretoria, 1959.
 - Briggs, A. *The Age of Improvement*, Londen, 1959.
 - Briggs, D. R. en J. Wing *The Harvest and the Hope: the story of Congregationalism in Southern Africa*, Johannesburg, 1970.
 - Brinton, C. *The Anatomy of Revolution* (Vintage Books), New York, 1952.
 - *English Political Thought in the 19th century*, New York, 1962.
 - Brookes, E. H. *The History of Native Policy in South Africa from 1830 to the present day*, Kaapstad, 1924.
 - Brookes, E. H. en C. de B. Webb *A History of Natal*, Pietermaritzburg, 1965.
 - Brown, F. K. *Fathers of the Victorians: the age of Wilberforce*, Cambridge, 1961.
 - Brown, W. E. *The Catholic Church in South Africa*, Londen, 1960.
 - Brownlee, W. F. „Sir Benjamin D’Urban, Hints and the Fingoes” (in *The Critic*, deel IV, no. 3, Junie 1936, pp. 157–163).
 - Bryant, A. T. *A History of the Zulu and neighbouring tribes*, Kaapstad, 1964.
 - *Olden Times in Zululand and Natal*, Londen, 1929.
 - Buirski, A. P. *The Barry’s and the Overberg* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1952).
 - Burn, W. L. *Emancipation and Apprenticeship in the British West Indies*, Londen, 1937.

- Burrows, E. H. *A History of Medicine in South Africa up to the end of the Nineteenth Century*, Kaapstad, 1958.
- „Lieutenant Johannes Jacobus Reitz, R. N. (1801–24)” in *Africana Notes and News*, deel XIII, no. 6, Junie 1959, pp. 207–222).
 - *The Moodies of Melsetter*, Kaapstad en Amsterdam, 1954.
 - *Overberg Outspan: a Chronicle of people and places in the South Western Districts of the Cape*, Kaapstad, 1952.
- Butterfield, H. *History and Human Relations*, Londen, 1951.
- Buttmann, G. *The Shadow of the Telescope: a Biography of John Herschel* (vertaal uit Duits), New York, 1970.
- Callaway, G. *Pioneers in Pondoland*, Lovedale, jaartal onvermeld.
- The Cambridge Economic History of Europe*, VI, *The Industrial Revolutions and after*, I en II, Cambridge, 1965.
- The Cambridge History of the British Empire*, II (*The Growth of the New Empire 1783–1870*), Cambridge, 1940.
- VIII (*South Africa, Rhodesia and the Protectorates*), Cambridge, 1963.
- Cary, M. en E. H. Warmington *The Ancient Explorers*, Penguin Books, Harmondsworth, 1963.
- Cell, J. W. *British Colonial Administration in the Mid-Nineteenth Century: The Policy-Making Process*, Yale Univ. Press, New Haven en Londen, 1970.
- Child, D. *Saga of the South African Horse*, Kaapstad, 1967.
- Child, H. *The History of the amaNdebele*, plek onvermeld, [1968].
- Chindahl, G. L. *A History of the Circus in America*, Caldwell, Idaho, 1959.
- Clapham, J. H. *An Economic History of Modern Britain: the Early Railway Age, 1820–1850*, Cambridge, 1926.
- *Free Trade and Steel*, Cambridge, 1932.
- Clark, J. *Natal Settler-Agent: The career of John Moreland, agent for the Byrne emigration-scheme of 1849–51*, Kaapstad, 1972.
- Cipolla, C. M. *European Culture and Overseas Expansion*, Harmondsworth, 1970.
- *Guns, Sails and Empires*, plek onvermeld, 1965.
- Clark, G. Kitson *The Making of Victorian England*, Londen, 1966.
- Clark, J. D. *The Prehistory of Southern Africa*, Penquin Books, Harmondsworth, 1959.
- Clark, T. D. *Frontier America*, New York, 1959.
- Clinton, D. K. *The South African Melting Pot*, Londen, 1937.
- Coetzee, C. G. *Die Stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600–1800* (ongep. D. Phil-proefskrif, U.S., 1954).
- Coetzee, J. A. *Nasieskap en Politieke Groepering in Suid-Afrika (1652–1968)*, Pretoria, 1969.
- Coetzee, N. A. „Jacobs Coetsee: die Boerepionier van Groot-Namakwaland” (in *Historia*, 3de jg., no. 3, Sept. 1958, pp. 169–177).

- Collins, R. O. (red.) *Problems in African History*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1968.
- Conan Doyle, A. *The War in South Africa, its cause and conduct*, New York, 1902.
- Conradie, E. *Hollandse Skrywers uit Suid-Afrika*, deel I, 1652–1875, Pretoria en Kaapstad, 1934.
- Cooke, R. M. „British Evangelicals and the issue of Colonial Self-Government” (in *Pacific Historical Review*, Mei 1965, deel XXXIV, no. 2, pp. 127–140).
- Coolhaas, W. Ph. „De Geschiedbeoefening in Zuid-Afrika” (in *Zuid-Afrika*, 48ste jg., no. 1, Jan. 1971, pp. 10–13 en no. 2, Feb. 1971, pp. 28–29 en 32).
- Cornevin, R. *Histoire de L’Afrique*, deel II, *L’Afrique Précoloniale: 1500–1900*, Parys, 1966.
- Cory, G. E. *The Rise of South Africa*, dele I–V, Londen, 1910–1930.
- Coupland, R. *The British Anti-Slavery Movement*, Londen, 1833.
- *East Africa and its Invaders from the earliest times to the death of Seyyid Said in 1856*, Oxford, 1938.
- *Wilberforce*, Oxford, 1923.
- Cousins, H. T. *Tiyo Soga, the model Kafir Missionary*, Londen, 1897.
- Coy, O. C. *The Great Trek*, San Francisco ens., 1931.
- Cragg, D. G. L. *The Relations of the Amampondo and the Colonial authorities (1830–1886) with special reference to the Role of the Wesleyan Missionaries* (ongep. D. Phil.-proefskrif, Univ. van Oxford, 1959).
- Crail, P. „The Cape Journal of William Harrison” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XIII, no. 1, Sept. 1958, pp. 15–22).
- Crankshaw, G. B. *The Diary of C. L. Stretch – a critical edition and appraisal* (ongep. M.A.-verh., Rhodes-Univ., 1960).
- Crijns, A. G. J. *Race relations and race attitudes in South Africa*, Nijmegen, 1959.
- Cruse, H. P. *Die Opheffing van die Kleurlingbevolking*, deel I, *Aanvangsjare 1652–1795*, Stellenbosch, 1947.
- Curson, H. H. „On the Griqua Church at Campbell (1827–1830) and a Lancaster Bullet mould found therein” (in *Africana Notes and News*, deel XIV, no. 7, Sept. 1961, pp. 276–277).
- „Two notes of South African Military interest” (in *Africana Notes and News*, deel XIV, no. 3, Sept. 1960, pp. 91–94).
- Curtin, P. D. *The Image of Africa: British ideas and action, 1780–1850*, Madison, Wisconsin, 1964.
- Da Silva Rego, A. „Relações entre Moçambique e a África do Sul (1652–1900).” In *Mocambique curso de Extensão Universitaria ano lectiro de 1964–1965*, Instituto Superior de Ciencias Socias e Política ultramarina, plek en datum van publikasie onvermeld, pp. 57–76.
- De Jongh, P. S. *Sendingwerk in die Landdrosdistrikte Stellenbosch en Tul-*

- bagh (*sedert 1822 Worcester*) 1799–1830 (ongep. M. A.-tesis, Universiteit van Stellenbosch, 1968).
- De Kiewiet, C. W. *A History of South Africa, Social and Economic*, Oxford, 1941.
- De Kock, M. H. *Selected subjects in the Economic History of South Africa*, Kaapstad en Johannesburg, 1924.
- De Kock, W. J. (hoofred.) en sedert 1971, D. W. Krüger *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*, 2 dele, Kaapstad en Johannesburg, 1968–1972.
- Denoon, D. *et al Southern Africa since 1800*, Londen, 1972.
- De Villiers, C. C. (hersien deur C. Pama) *Geslagsregisters van die ou Kaapse Families*, 3 dele, Kaapstad en Amsterdam, 1966.
- De Villiers, J. *Hottentot-Regimente aan die Kaap 1781–1806* (ongep. M. A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1969).
- „Die Militêre Tradisie van die Kleurling” (in *Historia*, 13de jg., no. 3, Sept. 1968, pp. 180–185).
- De Wit, C. H. E. *De Stryd tussen Aristocratie en Democratie in Nederland 1780–1848*, Heerlen, 1965.
- Dicke, B. H. „The Tsetse Fly’s Influence on South African History” (in *South African Journal of Science*, deel 29, 1932, pp. 792–796).
- Dieterlen, M. H. *Eugène Casalis (1812–1891)*, Parys, [1930].
- Dill, S. *Roman Society in the last century of the Western Empire*, New York, 1960.
- Dower, W. *The Early Annals of Kokstad and Griqualand East*, Port Elizabeth, 1902.
- Drascher, W. *Schuld der Weissen? Die Spätzeit des Kolonialismus*, Tübingen, 1960.
- Dreyer, A. *Gedenkboek van die Nederduitse Gereformeerde Kerk Somerset-Oos: ’n geskiedkundige oorsig van sy 110-jarige bestaan (1825–1935)*, Kaapstad, 1935.
- Droz, J. *Europe between Revolutions 1815–1848*, (vertaal uit Frans), New York ens., 1967.
- Duly, L. C. *British Land Policy at the Cape, 1795–1844: A Study of administration procedures in the Empire*, Duke Univ. Press, Durham, N. C., 1968.
- „The Failure of British Land Policy at the Cape, 1812–28” (in *Journal of African History*, deel VI, no. 3, 1965, pp. 357–371).
- Duminy, A. H. *The Rôle of Sir Andries Stockenström in Cape Politics, 1848–1856* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 23ste jg., II, 1960).
- Duncan, P. „Is Apartheid an insoluble problem?” (in *Race*, deel VI, no. 4, April 1965, p. 263 vlg.).
- Du Plessis, J. *A History of Christian Missions in South Africa*, Londen, 1911.
- *Het leven van Andrew Murray*, Kaapstad, 1920.
- Du Plessis, J. S. *Die Ontstaan en Ontwikkeling van die amp van die Staatspresident in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858–1902* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 18de jg., I, 1955).

- Du Toit, A. E. *The Cape Frontier: A study of Native Policy with special reference to the years 1847–1866* (Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 17de jg., I, 1954).
- Du Toit, B. M. „Afrikaners, Nationalists, and Apartheid” (in *The Journal of Modern African Studies*, deel VIII, no. 4, 1970, pp. 531–551).
- [Du Toit, S. J.] *Di Geskiedenis van ons Land, in di Taal van ons Volk*, 2de uitgawe, Paarl, 1895.
- Duvenage, G. D. J. *Die Republiek Lydenburg in Suid-Afrika - agtergrond, ontstaan en einde* (ongep. D.Litt. et Phil.-proefskrif, Unisa, 1966).
- *Van die Tarka na die Transgariep: Die emigrasie uit die Noordoosgrensdele van die Kaapkolonie, 1835–1840*, Pretoria, 1981.
- Easton, S. C. *The Rise and Fall of Western Colonialism . . .*, New York ens., 1965.
- Edgecombe, D. R. *The Letters of Hannah Dennison, 1820 Settler, 1820–1847* (ongep. M.A.-tesis, Rhodes-Univ., 1968).
- Edwards, I.E. *The 1820 Settlers in South Africa*, Londen, 1934.
- *Towards Emancipation: a study in South African Slavery*, Cardiff, 1942.
- Ellenberger, D. F. *History of the Basuto, ancient and modern*, Londen, 1912.
- Ellenberger, V. *Un Siècle de Mission au Lessouto (1833–1933)*, Parys, [1932].
- Engelbrecht, J. A. *The Korana*, Kaapstad, 1936.
- Engelbrecht, S. P. *Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*, Kaapstad en Pretoria, 1953.
- Esterhuysen, J. H. *South West Africa 1880–1894 . . .*, Kaapstad, 1968.
- Eveleigh, W. *The Settlers and Methodism 1820–1920*, Kaapstad, 1920.
- Fagan, B. M. *Southern Africa during the Iron Age*, Londen, 1965.
- Fage, J. D. *An Atlas of African History*, Bungay, 1958.
- Fage, J. D. en R. A. Oliver (reds.) *Papers in African Prehistory*, Cambridge, 1970.
- Ffolliott, P en E. L. H. Croft *One Titan at a time*, Kaapstad, 1960.
- Ffolliott, P en R. Liversidge „Carl Heinrich Bergius, Cape Apothecary and Collector, 1816–1818”, I en II (*Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XVIII, nos. 3 en 4, Maart en Junie 1964, pp. 134–142 en 183–192).
- *Ludwig Krebs: Cape Naturalist to the King of Prussia 1792–1844*, Kaapstad, 1971.
- „Finansier” „John Fairbairn en die stigting van plaaslike banke in die ou Kaapkolonie” (in *Die Huisgenoot*, 16 Mei 1924, pp. 14 vlg.).
- Findlay, G. *Miscegenation: A study of the biological sources of inheritance of the South African European population*, Pretoria, 1936.
- Findlay, G. G. en W. W. Holdsworth *The History of the Wesleyan Methodist Missionary Society*, deel IV, Londen, 1922.
- Floyd, T. B. *Town Planning in South Africa*, Pietermaritzburg, 1960.
- Forbes, V. S. „The Mission to the Bushmen at Hephzibah” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XXV, no. 2, Des. 1970, pp. 52–55).
- *Pioneer Travellers of South Africa . . .*, Kaapstad en Amsterdam, 1965.

- Ford, J. *The Role of the Trypanosomiases in African Ecology: A Study of the Tsetse Fly Problem*, Oxford Univ. Press, 1971.
- Fortes, M. en E. E. Evans-Pritchard (reds.) *African Political Systems*, International African Institute, Oxford Univ. Press, Londen ens., 1967.
- Fouché, L. *Die Evolutive van die Trekboer*, Pretoria, 1909.
- Frankel, S. H. *Capital Investment in Africa*, Oxford, 1938.
- Fransen, H. en M. Cook *The Old Houses of the Cape*, Kaapstad en Amsterdam, 1965.
- Freyre, G. *The Masters and the Slaves: A study in the development of Brazilian Civilization* (vertaal uit Portugees), New York, 1946.
- Frye, J. *The South African Commercial Advertiser and the Eastern Frontier, 1834–1847; an examination of the ways in which and the sources from which it reported frontier conflicts* (ongep. M.A.-verh., Rhodes-Univ., 1968).
- Fryer, A. K. *The Government of the Cape of Good Hope, 1825–1854: The age of Imperial Reform* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 27ste jg., I, 1964).
- Fuze, E. M. M. *Abantu Abamnyama Lapa Bavela Ngakona*, Pietermaritzburg, jaartal onvermeld.
- Gailey, H. A. *History of Africa from Earliest times to 1800*, New York ens., 1970.
- Gallissot, R. „Abd et Kader et la nationalité algérienne . . . (1830–1839)” (in *Revue Historique*, deel CCXXXIII, 89ste jg., April–Junie 1965, pp. 339–368).
- Gann, L. H. *A History of Southern Rhodesia; early days to 1934*, Londen, 1965.
- Gardner, G. A. *Mapungubwe*, II, Pretoria, 1963.
- Gentz, F. *Three Revolutions: the French and American Revolutions compared . . . reflections on the Russian Revolution* by Stefan T. Possony . . . Chicago, 1959.
- Gerdener, G. B. A. *Die Afrikaner en die Sending*, Kaapstad en Pretoria, jaartal onvermeld.
- *Ons Kerk in die Transgariep*, Kaapstad, 1934.
- Geskiedenis van Suid-Afrika* (onder redaksie van A. J. H. van der Walt, J. A. Wiid en A. L. Geyer), 2 dele, Kaapstad, 1951 (en in een band verwerk deur D. W. Krüger, Kaapstad ens., 2de uitgawe, jaartal onvermeld).
- Geyl, P. *De Patriottenbeweging 1780–1787*, Amsterdam, 1947.
- Geyser, O. *Die Bantoebeleid van Theophilus Shepstone, 1845–1875* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 31ste jg., I, 1968).
- Gibson, J. V. „The Kap-Tent Wagon” (in *South African Journal for the Advancement of Science*, deel XV, 1918, pp. 663–669).
- *The Story of the Zulus*, Londen, 1911.
- Gie, S. F. N. *Geskiedenis vir Suid-Afrika*, II, Stellenbosch, 1928.
- Giliomee, H. B. *Die Administrasie-tydperk van Lord Caledon (1807–1811)* in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 29ste jg., II, 1966).

- *Die Kaap tydens die Eerste Britse Bewind, 1795–1803* (ongep. D. Phil.-proefskrif, Univ. van Stellenbosch, 1971).
- Gipson, L. H. *The Coming of the Revolution 1763–1775*, New York, 1962.
- Gledhill, E. E. A. „William Cock – a Pioneer of Commerce” (in *Africana Notes and News*, deel XIV, no. 3, Sept. 1960, pp. 83–87).
- Gluckman, M. „The Rise of a Zulu Empire” (in *Scientific American*, deel 202, no. 4, pp. 159–169).
- Godechot, J. *Les Révolutions (1770–1799)*, Parys, 1963.
- Goetzsche, E. *Father of a City: the life and times of George Cato, first Mayor of Durban*, Pietermaritzburg, datum onvermeld.
- Gordon-Brown, A. (red.) *The Cape Sketchbooks of Sir Charles D'Oyly 1832–1833*, Kaapstad, 1968.
- *Christopher Webb Smith: an artist at the Cape of Good Hope 1837–1839*, Kaapstad, 1965.
- *Pictorial Art in South Africa during three centuries to 1875*, Londen, 1952.
- Gottschalk, L. *Generalization in the writing of History*, Chicago, 1963.
- Graham, G. S. *A Concise History of the Commonwealth*, Londen, 1970.
- *Great Britain in the Indian Ocean 1810–1850*, Oxford, 1967.
- *Tides of Empire: Discursions on the Expansion of Britain Overseas*, Montreal en Londen, 1972.
- Gray, B. K. *A History of English Philanthropy*, Londen, 1905.
- Grobbelaar, J. J. G. *Die Vrystaatse Republiek en die Basoetoe-vraagstuk* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 2de jg., II, 1939).
- Grönberg, G. (geredigeer deur E. Tabler) „John August Wahlberg and his travels in South Africa. On the Hundredth Anniversary of his birth” (in *Africana Notes and News*, deel VIII, no. 2, Maart 1951, pp. 40–51).
- Groves, C. P. *The Planting of Christianity in Africa*, Londen, 2 dele, 1948–1964.
- Grundlingh, M. A. S. *The Legislative Council of the Cape of Good Hope, 1834–1853* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1937).
- Guillet, E. C. *The Great Migration: The Atlantic crossing by Sailing-ship since 1770*, Toronto, 2de ed., 1963.
- Gutsche, T. *The Microcosm*, Kaapstad, 1968.
- Hagan, W. T. *American Indians*, Chicago ens., 1966.
- Halévy, E. *A History of the English People in 1815* (vertaal uit Frans), 3 dele, Londen 1937.
- *A History of the English People, 1815–1841* (vertaal uit Frans), Londen, 1926–1927.
- Halford, S. J. *The Griquas of Griqualand*, Kaapstad en Johannesburg, jaartal onvermeld.
- Hammond-Tooke, W. D. *Bhaca Society*, Londen ens., 1962.
- *The Tribes of Mount Frere District*, Pretoria, 1956.
- *The Tribes of Willowvale District*, Pretoria, 1957.
- Hampson, N. *The First European Revolution 1776–1815*, Londen, 1969.

- Hamshire, C. *The British in the Caribbean*, Londen, 1972.
- Hancock, W. K. „Trek” (in *Economic History Review*, 2de Serie, X, 3, 1958, pp. 331–339).
- Handlin, O. *Race and Nationality in American Life*, New York, 1957.
- Hanekom, T. N. *Helperus Ritzema van Lier*, Kaapstad en Pretoria, 1959.
- Harington, A. L. „*The Graham's Town Journal* – its founding, early history and influence” (in *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, no. 1, Nov. 1969, pp. 15–28).
- Harlow, V. T. *The Founding of the Second British Empire, 1763–1793*, 2 dele, Londen ens., 1952–1964.
- Hattersley, A. F. „George Hough, Senior Colonial Chaplain, 1817–47” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XII, no. 4, Junie 1958, pp. 143–159).
- *An illustrated social History of South Africa*, Kaapstad, 1969.
 - „The Reminiscences of James Michiel Howell” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XVIII, no. 1, Sept. 1963, pp. 34–38).
- Heese, J. A. *Die Herkoms vandie Afrikaner 1657–1867*, Kaapstad, 1971.
- *Slagtersnek en sy Mense*, Kaapstad en Johannesburg, 1973.
- Herisson, C. D. „The 1837 visit to the Cape of the French Poet Leconte De Lisle” (*Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XIII, no. 3, Maart 1959, pp. 76–86).
- Hewitt, J. „Notes relating to Aboriginal Tribes of the Eastern Province” (in *S.A. Journal of Science*, deel XVII, 1920, pp. 304–321).
- Hewson, L. A. „Barnabas Shaw, founder of Methodism in South Africa” (in *Journal of the Methodist Historical Society of South Africa*, deel II, no. 5, April 1956, pp. 119–128; en no. 6, Okt. 1956, pp. 133–151).
- *An Introduction to South African Methodists*, Kaapstad, 1950.
- Hillgarth, J. N. *The Conversion of Western Europe, 350–750*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1969.
- Hinchliff, P. *The Church in South Africa*, Londen, 1968.
- Hitchins, F. H. *The Colonial Land and Emigration Commission*, Philadelphia, 1931.
- Hobsbawn, E. J. *The Age of Revolution 1789–1848*, New York ens., 1962.
- Hockly, H. E. *The Story of the British Settlers of 1820 in South Africa*, Kaapstad en Johannesburg, 1948.
- Hodgson, R. D. en E. A. Stoneman *The Changing Map of Africa*, Princeton, New Jersey, 2de uitgawe, 1968.
- Hofmeyr, J. J. C. „’n Negentiende-Eeuse Tydskrif” [*Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift*] (in *Die Huisgenoot*, 23 Nov. 1934, p. 27 vlg.).
- Hoge, J. *Die Geskiedenis van die Lutherse Kerk aan die Kaap* (in *Arg.-jrb. vir S.A. Gesk.*, 1ste jg., II, 1938).
- „Martin Melck” (in *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns*, 12de jg., Julie 1934, pp. 198–209).

- *Personalia of the Germans at the Cape, 1652-1806* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 9de jg., 1946).
- Hopkins, H. C. *Die Ned. Geref. Kerk Cradock 1818-1968* [Cradock, 1968].
- Hudson, C. W. „Die kwartaallikse Nagmaal aan die Kaap (17de en 18de eeue)” (in *Africana Notes and News*, deel IX, no. 3, Junie 1952, pp. 94-95).
- *Maatskaplike vorms aan die Kaap in die tydperk 1652 tot omstreeks 1795* (ongep. Ph.D.-proefskrif, Univ. van die Witwatersrand, 1951).
- Hunt, K. S. *The Development of Municipal Government in the Eastern Province of the Cape of Good Hope with special reference to Grahamstown 1827-1862* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 24ste jg., 1961).
- Immelman, R. F. M. „Johannes Cornelius Poortermans” (in *Die Huisgenoot*, 21 Des. 1934, p. 24 vlg.).
- *Men of Good Hope: The romantic story of the Cape Town Chamber of Commerce 1804-1954*, Kaapstad, 1955.
- Immelman, R. F. M. *et al Boeke en lesers in Suid-Afrika 1652-1952* (herdruk uit *Suid-Afrikaanse Biblioteek*, deel XIX, no. 4, April 1952, pp. 1-38).
- Jackson, M. V. *European Powers and South-East Africa*, Londen, 1942..
- Jeffreys, M. D. W. *Some Semitic influences in Hottentot culture*, Fourth Raymond Dart Lecture . . ., Witwatersrand Univ. Press, Johannesburg, 1968.
- Jones, E. Morse *Roll of the British Settlers in South Africa, Part I up to 1826*, 2de uitgawe, Kaapstad, 1971.
- Jones, H. W. *Africa in Perspective*, Londen, 1960.
- Jooste, J. P. *Die Geskiedenis van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1859-1959*, Potchefstroom, 1958.
- Jopp, W. *Die frühen deutschen Berichte über das Kapland und die Hottentotten bis 1750* (ongep. Ph. D.-proefskrif, Georg-August-Universiteit, Göttingen, 1960).
- Jordaan, B. *Splintered Crucifix: Early pioneers for Christendom on Madagascar and Cape of Good Hope*, Kaapstad, 1969.
- The Journal of the Historical Firearms Society of South Africa*, Kaapstad ens., datum onvermeld.
- Judd, D. *The Victorian Empire: A pictorial history*, Londen, 1970.
- July, R. W. *A History of the African People*, Londen, 1970.
- Kahn, E. „The study of Economic History in South Africa, and the concept of the ‘Frontier Spirit’ – a review article” (in *South African Journal of Economics*, deel X, no. 1, Maart 1942, pp. 36-46).
- Kapp, P. H. *Afrikaanse Volksfeeste, met besondere verwysing na die Witwatersrand*, band I, *Die aard en ontstaan van Afrikaanse Volksfeeste*, ongepubliseerde studie, A.T.K.V.-Instituut vir Volkskultuurnavorsing, Johannesburg, 1969.
- Kemp, P. (red.) *History of the Royal Navy*, Londen, 1969.
- Kennedy, R. F. *Africana Repository*, Kaapstad ens., 1965.

- *Catalogue of Pictures in the Africana Museum*, 5 dele, Johannesburg, 1966–1968.
- Kettle, M. R. en R. P. Moss (reds.) „*Southern African Studies, Report of a Symposium held at the School of Oriental Studies in the University of London on 24th Sept. 1969 by the African Studies Association of the U.K.*” (A special issue of the *Bulletin of the African Studies Association of the U.K.*).
- Kingsnorth, G. W. *Africa south of the Sahara*, Cambridge, 1966.
- Kirby, P. R. „The aftermath of the Andrew Smith Expedition of 1834–6” (in *Africana Notes and News*, deel V, no. 1, Des. 1947, pp. 3–19).
- „An early Cape Musical Society” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XIII, no. 4, Maart 1959, pp. 67–73).
- „The ‘Inhabited Tree’ and the ‘Villages on Poles’ of the Northern Transvaal in 1829–1836” (in *Africana Notes and News*, deel XVII, no. 7, Sept. 1967, pp. 299–308).
- „John Centlivres Chase, Geographer and Cartographer” (in *Africana Notes and News*, deel XVIII, no. 4, Des. 1968, pp. 135–161).
- *Sir Andrew Smith, M. D., K. C. B.: His Life, Letters and Works*, Kaapstad ens., 1965.
- Kitshoff, M. C. *Gottlieb Wilhelm Antony van der Lingen: Kaapse predikant uit die negentiende eeu*, Groningen, 1972.
- Klingberg, F. J. *The Anti-Slavery Movement in England*, New Haven, 1926.
- Knaplund, P. *The British Empire 1815–1939*, Londen, 1942.
- *Gladstone and Britain's imperial policy*, Londen, 1927.
- Knollenberg, B. *Origin of the American Revolution: 1759–1766*, New York, 1961.
- Knowles, L. C. A. *The Economic Development of the British Overseas Empire*, Londen, 1928.
- Kohleick, G. *Die Kaffernkriege: Untersuchungen zur Entstehung des Südafrikanischen Eingeborenen-Problems* (ongep. Ph.D.-proefskrif, Philipps-Universiteit, Marburg, 1951).
- Kohn, H. *Nationalism, its meaning and history*, Princeton, New Jersey, 1955.
- Kotzé, D. J. *Nasionalisme: 'n vergelykende studie*, deel I, van *Nasionalisme as historiese faktor*, *Nasionalisme: Geskiedenis en Pan-Nasionalistiese bewegings*; deel II, van *Nasionalisme as historiese faktor*, Kaapstad, 1969–1970.
- *Positiewe Nasionalisme*, Kaapstad, 1968.
- Kriel, C. J. *Die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk in Suid-Afrika 1881–1956* (’n *Historiese studie van Sendingwerk onder die Kleurlingbevolking van Kaapland*), Paarl, 1963.
- Kritzinger, A. D. *Die Inboorlingbeleid van die Eerste Engelse Regering aan die Kaap: 1795–1803* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1939).
- Krüger, B. R. *Die ontstaan van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika*, Pretoria, 1957.

- Krüger, D. W. *Paul Kruger, I, 1825–1883*, Johannesburg, 1961.
- Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner (C. M. van den Heever en P. de V. Pienaar reds.), 3 dele, Kaapstad ens., 1945–1950 (in een band hersien en verkort deur P. de V. Pienaar, Kaapstad, 1968).
- Labouret, H. *Africa before the White man* (vertaal uit Frans), New York, 1962.
- Lacy, D. *The Meaning of the American Revolution*, New York ens., 1966.
- Laidler, P. W. en M. Gelfand *South Africa its Medical History 1652–1898: A Medical and Social Study*, Kaapstad, 1971.
- Langham-Carter, R. R. „The Literary Contribution of the ‘Indians’ at the Cape” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XII, no. 3, Maart 1968, pp. 88–91).
- Lantern*, uitgawegewy aan die 1820 Setlaars, jg. XX, no. 1, Sept. 1970.
- Latané, J. H. en D. W. Wainhouse *A History of American Foreign Policy, 1776–1940*, New York, 1942.
- Latourette, K. S. *A History of the expansion of Christianity, IV, The Great Century A.D. 1800–A.D. 1914, Europe and the United States of America*, New York, 1941.
- Leach, D. E. *The Northern Colonial Frontier 1607–1763*, New York ens., 1966.
- Le Cordeur, B. A. *The Relations between the Cape and Natal, 1846–1879* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 28ste jg., I, 1965).
- *Robert Godlonton as Architect of Frontier Opinion, 1850–1857* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 22ste jg., II, 1959).
- Lefebvre, G. *The coming of the French Revolution* (vertaal uit Frans), New York, jaartal onvermeld.
- Legassick, M. C. *The Griqua, the Sotho-Tswana, and the Missionaries 1780–1840: The Politics of a Frontier Zone* (ongep. Ph. D.-proefskrif, University of California, Los Angeles, 1969).
- Lehmann, J. H. *The First Boer War*, Londen, 1972.
- Leigh, R. L. *The City of Port Elizabeth*, Johannesburg, 1966.
- Le Roux, S. D. *Baanbrekers en jagters van Suid-Afrika 1760–1890* (uit Engels vertaal), Kaapstad, 1940.
- Levenson, J. R. (red.) *European Expansion and the Counter-Example of Asia, 1300–1600*, Englewood Cliffs, New York, 1967.
- Leverton, B. J. T. „The Moreland Papers” (in *Lantern*, 21ste jg., no. 2, Des. 1971, pp. 25–28).
- Lewcock, R. B. *Early Nineteenth-Century Architecture in South-Africa*, Kaapstad, 1963.
- Lewis, R. en Y. Foy *The British in Africa*, Londen, 1971.
- Liesegang, G. J. *Beitrage zur geschichte des Reiches der Gaza Nguni im südlichen Moçambique 1820–1895*, Keulen, [1967].
- Lind, A. W. (red.) *Race Relations in World Perspective: Papers read at the Conference . . . Honolulu 1954*, Univ. of Hawaii Press, Honolulu, 1955.

- Lloyd, C. *Mr. Barrow of the Admiralty: A Life of Sir John Barrow 1764–1848*, Londen, 1970.
- Lobato, A. *História do Presídio de Lourenço Marques*, 2 dele, 1782–1799, Lissabon, 1949 en 1960.
- *Quatro estudos e uma evocação para a história de Lourenço Marques*, Lissabon, 1961.
- Longland, H. D. *Die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Colesberg, 1825–1875* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 30ste jg., I, 1967).
- Lorimer, E. K. *Panorama of Port Elizabeth*, Kaapstad, 1971.
- Louwrens, J. E. *Immigrasie aan die Kaap gedurende die Bewind van die Hollandse Oos-Indiese Kompanjie* (ongep. D.Ph.-proefskrif, Univ. van Stellenbosch, 1954).
- Lovett, R. *The History of the London Missionary Society 1795–1895*, 2 dele, Londen, 1899.
- Mabille, A. en H. Dieterlen (hersien deur R.A. Paroz) *Southern Sotho – English Dictionary*, Morija, 1961.
- McCall, D. F. *Africa in Time-Perspective*, Oxford Univ. Press, New York, 1969.
- MacCrone, I. D. *Race Attitudes in South Africa: Historical, Experimental and Psychological Studies*, Oxford, 1937.
- MacGregor, A. M. „The Sunday Schools and the Settlers” (in *Journal of the Methodist Historical Society of South Africa*, deel I, no. 2, Julie 1953, pp. 9–12).
- McKay, H. M. „David Hume” (in *Africana Notes and News*, deel II, no. 1, Des. 1944, pp. 53–54).
- MacKirdy, K. A. „The fear of American intervention as a factor in British expansion: Western Australia and Natal” (in *Pacific Historical Review*, deel XXXV, no. 2, Mei 1966, pp. 123–139).
- MacMillan, W. M. *Bantu, Boer and Briton*, Londen, 1929 (en 2de uitgawe Oxford, 1963).
- *The Cape Colour Question*, Londen, 1927.
- Maie, B. *Voortrekkerslewe in Donker Afrika*, Pretoria, 1928.
- Majeke, N. *The Rôle of the Missionaries in Conquest*, Johannesburg, 1952.
- Makin, A. E. *The 1820 Settlers of Salem (Hezekiah Sephton's Party)*, Wynberg, 1971.
- Malherbe, D. F. du T. *Stamregister van die Suid-Afrikaanse Volk*, Stellenbosch, 1966.
- Manning, H. T. *The Revolt of French Canada 1800–1835 . . .*, Londen ens., 1962.
- Marais, J. S. *The Cape Coloured People, 1652–1937*, Londen, 1939.
- *The Colonisation of New Zealand*, Oxford, 1927.
- *Maynier and the First Boer Republic*, Kaapstad, 1944.

- Marks, S. „Review Article: African and Afrikaner History” (in *Journal of African History*, deel XI, no. 3, 1970, pp. 435–447).
- „Review Article: the Nguni, the Natalians, and their History” (in *Journal of African History*, deel VIII, no. 3, 1967, pp. 529–540).
 - en A. Atmore „Firearms in Southern Africa: A Survey” (in *Journal of African History*, deel XII, no. 4, 1971, pp. 517–530).
- Martin, C. *Empire and Commonwealth*, Oxford, 1929.
- Mathieson, W. L. *British Slave Emancipation 1838–1849*, Londen, 1932.
- *British Slavery and its Abolition 1823–1838*, Londen, 1926.
- Mauro, F. *L'Expansion Européenne (1600–1870)*, Parys, 1967.
- Mears, W. G. A. *Wesleyan Barolong Mission in Trans-Orange 1821–1884*, Kaapstad, 1970.
- *Wesleyan Missionaries in Great-Namaqualand 1820–1867*, Kaapstad, 1970.
- Meintjes, J. *Sandile: The Fall of the Xhosa Nation*, Kaapstad, 1971.
- Mellor, G. R. *British Imperial Trusteeship 1783–1850*, Londen, 1951.
- Mendelssohn, S. *South African Bibliography*, 2 dele, Londen, 1957.
- Merz, J. T. *A History of European thought in the Nineteenth Century*, IV, Edinburg en Londen, 1914.
- Metrowich, F. C. *The Valiant but once*, Kaapstad, 1956.
- Miller, A. K. *Plantagenet in South Africa: Lord Charles Somerset*, Kaapstad, ens., 1965.
- Miller, J. C. *Origins of the American Revolution*, Stanford, Calif. ens., 1965.
- Mitford – Barberton, I. *Comdt, Holden Bowker*, Pretoria en Kaapstad, 1970.
- Mitford-Barberton, I. en R. *The Bowkers of Tharfield*, Oxford, 1952.
- „Mnguni” *Three Hundred Years: A History of South Africa*, Lansdowne, Kaapstad, jaar onvermeld.
- Molema, S. M. *The Bantu Past and Present*, Edinburg, 1920.
- Mönnig, H. O. *The Pedi*, Pretoria, 1967.
- Moorrees, A. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652–1873*, Kaapstad, 1937.
- Morgan, E. S. (red.) *The American Revolution: Two centuries of interpretation*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1965.
- Moritz, E. *Die Deutschen am Kap unter der holländischen Herrschaft 1652–1806*, Weimar, 1938.
- Morris, H. *The Life of Charles Grant*, Londen, 1904.
- Mottram, R. H. *Buxton the Liberator*, Londen ens., jaartal onvermeld.
- Muir, J. „Louis Henri Meurant (1811–1893)” (in *Die Huisgenoot*, 29 Junie 1928, p. 13 vlg.).
- Muller, C. F. J. *Johannes Frederik Kirsten oor die Toestand van die Kaapkolonie in 1795: 'n Kritiese Studie*, Pretoria, 1960.
- *Katrivier-hottentotte deur Zoeloes oorval in Suid-Natal in 1833* (ongep.).
 - „'n Radikale siening van ons verlede” (in *Kleio*, deel II, no. 2, Okt. 1970, pp. 1–5).

- „Robert Scoon, 'n Vroeë Suid-Afrikaner" (in *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, Nr. 4, Nov. 1972).
- (red.) *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, Pretoria en Kaapstad, 1973.
- et al (reds.) *A Select Bibliography of South African History*, Pretoria, 1966.
- Murray, M. *Ships and South Africa: A Maritime Chronicle of the Cape with particular reference to Mail and Passenger Liners from the early days of steam down to the present*, Oxford University Press, Londen, 1933.
- Murray, R. H. *Studies in the English Social and Political Thinkers of the Nineteenth Century*, I, Cambridge, 1929.
- Musiker, R. „1820 Jewish Settlers: 150th anniversary reassessment" (in *Jewish Affairs*, deel XXV, no. 10, Okt. 1970, pp. 14–18).
- Myburgh, A. C. *Die stamme van die Distrik Carolina*, Pretoria, 1956.
- *The Tribes of Barberton District*, Pretoria, 1949.
- 'Mziki (A. A. Campbell) *'Mlimo: the Rise and Fall of the Matabele*, Pietermaritzburg, 1926, herdruk te Bulawayo, 1972.
- Nash, T. A. M. *Africa's Bane: The Tsetse Fly*, Londen, 1969.
- Nathan, M. *Not heaven itself: An Autobiography*, Durban, 1944.
- Naudé, W. C. *The Trade of the British Commonwealth of Nations* (ongep. D.Com.-proefskrif, Univ. van Stellenbosch, 1939).
- Neumark, S. D. *Economic influences on the South African Frontier 1652–1836*, Stanford, Calif., 1957.
- New, C. W. *Lord Durham: A Biography*, Oxford, 1929.
- The New Cambridge Modern History*, deel X (*The Zenith of European Power 1830–1870*), Cambridge, 1960.
- Nienaber, G. S. *Van Roem tot Selfmoord*, Johannesburg en Pretoria, 1939.
- Nieuwoudt, C. F. *Die Ontstaan en Ontwikkeling van die Uitvoerende Gesag in die Zuid-Afrikaansche Republiek*, Kaapstad, 1964.
- Nowell, C. E. *The Great Discoveries and the first Colonial Empires*, Ithaca, 1954.
- Oberholster, mev. J. A. S. *Die Gemeente Alexandria: 'n Eeupees-Gedenkboek 1854–1954*, Alexandria, 1954.
- Oberholster, J. J. *Die Anneksasie van Grikwaland-Wes* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 8ste jg., 1945).
- *Die Historiese Monumente van Suid-Afrika*, Kaapstad, 1972.
- *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in die Oranje-Vrystaat*, Bloemfontein, 1964.
- Oberholster, J. J. et al. *Gedenkalbum van die Oranje-Vrystaat*, Bloemfontein, 1954.
- Oliver, T. (red.) *The Dawn of African History*, Londen, 1969.
- Oliver, R. en A. Atmore *Africa since 1800*, Cambridge, 1967.
- Oliver, R. en J. D. Fage *A Short History of Africa*, Penguin Books, Harmondsworth, 1968.

- Oosthuizen, S. P. R. *Die Verskuiwende Grens tussen die Vrystaat en Basoetoland, 1840–1868* (ongep. M.A.-verh., Univ. van die Oranje-Vrystaat, 1970).
- Orr, J. E. *Evangelical Awakenings in South Africa in the Nineteenth Century* . . . (ongep. D. D.-proefskrif, Unisa, 1967).
- Oullet, F. „Le Nationalisme canadien-français: De ses origines à l'insurrection de 1837” (in *The Canadian Historical Review*, deel XLV, no. 4, Des. 1964, pp. 277–292).
- Owen, D. *English Philanthropy 1660–1960*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1965.
- Palmer, R. R. *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760–1800*, 2 dele, Princeton, 1959–1964.
- Parry, J. H. *The Age of Reconnaissance*, New York, 1964.
- *Europe and a Wider World: 1415–1715*, Londen, 1966.
- Pattee, R. *África do Sul vizinha de Portugal*, deel I van *Portugal na África Contemporânea*, Lissabon, 1971.
- Paxon, F. L. *History of the American Frontier, 1763–1893*, Boston en New York, 1924.
- Pearson, J. D. (red.) *A Guide to Manuscripts and Documents in the British Isles relating to Africa*, Londen ens., 1971.
- Ploeger, J. „Op Brandwag – Drie Eeue militêre geskiedenis van Suid-Afrika” (in *Militaria*, deel I, no. 4, 1969, pp. 1–47).
- Plumb, J. H. *The Death of the Past*, Londen, 1969.
- *England in the Eighteenth Century (1714–1815)*, Baltimore, 1965.
- Potekhin, I. I. *Formirovanie Natsionalnoi Obshchnosti Uzhno-Afrikanskikh Bantu* (Die Totstandkoming van die Nasionale Gemeenskap van die Suid-Afrikaanse Bantoe), Die Russiese Akademie van Wetenskappe, Nuwe Serie, deel XXIX, Moskou, 1955.
- Potgieter, D. J. (hoofred.) *Standard Encyclopaedia of Southern Africa*, 9 dele Kaapstad, 1970 –
- Price, C. H. „Joachim Brehm, Apothecary of Uitenhage” (in *Africana Notes and News*, deel XIII, no. 4, Des. 1958, pp. 167–168).
- „The Pococks: Pioneer pharmacists of the Cape”, I (in *Africana Notes and News*, deel XIV, no. 5, Maart 1961, pp. 188–194).
- Pringle, E. et al. *Pringles of the Valleys*, Adelaide, 1957.
- Prouty, R. *The Transformation of the Board of Trade 1830–1855*, Londen ens., 1957.
- Redgrave, J. J. *Port Elizabeth in bygone days*, Wynberg, 1947.
- Redgrave J. J. en E. Bradlow *Frederick l'Ons, Artist*, Kaapstad, 1958.
- Rees, J. F. *A Short Fiscal and Financial History of England, 1815–1918*, Londen, 1921.
- Retief, P. J. *Die Retief-Familie in Suid-Afrika*, Pretoria, 1971.
- Rex, H. *Die Voorgeskiedenis en Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico)* . . ., Pretoria, 1971.

- Reyburn, H. A. „Studies in Cape Frontier History” (in *The Critic*, deel III, no. 1, Okt. 1934 – deel IV, no. 2, Feb. 1936).
- Rhodie, N. J., en H. J. Venter *Die Apartheidsgedagte, 'n Sosio-Historiese uiteensetting van sy Ontstaan en Ontwikkeling*, Kaapstad en Pretoria, 1959.
- Richter, D. J. *Geschichte der Berliner Missionsgesellschaft 1824–1924*, Berlyn, 1924.
- Rider Haggard, H. *The Last Boer War*, Londen, 1899.
- Riegel, R. E. *America moves West*, New York, 1957.
- Rivett-Carnac, D. E. *Hawk's Eye* [Colonel Henry Somerset], Kaapstad, 1966.
- *Thus came the English in 1820*, Kaapstad, 1961.
- Roberts, N. „Lest we forget”: *The Story of Marico*, Lichtenburg, 1934.
- Robertson, H. M. „The Cape of Good Hope and ‘Systematic Colonization’ ” (in *South African Journal of Economics*, deel V, no. 4, Des. 1937, pp. 367–411).
- „150 Years of Economic Contact between Black and White” (in *South African Journal of Economics*, deel 2, no. 4, Des. 1934, pp. 403–425).
- Robinson, A. M. L. *None daring to make us afraid*, Kaapstad, 1962.
- Rochlin, S. A. „Henry Hall: Pioneer South African Cartographer and Litérateur” (in *Africana Notes and News*, deel XIV, no. 7, Sept. 1961, pp. 251–265).
- „Oriental impressions of the pre-1900 Cape of Good Hope” (in *Africana Notes and News*, deel XIII, no. 4, Des. 1958, pp. 132–140).
- Rogers, P. G. *The Dutch in the Medway*, Oxford University Press, Londen, ens., 1970.
- Rörig, W. „Die Entwicklung der katolischen Mission in Südafrika von 1836 bis 1850” (in *Euntes Docete Commentaria Urbaniana*, deel XXII, 1969, pp. 129–175).
- *Die Katholische Mission in Süd-Afrika in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts (1804–1850) nach den Akten des Propaganda Archivs und anderer Archive* (ongep. proefskrif in Pontificio Instituto Missionali Scientifico, Rome, 1965).
- Roseveare, H. *The Treasury: The evolution of a British institution*, Londen, 1969.
- Rotberg, R. I. *A Political History of Tropical Africa*, Oxford, 1965.
- Roux, E. *Time longer than rope: A History of the Black Man's struggle for freedom in South Africa*, Madison, Wisc., 1964.
- Roux, M. en M. St. Leger *Grahamstown Fingo Village* (South African Institute of Race Relations), Johannesburg, [1971].
- Rudner, J. en I. *The Hunter and his Art: A survey of Rock Art in Southern Africa*, Kaapstad, 1970.
- Russell, C. P. *Guns on the early frontiers*, New York, 1957.

- Sales, J. M. *The Planting of the Churches in South Africa*, Grand Rapids, Michigan, 1971.
- Salvemini, G. *The French Revolution 1788–1792* (vertaal uit Italiaans), Londen, 1963.
- Sandler, E. M. „Adolph Coqui – geleerde swerwer” (in *Historia*, 11de jg., no. 2, Junie 1966, pp. 112–119).
- Saunders, C. C. „Early knowledge of the Sotho: Seventeenth and Eighteenth Century accounts of the Tswana” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XX, no. 3, Maart 1966, pp. 60–70).
- Schapera, I. *The Khoisan Peoples of South Africa*, Londen, 1930.
- *A Short History of the Bakgatla-bagakgafêla of Bechuanaland Protectorate* (Communications from the School of African Studies, Univ. van Kaapstad, 1942).
 - *The Tswana*, Londen, 1953.
 - (red.) *The Bantu-speaking Tribes of South Africa*, Kaapstad, 1950.
 - (red.) *Praise Poems of Tswana Chiefs*, Oxford, 1965.
 - (red.) *Western Civilization and the Natives of South Africa*, Londen, 1934.
- Schauder, C. D. *The historic Village of Bethelsdorp*, Port Elizabeth, 1970.
- Scheepers, U. *The Governorship of Sir Galbraith Lowry Cole* (ongep. M.A.-verh., Rhodes-Universiteitskollege, Unisa, 1940).
- Schoeman, A. E. *Coenraad de Buys, the first Transvaler*, Pretoria, 1938.
- Schöffner, I. (samesteller et al) *Zeven Revoluties*, Amsterdam, jaartal onvermeld.
- Scholtz, G. D. *Die Geskiedenis van die Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika, 1842–1885*, Kaapstad en Pretoria, 1956.
- *Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner*, deel I, 1652–1806, Johannesburg, 1967 en deel II, 1806–1854, Johannesburg, 1970.
 - *Die Oorsake van die Tweede Vryheidsoorlog 1899–1902*, I, Johannesburg, 1948.
- Scholtz, J. du P. *Die Afrikaner en sy Taal 1806–1875*, Kaapstad, 1939.
- Scholtz, P. L. *Die Historiese Ontwikkeling van die Onder-Olifantsrivier (1660–1902): 'n Geskiedenis van die Distrik Vanrhynsdorp* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 29ste jg., II, 1966).
- Schram, S. *Mao Tse-tung*, Harmondsworth, 1966.
- Schumann, C. G. W. *Structural Changes and Business Cycles*, Londen, 1938.
- Schumpeter, J. *Imperialism: Social Classes*, Cleveland en New York, 1968.
- Schutte, C. E. G. Dr. *John Philip's observations regarding the Hottentots of South Africa* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 3de jg., I, 1940).
- Schutte, G. J. „Een revolutionaire Kapenaar” (in *Zuid-Afrika*, 47ste jg., nos. 11–12, Nov.-Des. 1970, pp. 154–156).
- „Johannes Henricus Redelinghuys: een revolutionair Kapenaar” (in *S.A. Historiese Joernaal*, no. 3, Nov. 1971, pp. 49–62).
 - *De Nederlandse Patriotten en de Koloniën: Een onderzoek naar hun denk-*

- beelden en optreden, 1770–1800*, gepubliseerde doktrale proefskrif, Rijks-universiteit te Utrecht, verdedig op 18 Januarie 1974.
- Scott, F. D. (red.) *World Migration in modern times*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1968.
- Seton, B. E. *Wesleyan Missions and the Sixth Frontier War, 1834 to 1835*, (ongep. Ph.D.-proefskrif, Univ. van Kaapstad, 1962).
- Seton-Watson, H. *The New Imperialism*, Londen, 1962.
- Seton-Watson, R. W. *Britain in Europe, 1789–1914*, Cambridge, 1937.
- Shaw, A. G. L. (red.) *Great Britain and the Colonies 1815–1865*, Londen, 1970.
- Shepherd, R. H. W. *Lovedale South Africa: The story of a Century 1841–1941*, Lovedale, jaartal onvermeld.
- Shinnie, P. L. (red.) *The African Iron Age*, Oxford, 1971.
- Sillery, A. *John MacKenzie of Bechuanaland, 1835–1899: A Study in Humanitarian Imperialism*, Kaapstad, 1971.
- *Sechele: The story of an African chief*, Oxford, 1954.
- Smail, J. L. *Historical Monuments and Battlefields in Natal and Zululand*, Kaapstad, 1965.
- *With Shield and Assegai*, Kaapstad, 1969.
- Smit, A. *Die Lewe van J. N. Boshof* (ongep. D. Phil.-proefskrif, Universiteit van die Oranje-Vrystaat, 1970).
- Smit, A. P. *Gedenkboek van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Beaufort-Wes (1820–1943)*, Beaufort-Wes, jaartal onvermeld.
- *Gedenkboek van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Swartland, Tweede Eeufees (1745–1945)*, Kaapstad, 1945.
- *Ligbaken aan die Swartkops: Nederduitse Gereformeerde Kerk Uitenhage 1817–1967*, Port Elizabeth, [1967].
- Smit, J. J. *Die Geskiedenis van Heidelberg, Transvaal, 1836–1877* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1959).
- Snyder, L. L. (red.) *The Imperialism Reader: Documents and Readings on Modern Expansionism*, Princeton ens., 1962.
- Soga, J. H. *The Ama-Xosa: Life and Customs*, Lovedale, 1931.
- *The South-Eastern Bantu*, Johannesburg, 1930.
- Somervell, D. C. *English Thought in the Nineteenth Century*, New York, 1965.
- Souvenir in Commemoration of the Centenary of the 1820 Settlers of Albany, April 1820–April 1920*, plek en datum van publikasie onvermeld.
- Spoelstra, B. *Die „Doppers” in Suid-Afrika 1760–1899*, Kaapstad, 1963.
- Spohr, O. H. „Miscellaneous notes on some Libraries, Book Sales and early Authors in Cape Town in the early 19th century” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XIX, no. 2, Des. 1964, pp. 36–48).
- Stander, H. *Die verhouding tussen die Boere en Zoeloe tot die dood van Mpande in 1872* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 27ste jg., II, 1964).
- Starbuck, A. *History of the American Whale Fishery from its earliest inception to the year 1876*, Wareham, Mass., 1878.

- Stavrianos, L. S. (red.) *The Epic of Modern Man: a collection of readings*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966.
- *Man's Past and Present: a global history*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1971.
- Strassberger, E. *The Rhenish Mission Society in South Africa 1830–1950*, Kaapstad, 1969.
- Stock, E. *The History of the Church Missionary Society*, dele 1 en 2, Londen, 1899.
- Stow, G. W. *The Native Races of South Africa* (Faksimilee-herdruk), Kaapstad, 1964.
- Summers, R. en C. W. Pagden *The Warriors*, Kaapstad, 1970.
- Swart, M. J. „Die Invloed van die Isolatiefaktor op die vorming van die Afrikaner tot 1850” (in *Hertzog-Annale*, jaarboek V, Des. 1958, pp. 73–105).
- Swinfen, D. B. *Imperial Control of Colonial Legislation, 1813–1865: A study of British Policy towards Colonial Legislative powers*, Oxford University Press, 1970.
- Tabler, E. C. „A bibliography of works on South Africa by and about William Cornwallis Harris” (in *Africana Notes and News*, deel XVII, no. 2, Junie 1966, pp. 43–71).
- „Non-Europeans as Interior Men” (in *Africana Notes and News*, deel XIII, no. 8, Des. 1959, pp. 291–296).
- *Pioneers of Rhodesia*, Kaapstad, 1966.
- Taylor, A. J. P. *Europe: Grandeur and Decline*, Harmondsworth, 1967.
- Telford, A. A. *Yesterday's Dress: A History of Costume in South Africa*, Kaapstad ens., 1972.
- Theal, G. M. *History of Africa south of the Zambesi from 1505 to 1795*, III, Londen, 1922.
- *History of South Africa from 1795 to 1872*, I–III, Londen, 1926–1927.
- Theron, E. (red.) *Die Kleurlingbevolking van Suid-Afrika*, Stellenbosch en Grahamstad, 1964.
- Thistlethwaite, F. *The Great Experiment: An introduction to the History of the American People*, Cambridge, 1955.
- Thom, H. B. *Die Geskiedenis van die Skaapboerdery in Suid-Afrika*, Amsterdam, 1936.
- Thompson, L. M. „Afrikaner Nationalist Historiography and the Policy of Apartheid” (in *Journal of African History*, deel III, no. 1, 1962, pp. 125–141).
- R. Elphick en I. Jarrick *Southern African History before 1900: A Select Bibliography of Articles*, Hoover Institution, Stanford Univ., Stanford, Calif., 1971.
- Thornton, A. P. *Doctrines of Imperialism*, New York ens., 1965.
- *The Imperial Idea and its enemies: A study in British Power*, New York, 1968.

- Thornton, R. W. *The Origin and History of the Basuto Pony*, Marika, 1936.
- Tooley, R. V. *Collector's Guide to Maps of the African Continent and Southern Africa*, Londen, 1969.
- *Printed Maps of Southern Africa and its parts*, The Map Collector's Circle, no. 61, Londen, 1970.
- Toussaint, A. *Histoire de L'Océan Indien*, Parys, 1961.
- Toynbee, A. *An Historian's Approach to Religion*, Oxford Univ. Press, Londen ens., 1956.
- Trevelyan, G. M. *History of England*, Londen, 1937.
- Trevor-Roper, H. *The Rise of Christian Europe*, Londen, 1966.
- Turner, F. J. *The Frontier in American History*, New York, 1940.
- Tylden, E. „Vuurwapens in Suid-Afrika” (in *Die Huisgenoot*, 8 Okt. 1926, pp. 11 en 13).
- Tylden, G. *The Armed Forces of South Africa*, Johannesburg, 1954.
- „The Cape Coloured regular regiments, 1793 to 1870” (in *Africana Notes and News*, deel VII, no. 2, Maart 1950, pp. 37–59).
- „The Development of the Commando System in South Africa, 1715–1922” (in *Africana Notes and News*, deel XIII, no. 8, Des. 1959, pp. 303–313).
- „Notes on the Cape Horse”, „The Origin of the Laager”, „Powder Flash”, „Shoulder Firearms in Southern Africa” (in *Africana Notes and News*, deel XIII, no. 5, Maart 1959, pp. 178 en 203; deel XIV, no. 4, Des. 1960, pp. 159–160; deel XVIII, no. 6, Junie 1969, pp. 265–267).
- „Saddlery and Harness in South Africa” (in *Africana Notes and News*, deel XV, no. 3, Sept. 1962, pp. 96–113).
- Tyrell, B. *Tribal Peoples of Southern Africa*, Kaapstad, 1968.
- Uys, C. J. *In the Era of Shepstone*, Lovedale, 1933.
- *Paul Kruger, van die wieg tot die graf*, Kaapstad, 1955.
- Van Biljon, P. *Grensbakens tussen Blank en Swart in Suid-Afrika*, Kaapstad, 1947.
- Van den Bergh, G. N. *Die Polisediens in die Zuid-Afrikaansche Republiek* (ongep. D.Litt.-proefskrif, P. U. vir C.H.O., 1972).
- Van der Horst, S. T. *Native labour in South Africa*, Oxford, 1942.
- Van der Linde, H. W. D. *Die Sendingstasie Pacaltsdorp 1813–1923* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1966).
- Van der Merwe, J. P. *Die Kuap onder die Bataafse Republiek 1803–1806*, Amsterdam, 1926.
- Van der Merwe, P. J. *Die Kafferoorlog van 1793*, Kaapstad, 1940.
- *Die Noordwaartse Beweging van die Boere voor die Groot Trek (1770–1842)*, Den Haag, 1937.
- *Trek*, Kaapstad ens., 1945.
- *Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie*, Kaapstad, 1938.
- Van der Riet, F. G. „An 1820 Settler circulating library at Glen Lynden” (in *South African Libraries*, deel 19, no. 4, April 1952, pp. 13–16).

- Van der Walt, A. J. H. *Die Ausdehnung der Kolonie am Kap der Guten Hoffnung (1700–1779)*, Berlyn, 1928.
- Van der Westhuizen, W. S. *Onderwys onder die Algemene Skoolkommissie: Die periode 1804–1839* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 16de jg., II, 1953).
- Van Heerde, G. L. *Twee Eeue van Sendingwerk: 'n Oorsig oor ons Kerk se sendingwerk in Suid-Afrika, 1652–1857*, Kaapstad, 1951.
- Van Heerden, J. J. *Die Kommandant-Generaal in die Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 27ste jg., II, 1964).
- Van Jaarsveld, F. A. *Die Afrikaner en sy Geskiedenis*, Kaapstad, 1959.
- *Die Eenheidstrewer van die Republikeinse Afrikaners, I, Pioniershartstogte (1836–1864)*, Johannesburg, 1951.
 - *Lewende Verlede*, Johannesburg, 1962.
 - *Die Ontwaking van die Afrikaanse Nasionale Bewussyn 1868–1881*, Johannesburg, 1957.
 - *Ou en Nuwe Weë in die Suid-Afrikaanse Geskiedskrywing* (Mededelings van Unisa, A.16, Pretoria, 1961).
 - *Van Van Riebeeck tot Verwoerd 1652–1966*, Johannesburg, 1971.
 - (red.) *Honderd basiese dokumente by die studie van die Suid-Afrikaanse Geskiedenis 1648–1961*, Kaapstad ens., 1972.
- Van Rooyen, T. S. „A Communist Historian's view of the History of Africa” (in *Historia*, 11de jg., no. 4, Des. 1966, pp. 283–289).
- Van Schoor, M. C. E., en J. J. van Rooyen *Republieke en Republikeine*, Kaapstad ens., 1960.
- Van Selm, R. „Field-Commandant Jacobus Ignatius Rademeyer” (in *Africana Notes and News*, deel XIII, no. 3, Sept. 1958, pp. 95–97).
- Vansina, J. *Kingdoms of the Savanna*, Univ. of Wisconsin Press, Madison ens., 1966.
- *Oral Tradition: A study in Historical Methodology* (vertaal uit Frans), Londen, 1965.
 - R. Mauny en L. V. Thomas (reds.) *The Historian in Tropical Africa*, Londen, 1964.
- Van Warmelo, N. J. *The Copper Miners of Musina and the early history of the Zoutpansberg*, Pretoria, 1940.
- „The Limpopo” (in *Africana Notes and News*, deel IX, nos. 1 en 2, Des. 1951 en Maart 1952, pp. 29 en 71–72).
 - *Place Names of the Kruger National Park*, Pretoria, 1961.
- Van Zyl, D. J. *Die Geskiedenis van Graanbou aan die Kaap, 1795–1826* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 31ste jg., I, 1968).
- Van Zyl, M. C. *Luitenant-goewerneur Martin West en die Natalse Voortrekkers* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 18de jg., II, 1955).
- Varley, D. H. „The lighter reading of our English South African ancestors”, I en II (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XIII, nos. 1 en 2, Sept. en Des. 1958, pp. 22–29 en 52–58).

- „A note on the South African Christian Recorder” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XIII, no. 1, Sept. 1958, pp. 12–15).
- *South African reading in earlier days*, S.A.B.C. Publication, [Johannesburg], jaar onvermeld.
- (red.) *Sir John Herschel at the Cape 1834–1838* (herdruk uit *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XII, no. 2, Des. 1957, pp. 39–82), Kaapstad, 1958.
- Vaughan, A. T. (red.) *America before the Revolution 1725–1775*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1967.
- Venter, I. S. J. „Platberg (Motlhana-wa-Pitse), die eerste Wesleyaanse Sendingstasie in die Transgariep, 1826–1833” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel 22, no. 3, Maart 1968, pp. 69–75).
- „Die rol van die Drukkers in die Wesleyaanse Betsjoeana-sending gedurende die halfeeue 1825–1875” (in *Historia*, 4de jg., no. 3, Sept. 1959, pp. 161–169).
- Venter, P. J. „Die Inboek-Stelsel” (in *Die Huisgenoot*, 1 Junie 1934, p. 25 vlg.).
- *Landdroos en Heemrade (1682–1827)* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 3de jg., II, 1940).
- Vidler, A. R. *The Church in an age of Revolution, 1789 to the present day*, Harmondsworth, 1965.
- Visagie, J. C. *Willem Fredrik Hertzog, 1792–1847* (ongep. M.A.-verh., Unisa, 1971).
- Vivier, W. G. H. en S. Hooyvlakte: *Die verhaal van Beaufort-Wes 1818–1968*, Kaapstad, 1969.
- Voigt, J. C. *Fifty years of the History of the Republic in South Africa*, 2 dele, Londen, 1899.
- Wahl, J. R. (red.) *Thomas Pringle in South Africa 1820–1826*, Kaapstad ens., 1970.
- Walker, E. A. *The Frontier tradition in South Africa*, Oxford, 1930.
- *A History of South Africa*, 1ste uitgawe, Londen ens., 1928; 2de uitgawe, 1940; 3de uitgawe getiteld *A History of Southern Africa*, Londen ens., 1957 (My verwysings is gewoonlik na die 2de uitgawe).
- Walton, J. „Homes of the early South African Stock Farmers” (in *Africana Notes and News*, deel VIII, no. 2, Maart 1951, pp. 51–54).
- *Homesteads and Villages of South Africa*, Pretoria, 1952.
- *Vroeë Plase en Nedersettings in die Oranje-Vrystaat*, Kaapstad, 1955.
- Warren, C. *On the Veldt in the Seventies*, Londen, 1902.
- Wastell, R. E. P. *The History of Slave Compensation, 1833–1845* (ongep. M.A.-verh., Univ. van Londen, 1932).
- Webb, R. K. *Modern England from the Eighteenth Century to the present*, Londen, 1969.
- Webb, W. P. *The Great Frontier*, Londen, 1953.
- *The Texas Rangers: a century of Frontier Defence*, Boston ens., 1935.

- Wenzelburger, K. T. *Die Geschichte der Buren*, Nurenberg, 1902.
- Wessels, J. W. *History of the Roman-Dutch Law*, Grahamstad, 1908.
- Westphal, E. O. J. „The Linguistic Prehistory of Southern Africa” (in *Africa*, deel 33, 3, 1963, pp. 243 vlg.).
- Whiteside, J. *History of the Wesleyan Methodist Church of South Africa*, Londen, 1906.
- Wiedner, D. L. *A History of Africa South of the Sahara*, New York, 1964.
- Wieringa, P. A. C. *De oudste Boeren-Republieken Graaff-Reinet en Zwelldam*, Den Haag, 1921.
- Williams, D. „African Nationalism in South Africa: Origins and Problems” (in *Journal of African History*, deel XI, no. 3, 1970, pp. 371–383).
- *The Missionaries on the Eastern Frontier of the Cape Colony, 1799–1853* (ongep. D. Phil.-proefskrif, Univ. van die Witwatersrand, 1959).
- Williams, E. *Capitalism and Slavery*, Chapel Hill, N. C., 1945.
- Williamson, J. A. *A Short History of British Expansion: the Modern Empire and Commonwealth*, Londen, 1934.
- Willoughby, W. F. en W. W., en S. M. Lindsay *The System of Financial Administration of Great Britain*, New York, 1922.
- Wills, A. J. *An Introduction to the History of Central Africa*, Oxford Univ. Press, Londen, 1964.
- Wilmot, A. *The History of South Africa*, Londen en Kaapstad, 1901.
- *The Life and Times of Sir Richard Southey*, Londen, 1904.
- Wilson, M. „The Early History of the Transkei and Ciskei” (in *African Studies*, deel XVIII, no. 4, 1959, pp. 167–179).
- Wilson, M. en L. Thompson (reds.) *The Oxford History of South Africa, I*, Oxford, 1969.
- Winks, R. W. (red.) *The Age of Imperialism*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1969.
- (red.) *British Imperialism: Gold, God, Glory*, New York ens., 1963.
- Wood, C. T. „An Experiment that failed” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel VI, no. 4, Junie 1952, pp. 118–120).
- Woodruff, W. *Impact of Western Man: A study of Europe's role in the World Economy 1750–1960*, Londen ens., 1966.
- Woodward, E. L. *The Age of Reform 1815–1870*, Oxford, 1938.
- Wormser, J. A. *Het Leven van Petrus Jacobus Joubert*, Amsterdam ens., 1916.
- Wright, J. B. *Bushman Raiders of the Drakensberg, 1840–1870*, Univ. of Natal Press, Pietermaritzburg, 1971.
- Wright, L. B. *The Atlantic Frontier Colonial American Civilization (1607–1763)*, Cornell, 1959.
- *Culture on the Moving Frontier*, New York, 1961.
- Wyndham, H. A. *The Early History of the Thoroughbred Horses in South Africa*, Oxford, 1924.
- Young, G. M. (red.) *Early Victorian England 1830–1865*, 2 dele, Oxford, 1951.

Young, P. J. *Boot and Saddle: A narrative record of the Cape Regiment, the British Cape Mounted Riflemen, the Frontier Armed Mounted Police, and the Colonial Mounted Riflemen*, Kaapstad, 1955.

II Letterkundige Bronne

(i) Kontemporêre Werke, Reisbeskrywings en ander Persoonlike Getuienisse

Alberti, L. *Account of the Tribal Life and Customs of the Xhosa in 1807* (vertaal uit Duits), Kaapstad, 1968.

Alexander, J. E. *An Expedition of Discovery into the Interior of Africa*, 2 dele, Londen, 1838.

– *Narrative of a Voyage of Observation among the Colonies of Western Africa*, 2 dele, Londen, 1837.

– „Report of an Expedition of Discovery, through the countries of the Great Namaquas, Boschmans, and the Hill Damaras, in South Africa” (in *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, deel VIII, 1838, pp. 1–28).

Arbousset, T. en F. Daumas *Narrative of an exploratory Tour to the north-east of the Colony of the Cape of Good Hope* (vertaal uit Frans), Kaapstad, 1846 (Faksimile-herdruk, Africana Collectanea, XXVII, Kaapstad, 1968).

– *Relation d'un Voyage d'exploration au nord-est de la Colonie du Cap du Bonne-Espérance, entrepris dans le mois de mars, avril et mai 1836*, Parys, 1842.

Ayliff, J. „John Ayliff and the Emancipation of the Fingoes (May 1835)” (in *Journal of the Methodist Historical Society of South Africa*, deel III, no. 1, April 1958, pp. 21 – 24).

Backhouse, J. *Extracts from the Letters of*, 2 dele, Londen, 1842.

– *A Narrative of a Visit to the Mauritius and South Africa*, Londen, 1844.

– en C. Taylor *The Life and Labours of George Washington Walker*, Londen, 1862.

– en G. W. Walker *Extracts from the Journal of J. Backhouse*, 2 dele, Londen, 1840 – 1842.

Bannister, S. *British Colonization and Coloured Tribes*, Londen, 1838.

– *Humane Policy*, Londen, 1830.

– *Memoir respecting the Colonization of Natal, in South-Eastern Africa; presented by the Cape of Good Hope Trade Society to the Secretary of State for the Colonies*, Londen, 1839.

Barrow, J. *An Account of Travels into the Interior of Southern Africa*, II, Londen, 1804.

– *An Auto-Biographical Memoir of Sir John Barrow, Bart., late of the Admiralty*, Londen, 1847.

- *A Voyage to Cochin China in the years 1792 and 1793 . . . to which is annexed an Account of a Journey made in the years 1801 and 1802, to the residence of the chief of the Booshuana Nation, being the remotest point in the interior of Southern Africa to which Europeans have hitherto penetrated*, Londen, 1806.
- Bird, J. *The Early Days of Natal*, plek onvermeld, 1886.
- Bisset, Major-General (J. J.) *Sport and War or recollections of fighting and hunting in South Africa from the years 1834 to 1867*, Londen, 1875.
- Booth, A. R. (red.) *Journal of the Rev. George Champion, American Missionary in Zululand, 1835–9*, Kaapstad, 1967.
- (red). *The Journal of an American Missionary in the Cape Colony, 1835 by George Champion*, Kaapstad, 1968.
- Borcherds, P. B. *An Auto-Biographical Memoir*, Kaapstad, 1861.
- Boteler, T. *Narrative of a Voyage of Discovery to Africa and Arabia*, 2 dele, Londen, 1835.
- Boyce, W. B. *Notes on South African Affairs from 1834 to 1838*, Londen, 1839.
- Broadbent, S. *A Narrative of the first introduction of Christianity amongst the Barolong Tribe of Bechuanas, South Africa*, Londen, 1865.
- Brownlee, C. *Reminiscences of Kafir Life and History and other papers*, Lovedale, 1916.
- Bunbury, C. J. F. *Journal of a Residence at the Cape of Good Hope*, Londen, 1848.
- *The Life of Sir Charles Bunbury* (H. Lyell [red.]), I, Londen, 1906.
- Burchell, W. J. *Travels in the Interior of Southern Africa*, Londen, 1822–1824 (I. Schapera [red.]), 2 dele, Londen, 1953.
- *Travels in the Interior of Southern Africa, with a new Introduction by A. Gordon-Brown* (Faksimilee-herdruk), Kaapstad, 1967.
- Burrow, J. *Travels in the Wilds of Africa, being the Diary of a young scientific assistant who accompanied Sir Andrew Smith in the Expedition of 1834–1836* (P. R. Kirby [red.]), Kaapstad, 1971.
- Butler, H. *South African Sketches: Illustrative of the wild life of a hunter on the frontier of the Cape Colony*, Londen, 1841.
- Buttner, J. D. (G. S. Nienaber en R. Raven-Hart [reds.]) *Account of the Cape, brief description of Natal, journal extracts on East Indies*, Kaapstad, 1970.
- Buxton, T. F. *Memoirs of Sir Thomas Fowell Buxton* (C. Buxton [red.]), Londen, 1849.
- Cachet, F. L. *Vijftien jaar in Zuid-Afrika. Brieven aan een Vriend*, I, Leeuwarden, 1875.
- *De Worstelstrijd der Transvalers*, Amsterdam, 1883.
- Cannon, R. *History of the Cape Mounted Riflemen; with a brief account of the Colony of the Cape of Good Hope (Historical Records of the British Army)*, Londen, 1842.

- Casalis, E. *The Basutos; or twenty-three years in South Africa*, Londen, 1861 (Faksimilee-herdruk, Africana Collectanea XVI, Kaapstad, 1965).
- *Mes Souvenirs*, Parys, 1884 (Faksimilee-herdruk, Africana Collectanea, XXXVIII, van Engelse vertaling, *My Life in Basutoland*, gepubliseer te Londen, 1889, Kaapstad, 1971).
- Chapman, J. *Travels in the Interior of South Africa 1849–1863 . . .* (E. C. Tabler [red.]), deel I, Kaapstad, 1971.
- Chase, J. C. *The Cape of Good Hope and the Eastern Province of Algoa Bay*, Londen, 1843.
- *The Natal Papers: A Reprint of all Notices and Public Documents connected with that territory including a description of the Country and a History of events from 1498 to 1843 in two parts* (Faksimilee-herdruk), Kaapstad, 1968.
 - *Old Times and Odd Corners* [Frederick Korsten], herdruk, Port Elizabeth, 1969.
- Christopher, J. S. *Natal, Cape of Good Hope, a grazing, agricultural, and cottongrowing Country*, Londen, 1850.
- Cilliers, S. J. „Uit de Geschiedenis der Voortrekkers” (in *De Fakkel*, 1 Augustus 1895, p. 626 vlg.).
- Cloete, H. *Five Lectures on the Emigration of the Dutch Farmers*, Kaapstad, 1856.
- Coetzer, P. P. J. *Gebeurtenisse uit di Kaffer-Oorloge jan 1834, 1835, 1846, 1850 tot 1853*, Paarl, 1897.
- Cole, A. W. *The Cape and the Kafirs*, Londen, 1852.
- Collins, W. W. “Free Statia”, Bloemfontein, 1907.
- Daniell, S. *African Scenery and Animals*, 2 dele, Londen, 1804–1805.
- De Jager, M. J. *Geschiedenis van de Voortrekkers*, plek en datum van publikasie onvermeld.
- De Las Cases, Count *My Residence at the Cape, being an extract from Volume IV of the Journal of Count De Las Cases* (O. H. Spohr [red.]), Kaapstad, 1970.
- Delegorgue, A. *Voyage dans l’Afrique Australe*, 2 dele, Parys, 1847.
- Dugmore, H. H. *The Reminiscences of an Albany Settler* (F. G. van der Riet en L. A. Hewson [reds.]), Grahamstad, 1958.
- Edwards, J. *Reminiscences of the early Life and Missionary Labours of the Rev. John Edwards, fifty years a Wesleyan Missionary in South Africa* (W. C. Holden [red.]), Grahamstad, 1883.
- Evans, D. S. et al (reds.) *Herschel at the Cape: Diaries and Correspondence of Sir John Herschel 1834–1838*, Kaapstad, 1969.
- Ewart J. *James Ewart’s Journal covering his stay at the Cape of Good Hope (1811–1814) . . . with an introduction by A. Gordon-Brown*, Kaapstad, 1970.
- Faure, D. P. *My Life and Times*, Kaapstad, 1907.

- Fawcett, J. *Account of an eighteen months' Residence at the Cape of Good Hope in 1835–1836*, Kaapstad, 1836.
- Ferguson, W. T. en R. F. M. Immelman (reds.) *Sir John Herschel and Education at the Cape 1834–1840*, Oxford Univ. Press, Kaapstad, 1961.
- Fynn, H. F. *The Diary of Henry Francis Fynn* (saamgestel en uitgegee deur J. Stuart en D. McK. Malcolm), Pietermaritzburg, 1950.
- Gardiner, A. F. *Narrative of a Journey to the Zoolu Country in South Africa by Captain Allen F. Gardiner, R. N., undertaken in 1835*, Londen, 1836 (Faksimilee-herdruk in *Africana Collectanea*, XXI, Kaapstad, 1966).
- Godlonton, R. *Case of the Colonists of the Eastern Frontier of the Cape of Good Hope in reference to the Kaffir Wars of 1835–1836 and 1846*, Grahamstad, 1879.
- *A Narrative of the Irruption of the Kafir Hordes, 1834–1835*, Grahamstad, 1836.
 - *A Narrative of the Irruption of the Kaffir Hordes into the Eastern Province of the Cape of Good Hope 1834–1835, including Parts I, II and III of the Introductory Remarks* (Faksimilee-herdruk, *Africana Collectanea*, XI, Kaapstad, 1965).
- Godlonton, R. en E. Irving *Narrative of the Kaffir War 1850–1852*, Londen en Grahamstad, 1851 (Faksimilee-herdruk, *Africana Collectanea*, II, Kaapstad, 1962).
- Gordon-Brown, A. *An Artist's journey along the Old Cape Post-Road 1832–1833*, Kaapstad, 1972.
- Grout, L. *Zulu-Land*, Philadelphia, 1864.
- Harris, W. C. *Portraits of the Game and Wild Animals of Southern Africa*, Londen, 1840.
- *Portraits of the Game and Wild Animals of Southern Africa. Reproduced complete from the original edition of 1840/41. Introductory essay by Edward C. Tabler, Zoological note by Richard Liversidge, with additional illustrations*, Kaapstad, 1969.
 - *Sketch of the Emigration of the Border Colonists. Extracted from the unpublished Journal of a Visit to the Chief Moselekatse. By Capt. Harris, E. I. C. Engineers*, Kaapstad, [1837].
- Harris se verhaal van die Groot Trek is voortgesit in sy *Narrative of an Expedition into Southern Africa, during the years 1836, and 1837, from the Cape of Good Hope, through the Territories of the Chief Moselekatse, to the Tropic of Capricorn*, Bombaai, 1838, soos ook in latere edisies te Londen, 1839, 1841, 1844 en 1852.
- *The Wild Sports of Southern Africa; being the Narrative of a Hunting Expedition from the Cape of Good Hope, through the territories of the Chief Moselekatse to the Tropic of Capricorn*, 5de uitgawe, Londen, 1852.
 - *The Wild Sports of Southern Africa* (Faksimilee-herdruk van die 5de uitgawe, in *Africana Collectanea*, VI, Kaapstad, 1963).

- Hillard, K. (red.) *My mother's journal: A young lady's diary of five years spent in Manila, Macao, and the Cape of Good Hope from 1829–1834*, Boston, 1900.
- Hofstede, H. J. *Geschiedenis van den Oranje-Vrystaat*, Den Haag, 1876.
- Holden, W. C. *History of the Colony of Natal*, Londen, 1855.
- *History of Methodism, and of Methodist Missions in South Africa*, Londen, 1877.
- Hulley, R. B. „Zululand under Dingaan: Account of the Rev. Mr. Owen's visit to Zululand in the year 1837, as related by Mr. R. B. Hulley” (in *The Cape Monthly Magazine*, deel II, Jan.-Junie 1880, pp. 321–332). 'n Skynbaar swakker teks is deur G. E. Cory gepubliseer in *The Diary of the Rev. Francis Owen*, V. R. V. no. 7, Kaapstad, 1926, pp. 171–180.
- Isaacs, N. *Travels and Adventures in Eastern Africa* (L. Herrman [red.]), 2 dele, Van Riebeeck-Vereniging nos. 16 en 17, Kaapstad, 1936–1937.
- *Travels and Adventures in Eastern Africa* (L. Herman en P. R. Kirby [reds.]), Kaapstad, 1970.
- Justus, *The Wrongs of the Caffre Nation*, Londen, 1837.
- Kannemeyer, M. (red.) „Dr. MacKrill's Notebook” (in *Africana Notes and News*, deel VIII, no. 2, Maart 1951, pp. 55–59).
- Kay, S. *Travels and Researches in Caffraria*, Londen, 1833.
- King, W. R. *Campaigning in Kafirland*, Londen, 1855.
- Kirby, P. R. (red.) *Jacob van Reenen and the Grosvenor expedition of 1790–1791*, Johannesburg, 1958.
- *Robert Moffat's Visit to Mzilikazi in 1835*, Johannesburg, 1940.
- Krauss, F. „A Description of Cape Town and its way of life, 1838–40” (uit Duits vertaal deur O. H. Spohr) (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XXI, no. 1, Sept. 1966, pp. 2–12; no. 2, Des. 1966, pp. 39–50).
- „The Natal Voortrekkers and their War with the Zulu” (uit Duits vertaal deur O. H. Spohr) (in *Historia*, 14de jg., no. 1, Maart 1969, pp. 22–42).
- Lauts, G. *Geschiedenis van de Kaap de Goede Hoop, Nederlandsche Volksplanting 1652–1806*, Amsterdam, 1854.
- *De Kaapsche Landverhuizers of Neerlands Afstammelingen in Zuid-Afrika*, Leyden, 1847.
- Lichtenstein, W. H. C. *Foundation of the Cape; about the Bechuanas* (uit Duits vertaal en uitgegee deur O. H. Spohr), Kaapstad, 1973.
- *Reisen im Südlichen Afrika in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806* (W. Drascher [red.]), 2 dele, Stuttgart, 1967.
 - *Travels in Southern Africa in the years 1803–1806*, 2 dele, V. R. V. nos. 10 en 11, Kaapstad, 1928–1929.
- Liebenberg, B. J. *Andries Pretorius in Natal*, Pretoria en Kaapstad, 1977.
- Livingstone, D. *Missionary Travels and Researches in South Africa*, Londen, 1857.

- McKay, J. *Reminiscences of the last Kaffir War*, Grahamstad, 1871.
- McKenzie, J. *Ten years north of the Orange River . . . from 1859 to 1869*, Edinburg, 1871.
- Mann, R. J. *The Colony of Natal*, Londen, 1859.
- Marsh, J. W. *A Memoir of Allen F. Gardiner, Commander R. N.*, Londen, 1857.
- Martin, R. M. *The British Colonies: British Possessions in Africa, Div. VII*, Londen, jaartal onvermeld.
- Methuen, H. H. *Life in the Wilderness; or Wanderings in South Africa*, Londen, 1848.
- Moffat, J. S. *The Lives of Robert and Mary Moffat*, New York, 1885.
- Moffat, R. *Missionary Labours and Scenes in Southern Africa*, Londen, 1846.
- Moloja (gedikteer aan J. M. Orpen) „The Story of the ‘Fetcani Horde’,” *Cape Quarterly Review*, I, 1882, pp. 267–275.
- Moodie, D. *Correspondence between Donald Moodie . . . and the Rev John Philip . . .*, Kaapstad en Londen, 1841.
- *An Inquiry into the Justice and Expediency of completing the Publication of the authentic Records of the Colony of the Cape of Good Hope relative to the Aboriginal Tribes*, Kaapstad, 1841.
- Moodie, D. C. F. *The History of the Battles and Adventures of the British, the Boers, and the Zulus, etc. in Southern Africa*, 2 dele, Kaapstad, 1888.
- Moodie, J. W. D. *Ten Years in South Africa*, 2 dele, Londen, 1835.
- Moshesh, N. „A little Light from Basutoland” (in *The Cape Monthly Magazine*, deel II, Jan.-Junie 1880, pp. 221–233 en 280–292).
- Napier, E. E. *Excursions in Southern Africa*, 2 dele, Londen, 1850.
- *Past and Future Emigration; or, the Book of the Cape*, Londen, 1849.
- Narrative of a Correspondence, etc. between the Honourable Mr. Justice Menzies and Sir Andries Stockenstrom*, Kaapstad, 1840.
- Nel, L. J. *Herinneringe uit die Voortrekkertyd* (opgeteken deur E. G. Jansen), Pretoria, 1939.
- Nel, W. G. *Een Bladzijde uit de Geschiedenis der Voortrekkers: Verhaal van de heer W. G. Nel, Wonderboom, Umvoti Distrikt, Natal, plek en datum onvermeld*.
- Newman, W. A. *Biographical Memoir of John Montagu*, Londen, 1855.
- Ohrig, G. G. *Die Uitgewekenen in Port Natal*, Amsterdam, 1841.
- Orpen, J. M. *Reminiscences of Life in South Africa . . .*, 2 dele, Kaapstad, 1964.
- Owen, F. *The Diary of the Rev. Francis Owen* (G. E. Cory [red.]), V. R. V. no. 7, Kaapstad, 1926.
- Owen, W. F. W. *Narrative of Voyages to explore the shores of Africa, Arabia, and Madagascar*, 2 dele, Londen, 1833.

- Philip, J. *Researches in South Africa; illustrating the civil, moral, and religious condition of the Native Tribes*, 2 dele, Londen, 1828.
- Porter, W. *The Porter Speeches*, Kaapstad, 1886.
- Preller, G. S. (red.) *Voortrekkermense*, 6 dele Kaapstad, 1918–1938.
- Pretorius, M. W. *Bescheiden betrekking hebbende op de Geschiedenis der Afrikaner Boeren*, Pretoria, 1898.
- Pringle, T. *Narrative of a Residence in South Africa*, Londen, 1840.
- *The Poetical Works of Thomas Pringle*, Londen, 1839.
- Raven-Hart (red.) *Cape of Good Hope 1652–1702: The first fifty years of Dutch Colonisation as seen by Callers*, 2 dele, Kaapstad, 1971.
- Raymond, X. „La Colonie du Cap sous la domination Anglaise; guerres des Boers et des Cafres” (in *Revue des Deux Mondes*, deel I, no. 2, Jan. 1852, pp. 283–332).
- R [obinson], A. M. L. „Thomas Pringle and Sir Walter Scott” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel VI, no. 4, Junie 1952, pp. 109–118).
- Rompel-Koopman, L. *In het Land van Piet Retief*, Pretoria, 1919.
- *Wat Mev. Genl. Joubert vertelt*, Kaapstad ens., 1916.
- Roos, J. de V. „Carel Trigardt 1811–1901” (in *Die Huisgenoot*, 24 Okt. 1930, pp. 29 en 47).
- Rose, C. *Four years in Southern Africa*, Londen, 1829.
- Rudolph, G. M. „The Voortrekkers. Mr. Rudolph's Reminiscences”, dele I–V (in *The Greytown Gazette and Lion's River County Herald*, 15, 22, 29 April, 6, 13, 27 Mei, 1905). Herdruk met histories onbelangrike tekstuele wysigings as: *Mr. Rudolph's Reminiscences of South African Pioneers*, edited by Edward V. Bambrick, Greytown, [1905].
- Russell, G. *The History of Old Durban*, Durban, 1899.
- Shaw, B. *Memorials of South Africa*, Londen, 1840.
- Shaw, W. A. *Defence of the Wesleyan Missionaries in Southern Africa, comprising copies of a Correspondence with the Reverend John Philip, D. D.*, Londen, 1839.
- *A Letter to the Right Hon. the Earl of Aberdeen, K. C. B. . . . on the subject of the late Irruption of the Caffres, into the British Settlement of Albany, South Africa*, Londen, 1835.
- *Memoir of W. Shaw*, Londen, 1875.
- *Memoirs of Mrs. Anne Hodgson*, Londen, 1836.
- Smit, E. *The Diary of Erasmus Smit* (H. F. Schoon [red.] en W. G. A. Mears, vertaler), Kaapstad, 1972.
- *Uit het Dagboek van Erasmus Smit, Predikant bij de Voortrekkers* (H. F. Schoon [red.]), Kaapstad, 1897.
- Smith, A. *The Diary of Dr. A. Smith, Director of the "Expedition for Exploring Central Africa", 1834–1836* (P. R. Kirby [red.]), 2 dele, V. R. V. nos. 20 en 21, Kaapstad, 1939–1940.

- *Report of the Expedition for Exploring Central Africa etc.*, Kaapstad, 1836.
- Smith, H. *The Autobiography of Lieutenant-General Sir Harry Smith* (G. C. M. Smith red.), 2 dele, Londen, 1902.
- Smith, T. *The Earnest Missionary: A Memoir of the Rev. Horatio Pearse*, Londen, 1864.
- *South Africa Delineated*, Londen, 1850.
- Spies, F. J. du T. „Die Herinneringe van J. H. Hatting soos opgeteken deur G. A. Odé” (in *Historia*, 4de jg., no. 3, Sept. 1959, pp. 170–178).
- „Die Herinneringe van Voortrekker P. M. Fouché” (in *Historia*, 5de jg., no. 2, Junie 1960, pp. 117–119).
- „Herinneringe van Voortrekkers soos opgeteken deur G. A. Odé” (in *Historia*, 4de jg., no. 4, Des. 1959, pp. 235–245; 5de jg., no. 1, Maart 1960, pp. 19–29).
- Steedman, A. *Wanderings and Adventures in the Interior of Southern Africa*, 2 dele, Londen, 1835.
- Steenkamp, A. *Die Dagboek van Anna Steenkamp en fragmentjies oor die Groot Trek* (uitgegee deur ’n paar Samewerkers), Pietermaritzburg, 1939.
- Steytler, J. G. „Remembrances from 1832–1900 by John George Steytler [1832–1918]” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XXV, no. 1, Sept. 1970, pp. 20–39).
- Stockenstrom, A. *The Autobiography of Sir Andries Stockenstrom* (C. W. Hutton [red.]), 2 dele, Kaapstad, 1887.
- Stuart, J. *De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid Afrika*, Amsterdam, 1854.
- Thompson, G. *Travels and Adventures in Southern Africa*, Londen, 1827 (Faksimilee-herdruk, Africana Connoisseurs Press, Kaapstad, 1962).
- Thompson, W. *The Griquas*, Kaapstad, 1854.
- Trichardt, L. *Dagboek van Louis Trichardt (1836–1838)* (G. S. Preller [red.]), Kaapstad ens., 1938. Dit is ’n hersiening van die eerste uitgawe gepubliseer te Bloemfontein in 1917.
- Trigardt, L. *Die Dagboek van Louis Trigardt* (T. H. le Roux [red.]), Pretoria, 1964. ’n Tweede druk van hierdie, die beste teks, met enkele aanvullings, verskyn te Pretoria in 1966.
- Uys, D. C. *Die Voortrekkers. De Trek van 1835 uit de Kaap-Kolonie naar Natal. Hoe en door wien de Trek begonnen is, plek en jaar van publikasie onvermeld*.
- Van Heerden, P. S. *Herinneringen uit den tijd der Vrijstaatsche Voortrekkers*, Stellenbosch, 1908.
- Van Oordt, L. C. (red.) *Die Kaapse Taalgief*, nos. 1–10, Nov. 1947 – April 1956 (vanaf April 1951 oorgedruk uit *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns*).
- Van Prinsterer, G. Groen *Het Parysche Zendelinggenootschap, werkzaam in Zuid-Afrika*, Den Haag, 1847.

- Van Warmelo, N. J. (red.) *History of Matiwane and the Amangwane Tribe as told by Msebenzi to his Kinsman Albert Hlongwane*, Dept. of Native Affairs, Ethnological Publications, deel VII, Pretoria, 1938.
- Williams, D. (red.) *An Account of a Journey into Transorangia and the Potchefstroom-Winburg Trekker Republic in 1843 by the Rev. John Bennie*, Kaapstad en Amsterdam, 1956.
- Wollaston, J. R. „The Cape Journal of John Ramsden Wollaston, 1840–41” (in *Quarterly Bulletin of the South African Library*, deel XXI, no. 3, Maart 1967, pp. 94–101).
- Wood, W. *Statements respecting Dingaan, King of the Zoolahs*, Kaapstad, 1840.
- Wright, W. *Slavery at the Cape of Good Hope*, Londen, 1831.
- Wyld, J. *An Atlas of Maps of different parts of the world; designed to show the stations of the Protestant Missionaries*, Londen, 1839.
- Zietsman, P. H. *De Emigranten-Expeditie te Port Natal, 1840*, Kaapstad, jaartal onvermeld.

(ii) Periodieke Publikasies

- Albany Mirror*, 1841.
- Annales Maritimes et Coloniales*, 1840.
- The Annual Register*, dele LXXIX, 1837, tot LXXXI, 1839.
- Boston Daily Advertiser and Patriot*, 1833–1838.
- Boston Evening Gazette*, 1835.
- Boston Morning Post*, 1835.
- Cape Almanacs en Directories* (onder verskillende name), tot 1840.
- The Cape Cyclopaedia*, dele I en II, 1835 en 1837.
- The Cape of Good Hope Government Gazette*, 1820–1840.
- The Cape of Good Hope Literary Gazette*, 1830–1835.
- The Cape Town Gazette and African Advertiser*, 1812 en 1820–1826.
- The Christian Keepsake and Missionary Annual*, 1837 en 1838.
- The Colonial Magazine and Commercial-Maritime Journal*, 1840.
- Colonist*, 1827–1828.
- The Echo*, 1840.
- The Evangelical Magazine*, 1804.
- The Evangelical Magazine and Missionary Chronicle*, 1815.
- The Evangelical Magazine and Missionary Chronicle*, dele IX – XVII, 1835–1839 (vanaf 1838 *The Evangelical Magazine*).
- The Graham's Town Journal*, 1832–1840.
- Journal des Missions Évangéliques*, 1835–1838.
- De Kaapsche Cyclopedie*, 1833.
- The Mediator*, 1837–1839.
- The Missionary Herald*, 1823, 1826–1840.
- Missionary Notices relating principally to the Foreign Missions*, . . . under

the direction of the Methodist Conference, dele IV, VI-XI, 1823–1825, 1829–1847.

The Missionary Register, 1837–1838.

Das Missions-Blatt, 13de en 14de jaargange, 1838–1839.

The Moderator, or, Cape of Good Hope Impartial Observer, Januarie-Junie 1837 (word daarna *The Mediator*).

The Monthly Magazine; or British Register, 1823.

De Natalier en Pietermaritzburgsche Trouwe Aantekenaar, 1844–1846.

New York Journal of Commerce, 1838.

Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift, 1824–1840.

The Panoplist and Missionary Magazine, 1816.

South African Christian Recorder, 1836.

The South African Commercial Advertiser, 1826–1840.

South African Quarterly Journal, 1829–1836.

De Ware Afrikaan, 1838–1840.

The Wesleyan-Methodist Magazine, deel IV, 1825, deel IX, 1830, deel XII, 1833, deel XXI, 1842.

De Zuid-Afrikaan, 1834–1840.

(Vir moderne tydskrifte en nuusblaaie kyk onder Literatuur.)

III Argivale Bronne

(i) Gepubliseerde Bronne

(a) Amptelike Publikasies

Imperiale Blouboeke

1817, nos. 225 en 226: Account of the Value of all Imports from and all Exports to the Cape in the five years ending 5 January, 1817.

1819, no. 58: Statements of the Revenue and Expenditure of the Cape of Good Hope, 1817 and 1818.

1826, no. 332: Instructions given for the guidance of the Commissioners to inquire into the situation of the Cape.

1826–1827, nos. 202, 371 en 438: Papers re Slaves and Aborigines, Administration and a British Metallic Circulation, 1797–1826.

1827–1830, nos. 282, 300 en 584: Reports of the Commissioners of Inquiry upon the Administration, the Finances, the Trade, the Navigation and the Native Tribes at the Cape, 1826–1830.

1829, no. 335: Cape, Reports from Protectors of Slaves, 1826–1827.

1829–1830, nos. 8 en 339: Orders-in-Council re Natives of South Africa and Colonial Slave Laws.

- 1831, no. 73: Account of the Value of all Imports from the Cape, 1812–1831.
- 1831–1835, nos. 50, 230 en 252: Papers re measures adopted for the melioration of the condition of the Cape Slave Population and re the condition and treatment of the Native Inhabitants of Southern Africa.
- 1832–1835, nos. 473, 570 en 721: Reports from Select Committees on Colonial Military Expenditure and the Extinction of Slavery throughout the British Dominions.
- 1835, nos. 420 en 514: Slavery Abolition Proceedings and Slavery Abolition Act.
- 1836–1837, nos. 279 en 503: Papers re Kaffir War and the death of Hintza, 1835–1837.
- 1836, no. 471: Bill for the Punishment of Offences within certain Territories Adjacent to the Cape of Good Hope.
- 1836–1837, nos. 425, 516 en 538: Reports from Select Committees on Aborigines and on Colonial Receipt and Expenditure, 1830–1837.
- 1837–1838, no. 137: Cape, Emigrants from Britain, 1832–1836.
- 1837–1840, nos. 84 en 728: Papers re the West-Indies and Indentured Africans in the Colonies.
- 1838, nos. 0.98 en 0.101: Correspondence re the Emigration of certain Inhabitants of the Eastern District of the Cape in 1836 and 1837, and their Proceedings beyond the Frontiers (in P. R. O., C. O. 48/175 en 48/191).
- 1840–1842, nos. 323 en 567: Report on Children sent out to the Cape by the Children's Friend Society and General Report of the Colonial Land and Emigration Commissioners.
- 1846–1850, nos. 400 en 1137: Cape, Correspondence re the establishment of a Representative Assembly, 1836–1850.
- 1847–1853, nos. 424, 786, 912, 969, 1056, 1428 en 1635: Correspondence re the Kaffir Tribes, 1837–1853.
- 1851, no. 635: Report from Select Committee on the Kafir Tribes.
- 1851–1852, nos. 31, 89 en 683: Returns of the Troops in South Africa and Ordinances re the Trade of Arms and Gunpowder at the Cape, 1843–1851.
- 1884, no. 42: Return to an Address of the House of Lords, dated 15th June 1883, for copies or extracts of any engagements subsisting between this Country and any States or Native Tribes in South Africa, 1803–1882.

Ander Amptelike Publikasies

Abstracts of the Proceedings of the Board of Relief for the Destitute appointed in Grahamstown by His Excellency Sir Benjamin D'Urban, K. C. B., 1836.

Cape of Good Hope Blue Books, 1838–1842.

Hansard, Parliamentary Debates, vol. XXXII, 1816 tot vol. CLX, 1860.

Transvaal Native Affairs Department: A short History of the Native Tribes of the Transvaal, 1905.

(b) Ander Bronne

- Ayliff, J. *The Journal of John Ayliff, I: 1821–1830* (P. Hinchliff [red.]), Rhodes University, The Graham's Town Series, Kaapstad, 1971.
- Bain, A. G. *Journals of Andrew Geddes Bain* (M. H. Lister [red.]), Van Riebeeck-Vereniging no. 30, Kaapstad, 1949.
- Bell, K. N., en W. P. Morrell (reds.) *Select Documents on British Colonial Policy, 1830–1860*, Oxford, 1928.
- Bird, J. (red.) *The Annals of Natal, 1495 to 1845*, 2 dele, Kaapstad, jaartal onvermeld.
- Bowker, J. M. *Speeches, Letters and Selections from important Papers of the late John Mitford Bowker*, Grahamstad, 1864 (Faksimilee-herdruk, Africana Collectanea, I, Kaapstad, 1962).
- Dreyer, A. (red.) *Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, III, 1804–1836*, Kaapstad, 1936.
- *Die Kaapse Kerk en die Groot Trek*, Kaapstad, 1929.
- Durham, Lord *Report on the Affairs of British North America* (Lucas-ed.), II en III, Oxford, 1912.
- Du Toit, A. E. (red.) *The earliest South African Documents on the Education and Civilization of the Bantu* (Mededelings van Unisa, C. 47, Pretoria, 1963).
- Eybers, G. W. (red.) *Select Constitutional Documents illustrating South African History, 1795–1910*, Londen, 1918.
- Findlay, J. (red.) *The Findlay Letters 1806–1870*, Pretoria, 1954.
- Gerdener, G. B. A. (red.) *Boustowwe vir die Geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in die Transgariep*, Kaapstad, 1936.
- Godée-Molsbergen, E. C. (red.) *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse Tijd*, 4 dele, Den Haag, 1916–1932.
- Harlow, V. en F. Madden (red.) *British Colonial Developments 1774–1834: Select Documents*, Oxford, 1953.
- Kaapsche Stukken* (ook genoem *Kaapse Geschillen*), 1782–1785, III. Gedruk op las van die State-Generaal van Nederland.
- Kaapse Archiefstukken lopende over het jaar, 1778–1783* (K. M. Jeffreys [red.]), 7 dele, Kaapstad, 1926–1938.
- Kaapse Plakkaatboek*, dele II – VI, 1707–1806 (K. M. Jeffreys en S. D. Naude [red.]), Kaapse Argiefstukke, Kaapstad, 1948–1951.
- Kirby, P. R. (red.) *Andrew Smith and Natal: Documents relating to the early History of that Province*, V. R. V. no. 36, Kaapstad, 1955.
- Kotzé, D. J. (red.) *Letters of the American Missionaries 1835–1838*, Van Riebeeck-Vereniging no. 31, Kaapstad, 1950.

- Leibbrandt, H. C. V. (red.) *The Rebellion of 1815, generally known as Slachters Nek*, Kaapstad, 1902 (ook in Nederlands).
- Lewis, C. en G. E. Edwards (reds.) *Historical Records of the Church of the Province of South Africa*, Londen, 1934.
- Livingstone, D. *David Livingstone Family Letters 1841–1856, I, 1841–1848* (I. Schapera [red.]), Londen, 1959.
- *Livingstone's Missionary Correspondence 1841–1856* (I. Schapera [red.]), Londen, 1961.
- *Some Letters from Livingstone, 1840–1872* (D. Chamberlain [red.]), Oxford, 1940.
- Long, U. (red.) *An Index to Authors of unofficial, privately-owned Manuscripts relating to the History of South Africa 1812–1920*, Londen ens., 1947.
- Moffat, R. *The Matabele Journals of Robert Moffat, 1829–1860* (J. P. R. Wallis [red.]), 2 dele, Oppenheimer Series no. 1, Londen, 1945.
- Moffat, R. en M. *Apprenticeship at Kuruman being the Journals and Letters of Robert and Mary Moffat 1820–1828* (I. Schapera [red.]), Oppenheimer Series no. 5, Londen, 1951.
- Moodie, D. (red.), *The Record; or a series of Official Papers relative to the Condition and Treatment of the Native Tribes of South Africa*, Kaapstad, 1838 (Herdruk Amsterdam ens., 1960).
- Nienaber, G. S. (red.) *Afrikaans in die vroeër jare*, Nuwe reeks no. 4, die Patriot-Vereniging vir Afrikaanse Teksuitgawes van die S.A. Akademie vir Wetenskap en Kuns, Johannesburg, 1971.
- Notule van die Natalse Volksraad (volledig met alle bylae daarby), 1838–1845* (J. H. Breytenbach [red.]), Suid-Afrikaanse Argiefstukke, Natal no. 1, Kaapstad 1958.
- Notule van die Volksraad van die Oranje-Vrystaat (volledig met alle bylae daarby)*, dele I–III, 1854–1858 (W. B. van der Vyver, J. H. Breytenbach en D. C. Joubert [reds.]), Suid-Afrikaanse Argiefstukke, Oranje-Vrystaat nos. 1–3, Kaapstad, 1952–1960.
- Notule van die Volksraad van die Suid-Afrikaanse Republiek (volledig met alle bylae daarby)*, dele I–IV, 1844–1863 (J. H. Breytenbach en H. S. Pretorius [reds.]), Suid-Afrikaanse Argiefstukke, Transvaal nos. 1–4, Kaapstad, 1949–1952.
- Phipson, T. *Letters and other writings of a Natal Sheriff Thomas Phipson, 1815–1876* (R. N. Currey [red.]), Kaapstad, 1968.
- Public Documents showing the character of Sir Benjamin D'Urban's Administration, 1834–1838*, Kaapstad, 1838.
- Records of the Natal Executive Council, I, 1846–1848* (B. A. Le Cordeur [red.]), South African Archival Records, Natal no. 2, Kaapstad, 1960.
- [Robertson, William] *Derde Brief van eenen Leraar in Zuid-Afrika aan zyne Gemeente*, Kaapstad, 1838.

- Santana, F. (red.) *Documentação avulsa Moçambicana do Arquivo Histórico Ultramarino*, dele I en II, Lissabon, 1964–1967 (deel III is in manuskrip ge- lees).
- Scott, J. B. (red.) *Letter Book of Sir Rufane Shaw Donkin*, Port Elizabeth, 1970.
- Shaw, W. *The Journal of William Shaw* (W. D. Hammond-Tooke [red.]), Rhodes University, The Graham's Town Series, Kaapstad, 1972.
- Spoelstra, C. (red.) *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederduitsch-Ge- reformeerde Kerken in Zuid-Afrika*, dele I en II, Amsterdam, 1906–1907.
- Statute Law of the Cape of Good Hope, comprising the Placaats, Proclama- tions, and Ordinances, enacted before the establishment of the Colonial Parliament and still wholly or in part in force*, Kaapstad, 1862.
- Theal, G. M. (red.) *Basutoland Records*, dele I en II, 1833–1861, Kaapstad, 1883.
- *Belangrijke Historische Dokumenten over Zuid-Afrika*, III, Londen, 1911.
 - *Documents relating to the Kaffir War of 1835*, Londen, 1912.
 - *Records of the Cape Colony*, 36 dele, Londen, 1897–1905.
 - *Records of South-Eastern Africa*, dele II en IX, Londen, 1898 en 1903.
- Transvaalse Argiefstukke, Staatsekretaris: Inkomende Stukke, 1850–1853* (D. W. Krynauw en H. S. Pretorius [reds.]), Pretoria, 1949.
- Voortrekker-Argiefstukke, 1829–1849* (H. S. Pretorius, D. W. Krüger en C. Beyers [reds.]), Pretoria, 1937.

(ii) Ongepubliseerde Bronne

Deur die tand van die tyd is die handskrifte wat op die bostaande teks lig werp, ontstellend uitgedun. Alhoewel die grootste aantal sekerlik in Suid-Afrika bewaar gebly het, is belangrike handskrifte in baie ander lande gehuis- ves. Die wortels van die Groot Trek kan nie net in bronne uit die paar de- kades onmiddellik voor dié beweging gesoek word nie: die laat agtiende- eeuse revolusionêre jare het geskifte van kardinale belang nagelaat wat inten- siewe navorsing en ontleding regverdig. Vandaar die indeling van die geraad- pleegde handskrifte in Suid-Afrikaanse en oorsese bronne en die dekking van 'n betreklike lang periode waarin belangwekkende handskrifte 'n neerslag in argiewe gevind het. Laat negentiende- en twintigste-eeuse terugverwysings ver- skaf – met die element van onbetroubaarheid wat eie is aan bronne wat lank na die gebeure opgestel is – tog belangrike aanvullende gegewens.

Primêr is bostaande teks op kontemporêre handskrifte gefundeer en die oorgrote gros van die handskrifte berus in die Staatsargief te Kaapstad, wat in korrelasie met ander Kaapse argiewe, die kern van die boustowwe verskaf. As gevolg van die reorganisasie van die argiefreekse gedek deur die Govern- ment House, die Colonial Office en die luitenant-goewerneur in die Kaap- se Staatsargief gedurende die veertiger-, vyftiger- en sestigjarige, kan daar verwarring ontstaan wanneer verwysings in werke vóór die tyd opgestel, nou

nageslaan word. In die Kaapse Staatsargief is uitvoerige, beskrywende lysste met sommige sleutels van die ou tot die nuwe bandnommers egter beskikbaar. In hierdie werk word na die nuwe nommers verwys. Dit word nie nodig geag om die gegewens in die uitvoerige lysste en vindmiddels aangebied, hier te tabuleer nie. Die amptelike argivale afkortings word gebruik. 'n Sterretjie dui aan wanneer na mikrofilms verwys word.

SUID-AFRIKAANSE BRONNE

(a) Kaapse Staatsargief, Kaapstad

Government House

G.H. 1/14 – 34/8. In hierdie argiefreeks berus die goewerneur se inkomende en uitgaande stukke. Die Britse koloniale beleid vind weerspieëling in die oorspronklike missives wat van die Koloniale Kantoor uit Downingstraat, Londen, ontvang is (en waarop soms heel insiggewende notas van die goewerneys aanbring is); en in die goewerneur se brieweboeke waarin afskrifte van sy uitgaande missives na die Britse Koloniale Kantoor bewaar is. Vername bylaes tot missives deur die goewerneur na Londen gestuur, word ook in dié argiefreeks aangetref. Die goewerneur se korrespondensie met ekstrakoloniale inboorlinghoofde kan verder hierin gevind word.

Colonial Office

C.O. 222–8549. In hierdie, die grootste hoeveelheid ongepubliseerde boustowwe oor die Groot Trek en verwante temas, berus 'n ryke bron van inligting oor alle fasette van die bedrywighede van die Kaapse Koloniale Kantoor onder die beheer van die Kaapse regeringsekretaris, of Koloniale sekretaris. Daar is feitlik geen aspek van regeringsaktiwiteite binne en buite die Kaapkolonie wat nie op een of ander wyse in bande van hierdie argiefreeks weerspieël word nie. Behalwe uitgaande korrespondensie met alle instansies in, en ook buite die Kaapkolonie, vind mens hier ook die oorspronklike inkomende briewe soms met insiggewende notas deur beamptes daarop aangebring, wat dikwels hul eerste reaksies op ontvangs van die stukke openbaar, asook sommige van die motiewe agter hul uiteindelijke amptelike antwoorde. Deur die kantoor van die Kaapse regeringsekretaris te Kaapstad is nie alleen korrespondensie met alle mindere koloniale liggame en instansies gevoer nie, maar is ook die rekords van baie van die liggame bewaar.

Kantoor van die Luitenant-goewerneur

L.G. 2–657. Dié dokumenteversameling van die Kaapse oostelike distrikte dek hoofsaaklik die tydperk vanaf die instelling van die amp van kommissaris-generaal in 1828 tot na die middel van die negentiende eeu, toe die luitenant-goewerneyskap verval het. Die inventaris bevat stukke van 1827 tot 1863.

Geografies dek dit die gebied wat ingrypend deur die *Difaqane* beïnvloed is en waaruit die oorweldigende meerderheid Voortrekkers geëmigreer het. Oor alle fasette van die Sesde Oosgrensoorlog (1834–1835) en sy nadraai, is daar ’n ryke skat van inligting; wat tewens essensiële biografiese gegewens verskaf. Gedurende die onrustige na-oorlogse jare bereik allerlei briewe, verslae, versoekskrifte en state – sowel van buite as van binne die Kolonie – die kantoor van A. Stockenstrom en sy sekretaris te Grahamstad. Die aard van die luitenant-goewerneur se persoonlike notas is soms ’n openbaring. Derhalwe is dié versameling ’n bykans onuitputbare bron van inligting oor strominge en figure wat daarin na vore kom; asook oor die algemene grensadministrasie. As bylaes uit distrikskantore bereik ook talle vername oorspronklike stukke deur en oor grensboere wat algaande Voortrekkers word, die kantoor van die luitenant-goewerneur.

Argiefreekse van die Grensdistrikte

Vir ’n realistiese beeld van wat werklik deur veldkommandante en veldkornette gedink en gedoen is tydens die *Difaqane* en gedurende die vooraand en ontplooiing van die Groot Trek, moet die oorspronklike stukke in die onderskeie distriksargiewe bestudeer word. Die praktyk van die grensadministrasie – in teenstelling met die teorie daarvan – word deur geen ander reeks só blootgelê nie. Aansienlike lig word gewerp op die volgehoue gebruik van Nederlands as amptelike taalmedium en probleme met die vertaling van dié stukke. Sowel die volume as die betekenis van die verskillende distriksargiewe verskil heelwat van mekaar. Vir ons periode bied die Graaff-Reinetse argief een van die rykste en volledigste reekse; vir dieselfde tydperk vertoon die Uitenhaagse argief groot gapings waarvoor aanvullings in ander, sentrale, argiefreekse soos die C.O., L.G. en G.H. gesoek moet word. Omdat die hoofampsdraer op die vooraand van die Groot Trek, Duncan Campbell, belange en gesag ver buite sy relatiewe klein distrik gehad het en dwarsdeur ons jare ’n bedrywige korrespondensie gevoer het, berus daar stukke van wyer Suid-Afrikaanse belang in die distriksargief van Albanie.

Albanie, Landdros en Heemrade met die Siviele Kommissaris en Resident-Magistraat

Ay 8/49–9/20.

Beaufort-Wes, die Siviele Kommissaris en Resident-Magistraat

B.W. 2/17–10/5.

Colesberg, die Siviele Kommissaris en Resident-Magistraat

Colesberg 2/2/1 en 14/1/1.

Cradock, die Siviele Kommissaris en Resident-Magistraat

Cradock 8/1A–10/17.

Graaff-Reinet, die Landdros en Heemrade met die Siviele Kommissaris en Resident-Magistraat

G.R. 1/1–18/3.

Somerset-Oos, die Landdros en Heemrade met die Siviele Kommissaris en Resident-Magistraat

Somerset-Oos 1/1–12/4.

Uitenhage, die Landdros en Heemrade met die Siviele Kommissaris en Resident-Magistraat

Uitenhage 7/2–15/55.

Diverse

Attorney General (A.G. 2156).

Ayliff, John, Papers (Acc. 80).

Boedelstukke, 'n verskeidenheid, in M.O.I.B. en M.O.O.C.

* Bourke Papers (ZR. 1/3/1 en 1/3/11 uit Rhodes House Library, Oxford).

Brieven en Bijlagen van den Commissaris A. J. Sluysken (V.C. 68).

Council of Justice (C.J. 276–2661).

D'Oyly, Original Sketches by Sir G., 1832–1833 (Acc. 443).

Duminy Papers, 1767–1836 (Acc. 137).

Dundas Papers (Acc. 455).

D'Urban, Papers of Sir Benjamin (Acc. 519).

Elliott-Fotoversameling.

Executive Council: Cape of Good Hope, Minutes of, 1834–1851.

Fairbairn, Stretch, Read, Philip en Stockenstrom korrespondensie (Acc. 50).

Godlonton Correspondence (Acc. 47).

Gordon Papers (V.C. 592–598).

Inspector of Lands and Woods 5, 16 en 21.

Kaarteversameling (M).

Daar is 'n ryke versameling kaarte, oorspronklikes asook kopieë, ook uit oorsese argiewe. Meeste kaarte is uit die manuskripbande verwyder en in hierdie reeks geplaas.

Land Board 47, 49, 88 en 92.

Legislative Council: Cape of Good Hope, Minute Book, 1837–1852.

* London Missionary Society (ZL. 1/1/3 en 1/1/6, uit Londen).

Maclear Papers (Acc. 515).

Meintjes, J. Routes of Great Trek in Cape Province (Acc. 658).

Memorien, Rapporten etc., 1778 (C. 311).

Muller, Joernaal van T. G. N. (Fotostaat 24/41).

Natalia Records: verbatim kopieë uit die Den Haagse Argief.

Notarial Acts: G. Cadogan, 1824–1825 (N. 35/11), D. J. Cloete, 1825–1841 (N. 56/2–56/6), J. G. de Villiers, 1828–1842 (N. 62/1–62/8), G. Jarvis, 1828–1837 (N. 158/1–158/8), J. J. le Seuer, 1821–1823 (N. 32/2).

Opgaafrulle (J. 2–374) Albanie, Beaufort-Wes, Cradock, Graaff-Reinet, Somerset-Oos, Swellendam en Uitenhage, 1810–1836. Hoewel daar heelwat gapings in die Opgaafrulle op die vooraand van die Groot Trek is, word onmisbare gegewens daarin gevind.

Owen, Diary of Rev. Francis (Acc. 29).
 Retief, Letters and Papers from Piet, 1823–1836 (Acc. 86, 479 en 587).
 Resolution, 1794 (C. 106).
 Slave Office, 1816–1836, 1/4, 6/47–20/56.
 Southey Papers (Acc. 611).
 Surveyor General
 Land Board Reports (S.G.O. 50).
 Letts. from Civ. Comrs. Eastern Province (S.G.O. 1/2/1).
 Steytler, F. A. Kaart van Voortrekkerroetes in die Kaapkolonie (Acc. 656).
 Tregardt, L. en C. J., plaastoekenings (Acc. 826).
 * Van der Kemp Diary (Acc. 677).
 Van der Merwe, P. J., -Versameling (Acc. 434).
 Van Reenen, Journal of Jacob (Acc. 802).
 Testamenten

(b) Transvaalse Staatsargief, Pretoria

* American Board of Commissioners for Foreign Missions (mikrofilms oor die Groot Trek-periode, uit die Argief van Harvard Universiteit, Cambridge, Mass.).
 Boedelstukke (waaronder 17680–1: Carolus Johannes Trichardt en dié van sy vrou, Zacharia Gertruida Trichardt; 11357: S. P. E. Trichardt).
 * Documents bearing upon the Emigration of the Dutch Farmers (Mikrofilm 83, I, D/C 13, uit Cory-biblioteek, Grahamstad).
 Eerste Volksraad: E.V.R. 1 en 104.
 Fotoversameling: Voortrekkerfigure en -tonele.
 * Napier, Sir George, Correspondence, 1815–1851 (mikrofilms uit die Central African Archives, Salisbury).
 Potgieter, A. H. Familie Papieren van (T.A. 24).
 Preller, G. S., - Versameling (Aanw. 787).
 Oor Voortrekkeraangeleenthede berus hier 'n skat van inligting versamel vanaf die laaste jare van die 19de en die vroeë jare van die 20ste eeu.
 Soutter, Lyall, -Kollektie.
 Staatsekretaris, waaronder S.S. 1 (1829–1849), S.S. 465 (1871), S.S. 4059 (1894) en S.S. 4063 (1894).
 Tregardt, Louis, se Eerste Dagboek, 1836–1837, en Tweede Dagboek, 1837–1838.

(c) Natalse Staatsargief, Pietermaritzburg

American Board of Commissioners for Foreign Missions, Natalse stukke.
 Bird, Kit, Collection (Acc. 79).
 Cash book of the Boer Republic of Natalia (Acc. 311).
 Colonial Secretary's Office: C.S.O. 1–43, 1946–1947, 2010 en 2239.
 Estates, Testate and Intestate.

Garden, Captain R. J., Papers, 1852–1853.
Moolman-Versameling, oor die Voortrekkerperiode (M).
Republiek Natalia : Landdrost Pietermaritzburg, I–XIV.
Secretary for Native Affairs : S.N.A.
Shepstone Papers.
Supreme Court 493 : Cloete's Correspondence.
Surveyor General's Office : S.G.O.

(d) Vrystaatse Staatsargief, Bloemfontein

British Resident : B.R. 1, 4–5.
Goewermentsekretaris : G.S. 1267.
Orange River Sovereignty : O.R.S. 1, 3, 5, 31–37 en 42.

(e) Nederduits-Gereformeerde Kerkargief, Kaapstad (K.K.A.)

Acta Synodi, 1829 : S. 1/3.
Eerw. P. D. Lückhoff se dagboek in Duits met 'n Afrikaanse vertaling (Privaat-Argief).
Gemeente-argiewe van Albanie, Beaufort-Wes, Colesberg, Cradock, Graaff-Reinet, Somerset-Oos, Stellenbosch, Swellendam, en Uitenhage verskaf waardevolle aanvullings tot die Kaapse Staatsargief.
Die Suid-Afrikaanse Sendinggenootskap se stukke gee belangrike inligting oor o.a. eerw. T. van der Kemp en eerw. A. A. van der Lingen (S.A.S.G.).

(f) Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad

Documents bearing upon the Emigration of the Dutch Farmers from the Eastern Districts of the Cape Colony (getik, afgeskryf deur G. M. Theal).
Duthie Papers.
Porter, William, Collection.
Rex Papers.
Stow, G. W. The Emigrant Kaffirs of the Zuurveld, Ms. Fol., pp. 1144–1266.

(g) Parlementsbiblioteek, Kaapstad

Pringle en Fairbairn Papers
Ook 'n besonder waardevolle versameling oorspronklike kontemporêre skilderye, tekeninge en sketse.

(h) Kaapse Kantoor van Aktes, Kaapstad

Transporten en Schepen-Kennissen.
Transfers and Mortgages, 1823–1848.
Quitrent Books van verskeie Oosgrensdistrikte, 1817–1845.

(i) Kaapse Kantoor van die Landmeter-generaal, Kaapstad

Kontemporêre kaarte en sketse van Kaapse Oosgrensdistrikte.
Los dokumente.

(j) Carnegie-Biblioteek, Universiteit van Stellenbosch

Jenkins, Rev. T., Private Papers and Diary, 1838–1880 (Afskrifte deur C. J. Uys).

(k) Rust-en-Vreugd-Kunsmuseum, Kaapstad

Kontemporêre skilderye, tekeninge en kaarte in die W. Fehr-Versameling.

(l) Suid-Afrikaanse Museum, Kaapstad

Dr. A. Smith Papers.

(m) Biblioteek van Rhodes-Universiteit

Cory-Biblioteek.

Belangrike oorspronklike manuskripte, tesame met afskrifte van dokumente en kaarte (MP. 78–263).

Methodist Church Archives.

'n Gedeelte van die handskrifte van eerw. J. Ayliff (MS. 1110, 15,276, 15,292 en 15,543). Ms. Minute Book of the Bechuana District (MS. 15,001).

(n) Albany-Museum, Grahamstad

Kontemporêre skilderye, tekeninge, foto's en kaarte.

(o) Prof. D. J. Kotzé, Private Versameling, Stellenbosch

Venable, Rev. H. J., Private Diary, 1836–1839.

(p) Drostdy-Museum, Swellendam

Foto's en skilderye.

(q) Komdt. ds. C. H. Hopkins, Private Versameling, Wynberg

'n Unieke versameling foto's en uitknipsels oor die Uys-familie.

(r) Witwatersrandse Universiteitsbiblioteek

Bell, Charles, Drawings by, 1830–1850.

Philip Papers. Addisionele stukke, versamel na die vernietiging van die oorspronklike versameling.

Tracy, Henry, Journal of (H.M.S. *Melville*), 1838.

(s) Africana-Museum, Johannesburg

Montgomery Papers (getikte afskrifte deur C. J. Uys).

Onder leiding van mnr. R. F. Kennedy is die beste versameling kontemporêre illustrasies oor die Groot Trek-tydperk hier byeengebring.

(t) Hervormde Kerk van Afrika, Kerkargief, Pretoria

Prof. dr. S. P. Engelbrecht-Versameling:

Dokumente uit die Groot Trek-periode (Doos V).

Verskillende persone: Carolus Tregardt en A. H. Potgieter (X/12).

(u) Prof. C. F. J. Muller, Private Versameling, Pretoria

Burrow, John, *Travels in the Wilds of Africa* (fotokopie van mss.).

Korrespondensie rakende die Voortrekkergeskiedenis met proff. P. J. van der Merwe, P. R. Kirby, C. H. Manning, dr. J. A. Heese, dr. G. D. J. Duvenage, komdt. ds. C. H. Hopkins, mnre. J. C. Visagie, J. J. Uys, I. S. Uys, die Staatsargiewe te Kaapstad, Pietermaritzburg en Bloemfontein, die N.G. Kerkargief te Kaapstad en die Africana-Museum te Johannesburg, gedurende die ses-tiger- en sewentigerjare.

(v) Dr. Killie Campbell Library, Universiteit van Natal, Durban

Ethel Campbell's Notes, C en E (27675 en 27677).

Fynn Papers (27107, 27675, 27677 en 30104).

Stuart Papers, Notebook 1, File 20 (1).

(w) Local History-Museum, Durban

'n Betekenisvolle versameling kontemporêre skilderye, tekeninge en sketse (oorspronklikes en kopieë). 'n Aantal oorspronklike briewe deur eerw. F. Owen, 1838.

(x) Nederduits-Gereformeerde Kerkargief van Natal, Pietermaritzburg

Baie belangrike oorspronklike Voortrekkerargiefstukke, soos die Doopregisters van eerw. E. Smit en eerw. J. Archbell; Huweliksregisters en korrespondensie.

(y) Voortrekker-Museum, Pietermaritzburg

Diverse dokumente, kontemporêre literatuur, skilderye, tekeninge en foto's.

(z) Biblioteek van die Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein

Dr. Dreyer-versameling.

OORSESE BRONNE

(a) Public Record Office, Londen

Van alle oorsese argiewe berus hier die belangrikste konsentrasie handskrifte. Die bepaling van die Britse koloniale beleid word hier by uitstek in wyere perspektief toegelig. Onder die inkomende missives en briewe berus talle oorspronklike stukke uit die Kaapkolonie en Natal, waarop Staatsekretarisse en senior beampptes belangwekkende notas aangebring het. Heelwat stukke word hier aangetref, afkomstig van drukgroepe en individue sowel in Groot-Brittanje as in Suid-Afrika, waarvan geen afskrifte elders te kry is nie. Ongelukkig is daar soms aanmerklike gapings: vermoedelik het sekere Staatsekretarisse 'n aantal stukke na hul privaat-argiewe oorgeplaas. Waar laasgenoemde ontoeganklik is, of nie gevind kan word nie, kan die betrokke gebeure en besluite nie maklik bevredigend gerekonstrueer word nie.

Admiralty

Adm. 53/595A: Log of H.M. sloop *Grecian*, 1838–1843.

Audit Office

A.O. 2/34: Declared accounts, commissariat, Cape of Good Hope, etc., 1834–1837.

Colonial Office

C.O. 30/22 en 30/43: Russell en Lowry Cole Papers.

C.O. 48/124–48/248: Cape of Good Hope, Correspondence, 1828–1844.

C.O. 179/1–179/33: Natal Correspondence, 1846–1854.

C.O. 323/140: Applications for Colonial Appointments to Lord Aberdeen, 1834–1835.

C.O. 323/170–323/175: Private Letters, R. W. Hay, 1833–1835.

Customs

8/47 en 12/6, 1837–1838.

Foreign Office

F.O. 27/651–238/86.

High Court of Admiralty

H.C.A. 30/336–49/23.

Treasury

T. 71/835–71/1591: Slave Registration and Compensation Records.

Maps

Veral vir 'n studie van die ontwikkeling van die Engelse gepubliseerde kaarte van Suidelike Afrika is die manuskripkaarte wat hier berus, essensieel. Vergelyk by uitstek C.O. Map 700 Cape of Good Hope/13: Chase's Map of the Eastern Frontier of the Cape, 1838; C.O. Map 700 Africa/5: New map of Africa, from the latest authorities, by J. McQueen, 1841.

War Office

W.O. 1/323, 1/438–1/439: Cape of Good Hope Military Despatches.

(b) British Museum, Londen

Add. Mss. 20,226 en 20,228: Lowe Papers.

Add. Mss. 37,309: Wellesley Papers (Series II), XXXVI, General Correspondence, II, 1803–1810.

Add. Mss. 38,225 en 38,226: Liverpool Papers, XXXVI en XXXVII, Official Correspondence of First Earl, 1790–1791.

Add. Mss. 40,467–40,468 : Peel Papers.
Add. Mss. 43,154, 43,356 en 43,357 : Aberdeen Papers.
Add. Mss. 44,586 en 44,738 : Gladstone Papers.
Add. Mss. 49,167–49,168 : Napier Papers.

(c) Wesleyan Methodist Missionary Archives, Londen

Albany District, Minutes and Reports, 1842–1843.
Albany Synod, Minutes of the Bechuana District, 1838.
Box South Africa, III en VII, Albany, 1825–1830 en 1834–1857.
Box South Africa, XII, Bechuanaland, 1838–1857.
Letter Book, 1836–1845.

(d) Church Missionary Society Archives, Londen

C.M.S. Committee Minutes, dele 13, 15–18, 1833–1840.
South African Mission, Letter Book (Outgoing), I, 1836–1841 (C.A. 4/L1).

(e) London Missionary Society Archives, Londen

Verskeie kontemporêre kaarte van Suidelike Afrika.

(f) Royal Commonwealth Society, Londen

Gen. W. C. E. Napier, Narrative of a Journey from Cape Town to Grahams-town, 1838.

(g) Royal Geographical Society, Londen

Kaarte van Suidelike Afrika.

(h) Rhodes House, Oxford University, Oxford

Anti-Slavery Papers
Bourke Papers.

(i) Bury St. Edmunds and West Suffolk Record Office, Bury St. Edmunds, Suffolk

Records deposited by Sir Charles Bunbury.

(j) University of Nottingham Archives, Nottingham

Newcastle Papers

(k) Earl of Derby, Knowsley, Prescot, Lancashire

Derby Papers

(l) University of Durham, Durham

Grey of Howick Papers

(m) National Library of Scotland, Edinburg

Ellice Papers

(n) Rijksarchief, Den Haag

Aziatische Raad 397 b. Buitengewoon Secreet. Stukken oor enige personen . . . aan de Kaap, 1801.

Az. Raad 405 b, c, l, n, r en s. Oor internasionale handelsverkeer aan die Kaap. Buitenlandsche Zaken, No. 3184: Retro acta Litt. A no. 87, betrekkelijk het schip *Brazilia* en de uitgeweken en uit Port Natal.

E. 38, Republiek Natalia.

Falck, Verz. O. W., Aanwinst 1913, 11e Af.

Kaarte. Onder „Aanwinste 1894” word ’n aantal insiggewende kontemporêre kaarte aangetref. Die suidooskus van Suidelike Afrika meer as ’n eeu voor die Groot Trek word bv. in Algemeen Rijksarchief 206, „Africae Pars”, afgebeeld.

Koloniaal Archief 235: Resolusies van Here XVII, 1788.

Koloniaal Archief 4292–4338: Brieven en Papieren van de Caab Overgekomen, dele II en III, 1786–1796.

Koloniaal Archief 7390: State Generaal, Secrete Brieven, 1788–1794.

Van Braam Houckgeest, Verz. A.G.

(o) Gemeente Archief, Amsterdam

Interessante lig word hier gewerp op die internasionale handelsverkeer van die Kaapse Koopman met die oorgang van die agtiende na die negentiende eeu.

(p) Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Etrangères, Parys

Angleterre, Dépêches Politiques des Consuls de Port-Louis et de la Ville du Cap, 1840–1848, Tome 20.

Le Cap de Bonne-Esperance, Colonies, C^s B3, 1781 en C^s B5, 1783–1787.

Correspondance Commerciale, Le Cap, 1806–1847, Tome I.

(q) Société des Missions Évangéliques de Paris, Parys

Manuskripte en Kaarte, ’n seleksie waarvan in die *Journal des Missions Évangéliques* gepubliseer is.

(r) Archivo Histórico Ultramarino, Lissabon

Moçambique, Pastas 6 (1842–1843) en 7 (1844–1845).

Moçambique, Maço 30 (1832–1890).

Benewens inligting oor die Voortrekkers is in die swakontginde argief heelwat inligting oor Bantoemigrasies en handelsverkeer langs die kus van Suidoos-Afrika.

(s) Sacra Congregazione „de Propaganda Fide”, Rome

Scritt Riferite nei Congressi

Africa Isole dell’ Oceano Australe e Capo di buona Speranza, 1827–1840(2), 1841–1851(3).

(t) Rigsarkivet, Copenhagen

In die reisjoernale en kommersiële dokumente van skeepslui in diens van die „Asiatisk Kompagni” word gegewens aangetref oor handelstoestande aan die Kaap teen die end van die 18de eeu en vroeg in die 19de eeu toe internasionale handel daar gevoer is.

Sien bv. Asiatisk Kompagni nr. 1062: *Skibs Journal* . . . Skibet Printz Frederich, 1776–1778 en nr. 208: Skibet „Castellet Dansborg’s” Anholdelte paa Cap de bonne Espérance, 23 Junie 1782.

Vir die aanstelling in 1781 en optrede van H. de Wet as Deense konsul aan die Kaap vgl. Dept. f.u. A. Holland Id: Korrespondanse sager veds danske Konsuler in Hollandske Havne, 1749–1847; 1060: Kommercekoll Udenlandske og Konsulatssekretariaat, 1773–1797; 161: Kopiboger over udgæede breve, 1779–1787; 162: Breve till . . . Kapstaden, 1787–1792.

(u) National Archives, Washington, D.C.

Appointment Papers, I. Chase en G. S. Holmes, Department of State.

Cape Town Consular Despatches, 2 dele (1834 vlg.), Department of State.

Department of State, Cape Town Consulate, Letterbooks (1834 vlg.).

Industrial Records, Ships’ Registers, Boston, Charlestown, en New York, 1835–1842.

St. Helena Consular Despatches, I (1831–1834), Department of State.

Stukke i.v.m. die Amerikaanse oorlogskepe *Peacock*, *Constellation*, *Vincennes*, *John Adams* en *Concord* in „Naval Records” (R.G. 45).

(v) Houghton Library, Harvard University, Cambridge, Mass.

American Board of Commissioners for Foreign Missions-Argief: Korrespondensie aan en van die sekretaris en tesourier, 1835–1839. Joernale van Champion, Venable en Wilson, 1834–1838.

Logbook of Ship *Martha*, 1834–1837.

Logbook of Ship *Herione*, 1831–1836.

(w) Essex Institute, Salem, Mass.

Derby Papers, vol. XIII.

Belangrik vir Noord-Amerikaanse handelskontakte met Suid-Afrika van die end van die Amerikaanse Revolusie tot die vroeë negentiende eeu.

(x) Peabody Museum, Salem, Mass.

Boston Ship’s Registers, 1831–1835.

Register

(„n” dui aan voetnoot op die betrokke bladsy)

- A borigines Committee*: 175
 Abraham: 335
 Acton, lord: 16
 Africander, Andries: 117
 Afrikaans: 116, 168–9, 322
 Afrikaner-grensboere: 21–5, 32, 45, 47–8, 58–64, 180–222
 Afrikaner-nasionalisme: 13, 22, 31, 33, 48, 136, 145, 208–19, 377
 Afrikanervrou: 60
 Afskaffers- en Matigheidsbewegings: 160, 168
 Agar-Hamilton, J. A. I.: 36
 Albanie: 67, 97–8, 110–1, 114, 115n, 118–9, 121, 127–9, 318, 333–4
 Albach, I.: 357, 364
 Alexander, kapt. sir J. E.: 206, 275
 Algerië: 23, 41–2n
 Amerikaanse sendelinge: 32–3, 46, 173, 294, 296
 Anderson, sendeling: 227
 Andrews, kapt.: 332
 Anglisering: 176, 181–3
 Anglo-Boereoorlog, Eerste: 22
 Anglo-Boereoorlog, Tweede: 12, 14, 20, 22, 24–5, 28
 Arbeid, Bantoe-: Hoofstuk III, 383
 –, Boesman-: 118, 383
 –, Gekleurde en Hottentot-: 88, 116–8, 189–91, 383
 Arbeidsprobleme: 167, 176, 180, 189–91, 268, 329, 334–5, 338–9, 354, 380, 383 (kyk ook slawe)
 Archbell, eerw. J.: 46, 235, 237, 239, 245, 317, 323n
 Arend, Joseph: 85n, 236
 Armstrong, kapt. A. B.: 114, 281n, 286, 347–52, 356, 358
 Arrowsmith, A. en S.: 242–4
 Arrowsmith, J.: 91n, 238, 243n, 244–5
 Asiate: 49–50
 Asteke: 62
 Atherstone, J.: 121
 Atmore, A.: 39n
 Ayloff, eerw. J.: 92, 286–7, 341, 351, 360
 Azerond, landmeter: 192
 Backhouse, J.: 126n, 202–3
 Badenhorst, L.: 285
 Bain, A. G.: 161, 237
 Baines, T.: 166n
 Bakwena: 81–2
 Baldwin en Cradock se kaart van 1834: 245
 Bamboesberg: 346n, 354–5, 360, 363, 366, 383
 Bambrick, E. V.: 262
 Bantjies, J. G.: 162n
 Bantoeskiedskrywing: 36–9
 Bantoemigrasies: 18n, 51, 54–7, 91–135 (kyk ook *Difaqane*)
 Barends, Barend: 65, 140n
 Barolong: 238–9
 Barrow, J.: 173, 226n
 Barry-familie: 149
 Basoetostaat: 75–6, 95 (kyk ook Moshesh)
 Bathurst: 128
 Bathurst, graaf: 96–7, 176
 Batlhware: 130
 Baviaansrivier: 59–60
 Beaufort-Wes: 181, 190, 193, 266, 314, 319, 361
 Beersheba: 317
 Bell, C. D.: 66n, 77n, 82
 Bell, J.: 182, 221
 Bell, K. N.: 51
 Bernard, N.: 336n
 Berrangé, D. F.: 204
 Berry, Hermanus: 234, 249–51
 Bertram, J.: 281n, 293
 Bester, A.: 249n
 Bester, P.: 249
 Bester, W.: 254n
 Bester, W. A.: 249
 Bethany: 235
 Bethelsdorp: 119
 Betsjoeanas (kyk Tswanas)
 Beutler: 224n
 Beyers, dr. C.: 33, 42–3n
 Bezuidenhoud, F.: 162n
 Bezuidenhout, Coenraad: 88
 Bezuidenhout, Coenraad, Coenraadseun: 331
 Bezuidenhout, C. F.: 326

- Bezuidenhout, Johannes: 331
 Bhacas: 103
 Bibault, H.: 209
Bible Union: 159
 Biddulph, J. B.: 237
 Biggar, A.: 270n, 289–90, 370
 Biggar, G.: 290
 Biggar, R.: 289–90
 Bird, J.: 262, 269–70
 Bisset, A.: 121
 Bisset, genl. sir J. J.: 302n
 Bloedrivier, slag van: 15, 47, 217
 Bloedvermenging: 62–3, 138
 Bloemfontein-Konvensie: 266
 Bodenstein, J.: 191
 Boehm: 215
 Boererepublieke: 14, 24–5, 27
 Böeseken, dr. A. J.: 50n
 Boesmans: 49, 54, 56–7, 60, 64–6, 118, 137, 172, 383
 Boesmansrivier: 59
 Boniface, C. E.: 156, 159
 Borchers, ds. M.: 158
Boschberg: 330, 338
 Boshof, J. N.: 154, 195, 206n
Boston Daily Advertiser: 252n
 Botha, Christoffel: 88
 Botha, Clara H.: 250
 Botha, Hendrik: 341, 364
 Botha, Lodewyk: 364
 Botha, genl. Louis: 254n
 Botha, Philip: 249
 Bourke, luit.-goew. R.: 102–4, 106, 177, 336
 Bouwer, B. D.: 192
 Bouwer, Martha Elizabeth S. (vrou van Louis Tregardt): 322n, 330, 332–3
 Bouwer, Hendrina C. (vrou van Karel Tregardt): 357n
 Bouwer, P. C. (swaer van Louis Tregardt): 335
 Bowe-Seekoerivier, wyk: 268
 Bowker, J. M.: 205n
 Boyce, eerw. W. B.: 127–8, 175, 190, 233
 Boxer, C. R.: 50n
Brakfontein: 278, 303
 Brakrivier, wyk: 361, 370–1
Brandfontein: 265–6, 271
 Brasilië: 53n
 Bresler, ldr.: 195n, 210n, 327
 Brinton, C.: 43–5
 Britse beleid t.o.v. Suidelike Afrika: 14–5, 21, 23, 27, 31–2, 43, 51, 138–42, 170–80, 220
 Britse setlaars in die Kaapkolonie: 66–8, 136, 150, 154, 156, 159–60, 162, 178, 192, 220–1, 232, 318, 331
 Britse setlaars in Natal: 73, 74, 137–8, 288–94
 Britse silwermynt: 176
 Broadbent, eerw. S.: 238
 Bronkhorsts, die: 314, 365, 369
 Bronkhorst, G. S.: 236
 Bronkhorst, J. G. S.: 236n, 272
 Bronkhorst, L. C.: 236n
 Brownlee, C.: 90
 Bruintjieshoogte: 59, 325
 Buchner, C. V.: 208, 279
 Buffelsvlei: 364
Buntingville: 233
 Burchell, W. J.: 228, 241–2
 Burgermilisie: 193–4, 353, 366
 Burger-Senaat: 143
 Burrow, J.: 80n, 81
 Buskruit (kyk vuurwapens en smokkelhandel in vuurwapens)
 Butterfield, H.: 41
 Butterworth: 286, 287n, 341, 351, 360
 Buxton, sir T. F.: 174–5
 Buys, I. S.: 183n
 Cachet, ds. F. L.: 284n
 Caledonrivier: 317, 361, 364
 Calvinisme: 13, 212
 Campbell, kapt. D.: 187–8, 194, 247–9, 253, 261, 287n, 318, 320, 342, 344, 347, 349, 360
 Campbell, eerw. J.: 228, 236–7, 241
 Cane, J.: 289–90
 Cape Mounted Rifles: 286, 347, 349
Cape of Good Hope Literary Gazette, The: 158, 237, 240n
Cape of Good Hope Punishment Act: 180, 381
Cape of Good Hope Steam Navigation Company: 153
Cape of Good Hope Trade Society: 149
 Chadwick, wykmeester: 127n
 Champion, eerw. G.: 294, 296
 Chase, I.: 144
 Chase, J. C.: 243
 China: 16n
 Chindahl, G. L.: 252n

- Children's Friend Society*: 207n
Church Missionary Society: 173
 Cilliers, J. D.: 266
 Cilliers, Sarel: 184n, 219, 272
 Clara: 332, 334
 Clark, J. D.: 54
 Cloete, D.: 335
 Cloete, H.: 27, 273n
 Clumber: 128
 Coega, wyk: 318
 Coetsee, J.: 225
 Coetzee, G. P. N.: 229
 Coetzee, dr. J. A.: 214
 Coetzee, P. J.: 298
 Cole, sir Lowry: 107, 143, 154, 177, 243, 252
 Colesberg: 125, 265
 Collett, J.: 190
 Collins, kol.: 89
 Collis, J.: 289–90
Commandodrift: 302, 355, 369, 371, 373
 Corniven, R.: 39n
 Cory, sir G.: 28–30, 35, 260
 Cowan, dr.: 227, 228n
 Cowie, dr.: 234, 244–5, 296
 Cowie, W.: 222n, 243
 Currie, vrederegter: 134
 Currie, Walter: 193
 Cradock: 108n, 115, 125, 361
- Damaraland: 235, 241–2, 265
 Daniell, C.: 226n
 De Beers, die: 181
 De Beer, Heyla: 229
 De Beer, Johanna C.: 265
 De Beer, J. M.: 192
 De Beer, S.: 350, 356
 De Bruyn, P.: 225
 De Buys, Coenraad: 87–9, 138, 161n–2n, 236n, 272, 290
 Dehërian, H.: 200
 De Jong, C.: 198
 De Kiewiet, C. W.: 34–5
 De Klerks, die: 181
 De Klerk, T.: 331–2
 De Kock, J. J.: 159
 Delagoabaai: 67, 69, 72–3, 144, 193, 236, 242–6, 291, 305–6, 323–4, 328, 353, 355, 359, 366–8, 383
 De Lange-familie: 365
 De Lange, A.: 280, 344
 De Lange, G.: 344
- De Lange, J. H. (Hans Dons): 192n, 247, 249, 251–2, 254, 268–9, 273–4, 279–80, 282, 290, 300–1, 303–4, 313–4, 328n, 338n, 344, 346, 352, 355, 358, 359, 364
 De Lange, R.: 344, 358
 Delegorgue, A.: 30
 De Lima, J. S.: 156
 Delport, Jacobus: 331
 Delport, P. J.: 331
 De Vries: 224
 De Wet, O. G.: 326–7
Difaqane: 17, 38n, 40, 71–83, 84n, 90–135, 254, 279n, 314–7, 337, 366–8, 376, 378–9, 383–4
 Dingane: 13, 33, 36, 72–4, 78, 137–8, 176, 217, 234, 250, 253, 281, 283, 287–98, 315, 381
 Dingiswayo: 68–71, 77
 Döhne, eerw. J. L.: 46
 Donkin, goew.: 90
 Donovan, luit.: 227
 Dorpsmarkte: 165
 Drakensbergpasse: 246, 304–5n, 314–5, 317, 381
 Drank, sterk: 116–7, 126n, 168, 315
Driefontein: 267
 Dundas, maj.: 103
 Du Plessis, C. N. J.: 27
 Du Plessis, J. S.: 33
 Durand, J. J.: 192
 D'Urban, sir B.: 36n, 144, 175, 177–9, 184, 187–9, 193, 206, 216, 218, 221, 273–4, 285, 303–5, 347, 362–6, 372, 376
 Du Toit, G.: 209
 Duvenhage, dr. G.D.J.: 369n, 370n, 373
- Ebden, J. B.: 146n
 Edwards, James: 222n
 Edwards, eerw. John: 129–30n
 Edwards, eerw. W.: 227
 Eeufesvierings van Groot Trek: 30–1
 Ekonomie en sosiale ontwikkeling, Kaapse: 146–56
 Eksteen, H.O.: 147
Elizabeth (plaas): 321, 334
 Elliott, eerw. W.: 125–6
 Ellis, eerw.: 127n
 Ellis, onderregeringsekr.: 176
 Elphinstone, adml.: 328
 Engelse taal, die: 21, 141, 145, 150–1, 167–9, 176, 181–3, 212

- Enterprise* (skip): 153
 Erasmus, P. L.: 332
 Erasmus, P. R.: 192n, 320, 337
 Erasmus, S.: 374
 Espag, A. J.: 183n
- Fairbairn, J.: 144, 156, 191n
 Fage, J. D.: 39n
 Faku: 73, 233, 286–8
 Farewell, luit. F. G.: 73n, 233
 Faure, ds. A.: 158
 Faure, ldr.: 325
 Fenisiërs: 53n
 „Ficani” („Fecani”, „Infacani”): 99, 101
 Filantropiese faktor: 172–6, 180, 183, 189–91
 Finansiële faktor: 172, 177–80, 183, 197
 Fingo's (*Mfengu*): 72, 79, 92–135, 190
 Flensburg: 267
 Foortu: 299
 Forbes, maj.: 100
 Fort Beaufort: 190
 Fort Willshire: 99
 Fourie, L. J.: 229
 Frankryk: 177
 Franse sendelinge: 75, 239
 Fraser, ds. C.: 182n
 Fuller, C.: 367
 Fuze, E. M. M.: 37
 Fynn, H. F.: 119, 131–3, 250–1, 257, 280n
- Gab, J. G.: 335
 Gaika: 87, 90, 118n
 Galbraith, J. S.: 35–6, 170n–1n, 172n, 194n
 Gamtoosrivier: 58–9, 86
 Gamtoosrivier, wyk: 278, 318
 Garden, kapt. R.: 293n
 Gardiner, kapt. A. F.: 74, 179, 288, 290, 298–300, 305
 Gaza-ryk: 72
 Gcalekaland: 279, 281, 287, 300, 320–1, 346–61, 366
 Gekleurdes: 45, 62n, 63, 93, 115–9, 124–5, 136–42, 146, 162, 166, 168, 172–4, 180, 187, 189–91, 198–208, 220, 313, 336, 383
 Gelofte dag: 15
 George, distrik: 107
 Gereformeerde („Dopper”) Kerk: 25n, 47, 211
 Geskiedskrywing: 48, 161–2
 Geskiedskrywing, die Groot Trek in die: 17–41
- Giddy, eerw. R.: 82
 Gill, W.: 161
 Glenelg, lord: 175, 177–9, 190, 195, 214, 376
 Glen Lynden: 160
 Gluckman, M.: 70
 Goderich, burggraaf: 102–3
 Godlonton, R.: 160n, 221
 Gonahs: 113
 Gonaquas: 105
 Gordon, kol. R.: 56n, 226
 Graaff-Reinet: 59, 64, 96–7, 117–8, 125–7, 132–3, 140n, 161, 182, 325–30
 Graaff-Reinet en Swellendam, opstande in: 42, 210
Graham's Town Journal, The: 144, 160, 164, 175, 195, 206n, 234, 238, 251, 275, 281n, 288, 291n, 293, 300, 303, 324n, 337, 372n
 Grahamstad: 125, 127–8, 156, 159–160
 Green, B.: 234, 243, 245, 291, 324n
 Grensboergemeenskap, die: 40, 115–29
 Grendorpe: 59, 124–30, 162–9, 181
 Grenskontakte tussen Blanke en Bantoe: 84–90
 Greig, G.: 156n
 Greylings, die: 247, 313, 314, 338n, 365, 369
 Greyling, A.: 249, 252–3, 255, 313
 Greyling, B.: 252
 Greyling, B. C.: 327
 Greyling, J.: 252
 Greyling, J. C.: 361
 Greyling, P.: 249, 252
 Griekwaland: 64–6, 236
 Griekwaland-Oos: 66
 Griekwas: 64–6, 75–6, 96–7, 105, 109, 112–3, 128, 139–40, 221
 Griekwastad: 65, 230–2
 Grobler, J.: 364
 Grobler, R.: 364
 Groepe, veldkornet: 286
 Grondbesit: 191–2, 336, 338
 Grond. gebrek aan Kaapse: 184–6, 313, 333–4, 383
 Grondpryse: 155–6, 184n–5
 „Groot Mars”, Chinese: 16n
 Groot mere in Oos-Afrika: 54–5
 Groot Trek, belangrikheid van: 11–7, 18–25
 –, gevolge van: 41, 170n–171n

–, Oorsake van: 31, 69, Hoofstukke V en VI, 379
Grosvenor: 225
Haasje, Het: 328
 Haddy, sendeling: 127
 Haggard, H. Rider: 27n
 Hall, S.: 241
 Halstead: 289
 Hamiete: 54
 Hamman, J.: 364
 Handelaars en smouse: 149–52, 275, 288–94, 305
 Harris, kapt. W. C.: 20, 26, 117
 Harrismith, distrik: 267
 Hart, R.: 151n
 Hartley, T.: 134
 Hartley, W.: 187
 Hattersley, A. F.: 36
 Hatting, J. H.: 257, 259
 Hattingh, C.: 184
 Hayes, C. J. H.: 208n
 Hebert, L.: 243–4
 Heese, J. A.: 43n
 Heintema, Witbooy: 330n
 Hendrickze, Hendrick: 66
 Herodotus: 53n
 Herold, ds. 206n
 Herschel, J.: 157
 Hertz, F.: 209n
 Hintsa: 99, 100, 118n, 286–7, 300–2, 338, 340n, 341–2, 345–6, 360, 369
 Hlakwana (Kololo): 75
 Hlubi: 74
 Hodgson, sendeling: 110
 Hoffman, J. P.: 138n, 233n, 250
 Hoffman, Josias: 233n, 250
 Hogan, M.: 148
 Hogg, J.: 250
 Holden, eerw. W. C.: 20
 Hollandse taal, die: 136, 141, 167–9, 181–3, 212, 239, 314
 Hop, H.: 225
Hope: 153
 Hottentotte: 49, 54, 56–8, 60, 62, 64–6 (kyk ook *Gekleurdes*)
 Howell, James: 250, 285n
 Hubner: 224
 Hudson, H.: 114, 192
 Huide en velle: 59
 Huise op pale: 80n, 81
 Hume, D.: 117, 152n, 237–8, 246n

Hiising, H.: 147
 Immigrasie na die Kaapkolonie: 72, 79, 91, 92–135
 –, Bantoe-: 72, 79, 92–135
 –, Boesman-: 91, 94, 105, 109, 123
 –, Hottentot-: 123
 Imperiale faktor: 138
 Imperialisme en ryksbeveiliging: 172, 176–7
 Imperialisme, Westerse: 51
 Inboekstelsel: 87–8, 106 (kyk ook *Ordonnansie No. 49 van 1828*)
 Industriële Revolusie, Europese: 16, 62
 Industriële Revolusie in die Kaapkolonie: 153
 Indwerivier: 342, 354
 Inskeep, R. R.: 54n
 Invoer, Kaapse: 176
 Isaacs, N.: 73n, 233, 324n
 Ivoor: 59, 61, 314
 Jacobs, P.: 227
 Jag: 56–7, Hoofstuk VII, 314, 380
 Jag, produkte van: 59, 85–6, 314, 380
 Jagtogte: 60, 165–6
 Jagas: 18n
 Janssens, goew.: 87, 198, 330
 Jardine, A. J.: 158
 Jarvis, G.: 196, 207
 Jeffreys, M. D. W.: 54n
 Jenkins, eerw. T.: 82, 130
 Jephtha: 278n
 Jordaan, G.: 350, 356
 Juriestelsel: 176, 181
 Kaapkolonie, bevolking van: 115, 156, 175
 Kaapse Skiereiland: 43, 50, 58, 136, 149–50, 156, 220, 379
 Kaapstad: 159
 Kaarte en kartografiese kennis van Suidelike Afrika: 240–5, 324, 381
 Kafferkermis: 89–90
 Kalahari: 68, 71, 236
 Kamdeboo: 58–9
 Kanadese nasionalisme: 216n
 Kapitaal, gebrek aan: 185–9
 Katrivier-Hottentotte: 288, 313, 336
 Katrivier-nedersetting: 117n, 124–5, 159, 162, 313, 336, 383
 Kerk, Kaapse: 25–6, 33, 45, 309–10

- Kerkplase: 164
 Kerkraad van Graaff-Reinet: 126
 Kersteningsproses: 87, 142, 168, 173
 Kicherer, sendeling: 227
 King, J. S.: 73n, 233, 244
 King, R. (Dick): 280n, 289
 Kirby, P. R.: 254n
 Kirsten, J. F. (sr.): 147
Klipplaat: 321, 334
 Knoetse, G.: 280
 Kogelhoutskop: 302, 364
 Kohn, H.: 208n
 Kok, Adam: 65, 230–2, 346
 Kok, Cornelis: 140n
 Kolonialisme, Europese: 50
 Kommandostelsel: 102, 138, 175, 178, 212
 Kommersiële faktor: 172, 175–6
 Kommissaris van Onderzoek: 173, 177
 Kooaneng: 75
 Koonap: 190
 Koopman, Kaapse, 24, 147–151
 Korannas: 64–6, 75, 97, 109, 112–4, 123, 140n
 Korsten, F.: 149
 Kotze, prof. D. J.: 33
 Kramer, sendeling: 227
 Krebs, L.: 279n
 Reli: 302
 Kretzen, J.: 203–4
Kromme Draay: 334n
 Krugel, W.: 331
 Kruger, reisiger: 227
 Kruger, C. H.: 236
 Kruger, Paul: 320
 Krüger, prof. D. W.: 31, 214
 Krüger, G. H.: 229n
 Krüger, H.: 225
 Kulturele en intellektuele ontwikkeling: 156–62
 Kurreechane: 236
 Kuruman: 130
 Kusvaart: 149, 152, 154–5, 291
 KwaMatiwane: 104

 Laas, mej.: 222n
 Labuschagne, L.: 331
Ladies Benevolent Society: 159
 Landbougenootskappe: 152
 Landdros en Heemrade: 143, 173, 176
 Landlopery: 109, 116, 173–4, 189–91, 268
 (kyk ook Ordonnansie no. 50 van 1828)
 Landman, J. A. (sr.): 162n

 Landman, J. A. (jr.): 201
 Landman, K. P.: 185n, 201, 213, 219, 263–4, 268–9, 280, 283
 Landman, W.: 162n
 Lattakoo: 236–8, 240–1
 Lauts, G.: 26
 Lawson, R. M. van Albanie: 146n
 Legassick, M.: 39n
 Lemue, sendeling: 239
 Lemming, F. C.: 159
 Leningsplase: 58
 Le Sueur: 332
 Lichtenstein, dr. H.: 227
 Liebenberg, B. J.: 374
 Liesegang, G. J.: 39n
 Lindley, eerw. D.: 46
Lishuane: 239
 Livingstone, D.: 205n
 Lizars, W. en D.: 241
 Lobato, A.: 72n
 Lochenberg, Klap: 138n
 Londense Sendinggenootskap: 64–6, 173, 175 (kyk ook Londense sendelinge soos dr. J. Philip)
 Lone: 119–21
 Lucas, skout-by-nag: 328
 Lückhoff, eerw. P. D.: 206n
 Lye, W. F.: 39n

 Macartney, graaf: 87n
 MacCrone, I. D.: 36, 198, 200
 MacKay, W. M.: 101, 166–7
 Maclear, T.: 157
 MacMillan, W. M.: 34–7, 44, 170n
 Macomber, Welch en Co.: 252n
 Madagaskar: 53n
 Magaliesberg: 238
 Mahure: 130n
 Majeke, N.: 37
Makwassi: 238
 Malagas: 135
 Mantatees: 91n, 94, 96–7, 105, 120–35
 MaNthatisi: 75, 96
 Mao Tse-Toeng: 16n
 Marais, J. S.: 62n
 Marillier, P. R.: 167, 182
 Maritz, Gert: 31, 154, 169, 187, 216, 238, 240, 260–1, 266, 276, 280, 282, 285–6, 311, 313, 319, 320, 356, 366, 369, 372, 374, 376, 383
 Maritz, J. S.: 268, 273n, 276, 280, 285–6, 319

Maritz, Salomon: 280
 Marks, S.: 39n
 Marxistiese invloed: 37–8
 Matebeleryk: 22, 33, 68, 72–4, 76–7, 237
 (kyk ook Moselikatsi)
 Matebeles: 13, 66, 82, 370, 376
 Matiwane: 72, 75, 79, 100n, 101–2, 104,
 379, 381
 Mauritius: 329
 Maynard, handelshuis van: 175
 Maynier, ldr.: 88, 195, 325, 327
 Mbholompo: 104
 McDonald, smous: 347
 McLuckie, W.: 152n, 237–8, 243
Meditator, De: 20, 206n, 253n
 Meeding, H. P.: 182n
Meermin: 226
 Melck, M.: 147
 Melvill, J.: 65, 96, 140n
 Melville-koppies: 55
 Mensvreter (Marimos): 78–9, 82n
 Meurant, L. H.: 160n
 Meyer-familie: 247, 282, 313–4, 333, 338n,
 365, 369
 Meyer, C.: 249
 Meyer, L.: 249, 251–3
 Meyer, M.: 279
 Meyer, P.: 254, 279
 Meyer, W. P.: 249, 251, 274
Mfengu (kyk Fingo's)
 Mhlangana: 73
 Middenveld, wyk: 268
 Milisielyste: 353, 366
 Millen, H.: 238
 Minerale in Suidelike Afrika: 23, 25, 53
 „Mnguni”: 37
 Moeletsi-gesin: 134
 Moffat, Robert: 96, 130, 152n, 235–6, 240
 Mokapakapa: 78–9
 Molema, S. M.: 36–7
Mond van Baviaans Rivier, De: 330–1, 335
 Monomotapa: 55
 Monopoliestelsel: 24
 Monro, eerw.: 127n
 Moolman-familie: 278
 Moolman, J. P.: 268, 273, 277–8, 359
 Moolman, P. L.: 273, 277–8, 300–1
 Moos (Moses): 371
 Morawiese sendelinge: 200
 Mormone: 45
 Morgan, ds.: 166–7
 Moroka: 239

Morrell, W. P.: 51
 Mosambiek: 52
 Mosega: 76, 240
 Moselikatse: 13, 33, 36, 68, 72–4, 76–8,
 137, 150–1, 177, 217, 237, 239–40,
 253–4, 283, 315, 370, 372, 374, 376,
 379, 381, 384
 Moshesh: 75–9, 95, 130, 239, 314
 Mpangazita: 72, 75
 Mpondo's: 56, 103–4
 Mqaikana ka Yënge: 79n, 80
 Msimbithi, Jacot (Jacob): 74
 Mthethwa: 70
 Muller, J. C.: 349
 Mzimkhulurivier: 103

 Nagmaal: 167–8, 203–4, 314
 Napier, sir G.: 36n, 43, 128–9, 134, 183,
 187, 190–1, 206, 284n, 373
 Nasionalisme: 208n–209n (kyk ook Afri-
 kaner-nasionalisme)
 Natal: 14, 56–7, 68–71, 73–4, Hoofstuk
 VII, 268, 273–306 (kyk ook Port Natal)
 Nathan, M.: 30, 35, 260, 367
 N'Capai: 286
 Ndwandwe: 71–2
 Necho: 53n
Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift,
 Het: 158–9, 164, 235, 323, 372
 Nederland: 315
 Nederlanders: 50
 Nederlandse Oos-Indiese Kompanjie: 24,
 47, 62, 212, 259
 Nel, J. D.: 119, 134
 Nel, L. J.: 254n, 273
 Ngoni-ryk: 72
 Nguni: 40, 55, 68–81
 Ngwane: 72, 79, 102–4
 Noordgrens van die Kaapkolonie: 60, 64–
 6, 176–7, 221, 267, 326–7
 Norden, B.: 152n, 316n
 Northcote, C.: 36
 Norton, handelshuis van: 175

 Oberholzer, M. A.: 232
 Odé, G. A.: 287, 295–6, 298, 339n–340n,
 341n, 364
 Ogle, Natalse setlaar: 270n, 280n, 289–90
 Ohrig, G. G.: 26
 Olifantshoek: 132, 154, 164n, 189, 193, 195,
 202, 278
 Olifantsrivier: 58, 238
Olivie Bosch: 334

- Olivier, mev.: 229
 Olivier, R. A.: 39n
 Omer-Cooper, J. D.: 17n, 18n, 39n
 Onder-Boesmansrivier, wyk: 134, 184, 186, 268, 273, 277–8, 280, 302, 318
 Oosgrens, Kaapse: 13, 34, 36n–37, 40, 45, 60–4, 67, 83, Hoofstuk III, 175, 199, 221–2, 322–76
 Oosgrens, noordelike sektor: 112–3
 –, sentrale sektor: 192, 251–2, 312–77
 –, suidelike sektor: 111, 267, 306, 318
 Oosgrenshandel: 60–1, 84–90
 Oosgrensoorloë: 212
 –, 18de eeu: 86–7, 321–2, 324–30
 –, 1834–'35: 37, 114, 130n, 145, 149, 155, 178–9, 187–9, 220–1, 275, 300–4, 309, 318, 324–30, 357, 366, 375
 Oos-Rietrivier, wyk: 192, 336–8, 383
 Oos-Transvaal: 72–3
 Oosthuizen, Aletta: 277
 Oosthuizen, H.: 207
 Oosthuizen, M.: 217
 Openbare Biblioteek: 158
 Ordonnansie No. 19: 206
 Ordonnansie No. 49 (1828): 105–35, 174, 182
 Ordonnansie No. 50 (1828): 109, 116, 173–4, 189–91, 201
 Owen, eerw. F.: 27n, 127n, 173n
 Owen, kapt. W. F.: 232, 242
 Palmer, sendeling: 286
 Palmer, R.: 43
 Pandoere: 326
 Parker, Edward: 146n
 Paryse Evangeliese Sendinggenootskap: 173, 239
 Paterson, W.: 226
 Patriargale familie: 59–60, 322, 329, 338, 357, 361
 Patriotte-beweging, Kaapse: 24, 42–3, 145, 147, 210
 Patterson, S.: 36
 Pawana: 100–2
 Pedi: 76, 91, 104, 133
 Peete: 79
 Pellissier, J. P.: 239
 Pelzer, A. N.: 32
 Penhoekpas: 354
 Perde: 50, 57, 61–3, 86–7, 137, 302
 Perderesies: 166–7
 P(f)effer, D.: 336, 357, 364
 Phalaborwa: 55
 Pheffer, G. D.: 336n
 Phijffer, J.: 147
Philanthropic Society: 159
 Philip. dr. J.: 34–5, 44, 144, 173–5, 191, 221n, 231–2
 Philippolis: 66, 230
 Philipps, T.: 118, 146n
 Philis (slaaf): 332, 347–50, 352, 355–6
 Phuting: 75
 Plaaslike bestuur in die Kaapkolonie: 143, 213–4
Plat, de (Plaat): 192, 331, 335
 Platberg: 239
Plathuis, de: 321
 Platjes, Andries: 336
Platteberg: 238
 Ploeger, dr. J.: 364
 Pokke: 58
 Port Elizabeth: 125–7, 155, 160
 Port Natal: 14, 138, 144, 176, 179, 266, 303, 309
 Potekhin, I. I.: 38
 Preller, dr. G. S.: 28, 44, 260, 340n, 354
 Present (skaapwagter): 332
 Pretorius, A. W. J.: 217, 219, 266, 313, 374
 Pretorius, Jan: 341, 357, 364
 Pretorius, J. A.: 265–6, 271
 Pretorius, Johanna C.: 272
 Pretorius, Johannes Petrus: 364
 Pretorius, W. J.: 20n, 257, 262–72, 283
 Pretorius-familie: 213n
 Pretoriuskloof: 133, 313
 Potgieter, A. H.: 27n, 187, 261, 269, 272, 302, 304, 312, 317–8, 320, 355–6, 365–6, 368–76, 383–4
 Potgieter, A. H. (jr.): 355n
 Potgieter, E. F.: 280, 283, 319
 Potgieter, H. J.: 355n
 Potgieters, die: 371n, 373
 Potgieter-trek, die: 27n, 236n
 Pottinger, sir H.: 219
 Pringle, Thomas: 19n, 67n, 99–100, 144, 160–1
 Prins, K.: 341, 364
 Prinsloo, Marthinus: 326, 329
 Prinsloo, N.: 336
 Private skoolmeesters: 181
 Prokureur-generaal: 202
 Pryse in Kaapkolonie: 155

Purcell, handelaar: 301
 Purdy, Welch, Macomber en Kie.: 252n

 Rakotsoane: 79
 Ramokhele: 134
 Ransford, O.: 301n
 Rawstorne, F.: 236n
 Rebellie, die: 25
 Rekwesplase: 336
 Rennie, G.: 347
 Republiek Natalia: 19, 43, 48, 154, 181, 191
 Republiek van die Oranje-Vrystaat: 20
 Republiek van Suid-Afrika, 12-3, 20, 22-3, 25
 Retief-Dingane-traktaat: 27n, 29, 280
 Retief-familie: 164, 282
 Retief, Francois: 201, 313
 Retief, Piet: 46, 48, 154, 164n, 169, 191, 201, 207-8, 216, 218-9, 222, 238, 240, 249-54, 275n, 260-2, 269-70, 282-3, 285, 289, 295, 297-8, 302, 311, 313, 323, 333, 337, 355n, 366, 375-6, 383
 Retief, Piet, se Manifes: 206, 216
 Retief, Piet, se weduwee: 253n
 Revolusies: 43-5
 Revolusie, Amerikaanse: 42, 43n
 -, Bantoe-: 77-83, 378-9
 -, Demokratiese: 42-3, 45, 210, 328, 382
 -, Franse: 42, 43n
 -, Kerklike: 45-6
 -, Marxistiese: 16
 -, Puriteinse: 43n
 -, Russiese: 43n
 -, Tegnologiese: 16
 -, Wetenskaplike: 16
 Riegel, R. E.: 200n
Rietvlei: 277
 Riksdalder, Kaapse: 145-6
 Robertson, H. M.: 85n
 Robertson, dr. W.: 191n, 202-3
 Robson, T.: 189
 Roesch, J. C.: 246n
 Rogers, luit. W. H.: 99
 Rolland, sendeling: 239
 Romeins-Hollandse reg: 181
 Roofdiere: 78, 80-2
 Roos, J. de V.: 340n, 346, 350
 Roos, T.: 225
 Ross, Hamilton: 149
 Rubidge, luit. R. H.: 143n
 Rudolph, A.: 277

Rudolph, G. J.: 273, 276-8, 285-6, 319
 Rudolph, G. M.: 262-4, 296n
 Rudolph, J. B.: 154, 264, 277
 Russel, staatsekr.: 183
 Russell, R.: 289

 Sabina: 118
 Sahara: 53
Saint Andrew's Friendly Society: 159
 Saldanhabaai: 328
 Sanders, eerw. J. W.: 207n
 Sanders, P. B.: 39n
 Schapera, I.: 56
 Scheeperse, die: 213n
 Scheepers, G. S.: 319, 341, 364
 Scheffer, C. 224
 Scheffer, H.: 224
 Schlesinger, A. M.: 16n
 Schmidt, L.: 335
School of Industry, The: 159
 Scholtz: 272
 Scoon, R.: 152n, 237, 243, 372
 Selfbestuur in die Kaapkolonie: 143-6, 167
 Semiete: 54n
 Senzangakhona: 70
 Seretse: 130
 Sevenfontein: 361
 Shafer, B. C.: 208n-209n
 Shaka: 51, 68-75, 77-9, 91-2, 98, 101, 103-4, 138, 149, 151, 176, 233-4, 299, 381
 Shaw, eerw. Barnabas: 235
 Shaw, eerw. William: 127, 233
 Shepstone, sendeling: 286
 Shoshangane (Manukosi): 72
 Sikonjela: 75, 77, 314
 Sinode, Kaapse: 181-2, 204-6
 Sir Lowryspas: 154
 Skole, Kaapse: 181
 Skole vir Nie-Blankes: 126-9, 163
 Skyfskietkompetisies: 166
 Slagtersnek-opstand: 25, 43, 180-1, 211, 331-2
 Slawe en slawerny: 136, 142, 146, 183, 185n, 186-7, 189, 329n, 333, 336
 Slawerny, afskaffing van: 186-7, 173-4, 257, 333, 336, 342-4, 348-51
 Slawearbeid: 97, 118, 124, 180, 220
 Slawebeskermers: 174
 Slawekompensasiegelde: 186-7, 316-317n, 371-2
 Slawevrystellingswet: 174
 Sluysken, A. J.: 161

- Smit, C.: 206
 Smit, eerw. Erasmus: 19n, 46, 313
 Smith, ds. Alexander: 201
 Smith, Alfred: 222n
 Smith, dr. Andrew: 65n, 76n, 117–8, 157, 234, 239–40, 250–1, 294
 Smith, E. W.: 36
 Smith, Harry (kol., later sir): 185, 266, 302, 358, 362–4
 Smith, W.: 189
 Sneeuwege: 58, 60, 213n
 Snyman, J. H.: 229
 Sobhuza: 73
Society for the Diffusion of Useful Knowledge: 245
 Soga, J. H.: 37
Somerset East Reading Society: 161
 Somerset (-Oos), distrik: 64, 101–3, 114, 120, 163, 182, 186n, 312–4, 333
 Somerset (-Oos), dorp: 125, 161–2
 Somerset, lord Charles: 96, 100, 105, 140, 157, 176–8, 334
 Somerset, kol. H.: 192–3, 261, 372
 Somerville, dr. W.: 226
 Sopusa: 289
South African Almanack and Directory: 158
South African Commercial Advertiser, The: 96, 143n, 144, 158–9, 234, 277, 291n, 300, 323–4
South African Fire and Life Assurance Co.: 185n
South African Infant School: 159
South African Institution: 158
South African Literary and Scientific Institution, The: 238
South African Quarterly Journal: 158
 Southey, G.: 185
 Southey, R.: 185
 Soutpansberg: 56, 272, 367
 Stanley, lord: 174n, 175, 177, 244
 Steedman, A.: 80n–81n
 Steenkamp, Anna: 200, 313
 Stellenbosch, distrik: 59
 Stephen, sir James: 14, 138n, 175
 Steyn, Hans: 249n
 Steyn, J. C.: 249n
 Stockenstrom, sir A.: 27n, 97, 145, 175, 177, 184, 187, 190, 194, 195, 215, 229–31, 261, 331–2, 376
 Stoomkrag: 51, 153
 Stoomvaart: 153
 Stow, G. W.: 57n
 Suid-Afrikaanse Kollege: 159
 Suid-Afrikaanse Museum: 157
 Suidwes-Afrika: 225–6, 235, 241
 Strombom, I.: 147
 Strydom, H.: 364
 Susan: 252n
 Suurveld: 59, 60, 67, 86
 Swanepoel, P. J.: 207
 Swartland, kerkraad van: 204
 Swazi: 56, 73
 Swellendam, distrik: 59, 97, 319–20
 Swellendam, dorp: 59
 Swellendam, gemeente: 202–4
 Tabler, E. C.: 85n
 Tamboekies: kyk Thembu
 Tarka: 60, 100, 186n, 187, 193, 317, 354, 369
 Tarkarivier: 59, 369
 Tas, Adam: 199
 Taung: 75
 Taylor, ds.: 192
 Thaba Bosigo: 75, 79, 379
 Thaba Nchu: 76, 82, 239
 Theal, dr. G. McC.: 27–30, 35, 57n, 186, 260
 Thembu: 56, 99, 101–3, 108, 119, 135, 187, 224
 Theopolis: 119
 Thom, prof. H. B.: 31, 256–7, 261, 275, 280
 Thompson, handelshuis van: 175
 Thompson, G.: 236
 Thompson, J. R.: 233
 Thompson, L. M.: 18n, 35n, 38–9n, 69, 73n
 Thompson, eerw. W.: 110
 Threlfall, W.: 233, 323n
 Tlokwa: 75
 Tolke: 124n, 128–30, 182
 T'Quassa: 100
Tract and Book Society: 159
 Transkei: 55–6, 224–5
 Transvaal: 32, 47, 55, 72–8, 81–2, 139, 315
 Tregardt-familie: 320–68
 Tregardt, Anna E. (dogter van Louis Tregardt): 357n
 Tregardt, C. G. (stamvader): 321
 Tregardt, C. G.: (broer van Louis Tregardt): 331–2
 Tregardt, C. J. (vader van L. Tregardt): 321, 324–30

- Tregardt, J. J. (seun van L. Tregardt): 357n
- Tregardt, J. G. (oom van L. Tregardt): 321, 324–30
- Tregardt, Karel (Carolus): 192, 200, 287, 320–1, 323, 332, 334–6, 339–68
- Tregardt, Louis: 31n, 48, 192–4, 213, 240, 249, 272, 279, 282, 285–6, 301, 303–4, 311–70, 375, 383–4, 393–405
- Tregardt, L. G. (seun van L. Tregardt): 357n
- Tregardt, L. J. (broerskind van L. Tregardt): 356, 358
- Tregardt, Martha E. S. (kleindogter van L. Tregardt): 287
- Tregardt, P. (seun van L. Tregardt): 332, 335, 357
- Tregardt, Regina D. M. (dogter van L. Tregardt): 332, 335
- „Trek”, woord: 19–20
- Trekboere: 12, 19, 40, 51, 55, 58–64, 70, 90, 139, 221, 257, 268, 380–1
- Trekgedagte: 13, 43–5, 47–8, 196, 219–220, 248–55, Hoofstukke VIII en IX
- Trevelyan, G. M.: 15
- Trichardt: kyk Tregardt
- Tropiese siektes: 315–6
- Truter, sir J. A.: 204
- Truter, P. J.: 226
- Tsetsevlieg: 316
- Tsitsikamma, wyk: 277, 280, 318
- T’Slambie: 99, 118n
- Tswana: 75–6, 110–2, 118–20, 123, 125–6, 128, 130, 133–4, 140n, 190, Hoofstuk VII
- Uithaalder: 334
- Uitenhage, distrik: 133, 182–4, 186, 189, 202, 281–2, 318
- Uitenhage, dorp: 125–6
- Uitvlugt, wyk: 268
- Uitvoer, Kaapse: 155, 176
- Uitvoerende Raad: 143
- Umpukani: 239
- Uys-familie: 164, 281, 298
- Uys-kommissie: 47, 218, 240, 264, 272–311, 318, 344, 355, 359–60, 366, 370, 375, 383
- Uys, prof. C. J.: 214, 301n, 331n
- Uys, D. C. („Swart Dirk”, broer van Piet Uys): 287, 296, 300, 302
- Uys, D. C. (Dirkie): 217
- Uys, Gertruida J.: 280
- Uys, J. J. (vader van Piet Uys): 201, 275, 278
- Uys, J. J. (broer van Piet Uys): 263, 268, 273n, 280, 294, 296, 298–9
- Uys, J. J., P.L.-seun: 275–6
- Uys, J. J., W.-seun: 296–7
- Uys, J. Z., J.J.-seun: 280, 296–7
- Uys, komdt. P. L.: 74, 169, 184, 187, 201, 218–9, 234, 238, 240, 257n, 263–4, 268, 273–306, 311, 315n, 359–60, 366, 369–70, 375, 383
- Uys, mev. P. L.: 285
- Uys, Thijs: 297–8
- Van Aardt: 343
- Van Aardt, Frans: 344, 350, 356
- Van Biljon, P.: 85n
- Van de Graaff, H.: 227
- Van den Berg, Heyla M.: 267, 270
- Van der Kemp, dr.: 87, 200
- Van der Lingen, A. A.: 205n
- Van der Lingen, ds. G. W. A.: 205n, 217
- Van der Merwe, H.: 344, 356
- Van der Merwe, N.: 374
- Van der Merwe, P.: 119
- Van der Merwe, prof. P. J.: 254n
- Van der Nests: 332
- Van der Riet, siviele komm.: 274
- Van der Riet, F. G.: 160
- Van der Stel, W. A.: 199, 209, 210
- Vander Vyver, W. B.: 270
- Van der Walt, prof. A. J. H.: 260
- Van der Walt, 112
- Van Dieden, W.: 147
- Van Dyk, S.: 344, 356
- Van Jaarsveld-rebellie (1799), die: 43, 322, 327, 329
- Van Jaarsveld, Adriaan: 325–9
- Van Jaarsveld, prof. F. A.: 21n, 32–3, 214–5
- Van Plettenberg, goew.: 213n
- Van Reenens, die: 148n, 225–6
- Van Reenen, D.: 225
- Van Reenen, S. V.: 225–6
- Van Reenen, W.: 225
- Van Rensburg-rebellie (1801): 43
- Van Rensburg, Hendrik Janse: 369
- Van Rensburg, J. J. Janse (Lang Hans): 31n, 272, 303, 311–20, 354–5, 357, 360–1, 365–74, 383–4
- Van Ryneveld, W. S.: 198

- Van Schalkwyk, O. J.: 229
 Van Schoor, prof. M. C. E.: 33, 214
 Vansina, J.: 85n
 Van Tonder, J.: 294
 „Vanvega”, 'n boer: 251
 Van Warmelo, N. J.: 100n
 Van Wyk, veldkmdt.: 193
 Van Wyk, veldkornet: 188
 Vaughan, J.: 336n
 Veediefstalle: 132–4, 187–9
 Vegkop, slag van: 217, 265, 370, 384
 Veldkornette: 173, 182–3, 192
 Venda: 56
 Venter, Jan: 141n
 Verdragstelsel: 175, 177–9, 195
 Verenigde State van Noord-Amerika: 41–2, 62, 144, 177, 200n, 210–1, 276, 285, 292
 Verenigde State, grens: 45, 200n, 205n, 215, 221n–2n
 Verkenning, Blanke: Hoofstuk VII, 257–8, 312–20, 333, 365, 369–70, 380–3
 Verkenning, Nie-Blanke: 85
 Vermaak, C. T.: 279n, 280, 294
 Visagie, G.: 226
 Visrivier: 59
 Voortrekkers: kyk Groot Trek
 Voortrekkermonument, inwyding van: 31
 Vrederegters: 105
 Vuurwapens: 14, 59, 61–3, 75, 78, 86–7, 89, 104, 133, 137, 139–40, 165, 194, 246–7, 252n, 291–2, 314–5, 319, 328, 363, 379–82
 Vuurwapens, smokkelhandel in: 139–40, 165, 194, 246

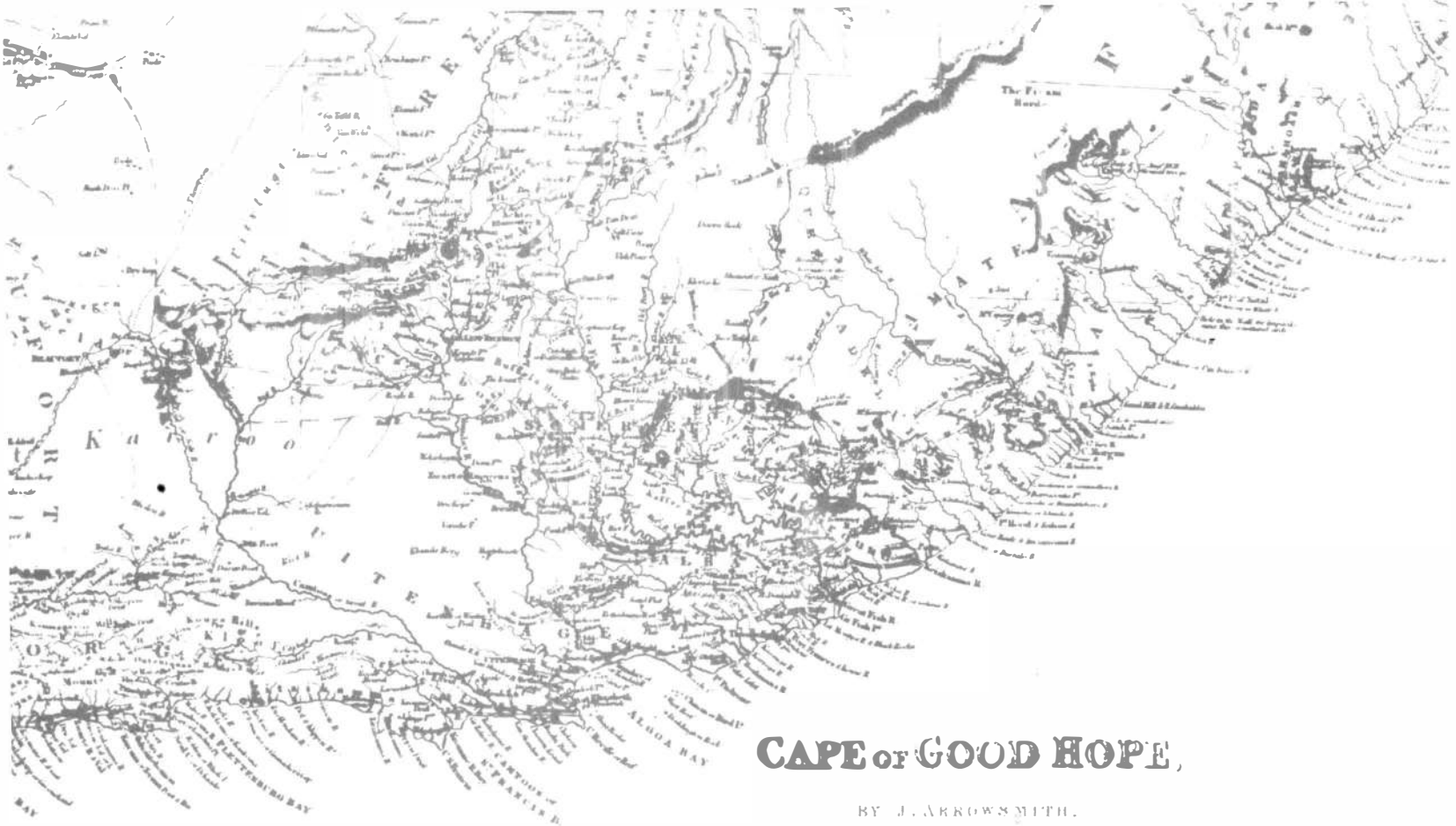
 Wade, wnd. goew.: 177, 244
 Wade, R. C.: 165n
 Walker, prof. E. A.: 21, 29–30, 39, 260, 367
 Walvisbaai: 235
 Walvisvaart: 144, 155
 Warmbad: 235
 Waterboer, Andries: 65, 140n, 177, 381
 Watson Institution: 128–9
 Weilback, kmdt. J. D.: 27
 Welch, R.: 252n
 Wenzelburger, K. T.: 21n

 Wesleyaanse Sendinggenootskap: 76, 110, 127–9, 173 (kyk ook onder name van sendelinge soos eerw. J. Archbell)
 Wesleyville: 233
 Wetgewende Raad: 144
 Wetgewende Vergadering: 143
 Westelike distrikte, Kaapse: 319–20
 Whiteside, J.: 92
 Whittle, handelaar: 238
 Wild: 52, 61, 137
 Williams, J.: 126n
 Wilson, M.: 38–9n, 55, 69
 Winburg: 132
 Winkommando: 266
 Winterberg: 190
 Winterveld, wyk: 265, 268, 271
 Wit-Umfolozi, slag van: 264n, 269, 290
 Wol: 146, 152, 176
 Wood, R.: 289
 Wood, W.: 289
 Woyer, dr. J. P.: 328
 Wright, eerw.: 230
 Wyld, J., kaart deur: 91n, 241
 Wyn: 146

 Xhosa: 37, 44, 55–6, 60–4, 67, 187–9, 210, 224, 312–3, 318, 353, 358–9, 379 (kyk ook Oosgrens, Kaapse; Oosgrenshandel; Oosgrensoorloë)

 Ysterware: 90

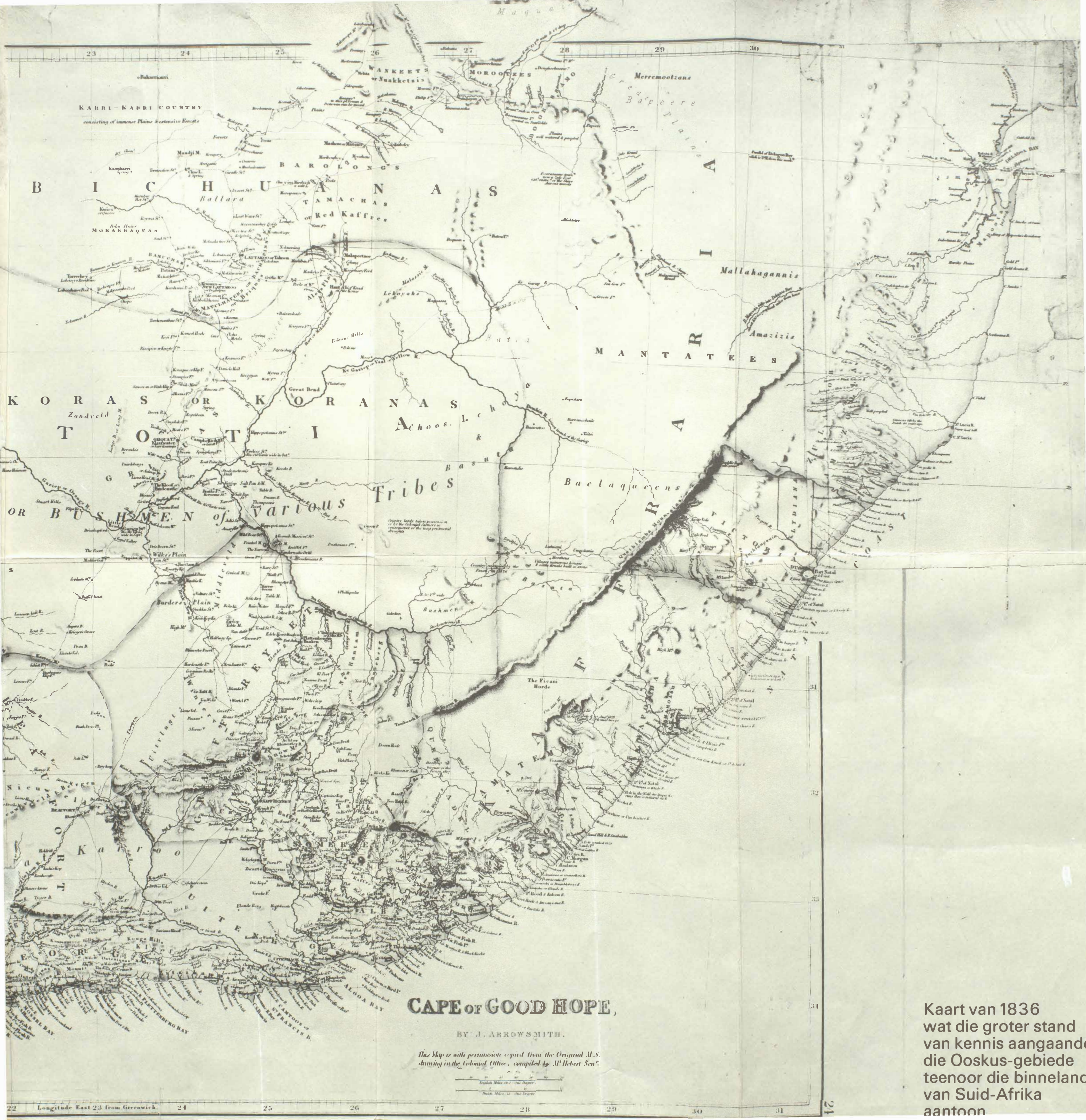
 Zambezi: 52, 55–6
 Zeekoerivier: 278, 303
 Ziervogel, siviele komm.: 342, 344, 361–3, 374
 Zietsmans, die: 154, 213
 Zimba: 18n, 56
 Zimbabwe: 55
 Zoeloeryk: 22, 33, 40, 68–78, 299, 378 (kyk ook onder Dingane en Shaka)
 Zoeloes: 13, 22, 37–8, 48, 57, 79
 Zuid-Afrikaan, De: 144, 158–9, 164, 187, 190, 196, 211, 215, 219, 234, 323
 Zwangendaba: 72
 Zwide: 71

CAPE OF GOOD HOPE,

BY J. ARROWSMITH.

This Map is with permission copied from the Original M.S. drawing in the Colonial Office, compiled by Mr Robert Smeath.

Kaart van 1836
wat die groter stand
van kennis aangaande
die Ooskus-gebiede
teenoor die binneland
van Suid-Afrika
aantoon

